

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Kopeczky Rita:

MŰFORDÍTÁS AZ ÓKORBAN

A LATIN MŰFORDÍTÁS IRÁNYZATAI ÉS FEJLŐDÉSE AZ ÓKORI HOMÉROS-FORDÍTÁSOK TÜKRÉBEN

Nyelvtudományi Doktori Iskola – vezetője: dr. Nyomárkay István
Ókortudományi Doktori Program – vezetője: dr. Déri Balázs

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

A bizottság elnöke:	dr. Adamik Tamás DSc., egyetemi tanár
Hivatalosan felkért bírálók:	dr. Déri Balázs PhD., habilitált egyetemi docens dr. Tegye Imre PhD.
A bizottság titkára:	dr. Horváth László PhD.
A bizottság további tagjai:	dr. Tar Ibolya CSc., habilitált egyetem docens dr. Havas László, dr. Takács László (póttagok)
Témavezető és tudományos fokozata:	dr. Bolonyai Gábor CSc., egyetemi docens

Budapest, 2008.

Kopeczky Rita:

MŰFORDÍTÁS AZ ÓKORBAN

– A LATIN MŰFORDÍTÁS IRÁNYZATAI ÉS FEJLŐDÉSE AZ ÓKORI HOMÉROS-FORDÍTÁSOK TÜKRÉBEN –

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezetés: A fordításról – a nyelvközi kommunikációtól a kultúrateremtő erőig	5.
1. Rövid elméleti áttekintés	5.
2. A fordítás szerepe a görög kultúrában, majd a hellénizmusban	7.
3. A fordítás mint az anyanyelvi irodalom kezdete Rómában	8.
II. Archaikus kor	11.
1. Livius Andronicus és az <i>Odusia</i>	11.
1. 1. Életrajzi kérdések	11.
1. 2. Andronicus fordítói hátttere – a Homéros-fordítás szerepe a korabeli Rómában	15.
1. 3. Fordítás, tudós költészet, Homéros-filológia	21.
1. 4. Az <i>Odusia</i> nyelve	23.
1. 5. <i>Interpretatio Romana</i>	24.
1. 6. A versformák megfeleltetésének jelentősége: a hexameter és a <i>versus Saturnius</i>	26.
1. 7. Andronicus fordítói eszköztára: lexikai és grammatikai átalakítások az <i>Odusiában</i>	30.
1. 8. Fordítói eljárások Andronicus drámáiban	61.
1. 9. Összefoglalás	64.
2. Homéros Rómában Livius Andronicus után	65.
2. 1. Naevius – Andronicus örökségével új utakon	65.
2. 2. Ennius, az <i>alter Homerus</i>	67.
2. 2. 1. Ennius költői hitvallásáról	67.
2. 2. 2. Ennius és Homéros	72.
2. 3. A hexameteres <i>Odusia nova</i>	81.
2. 4. Összefoglalás	86.
3. Az archaikus római dráma – összevethető-e a forrásszöveg a célszöveggel?	87.
3. 1. Görög szerzők római színpadon – a fordítás és újjáalkotás határmezsgyéjén	87.
3. 2. <i>Fabula palliata</i>	88.
3. 2. 1. Plautus	88.
3. 2. 2. Caecilius Staius	90.
3. 2. 3. Terentius <i>contra</i> Luscius Lanuvinus	94.
3. 3. <i>Fabula cotburnata</i>	96.
3. 3. 1. Ennius	97.
3. 3. 2. Pacuvius	98.
3. 3. 3. Accius	99.
3. 4. Összefoglalás	100.

III. Aranykor	101.
1. Új költészet, új műfordítás	101.
1. 1. A görög kultúra új szemlélete és a fordítás új <i>Sitz im Leben</i> e	101.
1. 2. Homéros-fordítók a neóterikusok előfutárai között	103.
1. 2. 1. Cn. Matius	103.
1. 2. 2. Ninnius Crassus	109.
1. 2. 2. 1. Az Ilias-fordítás töredékei	109.
1. 2. 2. 2. <i>Dubia</i>	110.
1. 3. Műfordítói tevékenység a neóterikusok körében	112.
1. 3. 1. Catullus	112.
1. 3. 1. 1. Az 51. <i>carmen</i>	112.
1. 3. 1. 2. Bereniké hajfürtje	115.
1. 3. 2. Varro Atacinus	117.
2. Cicero, avagy a műfordítás elmélete és gyakorlata	119.
2. 1. A műfordítás helye és legitimációja a Cicero-korabeli római kultúrában	119.
2. 2. Fordítás a szónokképzésben	119.
2. 2. 1. <i>Institutio Ciceroniana</i>	119.
2. 2. 2. A <i>De optimo genere oratorum</i>	121.
2. 3. A fordítás mint szellemi kihívás	124.
2. 4. A fordítás helye Cicero filozófiai munkásságában	127.
2. 4. 1. Dráma és filozófia latinul: a <i>Sitz im Leben</i> kérdése	128.
2. 4. 2. <i>Verbum e verbo</i> : filozófiai terminusok alkotása mint fordítói tevékenység	130.
2. 4. 3. Fordítói eljárások a filozófiai művekben	134.
2. 4. 4. A versfordítások funkciója Cicero műveiben	141.
2. 5. Cicero versfordításai	142.
2. 5. 1. Korábbi fordítások értékelése, felhasználása	142.
2. 5. 2. Cicero Aratos-fordítása	146.
2. 5. 3. Drámarészletek és epigrammák Cicero fordításában	148.
2. 5. 4. Fordítói eljárások Cicero Homéros-fordításaiban	153.
2. 5. 4. 1. Kalchas és a verebek	153.
2. 5. 4. 2. Az elvetett Bellerophontés	169.
2. 5. 4. 3. Nekrológ	170.
2. 5. 4. 4. Iuppiter jele	172.
2. 5. 4. 5. Sókratés hazatér	173.
2. 5. 4. 6. Achilleus haragja	174.
2. 5. 4. 7. Mértéket a gyásznak!	176.
2. 5. 4. 8. A szirének dala	178.
2. 5. 4. 9. Játszik velünk az élet	182.
2. 5. 5. Összefoglalás	183.
3. Vergilius	185.
3. 1. " <i>Herculi clavam</i> " – avagy mennyiben tekinthető Vergilius Homéros fordítójának?	185.
3. 2. Homéros, Vergilius és ami kettőjük között történt	186.

4. Horatius	192.
4. 1. Az archaikus kori fordítások helye az irodalmi elődökkel folytatott polémiában	192.
4. 2. Hogyan fordítja Homérost maga Horatius?	195.
5. Ovidius	200.
IV. Császárkor	206.
1. Epika és fordítás	206.
1. 1. Germanicus Aratos-fordítása	206.
1. 2. Baebius Italicus és az <i>Ilias Latina</i> : fordítás és kivonat határán	208.
1. 2. 1. Fordítói eszköztár az <i>Ilias Latina</i> bevezetőjében	210.
1. 2. 2. Egyéb vizsgálódások Baebius munkamódszere körül	214.
1. 3. Attius Labeo, az antik Devecseri	215.
1. 4. Homéros jelenléte az ezüstkori epikában	217.
1. 4. 1. Statius	218.
1. 4. 2. Valerius Flaccus	219.
1. 5. Terentianus Maurus	220.
2. Regény és fordítás	221.
2. 1. Homéros-részletek Iulius Valerius Pseudo-Kallisthenés-fordításában	221.
3. Az archaizálók fordításkritikája	222.
3. 1. Fordítások és eredetik Gellius szemével	222.
V. Kitekintés: fordítás és kereszténység	225.
1. Előzmények	225.
1. 1. A Biblia-fordítás hagyományai a Vulgata előtt	225.
1. 1. 1. A Septuaginta	225.
1. 1. 2. A Septuaginta után	226.
1. 2. A fordítás új szemlélete a kereszténység születése után	228.
2. Az utak találkozása: Hieronymus	229.
2. 1. Fordítói hitvallása és működése: Cicero és Symmachos öröksége	229.
2. 2. Hieronymus és Homéros	231.
3. Homéros-fordítások nyomai késői szerzőknél	232.
3. 1. Lactantius	232.
3. 2. Chalcidius	233.
VI. Összegzés	238.
Bibliográfia	239.

I. Bevezetés: A fordításról

1. Rövid elméleti áttekintés

Mit is értünk fordítás alatt? Nevezhetjük így mindazokat az eseteket, amikor A jelrendszer által közölt tartalmat B jelrendszerre átkódolva közöljük. Ilyen értelemben fordítás lehetséges mind nyelvek között (pl. görögről latinra), mind egy-egy nyelven belül (pl. dialektusról, rétegnyelvről normanyelvre), akár a jelrendszer egészére, akár annak csak egy-egy aspektusára kiterjedően (grammatikai fordítás a lexikai elemek változatlan formában való „átmentésével”, lexikai fordítás a grammatikai szerkezet megőrzésével), a szöveg legkülönbélebb szintjein: a betűtől (pl. a héber Tóra görög betűs átírásai) a szavakon (interlineáris fordítás), a mondaton keresztül a szöveg egészéig. Jellemét meghatározzák mindenekelőtt a forrásnyelv és célnyelv – nevezzük így a megfelelő kódrendszereket az egyszerűség kedvéért – jellegzetességei, de legalább ugyanennyire a forráskultúra és célkultúra sajátosságai és egymáshoz való viszonya, a forrásszöveg és célszöveg helye, rangja, szerepe a megfelelő kultúrákon belül, a szövegnek és fordításának funkciója, és nem utolsósorban magának a fordítónak a nyelvi kompetenciája, szándéka, sőt személyisége.

A fordítás folyamatára tehát végtelen sok tényező gyakorol befolyást, amelyeket mind a fordítónak, mind a fordításkritikusnak figyelembe kell vennie munkája során. Épp ezért egyazon forrásszövegnek nemcsak nyelvenként és kultúránként, de koronként, szituációnként, sőt fordítói személyiségenként is számos érvényes fordítása létezhet. Így meglehetősen bátorság, sőt már-már *hybris* kell hozzá, hogy valaki fordítások elemzése során a normatív szempont alapjára helyezkedjen. Ettől azonban nem kevésbé jogosult eljárás a valóban megvalósult fordítói megoldás mellett mérlegre tenni az elvileg lehetséges, de akkor és ott meg nem valósuló megoldásokat is. Ahelyett azonban, hogy „jónak” vagy „rossznak”, „helyesnek” vagy „helytelennek” bélyegeznénk az adott fordítói döntést, jobb, ha megkíséreljük megtalálni annak okát, motivációját, és beilleszteni azt a célkultúra keretei közé.¹

Amennyiben egy célszöveg egy forrásszöveg mellé állítható mint annak fordítása – márpedig az antik világban ezen a területen jóval tágabb volt a tűréshatár, mint ma –, érdemes és indokolt megvizsgálni a benne föllelhető fordítói stratégiákat. Különösen műfordítások esetében nem mindig könnyű megállapítani, nevezhető-e még B mű A mű fordításának, vagy intertextuális összehasonlításukat már inkább az irodalomtudományra kellene bízni. Alapelvként elfogadhatjuk, hogy amíg a célszöveg létrehozása során nem tesz szert jóformán egyedulalomra a teljes átalakítás fordítói művelete, hanem egyéb operációk is működnek – sőt ezek között a zéró átalakítás, ill. a szótári ekvivalencia is felfedezhető –, addig van értelme a forrásszöveget és a célszöveget egymással „eredeti – fordítás” viszonyba állítani és mint ilyeneket összehasonlítani. Más esetekben, bár szövegeink még fordításként definiálják magukat (a *fabula palliata* és *cothurnata* esetében sokszor látjuk ezt), ilyen aprólékos összehasonlítás csak a szöveg bizonyos pontjain végezhető el.

REISS a leggyakoribb fordítástípusokként a következőket sorolja fel:²

¹ HEWSON – MARTIN (1991) 11.

² REISS (2000²) 20-3.

1. Interlineáris fordítás: Szóról szóra követi a forrásnyelvi szöveget, egyedül arra van tekintettel. A legminimálisabb átalakításokkal dolgozik, mivel nem célja, hogy a célnyelvi normáknak megfelelő szöveget alkosson; épp ezért a forrásszöveg bevonása nélkül általában nem is érthető. Egyfelől a fordítás legkezdetlegesebb formájának tekinthető, és mint ilyen, szerepet kap a nyelvoktatásban – jól példázzák ezt a papiruszokon fennmaradt Vergilius- és Cicero-fordításrészletek. Másfelől azonban tudatos fordítói magatartást is tükrözhet. Erre a legjellemzőbb példa a kanonikus szövegek fordítása, amelynek során számtalanszor megesik, hogy egy-egy fordító a célnyelv legalapvetőbb normáit is felrúgja annak érdekében, hogy a szent szöveget minél kevesebb változtatással vezethesse át a célkultúrába. A módszer tökélyre fejlesztője és örök, meg nem érdemelten negatív példája Aquila, a héber Biblia i. sz. II. századi görög fordítója, de hasonló, bár kevésbé következetes és kifinomult eljárást láthatunk a Vetus Latina egyik kézirati hagyományában is.

2. Szó szerinti fordítás (*grammar translation*): Az előbbivel szemben már legalább arra törekszik, hogy a célnyelv grammatikája szerint helyes mondatokban fordítsa a forrásszöveget, magának a szövegépítésnek a követelményeire, a célszöveg célkultúrába való beillesztésére stb. azonban nincs tekintettel. Akár az interlineáris fordítás kevésbé „elvadult” formájának is lehetne tekinteni, már csak azért is, mert ahhoz hasonló helyzetekben bukkan fel. Az antik világban elsősorban a nem-irodalmi fordítások területén van jelentős szerepe: jogi szövegek fordításaiban, hivatalos levelezésben stb.³ A római műfordítás-irodalomban ez a fordításforma a kereszténység elterjedésével jelenik meg és kezdi kifejteni hatását – helyesebben ekkor válik „irodalmivá”.

3. Dokumentáris vagy filológiai fordítás (POLGÁR felosztásában a „rekonstrukció” megfelelője⁴): Az előző kettőhöz hasonlóan szintén forrásszöveg-orientált, de már a teljes szöveget szem előtt tartva dolgozik. Célja, hogy a célnyelvi olvasót „odavigye” a forrásnyelvi szerzőhöz;⁵ ennek érdekében a célnyelv korlátait a végsőig feszíti, hogy a forrásszöveg mögöttes jelenlétét a lehető leginkább érezhetővé tegye a nyelvtani szerkesztés és a stilisztika szintjén egyaránt. A római korban ez a fajta műfordítás szintén létezett ugyan, de nem a fennmaradás jutott osztályrészül. Léteire leginkább polémiákból lehet következtetni: valami efféle gyaníthatunk eszmei alapként Cicero ismeretlen vitapartnereinél, akikkel szemben a nagy szónok szükségesnek látta leszögezni a *non ut interpres, sed ut orator* elvet. Pozitív bizonyítékként csak Attius Labeo egyetlen fennmaradt Ilias-sorát említhetjük.

4. Kommunikatív fordítás (a POLGÁR által „domesztikációnak” és „integrációnak” nevezett alapállás fokozati különbségekkel bár, de egyaránt idesorolható⁶): A gyakorlati életben legelterjedtebb fordítástípus. Elsősorban a célközönség igényeit tartja szem előtt (a szerzőt „viszi oda” az olvasóhoz⁷), a forrásszöveg információtartalmát elidegenítő hatásoktól mentesen igyekszik annak számára közvetíteni. A célszövegnek a célkultúrán belül hasonló helyet szán, mint amelyet a forrásszöveg a forráskultúrán belül betölt. A római fordításirodalom nagy része – legalábbis az a része, amelyet még a mai kritikus is jó szívvel mer „fordításnak” nevezni – ebbe a kategóriába tartozik.

³ BROCK (1979) 71.

⁴ POLGÁR (2003) 30-1.

⁵ SCHLEIERMACHER (1963²) 47.

⁶ POLGÁR (2003) 32-5.

⁷ SCHLEIERMACHER (1963²) 47.

5. Átdolgozó fordítás (POLGÁRNÁL az „applikáció” módszere⁸): A fordító a szövegen a fordítástechnikailag indokolt változtatásokon kívül egyéb, egy bizonyos cél felé mutató módosításokat végez. Teheti ezt akár azért, mert a célszöveg *Sitz im Lebenje* eltér a forrásszövegétől, akár azért, mert saját művészi szándékai erősebbek a forrásszöveghez való kötődésnél, így az eredeti szöveg elemeinek felhasználásával új alkotást hoz létre. Az előző fordítástípustól való különváltsága a római műfordításban nem mindig egyértelmű: Cicero *Timaeusa* római környezetbe helyezett dialógusként indul, aminek alapján átdolgozásra számítanánk, ehhez képest nemsokára a kommunikatív, az eredetivel szövegszerűen is összevethető fordítás sűrűjében találjuk magunkat. Legjobb példája ennek a fordítástípusnak a *fabula palliata*: gondoljunk Plautusra, aki egymásra „fényképezi” a görög újkomédia és az itáliai népi bohózat világát, vagy Terentiusra, aki még a forrásmű cselekményszerkezetébe sem habozik belenyúlni. Akadnak azonban olyan kutatók is, akik merészen az egész római irodalmat fordításnak nevezik – nyilván elsősorban átdolgozó fordításnak.

2. A fordítás szerepe a görög kultúrában, majd a hellénizmusban

A görög kultúra az ókori fordítási tevékenység történetében túlnyomórészt a forrás-, nem pedig a céldalton foglalt helyet. Jóllehet mint minden más magaskultúra, nem egyedül önmagának köszönheti azt, ahová eljutott, hanem egyéb magaskultúrákkal való kölcsönhatásának, és jóllehet az anyagi kultúrában, sőt a mitológiában is a legkorábbi időktől fogva kimutathatók egyiptomi, ill. közel-keleti hatások, mégis azt kell látnunk, hogy műfordítás terén a görögség a hellénizmus kora előtt nem alkotott maradandót. A fordítás megmaradt a gyakorlati hasznosság területén – levelek, államszerződések, tolmácsolás –, de a görög világ nemigen érezte szükségét, hogy idegen népek irodalmának saját nyelvre való átültetésével gazdagítsa a magáét. Való igaz, boldogult anélkül is. Az idegen mitológé mák, a barbárokról szóló legkülönfélébb értesülések nem mindig tisztázható úton-módon jutottak a görög irodalomba, és bármilyen élénk volt a görögség érdeklődése a külvilág iránt, ez az esetek nagy részében sem a nyelvtanulásra, sem az irodalomra nem terjedt ki.

A hellenisztikus korból már vannak adataink bizonyos fordítói tevékenységre. Ennek legismertebb és legmegfoghatóbb terméke a Septuaginta, a Biblia első fennmaradt görög fordítása – vagy inkább fordításgyűjteménye. Jóllehet az Aristeas-levél hagyománya szerint a Septuaginta-beli Tóra-fordítás elkészültének célja kimondottan irodalmi természetű volt – az alexandriai könyvtár gazdagítása a zsidók szent könyveivel –, erről a modern tudományon belül igencsak megoszlanak a vélemények. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a Septuaginta szintén gyakorlati igényeket elégített ki, akár a sémi anyanyelvét lassan elveszítő egyiptomi zsidóságét, akár a Ptolemaiosok birodalmi közigazgatásáét, amely minden népnek a maga jogrendje szerint szolgáltatott igazságot, és ha e fölött áttekintést akart nyerni, nem volt más választása, mint fordíttatni. Ráadásul ez esetben a fordítás készítői nem a célkultúra, hanem a forráskultúra hordozói.

Az egyéb keleti népek szent könyveinek az alexandriai könyvtárba bekerült fordításairól (pl. híradások Zarathustra könyveinek görög változatairól⁹) semmi bizonyosat nem tudhatunk, még

⁸ POLGÁR (2003) 37.

⁹ Vö. TRENCSENYI (1961) 161.

azt sem, hogy valóban léteztek-e. A kultúraközi kommunikációnak sokkal gyakoribb paradigmája volt az, hogy adott népcsoporthoz tartozó szerzők saját népük történeti-mitológiai hagyományait görög nyelven dolgozták fel és adták ki, néha elég alapos kozmetikázással. Számos példa van erre a zsidóság köréből is, de gondolhatunk akár az egyiptomi Manethónra vagy a mezopotámiai Béróssosra is.

Ahol a fordítás igazán jelentős szerephez jut a hellenisztikus korban, az a vallási élet. Amint egy-egy vallás túlcsap az őt hordozó kultúra és/vagy nyelv határain, és más népek közt (vagy más nyelvű közösségekben) is megkezdí hódító útját, máris indokoltá válhat bizonyos megalapozó szent szövegek lefordítása, újragondolása az újonnan befogadott nyelveken. Ezt a folyamatot szintén leginkább a zsidó, majd a keresztény eszmevilág körében kísérelhetjük figyelemmel. Így születnek meg a Septuaginta után a liturgiában kevésbé használatos bibliai könyvek, ill. apokrif iratok különféle nyelvű fordításai, valamint a Vetus Latina-verziók. A szent szövegek fordításában azonban más törvények uralkodnak, mint a műfordításban általában, bár a skála ugyanolyan széles: a rigorózan, akár neologizmusok árán is, akár az érthetlenségig is szó szerinti fordítástól (Aquila) a forrásszöveget exegézisszerűen kibontó, vagyis egy másik értelmezési szintre is lefordító targumokig. Ezzel némiképp rokon közönséget céloz meg, ill. hasonló igényeket elégít ki a népszerű irodalom, amelyben – bár ez már inkább a római kor története – főleg a regény az a műfaj, ahol virágzik a fordítói tevékenység, noha sokszor kivonatolói tevékenységgel is ötvöződik.

3. A fordítás mint az anyanyelvi irodalom kezdete Rómában

Amint a fordítás egyidős a különféle nyelvű beszélők közti kommunikációval, úgy a műfordítás a különböző nyelvű irodalmak egymásra hatásával. Számos példáját sorolhatnánk fel annak a jelenségnek, amikor egy kultúra egy önmagához képest „magasabb szinten állóként” észlelt másik kultúrával találkozik, amelynek hordozója egy másik nép, egy másik nyelvvel, és ebben a megtermékenyítő találkozásban veszi kezdetét az előbbi kultúrának egy új fejlődési fázisa. Mindez az irodalom területén úgy jelentkezik, hogy a befogadó kultúra irodalmi fejlődésének a „magasabb” kultúra nyelvéről lefordított művek formai, képi, esetleg eszmei világa ad döntő lökést. Ilyen eseteket szokás azzal a radikális és nem túl szerencsés kijelentéssel jellemezni, hogy a befogadó kultúra irodalma fordítások talaján alakult ki.¹⁰ Ami a római irodalmat illeti, ennek a túlságosan is sommás ítéletnek elsősorban az ad tápot, hogy a görög kultúrával való találkozás előtti gyökerei nehezen felderíthetőek. Joggal feltételezhetjük, sőt tudósításaink is vannak róla, hogy latin szóbeli költészet ősidőktől fogva létezett: régi idők hőseinek dicsérete dalban, lakomákon, *tibiaszó* mellett, mint bármelyik heroikus társadalomban¹¹ (<*sic aderant etiam*> *in convivüs pueri modesti ut cantarent carmina antiqua, in quibus laudes erant maiorum et assa voce et cum tibicine*¹²); a *carmen*, a kötött formájú, ritmikus, alliteráló varázssének, amelyben oly kézzelfoghatóan ölt testet a szó hatalma, és amelynek formai jegyei jelentős hatással voltak a *versus Saturnius*, majd a metrikus római költészet alakulására; ritmikusan megformált és így könnyen megjegyezhető bölcs mondások, jóslatok stb. Mégis tagadhatatlan, hogy a fordítás, ha nem állt is ott a római irodalom bölcsőjénél, első lépéseit bizonyosan kísérte és segítette.

¹⁰ Vö. pl. BÜCHNER (1979) 38.

¹¹ PASQUALI (1981²) 151-2 – szerinte azonban a hangszeres kíséret már görög hatást mutat.

¹² Varro ap. Non. 76 L. – GOLDBERG (1993) 20. szerint ezek csak afféle műkedvelő próbálkozások lehetnek, mint a görög *skolionok*, és nincs köztük az eposz kezdeteihez (*laudes* vs. *res gestae*).

„*Traduzioni artistiche al mondo non ci furono prima dei Romani*” – jelentette ki PASQUALI.¹³ Ez nem egészen így van, hiszen az ókori Keleten, akár a sumer és akkád kultúrát, akár pl. a héber és az egyiptomi kultúra találkozását tekintjük, jóval a rómaiak előtt megjelent a műfordítás: egy másik kultúra formáinak és tartalmainak saját nyelvre való átültetése, a saját kultúra gazdagítása azokkal már a Biblia korából, sőt azelőttről ismert. A műfordítás történetének megírását tehát jóval korábban kellene kezdeni – ez azonban nem egyszemélyes feladat. PFEIFFER megfogalmazása pontosabb: „*Die Römer sind die ersten Übersetzer innerhalb der europäischen Kultur, ja sie sind das Übersetzervolk kat' ТМхос»n.*”¹⁴ Valóban, a római kultúra felerészben a görögséggel való találkozásnak (ha tetszik: a műfordításnak) köszönhette a létét, felerészben azonban annak, amit saját maga hozzá tudott tenni az őt megtermékenyítő másik kultúrához – vagyis annak, hogy képes volt a műfordítást meghaladni. Bármelyik nélkül éppúgy elveszett volna, mint számos más kultúra, amelyekben ez a találkozás nem sikerült ilyen jól.

A római költészet első darabjai, amelyekből már számunkra is fennmaradt néhány töredék, ezer szállal kötődnek a fordításokhoz, vagy maguk is azok. Gondoljunk itt egyfelől a római drámára, vagy akár Appius Claudius Caecus *sententiáira*, másfelől pedig Livius Andronicus Homéros-fordítására. Így történhetett, hogy a görög kultúra megalapozó művei – a drámák és a homérosi eposzok – váltak a római kultúra megalapozó műveivé is. Ebből dolgozatomban elsősorban a Homéros-fordítások sorsát fogom végigkövetni.

Nemigen férhetünk hozzá a római kultúrának ahhoz a korához, amely még mentes volt a görög hatástól. Valamikor jóval Livius Andronicus előtt talán volt olyan idő, amikor lett volna létjogosultsága egy ismeretterjesztő célú Homéros-fordításnak, az általunk vizsgált időszak azonban már rég nem ilyen. A drámafordítások célja bizonyosan az, hogy valamilyen formában latinul hozzáférést engedjenek a görög művekhez – hiszen görög nyelvű drámaelőadásokat nemigen ült volna végig a római közönség, egy szűk réteget kivéve –, Homéros azonban az iskolázott réteg számára a görög kultúrával való első találkozást jelentette. Aki pedig nem jutott el ideig, azaz még az elemi iskola első évéig sem, az jó eséllyel az *Odusiát* és a későbbi Homéros-fordításokat sem vette a kezébe. Mondhatjuk tehát, hogy a Homéros-fordítások már az általunk megragadható kezdetektől fogva nem gyakorlati, hanem művészi célokat követtek.

TOLKIEHN épp azzal magyarázza a latin Homéros-fordítások kiveszését, hogy ha egyáltalán volt rájuk igény valaha, akkor is csak múló¹⁵: Homérost mindig is értette, aki akarta, így az értő közönség nem szorult rá arra, hogy fordításban olvassa. Meglehet azonban, hogy a Homéros-fordításoknak sohasem volt célja, hogy effajta igényt kielégítsenek. Andronicus fordítása sem elsősorban azért jelentős, mert Homérost közvetíti a rómaiak felé, hanem azért, mert ez alapozza meg a római epika homérosi, hellenisztikus és nemzeti alapon való kifejlődését. Andronicus nélkül nem lett volna Naevius és a *Bellum Poenicum*, aki nélkül pedig nem lett volna Ennius és az *Annales*, amely megint más módon nyúl vissza Homéros-hoz. Később a Homéros-fordítás valóban elveszíti kezdeti húsbavágó jelentőségét: Cicerónál már szellemi játék, a filozófiai művek gazdagítását szolgálja, és egyben – a neóterikusok által meghonosított „önképző fordítás” mintájára – költői formagyakorlat. Ezzel párhuzamosan azonban a római epikának végig meghatározója marad a Homérosra való közvetett vagy közvetlen támaszkodás, amely mind a

¹³ PASQUALI (1981²) 151.

¹⁴ PFEIFFER (1932) 216.

¹⁵ TOLKIEHN (1900) 131.

szerkezeti felépítésben, mind a megformálás egyéb szintjein, egészen a szavakig, szerkezetekig, újra meg újra kifejezésre jut. A két szál Baebius Italicus személyében fonódhatna össze, ha nem volna számára fontosabb a római elődök konkrét vívmányainak eltanulása. A kereszténység elterjedése idején aztán a fordítás új szemlélete honosodik meg Rómában – bár a császárkor folyamán pogány körökben is felfedezhetők ennek előzményei –, és a forrásszöveghez való, néha már-már végletes ragaszkodás a néhány késői Homéros-fordításrészletre is rányomja a bélyegét.

A fordítás görögőről latinra, de akár maga a latin irodalom fenntartása is, amellet hogy alkotói kihívás, bizonyos értelemben hazafias cselekedet is. Hiszen ha egyszer adott a görögség által már rég megteremtett irodalmi nyelv, és szintén adott az azt befogadni képes olvasóközönség (még szélesebb is, mint a latin irodalomé), akkor a könnyebb út az, ha a római is görögül ír, ahogy Fabius Pictor és társai tették.¹⁶ Komolyabb döntést igényelhetett a latin irodalom bizonyos – minimum nyelvi – értelemben való önállósulása, amit talán éppen az motivált, hogy a rómaiak a pun háborúk során sokszoros idegen hatásokkal szembesülve félteni kezdték önazonosságukat.¹⁷ A görög magot latin földben kikeltetni pedig: hódítás.¹⁸ Talán éppen ezért vonzotta a rómaiakat.

¹⁶ BOYANCÉ (1956) 120-1., FARRELL (2005) 425-6.

¹⁷ FARRELL (2005) 426.

¹⁸ VÖ. BLATT (1938) 218.

II. ARCHAIKUS KOR

1. Livius Andronicus és az *Odusia*

1. 1. Életrajzi kérdések

Livius Andronicusnak, a római költészet egyik első, számunkra megragadható, jelentős alkotójának már a nevében is tükröződik két nyelvhez, két kultúrához való kötődése. Születéséről és haláláról nincsenek adataink. Szinte biztosak lehetünk abban, hogy görög származású volt,¹⁹ valószínűleg Tarentumból,²⁰ és római nevét a *gens Livia* valamely tagjának, talán az egyik Salinatornak köszönhetette – akár mint felszabadított rabszolga, lett légyen hadifogoly (így tartja a hagyomány) vagy sem, akár mint polgárjoggal megajándékozott *peregrinus*.²¹ Datálásával kapcsolatban már az ókorban sem volt egyetértés a tudósok között. Accius adata szerint 209-ben került a Városba rabszolgaként, amikor a rómaiak visszavették Tarentumot, és 197-ben mutatta be első (?)²² darabját a Iuventas istennő templomának felszentelésekor rendezett játékokon.²³ Az Atticus-féle variáció szerint, amely végső soron Varróra megy vissza,²⁴ és amelynek megtámogatására Cicero bizonyos régi feljegyzésekre – talán színháztörténettel foglalkozó korai grammatikusok jegyzeteire²⁵ vagy hivatalos dokumentumokra²⁶ – is hivatkozik, i. e. 240-ben már alkotói virágkorát élte Rómában – ő ekkorra teszi első tragédiájának bemutatóját.²⁷

¹⁹ WARNECKE (1925) még ezt is megkérdőjelezi; szerinte ugyanis az Andronicus nem a költő-színész eredeti neve, hanem választott művésznév, méghozzá a nagy Andronikos után, akitől maga Démosthenész is eltanult néhány mesterfogást (Plut. Vita X or. 845a 5-b 3). Ezek szerint Livius, a költő akár római polgár is lehetett. – WARNECKE rekonstrukciója azonban nem zárja ki költőnk görög származását: ha már színházi emberként került Rómába, meglehet, hogy a római név fölvételekor (bármilyen módon jutott is hozzá) a művésznévét tartotta meg *cognomen*nek, igazi nevét pedig a feledés homálya borítja.

²⁰ Jóllehet az Acciustól származó kronológiai adatokat többnyire megkérdőjelezik, a költő tarentumi származásáról szóló tudósítását általában el szokás fogadni. CARRATELLO (1979) 21. szerint az Accius-féle datálás tényszerű alapjául egyedül az szolgált, hogy Andronicus Tarentumból jött, akár ott született, akár nem. – VÖ. FRAENKEL (1931) 599., WACHTER (1987) 328.

²¹ Utóbbira vö. CARRATELLO (1979) 21-2.

²² MATTINGLY (1957) 160. n. 1.

²³ Cic. Brut. 72: *Accius autem a Q. Maximo quintum consule captum Tarento scripsit Livium annis XXX postquam eum fabulam docuisse et Atticus scribit et nos in antiquis commentariis invenimus; docuisse autem fabulam annis post XI, C. Cornelio Q. Minucio consulibus ludis Inventatis, quos Salinator Senensi proelio voverat. In quo tantus error Acci fuit, ut his consulibus XL annos natus Ennius fuerit: quoi aequalis fuerit Livius, minor fuit aliquanto is, qui primus fabulam dedit, quam ii, qui multas docuerant ante hos consules, et Plautus et Naevius.* – A történetíró Livius szerint ráadásul a Iuventas-játékok 191-ben zajlottak le (36. 36. 4-7), sőt Valerius Antias úgy tudta, ebben az évben volt az első színdarab bemutatója Rómában (4: *ludique ob dedicationem eius facti, quos primos scenicos fuisse Antias Valerius est auctor, Megalesia appellatos*)! Úgy tűnik tehát, Valerius Antias az acciusi datálás egy variációját fogadta el, így Liviusnak esetleg erre visszamenő adatai tőle származhatnak.

²⁴ Ahogy Gelliustól (17. 21. 43) megtudjuk, Varro adta meg a 240-es évet az Ennius születését megelőző évként, márpedig Cicero ugyanezt az adatot veszi át Atticustól.

²⁵ MATTINGLY (1957) 160.

²⁶ BARWICK (1933) 213., SUERBAUM (1968) 299-300., GRUEN (1990) 81.

²⁷ Cic. Brut. 72: *atqui hic Livius primus fabulam C. Claudio Caeci filio et M. Tuditano consulibus docuit anno ipso ante quam natus est Ennius, post Romam conditam autem quarto decimo et quingentesimo, ut hic ait, quem nos sequimur.* Vö. még Tusc. 1. 3: *Annis fere DX post Romam conditam Livius fabulam dedit C. Claudio, Caeci filio, M. Tuditano cos. anno ante natum Ennium, qui fuit maior natu quam Plautus et Naevius.* – A *fabula* alatt itt minden bizonnyal egyetlen tragédia értendő. Vö. FRAENKEL (1931) 598-9. Ezen a datáláson kell hogy alapuljon Cicerónak az az értesülése is, hogy Cato Maior még láthatta Livius Andronicust (Cic. Cato 50: *vidi etiam senem Livium; qui cum sex annis ante quam ego natus sum, fabulam docuisset Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adulescentiam meam processit aetate*). Cassiodorusnál egyébként egy évvel későbbi dátum szerepel, és a bemutatón szerinte egy tragédia és egy komédia is színpadra került – vö. Hist. trip. p. 128 Mommsen: *C. Manlius et Q. Valerius. His consulibus ludis Romanis primum tragoedia et comoedia a Lucio Livio ad scaenam data.*

A történetíró Liviustól tudjuk, hogy 207-ben egy általa írt, Iuno Reginahoz szóló himnusz is szerepelt az az évi engesztelő szertartások sorában.²⁸ 200-ban, amikor már egy újabb generációs költőre bízta az állam az aktuális himnusz megírását (*carmen, sicut patrum memoria Livius, ita tum condidit P. Licinius Tegula*²⁹), Andronicus talán már nem volt az élők sorában.³⁰ Jogosnak tűnik azonban több kutató³¹ aggálya: az Andronicus-féle Iuno Regina-himnusz és a Tegula-féle himnusz időpontja (i. e. 207, ill. 200) közti hét év különbségnek kicsit túlzott megfogalmazása a *patrum memoria* – *tum* szembeállítás; a kifejezés egyéb előfordulásai alapján ugyanis legalább 35, de akár 70 év különbséget is kiolvashatunk belőle³² – vagy még többet. Lehet, hogy a történetíró valamiért nagyobbak érzekelte ezt az időintervallumot a valóságosnál – például mert fontosnak tartotta kiemelni a már halott Andronicus és az újonnan feltűnt Tegula közti generációváltást?³³ Vagy a Liviusnál szereplő *conditum ab Livio poeta carmen*³⁴ arra is utalhat, hogy a 207-ben előadott himnusz nem 207-ben készült, hanem korábban, ismeretlen más alkalomból? Vagy talán történetírónk egy korábbi himnuszra gondol – akár a CICHORIUS nyomán több kutató által is feltételezett Proserpina-himnuszra (az első *carmen saecularé*)³⁵ 249-ből, akár egy másik műre, amelyről még tudósítás sem maradt ránk?³⁶

A 249-es, Dishez és Proserpinához szóló himnuszról Pseudo-Acro őrzött meg egy Verrius Flaccustól eredő tudósítást,³⁷ Varrónál pedig fennmaradt belőle egy egyetlen szóból álló töredék *in choro Proserpinae* forrásmegjelöléssel.³⁸ CICHORIUS rekonstrukciója szerint a görög rítushoz, amelyet a rómaiak Tarentumból vettek át (*ludi Tarentini*)³⁹, tarentumi görög mintára készült *carmen* is dukált – mivel pedig a kor egyetlen költőjeként Livius Andronicust tartja számon a hagyomány, ennek szerzőjeként csak ő jöhet szóba.⁴⁰ Az elméletnek azonban számos gyenge pontja van, akkor is, ha eltekintünk attól a tényről, hogy nincs rá egyértelmű bizonyíték. A *ludi Tarentini* és

²⁸ Liv. 27. 37. 7-10: *Decrevere item pontifices ut virgines ter novenae per urbem euntes carmen canerent. Id cum in Iovis Statoris aede discerent conditum ab Livio poeta carmen, tacta de caelo aedes in Aventino Iunonis reginae; prodigiumque id ad matronas pertinere haruspices cum respondissent donoque divam placandam esse, aedilium curulium edicto in Capitolium convocatae, quibus in urbe Romana intraque decimum lapidem ab urbe domicilia essent, ipsae inter se quinque et viginti delegerunt ad quas ex dotibus stipem conferrent; inde donum pelvis aurea facta lataque in Aventinum, pureque et caste a matronis sacrificatum. – és 13: tum septem et viginti virgines longam indutae vestem carmen in Iunonem Reginam canentes ibant, illa tempestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc abhorrens et inconditum si referatur.*

²⁹ Liv. 31. 12. 10.

³⁰ CICHORIUS (1922) 7., FRAENKEL (1931) 600., CARRATELLO (1979) 20. Ellenvélemény: GRUEN (1990) 91. n. 4.

³¹ Pl. CICHORIUS (1922) 4-5., BARWICK (1933) 210., VERDIÈRE (1983) 385-6.

³² CICHORIUS (1922) 4.

³³ LEJAY (1919) 275-6.

³⁴ Liv. 27. 37. 7.

³⁵ CICHORIUS (1922) 2-7., MATTINGLY (1957) 161-2.

³⁶ Nem kevés kétség férhet LENCHANTIN (1937) xxix-xxx. elképzeléséhez, mely szerint a *patrum memoria* jelentése itt kb. „emberemlékezet óta először”, de a GRUEN (1990) 83. n. 17. által idézett véleményhez is, hogy a *patres* Livius szövegében a *senatorokat* jelenti, nem pedig az ősoket.

³⁷ Ps. Acro ad Hor. C. saec. 8: *Verrius Flaccus refert carmen saeculare et sacrificium inter annos centum et decem Diti et Proserpinae constitutum bello Punico primo ex responso decemvirosum, cum iussi essent libros Sibyllinos inspicere ob prodigium, quod eo bello accidit. Nam pars murorum urbis fulmine icta ruit. Atque ita responderunt: bellum adversus Cartaginienses prospere geri posse, si Diti et Proserpinae triduo, id est tribus diebus et tribus noctibus, ludi fuissent celebrati et carmen cantatum inter sacrificia. Hoc accidit consulibus P. Claudio Pulchro L. Iunio Pullo. – Vö. Censorin. 17. 8: Varro de scaenicis originibus lib. I ita scriptum reliquit: cum multa portenta fierent et murus ac turris, quae sunt inter portam Collinam et Esquilinam, de caelo tacta essent et ideo libros Sibyllinos XV viri adissent, renuntiarunt uti Diti patri et Proserpinae ludi Tarentini in campo Martio fierent tribus noctibus et hostiae furvae immolarentur, utique ludi centesimo quoque anno fierent.*

³⁸ Varro, L. L. 6. 94: *Quare non est dubium, quin hoc inlicitum sit, cum circum muros itur, ut populus inlicitur ad magistratus conspectum, qui viros vocare potest, in eum locum unde vox ad contionem vocantis exaudiri possit. Quare una origine illici et inlicitis quod in choro Proserpinae est.*

³⁹ RADKE (1979) 266-7.

⁴⁰ CICHORIUS (1922) 1-7.

Tarentum kapcsolata önmagában is kétségbe vonható.⁴¹ Varro adata a *chorus Proserpinae*-ről nem tartalmazza a szerző nevét – talán épp azért, mert már maga Varro sem tudta. A *carmen* görög eredete szintén nem igazolható; de még ha feltételezzük is, hogy egy görög kardal áll mögötte, semmi nem utal arra, hogy a latin *carmen* annak fordítása lenne. Ismeretlen római *carmen*-szerzők pedig kétségtelenül léteztek Livius Andronicus előtt, akik akár *versus Saturnius*-ban is alkothattak, hiszen ez a versforma legalább a IV. század vége, vagyis Appius Claudius Caecus kora óta használatban volt.⁴² Joggal emeli ki USSANI, hogy Andronicus nem holmi légüres térben élt és alkotott, hanem voltak számunkra ismeretlen elődei (hogy mást ne mondjunk, a *carmen Saliarét* is írta valaki) és kortársai, sőt nem véletlen, hogy első utódja, Naevius is csak néhány év különbséggel követte őt.⁴³ Feltételezhetjük, hogy a papság bármelyik illetékes és hozzáértő tagja megírhatta ezt a *carmen*: elég, ha tudta, minek kell benne szerepelnie az istenségek jóindulatának elnyeréséhez. RADKE felvetését pedig, hogy maga a *Proserpina* név is Livius Andronicus találmánya,⁴⁴ nem fogadhatjuk el, hiszen – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – ez a megoldás egyáltalán nem illene bele abba a módszerbe, amelyet költőnk a görög istenek romanizációjában alkalmazott. Ha valaki a *Proserpina* nevet mesterségesen képezte volna utána a **PersefŌn**-nak, az minden bizonnyal a hangalakból indult ki; a *proserpere* igéből való levezetés csak másodlagos magyarázatként, nem pedig névteremtő elvként jöhet szóba. Livius Andronicus ezzel szemben az istennevek jelentéséből, sőt etimológiájából indult ki, amikor latin megfelelőt keresett számukra.

Andronicus korábbi (manapság elfogadott) és későbbi datálása mellett egyaránt felhozhatók érvek és ellenérvek. A véleménykülönbségben közrejátszik egy Hieronymusnál megőrződött, valószínűleg Suetoniusra, illetve végső forrásként Acciusra visszamenő adat: *Titus (sic) Livius tragoediarum scriptor clarus habetur qui ob ingenii meritum a Livio Salinatore cuius liberos erudiebat libertate donatus est.*⁴⁵ Andronicus felszabadított rabszolga státusza ennek alapján nem áll minden kétségen felül,⁴⁶ a Liviusokkal való kapcsolat azonban nemcsak a költő neve miatt látszik bizonyosnak:⁴⁷ a Iuventas-játékokra, amelyeken Accius adata szerint Andronicus első darabja színre került, M. Livius Salinator tett fogadalmat; a 207-es engesztelő szertartás pedig az ő consuli évében zajlott. Andronicus patrónusaként két Livius Salinator is szóba jöhet. Az egyik lehetőség az a M. Livius Salinator, aki 249-ben (vagy 236-ban?) a *magister decemvirum sacris faciundis* tisztségét viselte. Egyesek azt feltételezik, hogy Andronicus mint tarentumi hadifogoly 275-272 körül az ő apja tulajdonába kerülhetett, majd miután a Salinatorok két generációját is fölnevelte, ifjabb gazdájától nyerte el a szabadságot még 240 előtt,⁴⁸ egy másik rekonstrukció szerint Salinator az első *ludi saeculares* lebonyolításának segítőjeül hozta őt Rómába a tarentumi Plutón- és Persephoné-kultusz

⁴¹ CARRATELLO (1979) 24-5., GRUEN (1990) 83. n. 17.

⁴² PASQUALI (1981²) 86., 116-7.

⁴³ USSANI (1929) 76., FARRELL (2005) 420.

⁴⁴ RADKE (1979) 265.

⁴⁵ Hier. Chron. ad ann. 1830. Az évszám a mi időszámításunkra vetítve i. e. 188/7-et jelent. – VERRUSIO (1977) 24., CARRATELLO (1979) 14-5.

⁴⁶ Vö. pl. FRAENKEL (1931) 601. SUERBAUM (1968) 11. arra gondol, hogy a Hieronymusnál fennmaradt adatok Andronicus egyes komédiarészleteinek alapján álló rekonstrukciókat tükröznek. GRUEN (1990) 82-3. szerint a költő állítólagos rabszolga-státusza a késő köztársaságkori viszonyok visszavetítéséből ered; a tanítóskodást azonban hihetőnek tartja.

⁴⁷ Felvetődhet a kérdés, ki után kaphatta Livius Andronicus a Lucius *praenomen* (vö. Gell. 6. 7. 11, 17. 21. 42.) – meglehet, hogy egy harmadik, ismeretlen, nem-Salinator Livius után, vagy éppen maga választotta. CARRATELLO (1979) 22. felíratos és egyéb példákkal igazolja, hogy a köztársaságkorban erre is volt lehetőség mind a *libertusok*, mind a polgárjogot nyert *peregrinusok* számára.

⁴⁸ Vö. WACHTER (1987) 328-9.

szolgaszemélyzetéből.⁴⁹ Sőt talán ennek a Salinatornak köszönhetette Andronicus a 240-es állami megbízatást is az első dráma színpadra állítására.⁵⁰ A másik lehetőség a *magister decemvirum* fia, a metaurusí győztes, aki 219-ben és 207-ben viselte a *consul* tisztséget, és legalábbis rokonságban lehetett azzal a Liviuszal, aki 213-ban a tarentumi helyőrség főparancsnokaként elvesztette a várost;⁵¹ ezt veszi alapul az Accius-féle datálás.

Az első azonosítás – és a korábbi datálás – ellen azt szokás felhozni, hogy Andronicus igen hosszú életű lehetett, ha 272-ben⁵² már komoly irodalmi és színházi műveltséggel került Rómába (márpedig bizonyára nem ott tanult meg mindent, amit tudott⁵³), és ott 207-ben, azaz 55 évvel később még mindig alkotott. Hiszen ha, amint Cicero írja, Cato fiatal korában (*adolescens*) még valóban láthatta az öreg (*senex*) Andronicust, akkor, még a legszerényebb számítással is (nem véve figyelembe a forrásainkban amúgy sem szereplő 272-es dátumot, Catót kb. 14, Andronicust 63 évesnek feltételezve) 76 évesen kellett megírnia a Iuno Regina-kardalt. Ez azonban nem elképzelhetetlen. A későbbi datálás ellen az hozható fel, hogy Andronicus, ha 209-ben került Rómába, aligha tanulhatott meg két év alatt olyan szinten latinul, hogy a római államtól kultikus kardal megírására kapjon megrendelést. Ez azonban szintén nem elképzelhetetlen, főleg ha feltételezzük, hogy már korábban is ismerkedhetett a latin nyelvvel.⁵⁴ Bár a görögöknek komoly gyakorlati ok kellett a nyelvtanuláshoz, a lehetőség legalábbis minden bizonnyal adott volt számára. Inkább az a fogás kérdés, hogy elég volt-e az a két év Andronicusnak arra, hogy megfelelő irodalmi „referenciamunkákkal” álljon elő ahhoz, hogy rá merjék bízni a 207-es himnusz megírását.⁵⁵ Ha azonban a 200-as évi szertartások liviusi leírását is számításba vesszük, az inkább a Varro-féle datálás felé billenti a mérleget: ha 200-ban Andronicus – bármilyen okból – már *patrum memoria*-ként élt a köztudatban (vagy történetírónk forrásában), akkor nem valószínű, hogy ennél az időpontnál három évvel később még drámát állított volna színpadra.⁵⁶

⁴⁹ CIACERI rekonstrukciója – idézi LENCHANTIN (1937) xxvi-xxviii. n. 4. Az elmélet gyenge pontja egy jókora önellentmondás: a frissen Rómába került görög ifjú rögtön egy latin Proserpina-himnusszal indít, majd 9 év alatt (!) megtanul annyira latinul, hogy drámát is írjon ezen a nyelven (*E Livio acquistò per sé e fece suo il giovinetto schiavo Andronico, il quale sin d'allora doveva manifestare ingegno e versatilità per il canto e la poesia e, come tale, sembrar quindi adatto a preparare o riportare dal greco in latino il carmen che si sarebbe dovuto recitare all'ora dei sacrifici ... in nove anni ebbe tempo d'acquistare la padronanza della lingua latina, sì da far rappresentare per la prima volta sulle scene una commedia o sia pure anche una tragedia ...*). Ha viszont feltételezzük, hogy ezt a *carmen* egy másik, ismeretlen költő írta, életképebbnek tűnik a rekonstrukció: még a görög szentélyszolga tisztázatlan eredetű latintudására sem kell magyarázatot keresnünk.

⁵⁰ GRUEN (1990) 91.

⁵¹ Polyb. 8. 27. 7, Liv. 27. 25.

⁵² A korábbi datálás hívei sokszor a tarentumi háború végének évéhez kötik Andronicus Rómába érkezését, hadifogolyként. Ez a dátum azonban semmiféle forrásban nem szerepel Andronicusszal kapcsolatban – sőt további kérdéseket vet fel, hogy Tarentum 272-es elfoglalása sem tekinthető bizonyított ténynek. Vö. BEARE (1964³) 17.

⁵³ BEARE (1964³) 17., CARRATELLO (1979) 20. n. 57. (36.) Ellenvélemény: USSANI (1929) 76-7.

⁵⁴ MATTINGLY (1957) 159-60.

⁵⁵ BARWICK (1933) 212-6. egyenesen azt feltételezi, hogy a 27 szűz felvonulása Liviusnak a 207-es évről szóló beszámolójában másodlagos konstrukció a 200-as év szertartásainak leírása alapján. Szerinte a 207-es elbeszélés egy, az Accius-féle datálással egyező forrásból való, míg a 200-as események elbeszélése a *patrum memoria* kitéttel a Varro-féle datálás alapján áll. Mindkét variáció úgy tartja, hogy az Andronicus-féle himnusz (249: Proserpina, ill. 207: Iuno Regina) mintegy tíz évvel előzi meg az első dráma bemutatóját (240/239, ill. 197). Ezért helyezte volna Accius a Iuventas-játékok időpontját a Livius (36. 36. 4-7) által említett 191-es év helyett 197-re. Így Livius Andronicus halála akár 207 előttre is helyezhető (*ibid.* 220-1.). – Szellemes rekonstrukció, csak azt nem magyarázza meg, hogyan olvashatta és véleményezhette a történetíró Livius az ezek szerint nem is létező 207-es Iuno Regina-himnusz (27. 37. 13: *nunc abhorrens et inconditum si referatur*). Ráadásul, ahogy VERRUSIO (1977) 16. is kiemeli, a stilisztikai bírálat inkább a 249-es *carmen* tárgyalásánál lett volna a helyén, ha Livius egyáltalán tudott ilyenről (és persze ha az ő korára még nem vészett el).

⁵⁶ Mindenesetre azt jól látta már a kétféle datálást idéző Cicero is, hogy ha mégis az Accius-féle változat volna a helyes, az alaposan átírná a római irodalom történetét. Ez ugyanis azt jelentené, hogy – ha nem akarjuk a szerzők

Jóformán VERRUSIO az egyetlen, aki kísérletet tesz a Varro- és az Accius-féle hagyomány következetes kettéválasztására. Szerinte a Varro-féle hagyományba tartozik és bizonyosnak mondható a 240-es színpadi debütálás és a 207-es himnusz, az Accius-féle hagyományba pedig minden más, amit tudni vélünk Livius Andronicusról: tarentumi szülőhelye, fogsága, kapcsolata a Livius Salinatorokkal, házitanítóskodása és rabszolgasorból való felszabadulása.⁵⁷ Ez pedig azt jelenti, hogy az Accius-féle hagyomány teljes elutasítása azzal jár, hogy szinte semmit nem fogunk tudni a költőről – másfelől viszont tudós legyen a talpán, aki megmondja, mit lehet mégis elfogadni Accius közléseiből és mit nem. Egyszóval érdemes szinte minden életrajzi adat mellé egy halvány kérdőjelet odagondolnunk – kivéve talán a 240-es színdarab-bemutatót és a 207-es szertartásokat és a *collegium scribarum histrionumque* megalakulását, amely adatok bizonyára hivatalos jegyzőkönyvekre támaszkodtak.⁵⁸

1. 2. Andronicus fordítói háttéré – a Homéros-fordítás szerepe a korabeli Rómában

A görög Andronikos, aki filológiai és színházi jártasságát még szülővárosában szerezhette, éppen abban az időben érkezett Rómába, amikor a dél-itáliai háborúk nyomán egyre intenzívebbé és közvetlenebbé vált a Város kapcsolata a görög világgal, és a görög kultúra mint viszonyítási pont véglegesen felváltotta az etruszokat. Ebben a folyamatban a hagyomány szerint neki magának is részt kellett vállalnia, amikor M. Livius Salinator fiának tanítója lett; hamarosan azonban annyira magáévá tette a római kultúrát is, hogy a görög mellett a latin oktatásával is foglalkozni kezdett. Ahogy Suetonius írja:⁵⁹ *...antiquissimi doctorum qui idem et poetae et semigraeci erant – Livium et Ennium dico quos utraque lingua domi forisque docuisse adnotatum est – nihil amplius quam Graecos interpretabantur, aut si quid ipsi Latine composuissent praelegebant.* Tevékenysége tehát bizonyosan nem korlátozódott a betűvetés tanítására vagy éppen praktikus, hétköznapi nyelvoktatásra; sokkal inkább görög irodalmat olvastathatott tanítványaival eredetiben, az adott műveket tárgyi és nyelvi, sőt talán filológiai és retorikai szempontból is kommentálva.⁶⁰ A latintanítás már keményebb dió lehetett – ahogy a Suetonius-szöveghely értelmezői számára is az. Szövegünk azt sejteti, hogy Livius Andronicusnak, sőt még Enniusnak sem igen voltak a birtokában olyan latin irodalmi művek, amelyekhez kapcsolódva átadhatták volna a megfelelő ismereteket, ahogy a görög grammatikaoktatás során pl. Homéros szövegével tették. Ezért használhatták erre a célra saját

abszolút kronológiáját feláldozni a relatív időrend kedvéért, mint MATTINGLY (1957) 162-3. javasolja – Andronicus és Ennius kortársak voltak, sőt a római irodalom első nagy alakjának tekintett költő fiatalabb volt Plautusnál és Naeviusnál (Brut. 73: *in quo tantus error Acci fuit, ut his consulibus XL annos natus Ennius fuerit: quoi aequalis fuerit Livius, minor fuit aliquanto is, qui primus fabulam dedit, quam ii, qui multas docuerant ante hos consules, et Plautus et Naevius*). Márpedig ha ez így volna, akkor csak igen rövid idő alatt lezajlott „fejlődést” vázolhatnánk fel Andronicustól Enniusig, sőt sokkal helyesebb lenne inkább irodalmi polémiáról beszélni kettőjük között; és immár kétségtelennek kellene tekintenünk, hogy Andronicus hexameterben is fordíthatta volna az Odyszeiát, ha úgy tartja kedve – vagyis komoly állásfoglalás értéke van annak, hogy nem így tett.

⁵⁷ VERRUSIO (1977) 29-30.

⁵⁸ SUERBAUM (1968) 4.

⁵⁹ Suet. De gramm. 1. 2. – FRAENKEL (1931) 601. szerint fennáll a lehetőség, hogy Suetonius csak a későbbi viszonyokat vetíti vissza a kezdeti időkre, hiszen ahhoz, hogy Andronicus és Ennius a hellenisztikus értelemben vett grammatikusként működjenek, a korabeli Rómában még nemigen lehettek adottak a feltételek.

⁶⁰ Vö. Suet. De gramm. 4. 1-2: *Appellatio grammaticorum Graeca consuetudine invaluit sed initio litterati vocabantur. Cornelius quoque Nepos libello quo distinguit litteratum ab erudito, litteratos vulgo quidem appellari ait eos qui aliquid diligenter et acute scienter que possint aut dicere aut scribere, ceterum proprie sic appellandos poetarum interpretes, qui a Graecis grammatici nominentur.*

műveiket, annál is inkább, mert ezek is ezer szállal kapcsolódtak a görög műveltséghez – ebből azonban még nem feltétlenül következik, hogy eleve didaktikus céllal írták őket.

Andronicus mindenesetre nemcsak tanította az utólag tanult idegen nyelvet és kultúrát, hanem alakította is. Az ő személyében különösképpen megvalósult a római irodalom bennszülött gyökereinek a magasan fejlett görög irodalom műfajaival és formáival való beoltódása, ami nemcsak a társadalom magasabb köreiben, de a színháznak köszönhetően a tömegek körében is tovább mélyítette a görög kultúra tartalmainak római befogadását. Számos görög irodalmi műfajt ő indított hódító útjára Rómában. Az I. pun háborút lezáró 240-es évtől kezdve görög drámák latin átdolgozásai jelentek meg neve alatt a római színpadon, megalapozva a *fabula cothurnata* és *palliata* műfaját, azaz a görög tragédia és újkomédia római térhódítását – ő volt az első, aki latin nyelvű komédiát írt,⁶¹ sőt minden valószínűség szerint a római színműírás kezdete úgy, ahogy van, az ő nevéhez fűződik.⁶² Ő írta (kérdés, görög mintára-e vagy sem), talán ő is tanította be azt az engesztelő éneket, amellyel 207-ben, Hasdrubal itáliai inváziójának évében háromszor kilenc szűznek kellett bejárnia a várost a fenyegető csodajelek elhárítására.⁶³ A szertartás meghozta gyümölcsét, az istenek megenyhültek, a metaurusai csatát a rómaiak nyerték; Andronicus jutalma pedig az lett, hogy a görög **tecn...thj**-egyesületek mintájára Rómában is megalakult a színészek és írók *collegiuma*, amelynek számára gyűlés- és kultushelyként megnyitották Minerva aventinusi templomát.⁶⁴ Nem utolsósorban pedig az ő főműveként számontartott latin Odysseia volt az első (vagy legalábbis az első ismert) latin nyelvű eposz, amely így a római epika további fejlődésére döntő befolyást gyakorolt, mind nyelvében, mind formájában. Egyes tudósok ezt tekintik első művének, amellyel annyira megalapozta hírnevét, hogy az *aedilisek* 240-ben már tőle rendelték

⁶¹ Diom. 3. p. 489: *ab his Romani fabulas transtulerunt, et constat apud illos primum Latino sermone comoediam Livium Andronicum scripsisse.*

⁶² Cic. Brut. 72; Gell. 17. 21. 42: *Annis deinde postea paulo pluribus quam viginti pace cum Poenis facta consulibus C. Claudio Centhone, Appii Caeci filio, et M. Sempronio Tuditano primus omnium L. Livius poeta fabulas docere Romae coepit post Sophoclis et Euripidis mortem annis plus fere centum et sexaginta, post Menandri annis circiter quinquaginta duobus.* – Vö. még: Serv. auct. ad Aen. 10. 636: *Livius Andronicus, qui primus edidit fabulam apud nos.* Ide tartozik a történetíró Livius híres, bár kétes hitelű színház-történeti rekonstrukciójának egy részlete is (7. 2. 8-9): *Livius post aliquot annis, qui ab saturis ausus est primus argumento fabulam serere, idem scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum actor, dicitur, cum saepius revocatus vocem obtudisset, venia petita puerum ad canendum ante tibicinem cum statuisset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu, quia nihil vocis usus inpediebat.* A részlet LEO (1889) 78. véleménye szerint egy Aristotelés-hely szinte szó szerinti átvételén alapul

(Poet. 1449b 7-9: τῖν δ□ 'Aq»nhsin Kr£thj pñtoj Ārxen ϕřšmenoj tĀj „ambikĀj „dšaj kaqŌlou poie«n

lŌgouj ka^ mŪqouj). Az már ennek tekintetbe vételével is nyilvánvaló, hogy Andronicus görög alapon készült drámáinak nem sok köze lehetett a latin *saturához* – vagyis az *ab saturis* jelentése valóban „*instead of the earlier saturae*”, ahogy BEARE (1964³) 14. is értelmezi.

⁶³ Liv. 27. 37. 7-13. Livius közlései a 207-es szertartásokról némiképp zavarosak (a himnusz betanulása *közben* éri villámcsapás a Iuno Regina-szentélyt, aminek a kiengesztelésére egyéb szertartásokat írnak elő, aztán végül kiderül, hogy a himnusz is Iuno Reginához szól), de mivel láthatólag olvasta Andronicusnak ezt a művét – *pace* LEO (1913) 58. –, nincs okunk kételkedni közlésének hitelességében. BOYCE (1937) 166. véleménye szerint a döccenőt az magyarázza, hogy a himnuszba Andronicus csak a villámcsapás után foglalta bele Iuno Reginát, mert ekkor vált egyértelművé, hogy melyik istenséget is kell kiengesztelni; FLORES (1998) 17. pedig abból, hogy a himnuszt a kórus a Iuppiter Stator szentélyben tanulta be, arra következtet, hogy az eredeti címzett is Iuppiter Stator lehetett. Nehezen hihető azonban, hogy a himnusz eredeti formájában annyira nem volt specifikus, hogy gyökeres újraírás nélkül Iuno Regina-himnusz válhatott volna belőle. – A költeményből egyébként nem maradt ránk semmi (lásd még: frg. 12), de (*pace* LENCHANTIN (1937) xxviii. és VERDIÈRE (1983) 387., akik itt az állítólagos Proserpina-himnusza gondolnak) lehetséges, hogy ebből származik Servius értesülése a karthágóiak diadalmenetéről (ad Aen. 4. 37): *Livius autem Andronicus refert eos de Romanis saepius triumphasse suasque porticus Romanis spolius adornasse.*

⁶⁴ Festus p. 446 L.: *Itaque cum Livius Andronicus bello Punico secundo scripsisset carmen, quod a virginibus est cantatum, quia prosperius respública populi Romani geri coepta est, publice adtributa est ei in Aventino aedis Minervae, in qua liceret scribis histrionibusque consistere ac dona ponere; in honorem Livi, quia is et scribebat fabulas et agebat.* Vö. GRUEN (1990) 87-8.

meg az első latinra átdolgozott görög tragédiát⁶⁵ – bár ez a megfontolás önmagában nem elegendő a relatív kronológia felállításához.⁶⁶ Mások – és inkább velük érthetünk egyet – úgy vélik, inkább érettebb költői korszakára kell datálnunk ezt a művét, részben formai kiforrottsága miatt, részben pedig azért, mert a 235-219 közt épp Odysseus utazásának színterein zajló római hódítások különleges aktualitást kölcsönözhetnek neki.⁶⁷

Szerzett kétnyelvűségének köszönhetően Livius Andronicus megközelíti a tökéletes fordító ideálképét: éppúgy otthon van a forrásnyelvben, mint a célnyelvben, a forráskultúrában, mint a célkultúrában – fordítói helyzetének különös érdekességét pedig az adja, hogy anyanyelve nem a célnyelv, hanem a forrásnyelv. Livius Andronicus számára ez a nyelvi háttér inkább előnyt jelenthetett, mint hátrányt,⁶⁸ hiszen az anyanyelvében ugyan természetesebben mozog az ember, nagyobb nyelvi kreativitást tud és mer elérni, viszont egy második, tanult nyelvet mindig éberebben, tudatosabban használ, hiszen abban nem hagyatkozhat az ösztöneire.⁶⁹ Ez pedig nagyonis jól jöhet a fordítói munka során, főleg ha a fordítás a filológiai pontosság igényével is fellép. Ezt bizonyítja az is, hogy jóllehet Andronicus költői érdemeit néhányan kétségbe vonják,⁷⁰ nyilvánvaló félfordításon nem lehet rajtakapni.⁷¹

De mi volt Andronicus célja azzal, hogy szülőlkultúrájának egyik alapművét az életerős, ám még csiszolatlan latin nyelvre ültette át? Az Odysseia mint forrásmunka még magától értetődő választás, hiszen a rómaiakhoz is közel állhatott ez a bonyolult meseszövésszerű, jellemábrázoló, a gyakorlati erényt kidomborító eposz.⁷² Egy dél-itáliai görög számára pedig nagyjából azt jelenthette az Odysseia, mint évszázadokkal később az Aeneis a rómaiaknak, hiszen Odysseus bolyongásának jó része Dél-Itália és Szicília földjén és vizein játszódik, vagyis ő fedezi fel Dél-Itáliát és Sziciliát a görög világ számára.⁷³ Sőt az Odysseus környékbeli kalandjait továbbgondoló mondák révén válnak részévé a görög világnak az itáliai népek, köztük maguk a rómaiak is: egyes mondaváltozatok Róma alapítását is Odysseus vagy valamelyik, Kirkétől született fia személyéhez kötik.⁷⁴ Így ez az italióta eredetmítosz jóval nagyobb érvényű irodalmi megfogalmazásra talált, mint a másik, amely a Géryonés teheneivel hazafelé tartó Héraklés itáliai kitérőjéről mesél.

Vajon költőnk egyfajta kulturális missziót látott abban, hogy a barbárokkal megismerteti Homéroszt? Nem valószínű.⁷⁵ A III. századi Rómát már rég nem képzelhetjük holmi külvilágtól elszigetelt kis pásztortelepülésnek: a Város a görög világgal – azon belül is elsősorban Kymével – jóformán a kezdetektől fogva közvetett vagy közvetlen kapcsolatot tartott, amely a VI. század végén különleges intenzitást ért el.⁷⁶ A IV. századra már számos patrícius nemzetségben is

⁶⁵ WASZINK (1972) 874.

⁶⁶ GRUEN (1990) 83. szerint Andronicus „felfedezése” a Livius Salinator családdhoz fűződő kapcsolatainak volt köszönhető, referenciának pedig elegendőek voltak görög irodalmi és színházi ismeretei.

⁶⁷ MATTINGLY (1957) 159., CARRATELLO (1979) 45-6.

⁶⁸ Durva általánosítás TOLKIEHN (1900) 85. véleménye, aki Plutarchos egy nyelvi baklövéséből kiindulva azt feltételezi, hogy a görögök képtelenek voltak becsületesen megtanulni latinul. A szóban forgó szöveghely a Mor. 288 F, ahol

Plutarchos a *ῥ* praenomen-rövidítést *sine patris*-ként oldja fel, a görög **νευ patrÒj** analógiájára genitivus vonzattal használva a latin praepositiót.

⁶⁹ MARIOTTI (1986²) 14.

⁷⁰ Köztük RIBBECK (1887) 16., aki egy az egyben átveszi Cicero és Horatius álláspontját Livius Andronicus költői teljesítményével szemben.

⁷¹ MARIOTTI (1986²) 38., BÜCHNER (1979) 61.

⁷² RONCONI (1973) 16-7.

⁷³ SZÁDECZKY–TEGYEY (1998) 185.

⁷⁴ GRUEN (1990) 85., GOLDBERG (2005) 430-1.

⁷⁵ CARRATELLO (1979) 46.

⁷⁶ PASQUALI (1981²) 86-7., FARRELL (2005) 421-2.

megjelentek a görög *cognomenek*.⁷⁷ Homéros ismerete Itáliában, ahogy az anyagi kultúra emlékeiből kitűnik, jóformán a görög jelenléttel egyidős: a homérosi eposzok részét, sőt már-már alapját képezték az itáliai népek öndefiníciójának is.⁷⁸ Így Andronicus római kortársai akár első kézből, akár az italikusok és az etruszkok révén már régóta jó ismeretségben voltak a görög mitológiával, beleértve a homérosi eposzok világát is. Abban is bizonyosak lehetünk, hogy nem Livius Salinator volt az első római arisztokrata, aki görög műveltségre taníttatta a gyerekeit. Épp ellenkezőleg: mind Livius Andronicus, mind Naevius művészete nehezen talált volna értő fogadtatásra Rómában egy olyan közönség előtt, amelyet – bár rétegenként más-más szinten és formában⁷⁹ – nem hatott még át a görög kultúra, sőt valamennyire a görög nyelv is.⁸⁰

Szintén kevésbé valószínű, hogy Andronicust fordítói munkájában pusztán az vezérelte, hogy nem volt miből tanítania a latin irodalmat. Ez a sok komoly tudós által⁸¹ is képviselt gondolat a fentebb már idézett Suetonius-helyre (*De gramm.* 1. 2) megy vissza, amelyet érdekes módon egyedül Livius Andronicusra vonatkoztatnak. Csakhogy a szövegrészlet Enniusról pontosan ugyanazokat az állításokat teszi, mint Andronicusról – azt pedig senki sem állíthatja komolyan, hogy Ennius *Annalese* és többi műve is az égető tankönyvhiány orvoslására született. Abból, hogy a korai római grammatikusok a görög irodalom nagyjai mellett talán saját műveiket is olvasták tanítványaikkal, sőt talán tanítványaiktól is kaptak valamiféle ösztönzést irodalmi tevékenységükhöz, még nem következik, hogy ezek a művek kimondottan oktatási célra készültek. Andronicus fordítása ehhez túl nagy horderejű, nyelvében és stílusában túl átgondolt műalkotás.⁸² Arra még kevésbé szolgálhatott ez a fordítás, hogy a görög Odysseia tanulmányozását megkönnyítse. Ilyen célra alkalmasabb lett volna egy szerény inter- vagy juxtalinéaris prózafordítás, mint egy művészi igénnyel készült, verses újrafeldolgozás. Fogalmat alkothatunk erről az i. sz. IV. századi, papiruszokon fennmaradt, a latin szöveg juxtalinéaris görög fordítását tartalmazó Aeneis-tankönyvek alapján, amelyek valószínűleg a latin Homéros-oktatás hagyományaira építkeznek.⁸³ Ráadásul Andronicus fordítása olyan közönségre számít ugyan, amely ismeri az eredeti művet – az ilyenek tudják az *Odusiát* igazán méltányolni⁸⁴ –, de sem a forrásszöveg nem szolgál „mankóul” a célszöveg megértéséhez, sem ellenkezőleg. A két szöveg egymással összefüggő, de önmagában is megálló egészként lép viszonyba egymással.

A legegyszerűbb megoldás lehet a helyes: Livius Andronicus valamilyen okból művészi kihívást látott a latin Odysseia megalkotásában. Megalapozhatta ezt állami „szolgálatban” drámafordítói munkássága is, hiszen ezen a területen már gyakorlatot szerzett görög műfajok római környezetben való meghonosításában, és felfigyelhetett arra, hogy az eposz éppúgy hiányzik a születő római irodalomból, mint a dráma. A műfaj első lépéseként pedig itt is egy görög eredetire szorosan támaszkodó (vagyis „hozott anyagból dolgozó”) latin alkotás tűnhetett kézenfekvőnek, már csak azért is, mert a görög epikus konvenciókat a római mondavilágra átvinni még túl kockázatos vállalkozás lett volna. Azzal is számolni kell azonban, hogy ezt a fordítást nemcsak alkotója, hanem a célközönség is akarta. Nem tudunk ugyan arról, hogy az első

⁷⁷ BOYANCÉ (1956) 112-3.

⁷⁸ FARRELL (2004) 255-63., Id. (2005) 423-4.

⁷⁹ BOYANCÉ (1956) 116-7.

⁸⁰ USSANI (1929) 77., MARIOTTI (1986²) 18., FARRELL (2004) 270.

⁸¹ RIBBECK (1887) 15-6., USSANI (1929) 76-7., BEARE (1964³) 17., ADAMIK (1993) 105-6.

⁸² A „tankönyvelmélet” ellen: MARIOTTI (1986²) 14., WASZINK (1972) 874., RONCONI (1973) 17., CARRATELLO (1979) 46., BÜCHNER (1979) 61., GRUEN (1990) 84-5., SCAFFAI (1994) 61.

⁸³ BROCK (1979) 71., FISHER (1982) 183.

⁸⁴ MARIOTTI (1986²) 14.

latin eposz állami megrendelésre készült volna, de – amint azt jól mutatja a legfeljebb két-három évtizeddel későbbi, a római őstörténetre is kitérő *Bellum Poenicum*, majd az enniusi *Annales* születése – a rómaiakban, illetve bizonyos római körökben is felmerülhetett egy irodalmilag kodifikált „megalapozó történet” iránti igény. Erre a célra pedig kapóra jöhetett az Odysseia: a görög világ egyik megalapozó története, amelynek komoly itáliai vonatkozásai is vannak, alkalmas lehetett arra, hogy a rómaiakat is bekapcsolja a görög múltba – még akkor is, ha szövegszerűen ez nem jelent meg a fordításban semmiféle előszó, utószó vagy *excursus* alakjában. A kihívást csak még komolyabbá tette, hogy Andronicusnak egy tanult nyelven, egy másik kultúra keretei között kellett reprodukálnia Homéros nyelvi teremtőerejét. Hogyan mondaná el az énekét Homéros a rómaiaknak, latinul? Épp ezért nevezhetjük az *Odusiát* a latin (sőt az európai) műfordítás kezdetének: nemcsak mert költői megformáltságú, hanem azért is, mert létrejöttének célja elsődlegesen nem gyakorlati, hanem művészi – ez nem zárja ki azt, hogy a célkultúra öndefiníciója szempontjából is komoly jelentősége lehetett.⁸⁵

De hogyan ítéltette meg művét maga Andronicus? Afelől kevés kétségünk lehet, hogy az *Odusiát* műalkotásnak szánta – hiszen rögtön a műfordítás nyugati történetének legelején ott láthatjuk az *imitatio* és *aemulatio* meghatározó kettősségét, a forrásszöveg alkotó, variáló, újraértelmező alapulvételét a célszöveg megteremtésében, amely minden, nevére méltó műfordításnak sajátja. Tudjuk azonban, hogy az ókorban a fordítás nem egészen azt jelentette, amit számunkra: az antik műfordítók nagy részére nem az a jellemző, hogy alázatosan háttérbe húzódnak az eredeti mű szerzője mögött. A sokat idézett plautusi sor (*Asin.* 11) elején ugyan ez áll: *Demophilus scripsit*, a folytatás azonban így szól: *Maccus vortit barbare*⁸⁶ – és az *Asinaria* végül is Plautus, nem pedig Démophilos neve alatt maradt ránk. Vagyis az ókori római fordító a fordítást általában saját művének tartja, amely egy idegen nyelvű forrásszöveg alapján készült. Így a fordítás és az alkotó újrafelhasználás között csak fokozati különbség áll fenn, és az antik világban „fordításként” felfogott művek körében találkozhatunk a POLGÁR által leírt műfordítói módszerek közül mind a domesztikációval, mind az integrációval.⁸⁷ Ennek fényében válik érthetővé az is, hogy az utókor az *Odusiát* mindig is Livius Andronicus, nem pedig Homéros műveként tartotta számon – és ami még figyelemreméltóbb: ha egy római Homérost akarta idézni, nem Livius Andronicus fordításában tette.⁸⁸ Ez elsősorban Cicerónál válik majd szembeűnővé.

Andronicus fordítását minden forrás egyértelműen az „Odysseia” cím különféle változatai alatt idézi, amelyek az eredeti görög címtől a változó latin helyesírási konvenciók szerinti átírásokig terjednek. Annyi biztos tehát, hogy a fordító a forrásszöveg címét vette át műve számára, ahelyett hogy az Itáliában honos *Ulixes* névalakból állította volna elő annak tükörfordítását, vagy vadonatúj latin címet adott volna neki (pl. **Carmen Ulixi*⁸⁹). Ezzel tehát mégiscsak elismeri művének szoros függőségét a görög eredetétől – szemben drámai műveivel, amelyeknek lehetőség szerint latin címet adott.⁹⁰ KNOCHE meggyőzően érvel amellett, hogy az *Odusia* forma jobban megközelíti a cím eredeti alakját, mint a modern szakirodalomban szintén széles körben használatos *Odyszia*⁹¹ – mindenesetre ezen a területen annyi a bizonytalanság, hogy a

⁸⁵ SCAFFAI (1994) 60.

⁸⁶ Plaut. *Asin.* 11.

⁸⁷ POLGÁR (2003) 31-5.

⁸⁸ MARIOTTI (1986²) 14., TRENCSENYI (1961) 165.

⁸⁹ CARRATELLO (1979) 93. n. 1. (112.)

⁹⁰ MARIOTTI (1986²) 23.

töredékek tárgyalásánál nem fogok törekedni az eredeti helyesírás visszaállítására, ahogy ez a szövegkiadóknak sem szokása.

1. 3. Fordítás, tudós költészet, Homéros-filológia

Nincs rá pozitív bizonyítékunk, hogy Andronicus maga osztotta volna énekekre művét:⁹² a saturniosus *Odusiát* a grammatikusok sohasem idézik énekek szerinti hivatkozással. A problémához hozzátartozik, hogy a homérosi eposzok énekekre osztásának időpontja is mindmáig vitatott. Ha a beosztás a Livius Andronicusnál egy évszázaddal később élt Aristarchos műve – emellett szól Pseudo-Plutarchos⁹³, valamint egyes papiruszok tanúsága⁹⁴ –, akkor nem meglepő, hogy az *Odusiában* nem találjuk ennek hatását. Ha viszont a szöveg énekekre tagolása korábbi – akár Zénodotos műve, akár még az eposzok lejegyzésének korára vagy még előbbre megy vissza⁹⁵ –, akkor valóban furcsa lett volna, ha Andronicus, aki számos esetben tanúbizonyoságot tesz filológiai jártasságáról,⁹⁶ nem követi azt. Bár ez is csak *argumentum ex silentio*, így túl sokat nem érdemes rá építeni: meglehet, hogy ez is tudatos költői-fordítói döntés volt Andronicus részéről, a születő római irodalom új műfajának egy általa kitalált, a fenség stíluseszményét szolgáló vonása, amelyet Naevius is mértékadónak tekintett a maga számára.⁹⁷

Andronicus filológiai érdeklődésének csupán az egyik jele, hogy jól ismerte a kolophóni Antimachos munkásságát.⁹⁸ Antimachosnál költészet és filológia elválaszthatatlanul egybefonódott, hiszen nemcsak az egyik első tudományos Homéros-kiadás fűződik a nevéhez, de költői főművei, köztük a *Thébais* és a *Lyde*, a szöveg szintjén is igen erősen támaszkodik a homérosi eposzokra. Költői stílusáról a töredékeken kívül Quintilianus értékelése alapján alkothatunk fogalmat:⁹⁹ *Contra in Antimacho vis et gravitas et minime volgare eloquendi genus habet laudem. Sed quamvis ei secundas fere grammaticorum consensus deferat, et adfectibus et iocunditate et dispositione et omnino arte deficitur, ut plane manifesto appareat, quanto sit aliud proximum esse, aliud secundum. A gravitas*

⁹¹ A fordítás születésének korában még nem volt bevett sem az *y* használata, sem a hosszú mássalhangzók kettőzéssel való jelölése, amely még a jóval későbbi *Senatus consultum de Bacchanalibus*-ban is ismeretlen. Sőt, KNOCHÉ fontolóra veszi az egyes Priscianus-kódexekben olvasható *Odesia* alakot is, amely egy eredeti **Odoesia* alak középkori

egyszerűsödése lehet. Ez a forma talán hiperkorrekció folytán jött létre: a görög *u*-t átíró latin *u*-ból az *oe/u* fejlődést ismerő (de görögül kevésbé tudó) kódexmásoló tévesen következtetett vissza egy eredeti *oe*-re. Azt is számításba kell vennünk azonban, hogy Marius Victorinus tanúsága szerint (p. 8: *idem nec ꝛ litteram nec y in libris suos rettulit, quod ante fecerant Naevius et Livius; <et> cum longa syllaba scribenda esset, duas vocales ponebat, praeterquam quae in i litteram incideret: hanc enim per e et i scribebat.*) Acciusszal szemben Naevius és Livius Andronicus igenis használták az *y* és *ꝛ* betűket – bár kérdés, hogy ezt nem modernizált helyesírású Naevius- és Andronicus-kéziratok alapján állította-e. – Vö. KNOCHÉ (1928) 692-3. + n. 2.

⁹² PIGHI (1977) 149-50., MARIOTTI (1986²) 55-9. Az, hogy a grammatikusok (közelebbről Priscianus) jóformán csak egyszer, éppen egy hexameteres töredéknél hivatkoznak egy töredékre az ének számának megjelölésével, azt engedi sejteni, hogy a saturniosus *Odusiában* ez a felosztás még nem volt meg. – Vö. TAMPANARO (1978a) 95-6. n. 17.

⁹³ Ps.-Plut. Vita Homeri 2. 4.

⁹⁴ MARIOTTI (1986²) 59.

⁹⁵ JENSEN in *SO Debate* (1999) 5-35., DE JONG *ibid.* 58-9., WEST-WEST *ibid.* 68-73.

⁹⁶ MARIOTTI (1986²) 15-6.

⁹⁷ Akadnak kutatók – pl. GOLDBERG (1990) 22. és FLORES (1998) 80-6. –, akik az énekelosztás hiányából következtetnek az *Odusia* hosszúságára: ennek alapján azt feltételezik, hogy el kellett férnie egy tekercsen, vagyis meg sem közelíthette Homéros eposzának hosszúságát. De amellett, hogy a papirusztekercsek sem voltak mindig egységes méretűek, bizonyára egy egységesnek szánt mű is terjedhetett több tekercsen – legfeljebb ilyenkor a technikai felosztás nem esett egybe semmiféle tartalmi felosztással, és így a másolások során szabadon változhatott..

⁹⁸ MARIOTTI (1986²) 16-8.

⁹⁹ Quint. Inst. 10. 1. 53.

egyik eszközének tekinthetjük azt, hogy Antimachos a korabeli beszélt nyelvtől idegen glosszákkal terheli meg költői nyelvét, legyenek azok archaizmusok vagy kortárs dialektális elemek¹⁰⁰ – ugyanennek az „elidegenítő” tendenciának egy fajtáját az *Odusiában* is megfigyelhetjük.

SHEETS 1981-ben kísérletet tett rá, hogy Antimachos példájából kiindulva Andronicus költői nyelvének számos, a korabeli latintól elütő elemét inkább „dialektális” (helyesebben rokonnyelvi, oszk-umber) glosszaként, semmint archaizmusként értelmezze. Elméletét azonban – részleteiben és alapkonceptiójában egyaránt – meggyőzően cáfolta KEARNS 1990-ben. Szerinte ezeknek az oszk-umber glosszáknak a léte nyelvészetileg is megkérdőjelezhető, de még inkább azzá válik, ha Andronicus kimondatlanul is nyilvánvaló költői hitvallását is tekintetbe vesszük. Egy minden részletében a forrásszöveg „romanizációjára” törekvő eposzban nehezen elképzelhető, hogy a fordító olyan idegen nyelvű elemek beillesztésével próbálja a „fenség” stíluseszményét elérni, amelyek közönsége részéről nem számíthatnak értő fogadtatásra.¹⁰¹ Így a köznyelvhez képesti távolság megteremtésére mégis sokkal alkalmasabbak az archaikus elemek, amelyek – legalábbis a szakrális nyelvből – valamilyen formában mégiscsak ismerősek lehetnek a célközönség számára. Nem zárhatjuk ki azonban, hogy ha Andronicusnak voltak ismeretei valamelyik itálikus nyelvről – feltehetőleg dél-itáliai származású lévén erre van némi esély –, akkor nagyobb valószínűséggel nyúlt olyan latin lexikai vagy morfológiai archaizmusokhoz, amelyeknek párhuzamuk volt ennek az itálikus nyelvnek a korabeli beszélt nyelvállapotában. Ugyanígy megfontolandó TIMPANARÓNAK az az észrevétele, hogy – amint az a *Carmen Priami* egyetlen fennmaradt töredékében (*veteres Casmenas, cascam rem volo profari*) kétszeresen is megmutatkozik¹⁰² – a római nyelvi tudatban a dialektális (vagy rokonnyelvi) és archaikus elemek közti különbség hamar elmosódott.¹⁰³

Nemigen alkothatunk fogalmat róla, hogy Andronicus mennyire dolgozott ismétlődő formulákkal. A töredékeket megőrző grammatikusok nem adnak meg pontos hivatkozásokat, hanem általában az első előfordulást idézik, a többről (ha egyáltalán volt többi) nem szólnak. A szövegkezelés módjából leszűrhetjük, hogy a fordítás került a rövid szövegrészleteken belül való terjedelmesebb ismétléseket (pl. parancs és végrehajtása) – ilyenkor inkább összevonást alkalmazott –, de ez nem zárja ki, hogy a sokszor előforduló szituációkhoz kötött, visszatérő sorok-félsorok esetében átvette a forrásszövegnek ezt a jellegzetességét, akár kisebb-nagyobb változtatásokkal, akár anélkül.

Meglehet, Antimachos hatását érezhetjük az *Odusiában* is megtalálható, RONCONI által „távolsági kontaminációnak” (*contaminazione a distanza*) nevezett eljárásban is.¹⁰⁴ Andronicus, bár meglehetősen nehéz dolga lett volna, ha a homérosi formulakincset egy az egyben próbálja latinul reprodukálni, mégis támaszkodik rá bizonyos mértékben, átvesz belőle néhány elemet. Másfelől viszont nem ragaszkodik ahhoz, hogy az adott formulát az eredeti helyén használja fel, hanem bárhová beilleszti, ahová éppen hiányzik vagy odaillik. Ugyanígy szabadon bánik a formulákkal abból a szempontból is, hogy az Iliából vett kifejezéseket is bátran beépít Odysseia-fordításába. Az Antimachostól és az alexandriai tudós költészetből ismert eljárásnak¹⁰⁵ bizonyosan van egy ösztönös komponense is: ha egy költő betéve tudja az egész Iliást és Odysseiát, akkor

¹⁰⁰ SHEETS (1981) 59.

¹⁰¹ KEARNS (1990) 51.

¹⁰² Az *-as* pluralis vocatívisi végződésben (inkább oszk hatás, mint archaizmus az irodalom előtti idők mélyéről) és a *cascus* lexikai szabínizmusban. – TIMPANARO (1978c) 106.

¹⁰³ TIMPANARO (1978c) 106.

¹⁰⁴ RONCONI (1973) 15.

¹⁰⁵ RONCONI (1973) 15.

természetes, hogy úgy úszkál ide-oda a két eposzban, mint hal a vízben. Egy műfordító részéről azonban, akit mégiscsak köt az eredeti szöveg, tudatos döntésnek kell tekintenünk, hogy enged ennek a természetes készletnek, és szabadon mer bánni a formulakincessel – ebben pedig joggal gyaníthatjuk Antimachos vagy akár a kortárs költészet hatását.¹⁰⁶

Fontos kérdés, miféle eredeti Homéros-szövegkiadás állhatott Andronicus előtt, amely alapján az *Odusia* készült. Egy dolog bizonyos, még hozzá kronológiai okokból: az aristarchosi szövegalkító és -magyarázó tevékenység fordítónkra még nem lehetett hatással. A frg. 25-ben konkrét példát is láthatunk arra, hogy Andronicus egy Aristarchos előtti szövegvariánst követ (lásd később). Ezért jogosan hangsúlyozza BROCCIA, hogy komoly módszertani hiba volna arra számítani, hogy az *Odusiában* mindenütt a modern Homéros-kiadások olvasatait látjuk majd viszont.¹⁰⁷ Annál meglepőbb, hogy Andronicus fordításában itt-ott a scholionokban ránk maradt Homéros-magyarázó hagyomány ismerete tükröződik.¹⁰⁸

Aristarchos előtt nem számolhatunk azzal, hogy még ha készültek is a *Ὀπομν»mata* névre joggal számot tartó kommentárok, azok széles körben elterjedhettek Alexandrián kívül. A legkézenfekvőbb feltételezés tehát, hogy szerzőnk egy lapszéli jegyzetekkel ellátott kiadásból dolgozhatott, valamint ismerhette a korai glosszográfusok munkásságát is.¹⁰⁹ Kissé merész, de nem képtelen feltételezésként akár azt is fontolóra vehetjük, hogy költőnk nemcsak a korai, hanem a kortárs, alexandriai Homéros-filológia eredményeit is figyelemmel követte, amennyire csak lehetett. Hogy hol, mikor, hogyan férhetett hozzá forrásaihoz, csak találgathatjuk: valószínű, hogy filológiai ismereteit nemcsak görög földön leélt fiatalkorában szerezte, hanem valamilyen úton-módon, patrónusai segítségével Rómában is módja nyílhatott rá, hogy naprakészen tarthassa tudományos ismereteit, hiszen ez nyilván oktatói tevékenységéhez is elengedhetetlen volt.

1. 4. Az *Odusia* nyelve

Az *Odusia* költői nyelvének egyik meghatározó vonása az archaizálás – szemben a drámákkal, amelyekben jóval kevesebb archaizmus fordul elő.¹¹⁰ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Andronicus a görög irodalom ősi hagyományát vitte át a latin nyelvre, amikor különbséget tett az egyes műfajok nyelve között¹¹¹ – talán éppen ennek köszönhető, hogy a nyelvi kuriózumokra vadászó grammatikusok annyival többet őriztek meg az eposzfordításból, mint Andronicus drámáiból.¹¹² Míg a drámák nyelve több engedményt tesz az előadhatóság követelményeinek, az *Odusia* egy, a korabeli beszélt nyelvnél ősbibb nyelvállapot emlékeihez, a szakrális szövegek, *carmen*ek nyelvéhez nyúl vissza. Ez nem magyarázható egyedül Antimachos költői hatásával, sokkal inkább tudatos fordítói döntést tükröz. Nyelvválasztása által Andronicus nem pusztán a forrásművet képezte le a születőben lévő római irodalomban, hanem kora görögségének az Odysseiához való viszonyát is: a korabeli latinság és az *Odusia* latinsága között hasonló diakrón feszültséget teremtett, mint

¹⁰⁶ Pave BROCCIA (1974) 84.

¹⁰⁷ BROCCIA (1974) 47.

¹⁰⁸ RONCONI (1973) 14.

¹⁰⁹ BROCCIA (1974) 19-20.

¹¹⁰ Pl. az I. declinációs *-as* genitívusi, ill. *-abus* pluralis ablatívusi végződésre a grammatikusok egyáltalán nem hoznak példát Livius Andronicus drámáiból. – FRAENKEL (1931) 604-5., SHEETS (1981) 61.

¹¹¹ RONCONI (1973) 14., SHEETS (1981) 61.

¹¹² FRAENKEL (1931) 603.

amilyen a korabeli görög nyelv és Homéros nyelve között volt,¹¹³ és a hellenizmus korában is homérizáló görög epikus műnyelv mintájára archaizáló latin epikus műnyelvet alkotott.¹¹⁴ Valahogy úgy járt el tehát, mint LITTRÉ, Dante XIX. századi francia fordítója, aki fordításának célnyelvéül a XIII-XIV. századi *trouvère*-ek nyelvét választotta, hogy Dante ugyanazt jelentse kora francia olvasói, mint olasz társaik számára.¹¹⁵ Ebből is kitűnik, hogy Andronicus elsődleges célkitűzése nem az volt, hogy honfitársai számára „érthető” nyelven, didaktikusan közvetítse az Odyszeiát, hanem annál jóval több. Olyan művet akart alkotni, amely – legalábbis egy darabig – Odysseia lehet a rómaiak számára.

Ezzel párhuzamos az *Odusia* másik nyelvi jellegzetessége: a már-már végletes nyelvi purizmus. Szemben a drámákkal, ahol Andronicus legalábbis a címben meg-megenged némi grécizmust a görög hangulat megteremtése végett (pl. *Ajax mastigophorus*), az *Odusiában* kínosan kerüli, hogy a forrásnyelvnek bármiféle nyoma maradjon a célszövegben, eltekintve három görög kölcsönszótól (*eglutrum*, *nympha*, *struppus*) – de ezek közül csak a *nymphát* találjuk meg a forrásszövegben is! – és néhány, külön itáliai megfelelővel nem rendelkező tulajdonnévtől (pl. Kírké, Patroklos). Ez azt jelenti, hogy nem tekinti a köznyelvtől való elidegenítés legitim eszközének azt, hogy egy görög „szubsztrátumot” enged be a fordítás nyelvébe akár lexikai, akár grammatikai szinten.¹¹⁶ A nyelvi feszültség megteremtésének erőforrásait is kizárólag a célnyelv formakincséből meríti. A célközönség nagyfokú tekintetbe vételét láthatjuk ebben – és mellesleg talán azt is, hogy az anyanyelvről nem-anyanyelvére fordító költő állandó gyanúperrel él saját, olvasói számára talán észrevehetetlen nyelvi korlátaival szemben.

1. 5. *Interpretatio Romana*

Mire Andronicus nekilátott az *Odusiának*, a legfontosabb görög istenalakoknak a rómaiakkal való összeolvadása részben már lezajlott. Héra és Iuno megfeleltetésére pl. már a VI. sz. végéről¹¹⁷, Dionysos és Liber azonosítására az V-IV. századból,¹¹⁸ Hermés és Mercurius, valamint Aphrodité és Venus egybeolvadására pedig a IV. századból¹¹⁹ vannak adataink.¹²⁰ Az *interpretatio Romanának* ez a része tehát nem irodalmi, hanem kultikus jelenség: Zeus nevének *Iuppiter*, Héra nevének *Iuno*, Hermés nevének *Mercurius* fordítása esetében a választás egyértelmű, hiszen az ő *interpretatio Romanájuk* a vallási szférában már lejátszódott. Nem volt ilyen egyszerű a helyzet azoknál a kevésbé „nemzetközi” görög isteneknél és egyéb természetfölötti létezőknél, akiknek a római hitvilágban talán még megfelelőjük sem volt – vagy legalábbis most merült fel első alkalommal a megfeleltetés kérdése. Néhány esetben biztosak lehetünk abban, hogy Andronicus teremtette meg az összefüggést egy-egy görög és római istenség között. Nyilván filológusi (régiségtani és etimológiai) érdeklődése is szerepet játszott abban, ahogy kiterjesztette az

¹¹³ FRÄNKEL (1932) 303., MARIOTTI (1986²) 18-9.

¹¹⁴ CARRATELLO (1979) 49.

¹¹⁵ MOUNIN (1955) 105-6.

¹¹⁶ KEARNS (1990) 48.

¹¹⁷ RADKE (1979) 153.

¹¹⁸ RADKE (1979) 180., 183.

¹¹⁹ RADKE (1979) 216., 311.

¹²⁰ Van példa jóval későbbi *interpretatio Romanára* is; így Mars, nyilván a római vallásban betöltött páratlan szerepe miatt, egészen i. e. 217-ig őrizte függetlenségét Arés alakjával szemben – amennyiben komoly jelentősége van annak, hogy ebben az évben a *lectisterniumon* Venus mellé terítették neki (Liv. 22. 10. 9). Vö. RADKE (1979) 204.

*interpretatio Romaná*t olyan istenekre, akiknél ez a kultusz terén (még) nem jelent meg – kezdeményező szerepét ebben, ha biztosra nem is vehetjük,¹²¹ de nagy valószínűséggel feltételezhetjük. A művelet alapja többnyire a görög istennév értelmezése, és ebből kiindulva egy hasonló jelentésű római istennév keresése (**MnhmosÚnh** – „emlékezés” – *Moneta*, **Μοῖρα** – „osztás” – *Morta*), ritkábban funkcionális megfeleltetés (**Moàsa** – ihletadó forrásistennő – *Camena*). Ez azonban az eposzon belül a megfelelő római istenek alapos átfarmálódásához vezetett, amit a római vallás mítoszmentessége egyfelől megkönnyített,¹²² másfelől viszont még feltűnőbbé tett. Az epikus világba való belépésük révén az addig alig személyes, akár csak isteni erő, aspektus vagy *cognomen* formájában létező istenségek alakot öltenek és új funkciókat kapnak: Monetának lánya lesz a Camena személyében, Morta pedig egy kitűzött napot mond ki előre.

Nem tűnik eléggé megalapozottnak WASZINK felvetése, mely szerint Andronicus istennév-latinosításai nem jelentik az adott görög és latin istenek teljes azonosítását.¹²³ Jóllehet a ránk maradt töredékek nem engedik biztonsággal eldönteni, hogy az *Odusiában* csak egyetlen *Camena* szerepelt-e vagy több is – vagyis hogy Naevius *novem Iovis concordis filiae sororese* (frg. 1 BÜCHNER) mennyire jelent újítást Andronicushoz képest –,¹²⁴ de abból kiindulva, amit az *interpretatio Graeca*, illetve *Romana* működéséről tudunk, a teljes azonosítás látszik a legvalószínűbbnek. A római ember minden bizonnyal az i. e. III. században is úgy gondolkodott, mint kétszáz évvel később Caesar, aki a gallok vallásának leírásában nem habozik a legkülönfélébb törzsi isteneket sommásan Mercuriusnak, Minervának stb. nevezni, a hasonlóságok-különbségek mindenfajta kifejezése nélkül (ezek legfeljebb ott érhetők tetten, ahol az egyes istenekkel kapcsolatos hiedelmeket leírja, az istenek azonosítását azonban nem érintik).¹²⁵

A későbbi latin irodalomban csak a **Moàsa**–*Camena* azonosítás továbbéléséről van biztos tudomásunk (a *Carmen Priami* kezdősora alapján: *veteres Casmenas, cascam rem volo profari*), bár az elveszett művekről ebből a szempontból sem nyilatkozhatunk. Mindenesetre Ennius ebben is új irányt szabott a római irodalom fejlődésének, amikor már az *Annales* első *invocatio*jában görög néven szólította a Múzsákat. A Hercules Musarum szentély megalapításával azonban, amely a Camenák *aediculájának* is otthont adott,¹²⁶ Andronicus *interpretatio Romanája* a kultikus szférában is érvényre jutott. De Ennius is az Andronicus által kijelölt úton haladt tovább: jelenlegi tudásunk szerint a *Furiákat* ő vezette be a latin istenvilágba az Erinysök egyik nevének, a **Man...ai**-nak a tükörfordításaként.¹²⁷

1. 6. A versformák megfeleltetésének jelentősége: hexameter és *versus Saturnius*

¹²¹ FARRELL (2005) 427. szerint például a Camena bevezetése latin pre-epikus hagyományokra támaszkodhat.

¹²² BÜCHNER (1979) 43.

¹²³ WASZINK (1950) 229.

¹²⁴ Maga WASZINK jegyzi meg későbbi *Camena*-cikkében (1956, 142-3.), hogy Carmenta/Carmentis épp azért pályázhatott kevesebb eséllyel a latin Múzsá szerepére Andronicusnál, mert nem volt belőle kilenc. Ráadásul ha Andronicus beérte volna egyetlen múzsával, erre a szerepre akár a Mnemosyné ekvivalenseként álló *Moneta* is megfelelt volna (frg. 21) – legalábbis etimológiailag.

¹²⁵ Vö. Caes. BG 6. 17.

¹²⁶ GRUEN (1990) 117-8.

¹²⁷ Enn. Alex. frg. 7 KLOTZ. Vö. RADKE (1979) 137.

Sajnos pozitív adatokkal nem támasztható alá LEO és PASQUALI feltételezése, hogy Livius Andronicust megelőzően létezett egy, jellemző metrumaként a *versus Saturniust* használó itáliai népi epika.¹²⁸ Csak abban lehetünk biztosak, hogy ez a versforma a születő irodalom számos területén elterjedt a szakrális szférától a szentenciákig (Appius Claudius Caecus), így alkalmas volt egy emelkedett stílusregiszter megszólaltatására. Létezett azonban kevésbé magasztos felhasználása is – gondoljunk csak a Naevius és a Metellusok közti pengeváltásra, legalábbis részben szintén saturniusban.¹²⁹ A saturnius használati köre tehát sok tekintetben párhuzamos volt a hexameterével, amely a görög kultúra legkülönfélébb területein bukkant fel, a jóslatoktól a sírfeliratokon, mágikus szövegeken, eposzon át a csipkelődő epigrammáig.¹³⁰ A hexameternek azonban még többféle költői felhasználása létezett, mint a saturniusnak, így sok egyéb műfaj fogalmi hálója kapcsolódott hozzá, amelyeknek a saturniosos költészetben – sőt, a latin költészetnek ebben a kezdeti szakaszában egyáltalán – nem volt megfelelőjük: az itáliai versmérték ezért mégsem lehetett a hexameter egészen pontos funkcionális latin megfelelője.

A hexameteres homérosi eposz saturniusokban való fordítása tudatos fordítói döntésnek tekinthető, hiszen bizonyosak lehetünk benne, hogy nem ez volt az egyetlen lehetőség. Meg kell jegyeznünk, hogy görög költői szöveg saturniosos latin fordításáról már Andronicus előtről is van adatunk: Appius Claudius Caecus *sententiái* között néhány görög újkomédia-részlet fordítására ismerhetünk. Appius számára készen adódott a saturniosos forma lehetősége, mivel ez amúgy is hordozója volt a szentenciairodalomnak; ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy a saturnius ezáltal a görög jambikus trimeter megfelelőjévé válik. Sokkal inkább arról van szó, hogy Appius egy görög gnómagyűjteményből meríthetett anyagot saját *sententia*-gyűjteményéhez, amely a forrásszöveg formájától függetlenül saturniusokban készült. Ez a csaknem véletlenszerű „megfeleltetés” a jambikus trimeterrel még nem teszi alkalmassá a saturniust arra a feladatra, hogy pl. a latin nyelvű drámairodalomban a görög dialógusmérték ekvivalensévé váljon.

Az Odysseia-fordítás metrumaként a latin hexameter is valós alternatívaként merülhetett fel Andronicus számára. USSANI és MARIOTTI szerint a hexameter ekkor már meghonosodott a latin jóslatköltészetben, így Ennius úttörő szerepe nem a görög hexameter latinításában, hanem az irodalom előtti formában már létező latin hexameter „felemelésében” állt.¹³¹ A latin hexameter első lépéseinek konkrét példájaként a *carmina Marciana* említhető, amelyek Livius tanúsága szerint a cannaei csata idején készültek és kerültek nyilvánosságra.¹³² Talán ezek a latin hexameter első, még igencsak tapogatózó kísérletei, bár „irodalminak” még messze nem nevezhetőek, sokkal inkább hexameter- és talán saturniusdarabokkal megtűzdelt prózának.¹³³ Azok a metrikai

¹²⁸ LEO (1913) 19., PASQUALI (1981²) 152. n. 47., FLORES (1998) 66-7. Ellenvélemény: MARIOTTI (1986²) 25., GOLDBERG (1993) 20.

¹²⁹ GOLDBERG (1993) 21.

¹³⁰ A saturnius eredetének és szabályrendszerének vizsgálatára itt nem térek ki. Az általunk vizsgált korszakban már olyannyira meghonosodott a római irodalmi köztudatban, hogy tősgyökeres latin verssornak tekinthető, akár az volt eredetileg, akár nem. Leginkább elfogadhatónak a GRASSI által felállított „kommatikus verssor” (2+2+3 | 3+3, kisebb eltérési lehetőségekkel) elmélet tűnik (vö. TIMPANARO in PASQUALI (1981²) 73-4.). Mindenesetre LEO (1905) 15. és BÜCHNER (1979) 44. értelme a „metrikai alapon” bevezetett szövegjavításokkal kapcsolatos óvatosságról mindmáig érvényes.

¹³¹ RIBBECK (1887) 13., 34., USSANI (1929) 123., MARIOTTI (1955) 83-5.

¹³² Lív. 25. 12. 2-15.

¹³³ Lív. 25. 12. 5-6: '*Annem, Troiungena, fuge Cannam, ne te alienigenae cogant in campo Diomedis conserere manus. Sed neque credes tu mihi, donec complexis sanguine campum, multaque milia occisa tua deferet amnis in pontum magnum ex terra frugifera; piscibus atque avibus ferisque quae incolunt terras iis fuit esca caro tua; nam mihi ita Iuppiter fatus est.*' – és 9-10 (vö. Macr. Sat. 1. 17. 28): '*Hostes, Romani, si ex agro expellere voltis, vomitam quae gentium venit longe, Apollini vovendos censeo ludos qui quotannis comiter Apollini fiant; cum populus dederit ex publico partem, privati uti conferant pro se atque suis; iis ludis faciendis praesit praetor is quis ius*

szabadosságok, amelyeket Ennius a *Hedyphageticában* megenged magának – mint pl. a feloldott sorkezdetek: *Mitylenae* (36.), *melanurum* (42.) –, valóban lehetnek a régi latin hexameter csiszolatlanságának utóöngéi,¹³⁴ illetve Ennius kísérletező stádiumának maradványai,¹³⁵ de akár a homérosi hexametek anomáliáinak játékos latin leképezései, vagy éppen az epikus komolyságot éppen nem igénylő téma metrikai vetületei is.¹³⁶ De olyan kutató is akad, aki szerint ezek a „lazaságok” szinte mind előfordulnak az *Annales*ben is, így nem érdemelnek külön figyelmet.¹³⁷ A kérdés eldönthetetlennek látszik. Létezik azonban egy arra mutató jel, hogy Andronicusnak e téren is jóval nagyobb formakészséget kell tulajdonítanunk, mint kortársának, *Marcus vates*nek.¹³⁸

Andronicus drámaírói tevékenysége arról tanúskodik, hogy a születőben levő latin időmértékes verseléssel is jól boldogult,¹³⁹ és ez nemcsak annyit jelent, hogy valószínűleg ő alkotta meg a jambikus senariust és a trochaikus septenariust.¹⁴⁰ Terentianus Maurus – valószínűleg Caesius Bassus nyomán – megőrzött egy négy soros részletet Andronicus *Ino* című drámájából, amelynek Diana-himnuszában szabályos hexametek váltakoztak meiurossokkal:¹⁴¹

*Livius ille vetus Graio cognomine suae
inserit Inoni versus, puto, tale docimen:
praemisso heroo subiungit namque miuron,
hymnum quando chorus festo canit ore Triviae,
„et iam purpureo suras include cothurno,
balteus et revocet volucres in pectore sinus,
pressaque iam gravida crepitent tibi terga pharetra:
derige odorisequos ad certa cubilia canes.”*

populo plebeique dabit summum; decemviri Graeco ritu hostiis sacra faciant. Hoc si recte facietis, gaudebitis semper fietque res vestra melior; nam is deum exstingnet perduelles vestros qui vestros campos pascit placide. – USSANI (1929) 123. n. 24. (132.) szerint e sorok eredeti formája hexameteres volt, csak a szöveg hagyományozódása során torzultak prózává, mire Liviushoz eljutottak. Közelebb állhat az igazsághoz TAMPANARO (1978a) 88. véleménye, aki az idézett sorokban a hexameter felé mutató *fejlődést* látja; ez a Liviusnál fennmaradt első részletben valóban szembeűnő. A második részletben kevesebb a hexameter nyom, viszont némelyik mondatot könnyen saturniusszá lehetne rendezni – ez pedig WASZINK (1956) 144-5. meglátását igazolja, aki a *carmina Marciánát* a saturnius birodalmába utalja. A versformák kettőssége leginkább arra mutat, hogy a római jóslás formái között egy ideig párhuzamosan létezett a saturnius és az irodalom előtti hexameter. Vö. RIBBECK (1887) 13.

¹³⁴ MARIOTTI (1955) 84-5.

¹³⁵ Így gondolja pl. RIBBECK (1887) 47-8., TAMPANARO (1978a) 89-90.

¹³⁶ SKUTSCH (1985) 3-4. Emellett szól az is, hogy mint SKUTSCH (1968) 38-9. kimutatja, a *Hedyphagetica* i. e. 189 után keletkezett, vagyis nem szignifikánsan korábbi az *Annales*nél.

¹³⁷ BARTALUCCI (1968) 100.

¹³⁸ Vitatható tehát TAMPANARO (1978a) 88-9. érvelése, mely szerint pusztán a Marcus-féle „hexametek” keletkezésének ideje (kb. Andronicus kora) elegendő annak megkérdőjelezésére, hogy Andronicus szabályos hexametereket írhatott. Meglehet, a latin hexameter fejlődésének folyamata sokkal több ágon futott, mint képzeljük. És gondoljunk csak arra, hogy ma is van, aki tud hexametert írni, és van, aki nem, hiába áll mögötte a metrum több évezredes története...

¹³⁹ WASZINK (1972) 870-1. felveti a lehetőséget, hogy Livius Andronicus kora előtt már létrejöhettek a görög lírai mértékek leképeződései a latin költészetben, amelyekre támaszkodva a római dráma metrikailag sokszínű *canticumai* kialakulhattak. Erre abból következtet, hogy Andronicus és Naevius drámáinak töredékei között akad néhány, creticusokban és baccheusokban írt részlet (pl. Andronicus *Equos Troianus*ának egyetlen töredéke), márpedig ezek a versmértékek különösen jól illeszkednek a latin szóhangsúly szabályaihoz. Másik magyarázati lehetőségként azt is megemlíti WASZINK, hogy ennek a két verslábnek a latin nyelvű felhasználhatóságát Andronicus fedezte fel.

¹⁴⁰ PASQUALI (1981²) 125-30.

¹⁴¹ Ter. Maur. 1931-8. Vö. még Mar. Victor. GL VI. 68.

A négy sor hitelességét sokan vitatják¹⁴² – részben talán attól az előítélettől vezettetve, hogy Andronicus nem állhatott a latin metrikai tudatosság olyan fokán, hogy képes legyen ilyen sorokat írni –, számos más tudós¹⁴³ azonban legalábbis a lehetőségét nem zárja ki annak, hogy a részlet valóban költőnktől származik. Scaliger *Levius*ra javítja a szerző nevét, s ezzel Laeviusnak tulajdonítja a részletet,¹⁴⁴ akinek tudunk ugyan *Ino* című *carmen*éről,¹⁴⁵ *Graivum cognomen*éről azonban nem – ezért ha a javítás indokolt, a hiba valahol Caesius Bassus és Terentianus Maurus között állhatott elő. Bár jegyezzük meg, fordított irányú szövegromlás ugyanígy elképzelhető, akár Priscianusnál is, aki Laevius *Inó*jából idéz. SCHENKL véleménye szerint a négy sor – illetve az egész Diana-himnusz, amelyből való – az *Ino* egy későbbi színrevitele alkalmából készült utólagos betoldás, abból az időből, amikor az alexandriai költészet és ízlés már végleg meghonosodott Rómában.¹⁴⁶ Ezt azonban éppoly nehéz bizonyítani, mint cáfolni. Emellett az is nehezen elképzelhető, hogy éppen amikor már gyökeret vert Rómában az alexandriai ízlés – más szóval, amikor a művelt közönség úgy kezd tekinteni az archaikus szerzőkre, ahogy a neóterikusok Enniusra vagy Horatius Luciliusra –, akkor vitték volna újból színre ezt az ősrégi drámát, amelynek nyelve még akkor is elavultként hathatott, ha Andronicus annak idején nem szötte úgy át archaizmusokkal, mint az *Odusiát*; ráadásul tették volna ezt úgy, hogy megtűzdelik a mű nyelvi és metrikai egységét bizonyosan megbontó betoldásokkal. Ez inkább dilettantizmusra, mint alexandriai ízlésre valló eljárás lett volna.

Maga SCHENKL sem tekinti perdöntő jelentőségűnek azt az érvét,¹⁴⁷ hogy az első három sor hasonlóságokat mutat az Aeneis egyes részleteivel:

et iam purpureo suras include cothurno – purpureoque alte suras vincire coturno (1. 337)

baltens et revocet volucres in pectore sinus – nuda genu nodoque sinus collecta fluentis (1. 320)

pressaque iam gravida crepitent tibi terga pharetra – virginibus Tyriis mos est gestare pharetram (1. 336)

A hasonlóság valójában csak az első sor esetében szembetűnő. Egyébként a vadászó Diana-Artemis (és az őt követő nimfák, szüzek bármelyikének) leírása elképzelhetetlen anélkül, hogy ezek a toposzok (felkötött chitón, tegez, magasra szíjazott cipő) elő ne kerülnének benne. Ráadásul SCHENKL sem zárja ki a lehetőséget, hogy Vergilius olvasta a Diana-himnuszt, nem pedig annak szerzője az Aeneis; LENCHANTIN pedig egyértelműen erre a variációra szavaz.¹⁴⁸ Bár *argumentum ex silenti*óként meg kell említenünk, hogy Servius, aki pedig másutt megemlíti az *odorisequus* jelzőt,¹⁴⁹ nem hivatkozik a Vergilius-helyhez fűzött kommentárjában erre a himnuszrészletre. Az pedig a legkevésbé valószínű feltételezés, hogy Caesius Bassus írta ezt a

¹⁴² KLOTZ (1953) 28. szerint az *et* kötőszó helye az idézet második sorában az, ami alapján a töredék hitelessége megkérdőjelezhető.

¹⁴³ Köztük LENCHANTIN (1937) xx-xxi., WASZINK (1972) 898-9. LEO (1913) 71. n. 2. a ránk maradt sorok hitelét ugyan kétségbe vonja, de azt elfogadja, hogy az *Inó*ban tényleg volt egy ilyen metrumban íródott kardal.

¹⁴⁴ Őt követi CARRATELLO (1979) 68-9. A részletet BÜCHNER (1982) is Laevius neve alatt hozza (frg. 32), igaz, a *dubia* között.

¹⁴⁵ Két choliambus maradt fenn belőle (Prisc. GL II. 281).

¹⁴⁶ SCHENKL (1894) 160.

¹⁴⁷ SCHENKL (1894) 159.

¹⁴⁸ LENCHANTIN (1937) xx-xxi.

¹⁴⁹ Serv. ad Aen. 4. 132.

négy sort, majd rögtön be is sorolta egy fiktív Andronicus-drámába, ahelyett hogy maga aratta volna le az érte járó dicsőséget.¹⁵⁰

Ha a részlet valóban hiteles, az nemcsak azt bizonyítja, hogy a latin hexameter nem Ennius találmánya, hanem azt is, hogy Livius Andronicus már biztos kézzel bánt vele: soraiban nem a felfedező első, tapogatózó lépései nyilvánulnak meg, hiszen már játszani is mer ezzel a metrummal.¹⁵¹ Ha tehát akarta volna, használhatta volna ezt a versmértéket az *Odusiában* is; mégsem tette. Meglehet, azért, mert a latin hexameternek nem létezett még epikus felhasználása – vagyis a versmérték *Sitz im Lebenje* a két kultúrában túlságosan eltért, a fejlettségi fokokról nem is beszélve. Ez esetben tehát a látszólagos „pontosság” helyett a DE WAARD és NIDA által „funkcionális ekvivalenciának” nevezett megfeleltetési eljárásra láthatunk példát:¹⁵² nem a metrikai egyezés az elsődleges, hanem az, hogy a célszöveg versmértéke hasonló stílusregisztert szolgáltasson meg a célkultúrában, mint a forrásszövegé a forráskultúrában.

A saturnius választása az *Odusia* stílusát is nagyban meghatározta. Az eltérő nyelvi adottságok és az eltérő irodalmi háttér miatt ritkán kerülhetett sor a homérosi stílusesszók – pl. az összetett epikus jelzők, a többféle szinkrón és diakrón nyelvállapot egymásba játszásán alapuló morfológiai gazdagság, a formulanyelv – „átmentésére” a fordításba. Ezzel szemben, mintegy kompenzációként, előtérbe kerülnek az itáliai költészetre, ill. a *carmenformára* jellemző stílusesszók.¹⁵³ Ilyen, sokáig továbbható örökség a szókezdetek vagy a hangsúlyos, de nem feltétlenül szókezdő szótagok alliterációja, a *figura etymologica*, a homoioteleuton; a parallelizmus kedvelése pedig már a saturnius kölönszerkezetéből is adódik. A saturnius ráadásul rövidebb, mint a hexameter, ami eleve lehetetlenné teszi, hogy a fordítás úgy őrizze meg az eredeti minden részletét, hogy nem dagad legalább kétszeres terjedelműre. Ez a tényező is kedvez a fenséget az egyszerűségben kereső stílusnak, akárcsak az, hogy a latin verselés konvenciói szerint a mondatok, tagmondatok hosszát a sorok hossza határozza meg.¹⁵⁴

Már Andronicusnál is tapasztalható a római műfordítás történetét végigkísérő tendencia, hogy a fordítás retorikusabbá, pátosszal telítettebbé válik, mint az eredeti.¹⁵⁵ Ennek hátterében nemcsak a rómaiak eltérő gondolkodásmódja állhat, hanem akár az is, hogy a fordító is érzi az elkerülhetetlen jelentésvesztéséget, és a maga módján kompenzálni akarja azt. Az Andronicus utáni fordítóknál belejátszhatott ebbe az a reflex, amelyet a szónokiskolai fordítási gyakorlatok rögzítettek beléjük. Andronicusnál azonban még tisztán a célközönség szem előtt tartásának eredménye is lehet: mint a színházi életben járatos ember, nyilván kitapasztalta a római közönség igényeit és várható reakcióit egyes fordítói megoldásokra. MARIOTTI a súlyos, archaizáló stílust művelő Antimachos hatását véli fölfedezni ebben is,¹⁵⁶ bár kérdés, hogy a görög költő-példakép valóban ekkora befolyással lehetett-e Andronicus *latin* stílusára. Az ünnepélyes stílus választásához elég lehetett már a saturniushoz kötődő költészet hangnemének hatása, illetve a forrásszöveg kanonikus helye a görög kultúrában, amelyet a célszöveg is törekedett valahogyan leképezni.

¹⁵⁰ LENCHANTIN (1937) xx-xxi.

¹⁵¹ LENCHANTIN (1937) xx. szerint a normál hexameterek és a meiuosok váltakozása egyedülálló ebben a részletben,

mert egyébként a meiuosnak csak **kat| st...con** felhasználása ismert, és az is ritka.

¹⁵² DE WAARD–NIDA (2002) 49-55.

¹⁵³ PASQUALI (1981²) 154-6., MARIOTTI (1986²) 31., RADKE (1981) 66-7.

¹⁵⁴ LEO (1905) 14-5.

¹⁵⁵ MARIOTTI (1986²) 38, 42.

¹⁵⁶ MARIOTTI (1986²) 42-3.

1. 7. Andronicus fordítói eszköztára: lexikai és grammatikai átalakítások az *Odusiában*¹⁵⁷

A kutató dolgát a számos szövegkritikai problémán kívül más is nehezíti. Mivel a töredékek szinte egytől egyig grammatikusoknál őrződtek meg, fennmaradásukat nem művészi értéküknek, nem is az egyes fordítói megoldások sikerültségének, pontosságának vagy épp szabadságának köszönhetik, egyedül annak, hogy van bennük valami érdekes nyelvtani eltérés a klasszikus latinhoz képest.¹⁵⁸ Részben ugyanez indokolja a töredékek kis terjedelmét: a leghosszabb is csak 3 soros. Így nem könnyű megállapítani, hogyan kezelte a fordító a nagyobb szövegegységeket, mennyire bánt szabadon a sorrenddel, mennyire szűk vagy széles szövegszegmentálást alkalmazott. A rendelkezésünkre álló anyag alapján legalább azt valószínűsíthetjük, hogy az *Odusia* az Odysseia teljes fordítása volt, nem pedig egy tömörített kivonat, mint az *Ilias Latina*.¹⁵⁹ A töredékek lelőhelyei az Odysseiának szinte teljes terjedelmét lefedik, és sokszor olyan apró részleteket tartalmaznak, amelyek egy kivonatból biztosan kimaradtak volna.¹⁶⁰ Sok helyütt az eredetit szorosán követő fordítással találkozunk, bizonyos pontokon azonban a fordító összevonást is alkalmaz – főleg ott, ahol a forrásszöveg hosszabb ismétléseit akarja kiküszöbölni. Ezzel a kisebb megszorítással együtt is több mint valószínű, hogy az *Odusia* a teljesség igényével felleépő fordításnak készült.¹⁶¹

Az *Odusia* töredékeit BÜCHNER 1982-es kiadása nyomán vizsgálom végig, legtöbbször az általa elfogadott forrásszöveg-azonosítási javaslatot alapul véve. A szöveghelyek azonosítását a töredékek kis terjedelme és a fordítói átalakítások széles körű alkalmazása egyaránt megnehezíti¹⁶², így néhány esetben több Odysseia-hellyel is össze kell vetni az adott fordításrészletet.

frg. 1 BÜCHNER: **virum mihi, Camena, insece versutum**
– vö. Od. 1. 1: **”Andra moi æennepe, Moàsa, polÚtropon ...**

A töredéket Gellius (18. 9. 5) idézi, az *insece* alakra példaként, amelyet nyilvánvalóan a *sequor*ból vezet le. Megemlíti, hogy ez volt az *Odusia* kezdősora – vagyis Andronicus ott kezdte művét, ahol Homéros, és nem bocsátott elé saját bevezetőt.

Már itt is azzal a későbbi műfordításokban is gyakran megfigyelhető tendenciával találkozunk, hogy a mű elején és végén a fordító a lehető legpontosabb fordításra törekszik.¹⁶³ A szórend szinte teljesen megegyezik az eredetivel. A mondat a kiemelt tárggyal kezdődik, utána második helyen, Wackernagel-pozícióban a személyes névmás dativusa; a tárgy jelzője elé még

¹⁵⁷ A lexikai átalakítások vizsgálatában KLAUDY (1997³) 115-64. felosztását veszem alapul.

¹⁵⁸ TOLKIEHN (1900) 84. egyenesen azt sugalmazza, hogy a grammatikusok válogatási szempontjai kedvezőtlenebb képet festenek az *Odusiáról*, mint amit az egész mű ismeretében alkotnánk róla.

¹⁵⁹ TOLKIEHN (1900) 84. ALBRECHT (2003) 89. nem foglal állást a terjedelem kérdésében.

¹⁶⁰ KUNZ (1890) 7., BROCCIA (1974) 109-10.

¹⁶¹ Érdekes gondolatot vet fel FLORES (1998) 63-73., aki szerint az *Odusia* pusztán antológiaszerű fordítás, színházi *recitatio* céljára. Véleménye mellé némi habozással SCAFFAI (1994) 60. is felsorakozik. Nem zárható ki ugyan, hogy az *Odusia* egyes részletei színpadi előadásban is elhangzottak, és így szélesebb közönség előtt is ismertté váltak, de elhamarkodottság volna ebből az elképzelésből kiindulva „rekonstruálni” a mű egészét.

¹⁶² Vö. TOLKIEHN (1900) 84.

¹⁶³ MARIOTTI (1986²) 27., RONCONI (1973) 14. Utóbbi szerző kiemeli, hogy ez a tendencia elsősorban közismert kezdősorok fordításainál érvényesül, mint pl. az *Ilias* vagy Euripidés Médeiája esetében.

beékelődik az imperativusos állítmány és a megszólítás, bár Andronicusnál fordított sorrendben (nyilván a saturnius eltérő szabályai miatt¹⁶⁴). A jelző és jelzett szó szétválasztása szintén a forrásszöveg szem előtt tartását tükrözi, mert a korabeli latinban ez még szokatlan megoldásnak számított; mind a forrásszöveg-, mind a célszövegbeli tagmondatot ez foglalja keretbe, amit a fordítás alliterációval és a szövégek összecsengetésével tesz még hangsúlyosabbá¹⁶⁵ – ezzel kis többletet adva az eredetihez.

A *mibi* névmás formailag a költői én első megszólalása is lehetne a római irodalomban, ha biztosak lehetnének abban, hogy Andronicus valóban saját magát gondolta mögé. Nem tudunk azonban róla, hogy a költő-fordító bármilyen formában szerephez juttatta volna saját személyét az *Odusiában*. Még az is kérdéses, hogy – amint SUERBAUM feltételezi – az eposz valamely pontján hivatkozott-e Homérosra mint a forrásszöveg szerzőjére. Így indokoltabb az az elképzelés, hogy a *mibi* legalább annyira takarja Homérost (*moi*) is, mint Andronicust, ha nem még inkább,¹⁶⁶ és a fordító ezen a ponton „színtelen üveggént” viselkedik.

A lexikai megfelelések terén a fordító szintén zéró átalakításokra törekszik.

Ϝndra / virum: A két szó egymás pontos szótári ekvivalense.

œennepe / insece: Itt az ekvivalencia a szavak szintjénél lejjebb, a morféimák szintjén is megvalósul. Mind az igekötők (TMn- és in-), mind az ige-ek (*œepw* és *seco / sequo*) megfelelnek egymásnak nemcsak jelentésben, de még etimológiailag is.¹⁶⁷ Ráadásul még az *œennepe* kizárólag az epikus nyelvben fordul elő, az aktív alakú, labioveláris helyett labiálist tartalmazó *insece* szintén pusztán az archaikus irodalmi nyelvből adatolt: Catónál találjuk az egyetlen prózai előfordulását,¹⁶⁸ egyébként Enniusnál (Ann. 322 SKUTSCH) találkozunk vele még egyszer.¹⁶⁹ A két szó metrikai lejtése szintén azonos.¹⁷⁰

Különösen sikerülté teszi a megfelelést az a további körülmény, hogy a latin *seco* – legalábbis az asszociációk szintjén – éppúgy felidézi a *sequor* ige-t, mint a görögben az *œepw* a ϝpomai-t, így hasonló fogalmi hálót hoz működésbe a célnyelvi olvasó agyában, mint a forrásszöveg. FLORES, aki ténylegesen a *sequor* aktív előzményéből, ill. mellékalakjából vezeti le az *insece* alakot, egyenesen azt feltételezi, hogy ez az ige a Camenának mindössze mnemotechnikai segítségét jelöli: az istennő abban segít, hogy a költőnek a *recitatio* folyamán eszébe jussanak az általa korábban megírt sorok.¹⁷¹ Véleményem szerint nem zárható ki, hogy Andronicus nyelvérzéke számára az *insece* (ill. *insequo*) és az *insequor* valóban egyazon ige változataiként létezett, de ettől még nem feltétlenül

¹⁶⁴ GOLDBERG (2005) 432.

¹⁶⁵ FRAENKEL (1931) 606., MARIOTTI (1986²) 27-9., CARRATELLO (1979) 94., BÜCHNER (1979) 40.

¹⁶⁶ SUERBAUM (1968) 9-10.

¹⁶⁷ BÜCHNER (1979) 41., SZÁDECZKY–TEGYEY (1998) 185. Nem tartom megalapozottnak MARIOTTI (1986²) 28. n. 36. és

RONCONI (1973) 14. megjegyzését, mely szerint Andronicus nem lehetett tudatában az *œennepe* és az *insece* etimológiai összefüggésének – főleg mivel az etimológiák kutatásának ókori tudományában még más „törvények” uralkodtak.

¹⁶⁸ Gell. 18. 9. 5.

¹⁶⁹ MARIOTTI (1986²) 28. és FRAENKEL (1931) 606. szerint a szó már Andronicus korában is archaizmusnak számított.

¹⁷⁰ MARIOTTI (1986²) 28. – CARRATELLO (1979) 94. a hangalakbéli összecsengetést is kiemeli.

¹⁷¹ FLORES (1998) 53-9. Az elmélet háttérében részben az áll, hogy az olasz kutató a *mibi* névmás mögött csakis Andronicust hajlandó látni, aki fordító, ill. előadóművészi minőségében szólal meg, így nem is intézhet olyan kérést az ihletadó istennőhöz, mint a szöveg szuverén alkotója. Hasonló tartalmat (inkább „emlékeztetés”, mint „ihletés”)

vél azonban felfedezni a homérosi *œennepe*-ben is: szerinte itt már nem a szövegalkotó, hanem valamiféle redaktor szólal meg.

érdemes annak jelentését (meggyőző bizonyítékok nélkül) egy memorizált szöveg felidézésére korlátozni; éppúgy sugallhatja „a történeteket pontról pontra, valóságghűen követő elbeszélés” képzetét is.

Egyelőre tehát igazi *verbum de verbo* fordítással van tehát dolgunk – amennyire a lehetőségek engedik. Ezek ugyanis már a fordítás első mondatában is éreztetik korlátozó hatásukat. Először is megfigyelhetjük, hogy az andronicusi sor a homérosi sornak csupán egy részletét fordítja, de ez a részlet önmagában teljes gondolati egység. A kétféle verssor terjedelmi különbsége eleve kizárja, hogy a forrásszöveg és célszöveg sorainak száma pontosan megegyezhessen egymással komoly jelentésvesztés nélkül. Számolnunk kell tehát azzal, hogy egy-egy görög sor tartalmának egy részét az előző vagy következő (többnyire ránk nem maradt) saturnius foglalhatta magában – ez az esetek legnagyobb részében éppoly valószínű alternatívának tekinthető, mint a sorba bele nem fért jelentéselemek kihagyása.

polÚtropon / versutum: A következő problémát az összetételek jelentik. Andronicus még nem alkot Ennius vagy Pacuvius bátorságával sosem hallott új összetett szavakat (kivéve talán az *odorisequos canest*) annak ellenére, hogy a latin nyelvnek ez eredendően nem sajátja; az *Odusiában* ezzel a művelettel még inkább csínján bánik, mint a drámákban.¹⁷² Ezért a **polÚtropoj** (**multiversus*) helyébe egyszerű, képzett szót állít, a **polÚ-** előtagot az *-utus* 3 suffixummal adva vissza.¹⁷³ Ezzel a számos értelmezésre nyitott görög melléknevet egy lexikai szűkítéssel egyetlen részaspektusára, a sokféle magatartásforma ismeretére („dörzsöltség”) korlátozza (*versutus* vs. *versatus*).¹⁷⁴ Ennek azonban megvan a hagyománya a görög Homéros-értelmezésben is,¹⁷⁵ sőt a későbbi latin költészet is örökli – gondoljunk Ovidius kifejezésére: *comes experientis Ulíxei*.¹⁷⁶ Az összetételek kezelésének ez a módja a későbbiekre nézve paradigmaticusnak bizonyult – annál inkább, hiszen Andronicus az eposz és a fordítás talán legfontosabb sorában alkalmazta.¹⁷⁷

Szellemes, bár megkérdőjelezhető GOLDBERG felvetése, mely szerint a *versutus* melléknév utalás lenne a *vertere* ige műfordítással kapcsolatos jelentésére,¹⁷⁸ így mintegy fordítói **sfrag...**-ként szerepelne az *Odusia* kezdősorában. Kérdés, mennyire működhetett ez a célzás Andronicus korában: ha drámáiban ő maga már megalapozta a szó szakkifejezés jellegét, minden bizonnyal – erről azonban nem tudunk semmit.

Moàsa / Camena: Ez a kezdősor harmadik, talán legnagyobb jelentőségű problémája. Fordítónk nemcsak azzal hozza közel római olvasóihoz a görög irodalom egyik alapművét, hogy latinul szólaltatja meg, még hozzá éppen *versus Saturniusban*, a rómaiak szakrális versmértékében, hanem azzal is, hogy a lehető legkevesebb idegen elemet hagyja benne.¹⁷⁹ Vonatkozik ez a tulajdonnevekre is. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a szereplőket az Itáliában használatos nevükön említi (frg. 30: *Ulíxes*), sőt a földrajzi neveket is aktualizálja (frg. 11: *Graecia*). Még

¹⁷² MARIOTTI (1986²) 22.

¹⁷³ RONCONI (1973) 14.

¹⁷⁴ BÜCHNER (1979) 40.

¹⁷⁵ Plat. Hipp. min. 365b 4-5: æj ð m□n 'AcilleÝj eþh çlhq»j te ka` j ploàj, ð d□ 'OdusseÝj polÚtropÒj te ka` yeud»j. – MARIOTTI (1986²) 27.

¹⁷⁶ Ov. Met. 14. 159. – Vö. BALDO (1986) 118.

¹⁷⁷ BROCCIA (1974) 80-1.

¹⁷⁸ GOLDBERG (2005) 432.

¹⁷⁹ TOLKIEHN (1900) 85.

fontosabb azonban, hogy ez az eljárás az istenekre is kiterjed. A *Moàsa* és a *Camena* megfeleltetése Andronicus saját találmánya,¹⁸⁰ és bár Ennius „rehabilitálta” a görög múzsákat, a Camenák invokációja mégiscsak Horatiuson keresztül Berzsenyi Dánielig ható hagyomány maradt. A két istennőcsoport kapcsolatba hozását nemcsak az indokolja, hogy valamilyen módon kötődnek a forrásokhoz, hanem az is, hogy a *Camena* – és főleg pszeudo-archaikus alakváltozata, a *Casmena* – népetimológiával levezethető a *carmen*ből, amelynek örökségét és nevét a saturniosos verselés viszi tovább.¹⁸¹ Így hát, míg Homéros az Emlékeztető Istennőt szólítja műve első sorában, Andronicus egy, a *carmen* megszemélyesítésének tekinthető istenséget. Az állítmány és a megszólítás fordított sorrendje a forrásszöveghez képest az istennő nevének kiemelését is szolgálja.

frg. 2 BÜCHNER: **pater noster, Saturni filie ...**

– vö. Od. 1. 45/81: **ð p̄ter 1m̄stere Kron...dh, Ûpate kreiÖntwn**

A töredéket Priscianus idézi (GL II. 305), a *filie* vocativus alakra példaként. A sor vége hiányzik; a forrásszöveg és egyéb szöveghelyek alapján születtek hozzá kiegészítések (BAEHRENS: *rex summe*, LENCHANTIN: *supreme*).¹⁸²

A sor fennmaradt részében ismét pontos lexikai és szórendi megfeleléseket látunk. A görög vocativus **ð**-ját Andronicus bölcsen grammatikai elemnek tekinti, és így megelégszik a pusztá vocativusos fordítással.

Kron...dh / Saturni filie: A görög patronymikont a fordító birtokos szerkezetté bontja, vagyis morfémát lexémával fordít. Ez már csak azért is tudatos fordítói műveletnek tekintendő, mert másutt a patronymikon latin alakját használja (frg. 4: *Laertiè*), bár nem feltétlenül görög patronymikon alak megfelelőjeként. Az epikus emelkedettség fenntartását szolgálja az archaikus *filie* alak bevezetése, amely *hapax legomenon* a római irodalomban.¹⁸³ A felbontott patronymikonnak a saturnius cezúráján átívelő elhelyezése Andronicus többször alkalmazott, kedvelt módszere.¹⁸⁴ Ami a sor fenn nem maradt részét illeti, bizonyos jelentésvesztésre joggal gyanakodhatunk, hiszen a hiányzó egy-két szóba nemigen férhetett bele a **Ûpate kreiÖntwn** teljes, szó szerinti fordítása.

frg. 3 BÜCHNER: **mea puera, quid verbi ex tuo ore supra fugit?**

– vö. Od. 1. 64: **t̄sknon 1m̄Òn, poçÒn se œpoj fÛgen 1rkoy ÑdÖntwn;**

vö. még: Od. 5. 22, 23. 70

Priscianus (GL II. 230-1) idézi a töredéket ebben a formában;¹⁸⁵ Charisiusnál (106 B) egy másik változat olvasható: *mea puer, quid verbi ex tuo ore audio?* A hívószó a *puer*, ill. *puera*. Mivel az

¹⁸⁰ WASZINK (1956) 140-2.

¹⁸¹ Varro, L. L. 7. 27: *quare e Casmena Carmina carmina carmen, R extrito Camena factum.* – Vö. WASZINK (1956) 142-3.

¹⁸² LENCHANTIN (1937) 10., BÜCHNER (1982) ad loc.

¹⁸³ FRAENKEL (1931) 605.

¹⁸⁴ GOLDBERG (1993) 22-3.

¹⁸⁵ Vö. RADKE (1981) 189. n. 33.

Odysseiában a sor háromszor fordul elő nőnemű megszólítással,¹⁸⁶ a Charisius idézte sort minden bizonnyal egy másik előfordulás megfelelőjeként kell értelmeznünk¹⁸⁷ – ami pedig azt valószínűsíti, hogy Andronicus nem ragaszkodott a homérosi formulák következetes fordításához.¹⁸⁸ Éppúgy meglehet azonban, hogy itt is a *contaminazione a distanza* játszik szerepet, és a charisiusi változat egy Ilias-beli rokon formula (**ποκον τῶν μαγον α̅ειπεj**; – vö. Il. 1. 552 *et passim*)¹⁸⁹ antonim fordítása, amely a változatosság kedvéért itt-ott a Priscianustól ismert variáció helyébe léphetett. A szórend lehetőség szerint itt is az eredetét követi.

t̅sknon ṽm̅On / *mea puera*: Az első két szóban ismét a pontos megfelelésre való törekvést látjuk. A megszólítás a mondat élén áll, mellette ki van téve az affektív szerepű birtokos névmás – adott esetben a latin szórend győz a görög felett. Érdekes választás a *puera* a **t̅sknon** megfelelőjeként. Lehet, hogy Andronicus a *filiust* és *filiat* a **uf̅Oj** és **qug̅θhr**, ill. a patronymikonok megfelelőjéül tartotta fenn, és a szintén nemváltó *puer–puera* párt közelebb érezte a semleges **t̅sknon**-hoz?

po̅On ... **α̅epoj** / *quid verbi*: Pontos lexikai megfelelésről van szó, de a *quid verbi* grammatikailag latinosabb, idiomatikusabb, mint az eredetét jobban követő **quod verbum* fordítás volna. Ugyanez mondható el a latin mondatba beilleszthetetlen **se**-ről, amelynek lexikai értékét Andronicus úgy őrzi meg, hogy birtokos névmássá (*tuo*) alakítja.

f̅Ugen / *fugit*: Zéró átalakítás mind lexikai, mind grammatikai szinten.¹⁹⁰ Az aoristos latin megfelelőjéül a praesens perfectum a legtermészetesebb választás – és megint sikerült a közös indoeurópai tövet megőrizni.

ṽrkoj ṽd̅Ontwn / *ex tuo ore supra*: A görög mondat jellegzetes metaforája fordítatlan marad, hiszen annyira elüt a római gondolkodásmódtól, hogy megfeküdte volna a latin anyanyelvű olvasó gyomrát.¹⁹¹ Amint TRAINA megjegyzi, ezt a metaforát sohasem imitálták a latin költészetben.¹⁹² Andronicus itt nem törekszik a korabeli beszélt latin és a fordítás nyelve közötti feszültségkeltésre; ehelyett a lexikai generalizáció eszközével él (fogak helyett száj), a „kerítés” elmaradásáért pedig mindössze a szó mozgásának irányát jelző *supra* kompenzál: fölfelé, mintha egy kerítésen ugrana át.¹⁹³ Ha pedig RONCONI értelmezését fogadjuk el, a *supra*ban a szintén formulaszerű **α̅epea pter̅Oenta** szerkezet visszhangját is felfedezhetjük, amit több – igaz, késői – szerző¹⁹⁴ a **ṽrkoj ṽd̅Ontwn** képzetének másik oldalaként értelmez: a fogak kerítése arra való, hogy az átgondolatlan szavak túl könnyű röptét visszafogja.¹⁹⁵ RONCONI tehát ezt is a távolsági

¹⁸⁶ Od. 1. 64, 5. 22, 23. 70.

¹⁸⁷ LENCHANTIN (1937) 11. és VERRUSIO (1977) 32-3. arra gondol, hogy Charisius egyszerűen fejből idézett.

¹⁸⁸ KNOCHE (1928) 694., MARIOTTI (1986²) 60.

¹⁸⁹ Vö. BROCCIA (1974) 89.

¹⁹⁰ RADKE (1981) 189. n. 33. a *tuo ore supra effugit* olvasatot javasolja, még hozzá metrikai alapon, ami – tekintve a saturnius nehezen szabályokba foglalható jellegét – nem kis módszertani vakmerőség. A *sup<e>ra* FLECKEISEN nem feltétlenül indokolt kiegészítése. HERMANN javaslata: *subterfugit*, HAVET-é: *superat*.

¹⁹¹ TRAINA (1970) 20.

¹⁹² TRAINA (1970) 20.

¹⁹³ GOLDBERG (1993) 23.

¹⁹⁴ Eustath. ad Od. 1. 64, Apul. Flor. 15.

¹⁹⁵ RONCONI (1973) 15. – A mi szempontunkból nem releváns a BROCCIA (1974) 86-7. által ismertetett vita

WACKERNAGEL és DURANTE között az **α̅epea pter̅Oenta** formula mögött meghúzódó eredeti képről (a madarász hálójából menekülő madarak vagy feltollazott nyílveszők).

kontamináció egy esetének tartja,¹⁹⁶ ami – amellet hogy az antik műfordításnak általában jellegzetes módszere – Livius Andronicus sajátos formulakezelési módjának is nevezhető. Ahogy római műfordító utódai általában, ő sem a szakrális szövegek fordítóinak jól ismert módszerét követi, amely 1:1 megfelelésre törekszik forrásszöveg és célszöveg között, és egy bizonyos forrásnyelvi szót vagy kifejezést mindig egy bizonyos célnyelvi szóval vagy kifejezéssel fordít, hanem variál, áthelyez, a meglévő formakincset szabadon használja fel. RONCONI szerint ide kapcsolódik a patronymikonok forrásszövegbeli helyüktől elszakadt használata is (pl. frg. 12, 19), amelyek akár az Antimachostól ismert eposzközi kontaminációra is mutathatnak – így az Ilias 16. 849-ben szereplő **Lhtoàj ufÒj** patronymikont fordítaná a *filius Latonas* (frg. 19), az 5. 721/8. 383-ból a **qug£thr meg£loio KrÒnoio**-t pedig a *Saturni filia* (frg. 12).¹⁹⁷ Meglehet azonban, hogy ez nem annyira Antimachos nyomdokain haladó tudatos fordítói döntés, mint inkább az általános homérosi műveltségből való ösztönös, szabad merítés.

frg. 4 BÜCHNER:	neque tamen¹⁹⁸ te oblitus sum, Laertie noster¹⁹⁹
– vö. Od. 1. 65:	p̄ij "n œpeit' 'OdusÁoj™gē qe...oio laqo...mhn
vagy Od. 14. 144 + 147: ²⁰⁰	ϕll£ m' 'OdussÁoj pÒqoj aϕnutai o„comšnoio ...
	ϕll£ min °qeκon kalšw kaˆ nÒsfin™Ònta.
vagy Od. 20. 205:	mnhsamšnJ 'OdusÁoj ...

Ezt a töredéket is Priscianus idézi (GL II. 301).²⁰¹

Ha a forrásszöveg az Od. 1. 65, ahogy BÜCHNER gondolja, akkor a sor a kulcsfogalom (**laqo...mhn / oblitus sum**) fordítása köré épül; a római szemmel túlzott **qe...oio** jelzőt kiváltó patronymikon szintén ismerős fordítói megoldás lenne,²⁰² a *tamen* használatára azonban nem kapunk meggyőző magyarázatot.²⁰³ A beszélő itt Zeus, ami önmagában nem zárja ki a jelen nem lévő Odysseushoz címzett megszólítást és a fordító által bevezetett affektív *noster* jelenlétét – akár szintén a **qe...oio** helyett –, hiszen Zeus épp azt hangsúlyozza, mennyire kedves számára Odysseus. Másrészt azonban kicsit furcsán hatna ez a megszólítás azok után, hogy egy sorral előbb az E/2. személy még Pallas Athénét takarta. Ha viszont Andronicus sora valamelyik hű szolga (Philaitios, a csordás vagy Eumaios, a kondás) szavait fordítja, az megmagyarázza mind az érzelmi töltetet, mind a *noster* névmás használatát – főleg ha az Od. 14. 144-et tekintjük, ahol a

¹⁹⁶ RONCONI (1973) 15.

¹⁹⁷ RONCONI (1973) 16.

¹⁹⁸ Létezik egy kevésbé megbízható *enim* olvasat is – vö. MARIOTTI (1986²) 36. n. 54.

¹⁹⁹ LENCHANTIN (1937) 22. *nostrē* alakot hoz.

²⁰⁰ MARIOTTI (1986²) 73., a 147. sorral való kiegészítésre: MARIOTTI (1955) 55. n. 22.

²⁰¹ Priscianus a töredékhez a következő kommentárt fűzi: *Laertius enim pro Laertes dicebant, quomodo et Graeci Lašrtioj pro Lašrthj*. Vö. Eustath. Comm. II. 1. 22: **Lašrtioj Laert...ou Laerti£dhj· difore<tai ḡr toàto, kaˆ oÙ mÒnon Lašrthj lšgetai, ϕll! kaˆ Lašrtioj, æj dhloκ kaˆ SofoklÁj** (Aias 101, Philokt. 87, 628, 1357). Ennek ellenére a töredéknek nem találjuk megfelelőjét Odysseus és Laertés találkozásának jelenetében – Laertés mint megszólított leginkább itt jöhetne szóba –, tehát jobb, ha a *Laertius* patronymikontként való értelmezésénél maradunk.

²⁰² BÜCHNER (1979) 53-4.

²⁰³ Vö. BÜCHNER (1979) 55.

*noster*ben a három sorral későbbi °qeκon kalšw visszhangját fedezhetjük fel.²⁰⁴ Ez esetben ismét valószínű, hogy a fordító kicsit rövidített az eredeti szövegben. A *tamen* a harmadik azonosítás (Philaitios, a csordás szavai) kontextusából szintén nem indokolható. Egyedül a másodikhoz, Eumaios kondás szavaihoz illik valamennyire az ellentétes kötőszó;²⁰⁵ kérdés, hogy ez önmagában elegendő alap-e az azonosításhoz, mégis ezt tekinthetjük a legvalószínűbb lehetőségnek.

A görög szövegben az ϕιλλ a 142. sorban álló tŌsson-ra válaszoló Ōsson értékében áll: Eumaiosnak még a szülei sem hiányoznak annyira, mint (vagyis „hanem inkább”) a távollevő Odysseus. Ebben a kontextusban nagyon is elképzelhető a *tamen* fordítás,²⁰⁶ bár a gondolatsor bizonyos átszerkesztésével jár – bár erről megint csak sejtéseink lehetnek –, valahogy így: a hű kondás nagyon vágyik ugyan a szülei után, de éppúgy nem (*neque tamen*) felejtette el Odysseust sem.²⁰⁷

Annyit bármelyik azonosítás alapján biztonsággal leszűrhetünk, hogy Andronicus nem mindig írja körül a patronymikont, hanem időnként latinból is utánképezheti (de ilyenkor sem a görög formát veszi át!) – akár olyankor is, ha az eredetiben nem ez áll. Ezt verstani okok is indokolhatják. Szintén mindenképpen elmondható, hogy a litotest a fordító vezet be a szövegbe, akár mint egyszerű antonim fordítást (vö. mnhsamšnJ – ez esetben különösen figyelemre méltó a forrásszöveggel és a későbbi latin nyelvszokással egyaránt szembenálló *te accusativus* vonzat), akár mint a forrásszövegbeli szónoki kérdés kiiktatását (vö. pĭj "n ... laqo...mhn), akár mint lexikai generalizációt (a pŌqoj aḡnutai-hoz képest).

Ha az Eumaios szavaival való azonosítás helytálló, a célszövegben még egy szellemes fordítói-elbeszélői játékot is fölfedezhetünk. Andronicus a helyzet drámai iróniáját (a kondás beszélgetőtársa maga Odysseus!) az E/2. személyű megszólítás bevezetésével még inkább kiélezi, aminek az eredetiben nyoma sincs.²⁰⁸ Szinte látjuk, amint Odysseus egy pillanatra összerezzen, gondolván, hogy felismerték, aztán megnyugszik, hogy hű szolgálja csak elragadtatta magát egy kicsit.

frg. 5 BÜCHNER:	inque manum suremit hastam ...
– vö. Od. 1. 99:	eḡleto d' ḡkimon aegcoj, ϕkacmšnon Ńxši calkù
vagy Od. 21. 433:	ϕmfˆ d□ ceκra f...lhn bēlen aegcei ...

A töredéket Festus (382 L) idézi, a *suremit* perfectum alakra példaként. Forrásmegjelölés nem szerepel az idézet mellett, így csak valószínűsíthetjük, hogy valóban az *Odusiá*ból való. MARIOTTI kiadása a *dubia* között hozza ezt a sorrészletet.

²⁰⁴ MARIOTTI (1955) 55. n. 22.

²⁰⁵ MARIOTTI (1986²) 36. n. 54.

²⁰⁶ Pavē BROCCIA (1974) 29-30.

²⁰⁷ A teljesség kedvéért meg kell említeni BROCCIA (1974) 31-4. azonosítási javaslatát is: Od. 24. 400-2 (ð f...l', ṡpeˆ nŌsthsaj ṡeldomšnoisi mēl' 'mκn / oŰd' aet' Ńiomšnoisi, qeoˆ dš se ½gagon aŰto..., / oâlš te kaˆ mšga caκre). Jóllehet ez a felvetés úgy-ahogy megmagyarázza a *tamen* jelenlétét (bár már lemondtak róla, mégis remélték Odysseus hazatértét) és a *noster* többszámát (Dolios nemcsak a saját nevében beszél), mindez azonban nem elég ok arra, hogy előnyben részesítsük a 14. 144-gyel szemben, amelynek minden átalakítás ellenére mégiscsak szöveghűbb fordítása lehetne az andronicusi sor.

²⁰⁸ MARIOTTI (1986²) 37-8., FLORES (1998) 72.

A *-que* kötőszó, mint oly sok helyütt, itt is a **dš** partikula fordításaként szerepel. Lexikai szempontból a második azonosítás látszik valószínűbbnek. Ez esetben a bonyolult homérosi kifejezés szintaxisa alaposan leegyszerűsödik a legprózaibb „állítmány + tárgy + határozó” viszonyra, a körkörös mozdulatot (**çmf...**) pedig fölfelé irányuló mozdulat (*sub-*) váltja fel. Szintén a homérosi stílus veszteségei közé kell számolnunk, hogy az affektív **f...lhn** lefordíthatatlan marad – jelentésvesztésről azonban túlzás volna beszélni. Ha ugyanis Andronicus úgy döntött – márpedig a célkultúrát szem előtt tartó fordítói *ars poeticá*jából ez következik –, hogy nem emeli át az alakuló latin epikus nyelvbe a homérosi nyelvnek ezt a jellegzetességét, csak egy **inque manum suam* fordítást tarthatunk elképzelhetőnek; ebben a helyzetben azonban a latin birtokos névmást fölösleges, sőt zavaró lett volna kitenni.

Ha az első azonosításból indulunk ki, biztosak lehetünk benne, hogy a lándzsa néhány jelzője szintén veszteséglistára került. Az *inque manum* ebben az esetben a grammatikailag fordíthatatlan medium lexikai kompenzációjának tekinthető.

frg. 6 BÜCHNER: **argenteo polubro, aureo eglutro**
 – vö. Od. 1. 136-7: **cšrniba d' çmf...poloj procÒJ ™pšceue fšrousa**
kaíl cruse...V, Øp□r çrguršoio lšbhtoj

A töredéket Nonius (873 L) idézi, a *polybrum* szóra példaként, amelyre görög és latin megfelelőt egyaránt megad (**cšrniy**, *trullium*) – amivel az azonosítást is megkönnyíti. Ezek a sorok több helyen megtalálhatók az Odyszeiában (7. 172-3, 17. 91-2).

Sajnálatos, hogy nem maradt ránk egy kicsit több a kontextusból: érdemes lenne megfigyelni benne a szavak elrendezését. Így csak annyit láthatunk belőle, hogy Andronicus megfordítja az edények sorrendjét (fokozás az ezüستől az arany felé), és parallelizmusba rendezi őket, amit még hangsúlyosabbá tesz a megkerülhetetlen *a*-asszonancia és a homoioteleuton. Szintén figyelemre méltó, hogy a fordító görög edénynevet használ (**çekloutron**), de mégsem a reália eredetiből átvett nevét, hanem a latinban már meghonosodott és némi formai változáson is keresztülment görög jövevényszót, amely ráadásul nem az irodalmi görög szókincséből való, hanem az itáliai görög beszélt nyelvből.²⁰⁹

frg. 7 BÜCHNER: **tuque mihi narrato omnia disertim**
 – vö. Od. 1. 169 stb.: **çll' ¥ge moi tÒde e„p□ ka^ çtrekšwj kat£lexon**

A töredéket Nonius idézi (819 L), a *disertim* példajaként.

A mondat elejére kiemelt *tu*-nak nincs pontos megfelelője a görögben: leginkább a kissé elhomályosult jelentésű **¥ge** imperativus alak stilisztikai ekvivalenseként fogható fel.²¹⁰ A Plautustól oly jól ismert *age*, *agedum* biztatószócskáknak létezniük kellett az Andronicus-korabeli

²⁰⁹ MARIOTTI (1986²) 21. Pollux 10. 46 szerint az **çekloutron** orvosi szakszó (**™p^ d□ tñ par| toj „atroj**

™kloÚtrwn Ñnomazomšwn).

²¹⁰ BROCCIA (1974) 101.

latinban is, így valószínű, hogy kerülésük nemcsak metrikai kényszernek tudható be, hanem sokkal inkább a fordító ama törekvésének, hogy a lehető legalacsonyabb szinten tartsa a forrásszövegből változatlanul átemelt elemek számát – ha pedig azok már meghonosodtak a római köznyelvben, az csak eggyel több ok arra, hogy az *Odusia* emelkedett stílusregiszterében ne legyen helyük.²¹¹ További szempont lehet az is, hogy Télemachos – bár nem tudja – egy istennel beszél, így az informális megszólítás kerülését Andronicus számára az eposzbeli szituáció is sugallhatta.²¹²

A mondat második helyén, Wackernagel-pozícióban ott áll a **moi** pontos megfelelője, a *mibi*.

e,p) + **katflexon/ narrato**: Lexikai összevonás: két szinonim igét egyetlen latin ige fordít. Jellegzetességként kiemelhetjük, hogy a **katflexon**, amellet hogy a *narrato*-ban összeolvad a másik mondásigével, még jelentésfelbontást is elszenved, hiszen a **kata-** igekötő „végig” jelentését egy külön lexikai egység, a tárgy szerepében álló *omnia* adja vissza²¹³ – illetve talán ez a szerepe a II. imperativus bevezetésének is. A betoldás alapja egy kísértetiesen hasonló homérosi sor (Od. 24. 124) lehet: **so^ˆ d' TMgë eâ mēla pēnta ka^ˆ φtrekšwj katalšxw**. Ismét távolsági kontaminációról van szó tehát?²¹⁴ Vagy Livius Andronicus alapszövegében a **tōde e,p** helyett valóban **tēde pēnta** állt? Vagy egyszerűen a széles szegmentálás egyik tünetével állunk szemben: Andronicus előretekintett a szövegben a **tōde** után következő, egész sorozat kérdésre, és ezért találta indokoltnak az egyes számú névmás helyett az *omnia* bevezetését?²¹⁵

φtrekšwj / disertim: A latin adverbiumban („sorjában”)²¹⁶ a görög grammatikai hagyományból ismerős „pontosan, részletesen” (**φkribij**) értelmezés csendül vissza,²¹⁷ amely eltér a Scholia Vetera értelmezési javaslataitól („röviden”, „mellébeszélés nélkül”, ill. „félelem nélkül”).²¹⁸ Andronicus tehát egy másik, többé-kevésbé azonosítható értelmezői hagyományt követ.

frg. 8 BÜCHNER: ... **matrem procitum plurimi venerunt**
– vö. Od. 1. 245-8: **Óssoi g|r n»soisin TMpikratšousin ¥ristoi,**

²¹¹ Vö. KEARNS (1990) 48.

²¹² GOLDBERG (1993) 25.

²¹³ BROCCIA (1974) 101-2.

²¹⁴ RONCONI (1973) 15.

²¹⁵ BROCCIA (1974) 102.

²¹⁶ BROCCIA (1974) 100-1. az adverbiumot a *serere, sermo* stb. fogalomköréből vezeti le, így jut a „sorjában” („*per filo e per segno*”) jelentéshez. Az archaikus irodalomban létezik a *disertim* Nonius által leírt használata is (pl. Plaut. Stich. 241).

²¹⁷ Erótianos: *Voc. Hippocr. Coll.* p. 37-8 Klein: **φtrekšwj· Bakceoj m□n TMn tù a fhs^ˆn φlhqij, aÙt£rkwj, φkribij, Filknoj d□ mÕnon φkribij, 'EpiklÁj d□ safij, e„likrinij. Ð mšntoi `lppokr£thj oÙ kaq' ãnÕj shmainomšnou fa...netai t£ttwn tš¼n lšxin, φll| pleon£kij m□n TMp^ˆ toà φkribij, spani£kij d□ TMp^ˆ toà φlhqij ...** Vö. még Hésychios s.v. **φtrekšwj**.

²¹⁸ Schol. vet. ad Od. 1. 214: **φtrekšwj: φpÕ toà a sterhtikoà mor...ou ka^ˆ toà tršcw· Ð m¼ paratršcwn tš¼n φl»qeian. À φpÕ toà a ka^ˆ toà trī tÕ foboàmai. Ð g|r tš¼n φl»qeian lšgwn oÙ dšdien. g...netai goàn φtre»j ka^ˆ φtrek»j. E.**

Doulic...J te S£mV te ka^ Øl»enti ZakÚnqJ,
 °d' Óssoi krana¾n 'lq£khn k£ta koiranšousi,
 tÒssoi mhtšr' ™m¾n mnîntai, trÚcousi d□ o□kon.
 vagy Od. 2. 50:²¹⁹ mhtšri moi mnhstÁrej ™pšcraon oÙk ™qeloÚsV

A töredéket Paulus–Festus idézi (252 L), a *procitum* példajaként.

ZANDER óta sok kiadó elfogadja a *matrem* után (!) javasolt <*proci*> kiegészítést.²²⁰ Ez valóban szép és az archaikus latin költészetre oly jellemző *figura etymologica*hoz vezetne, ráadásul szövegkritikailag is könnyen indokolható – de bármilyen csábító ez a javítási lehetőség, legyünk óvatosak: ha ez így volna, a szótár nyilván nem mulasztaná el, hogy rámutasson a két szó etimológiai összefüggésére;²²¹ márpedig ennek nem látjuk nyomát.

Ha BÜCHNER azonosítása helytálló, ez a töredékes sor az Od. 1. 245-8-on belül leginkább a 248. sor fordítása. Az eredetiben szereplő Óssoi ... tÒssoi, amely a kérők körét behatárolja, mindenképpen határozatlanabb kategóriává alakul a forrásszövegben ekvivalens nélküli *plurimi* betoldása révén – ez azonban nem jelenti azt, hogy az eredeti felsorolás teljesen fordítatlanul maradt,²²² hiszen könnyen elképzelhető, hogy a szóban forgó sor előtt vagy után a célszövegben is megtalálható volt a szigetek listája.

mnîntai / *procitum* ... *venerunt*: A praesens imperfectumban álló forrásszövegbeli ígét Andronicus jelentésfelbontással fordítja. A *venerunt* perfectuma itt logicumnak tekinthető, vagyis a cselekvés nyomán beállt jelenbeli állapotot fejezi ki.

Az értelmileg nélkülözhető, legfeljebb hangsúlyszempontból jelentős ™m¾n elmaradásáról nem lehet teljes bizonyossággal nyilatkozni, mert a latin sorból egy szó biztosan hiányzik, és ez akár egy *meam* is lehetett.²²³ A 248. sor második fele, ha Andronicus lefordította, nyilván a következő (vagy egy még későbbi) sorba csúszott át – vagyis a szokásos módon egy hexameternek több saturnius felel meg.

Ha a második azonosítási lehetőséget vesszük sorra, nem kell tömörítéssel számolnunk, legfeljebb némi bővítéssel (*plurimi*).

frg. 9 BÜCHNER: in Pylum deveniens²²⁴, aut ibi<dem>²²⁵ ommentans

²¹⁹ VERRUSIO (1977) 34.

²²⁰ VÖ. RADKE (1981) 189. n. 33., BÜCHNER (1982) ad loc., LENCHANTIN (1937) 12., VERRUSIO (1977) 34., SZÁDECZKY–TEGYEY (1996) 50.

²²¹ Már amennyiben a *procitum* nem a *procieo* alakja, amelyből RONCONI (1973) 16. levezeti, hanem a *precor* 1 ablautos mellékalakja, amelyből KEARNS (1990) 47. származtatja. Az utóbbi mellett szól, hogy egy *proco* 1 ige Andronicus drámáiból is adatolt (Aegistus, frg. 8 KLOTZ). Az antik etimológia számára azonban akár még a *procus*nak a *procieo*-ból való levezetése is elfogadhatónak tűnhetett volna.

²²² Így gondolja BÜCHNER (1979) 47.

²²³ HAVET *matrem meam procitum* olvasatot javasolt.

²²⁴ LEO (1905) 40. n. 4. az alternatív *devenies* olvasatból és az Od. 1. 284-nek való megfeleltetésből kiindulva javítja az *autot* *hautra*. Így a sor második fele egy, a szövegnek ebben a részében ki nem mondott vonást tenne explicitté: azt, hogy Telemachos nem időzhet sokáig Nestórnál (vö. Od. 3. 342-3, 15. 193-4).

²²⁵ MARIOTTI (1986²) 68. kiegészítése a Festus-kódexek alternatív *ubi* olvasata alapján: *aut ubi <sum> ommentans*. A forrásszöveg-gel való összevetés inkább BÜCHNER (1979) 49. javítását (*ibidem*, azaz „itt / ott helyben”) támasztja alá.

– vö. Od. 2. 317:²²⁶

°□ PÚlond' ™lqën À aÙtoà tùd' ™n^ d»MJ.

vagy Od. 1. 284 + 288:²²⁷

příta m□n ™J PÚlon ™lq□ ka^ eřreo Nřstora dkon, (...)
Ã t' "n trucÒmenÒj per œeti tla...hj ™niautÒn

A töredéket Festus idézi (208 L), az *obmaneo* igéből származó gyakorító *ommentans* alak példajaként.

A görög páros **À** kötőszót Andronicus egyszeres *aut*-tá egyszerűsíti, ez azonban nem jelent komoly jelentésvesztést. Míg a görög sorban a páros kötőszó teremt szimmetriát, Andronicus más eszközt választ ugyanerre: a szórendi parallelizmus mellett ezt szolgálja a *deveniens* és *ommentans* azonos participium alakok használata. A fordítói eljárás tudatos voltát jelzi, hogy az *ommentans*nak az eredeti mondatban nincs pontos ekvivalense: egy, a görög helyhatározóval jelentésében érintkező lexikai betoldásról van itt szó, amelynek célja igazából formai – míg az **aÙtoà tùd' ™n^ d»MJ** kettős helyhatározót az *ibidem* tartalmazza egy lexikai összevonással párosuló generalizáció révén. Figyelemre méltó, hogy a **PÚlonde** kiemelt mondatbeli helye megőrződik a *Pylum* esetében is: mindkettő a mondat második helyén áll, a forrásszövegben a kötőszó, a célszövegben a praepositio miatt, amelynek kitétele itt talán ritmikai okoknak tulajdonítható (bár kérdés, mitől volt ez jobb választás e célra, mint az elhagyott *aut*). A másik lehetőség, hogy az *in* valójában a **-de** suffixumot fordítja. Pontos grammatikai ekvivalens (aoristos participium) hiányában a *deveniens* az **™lqën** legközelebbi megfelelőjének nevezhető, bár a mozgás iránya a célszöveg igéjénél konkrétabb, mint a forrásszövegben. Talán csak véletlen egybeesés, de tudatos költői játék is lehet, hogy a *Pylum* + *de-* hangzásra majdhogynem a **PÚlonde** alakot adja ki.

frg. 10 BÜCHNER:

ibidemque vir summus adprimus Patroclus

– vö. Od. 3. 110:

œenqa d□ PĚtrokloj, qeÒfin m»stwr çtĚlantoj

A sort Gellius idézi (6. 7. 11), az *adprimus* példajaként.

Ezt a sort szokás felhozni az andronicusi domesztikáció egyik jellemző példajaként. Mivel a rómaiak istenképe sokkal kevésbé volt személyes, mint a görögöké, ez a homérosi jelző pontos fordításban a római közönség számára értelmezhetetlen lett volna²²⁸, így a fordító egy merész általánosítással a *vir summus adprimus* kettős dicsérő jelző mellett döntött – komoly jelentésvesztés árán, hiszen ebből nem derül ki, miben is volt kiváló Patroklos. (Hacsak nem gyanította Andronicus latin nyelvérzéke az *adprimus*ban a tanácsadó „első melletti” szerepét – ez azonban kevésbé valószínű –, vagy nem szentelt még egy sort a tanácsadói szerep kifejtésére.) A tulajdonnév kiemelésére Homéros és Andronicus más-más eszközt választ: a görög sorban a cezúra elé kerül, a latin sornak pedig a végére. A sor elején álló *ibidemque* mint a szintén a sor

²²⁶ A BÜCHNER (1982) által említett harmadik azonosítási javaslatnak (Od. 3. 182) Pylos említésén kívül nincs sok alapja: sem a választó mellérendelés, sem a helyben maradás mint másik lehetőség nem szerepel benne.

²²⁷ LEO (1905) 40. n. 4., LENCHANTIN (1937) 12., VERRUSIO (1972) 35-6. Ez esetben ismét rövidítéssel lenne dolgunk. A szöveg állapota miatt nehéz biztosat mondani.

²²⁸ MARIOTTI (1986²) 234. n. 49., GOLDBERG (1993) 24-5.

elején álló **œnqa dš** megfelelője a partikulák használatára nézve tanulságos: a *-dem* suffixum a tapadó *-que*-vel együtt az előző sorban maradt **mšn**-re válaszoló **dš** fordítását adja. Andronicusnak talán görög anyanyelvéből adódó igénye lehetett az, hogy a görög partikulákat lehetőség szerint igyekezzen latinul visszaadni.

frg. 11 BÜCHNER: **partim errant, nequinont**²²⁹ **Graeciam redire**
 – vö. Od. 4. 495: **polloˆ mʷn gʷr tʷn ge dʷmen, polloˆ dʷ l...ponto**
 + Od. 4. 558: **Ð dʷ oʷ dʷnatai ʒn patr...da gaʷan fkšsqai**

A töredéket Festus idézi (160 L), példaként a *nequinont* alakra.

A latin sor igazából a homérosi sor második felét fordítja – vagyis itt is több saturnius felelt meg egy hexameternek. A sor elején álló *partim* egy korábbi *partimra* válaszolhatott, vagyis a forrásszövegbeli anafora megfelelője a célszövegben is megvolt, további játékként pedig a szókezdő *p* hangot is megőrizte a fordítás. Lexikailag egyébként a *partim* a **polloˆ**-t nem adja vissza, sokkal inkább a **tʷn** genitivus partitivust. Gyanítható, hogy a latin adverbium főnevesült – bár biztosat csak az előző sor ismeretében mondhatnánk erről. Ebben a merész megoldásban is görög anyanyelvi hatást sejtethetünk.

l...ponto / errant: A múltbeli történést kifejező görög aoristost az eredményeként beállt jelen állapotra (praes. impf.) cseréli a fordító, amit tovább bont ki a sor folytatása, az eredeti sorban megfelelő nélkül. Elképzelhetjük a fordítói eljárást: éppen csak a *partim errant* nem fért bele az előző sorba, újat kellett kezdeni miatta, azt pedig ki kellett tölteni – erre szolgál a meglehetősen távoli 558. sorról való kontamináció.²³⁰ Sajnos nem tudhatjuk, lefordította-e Andronicus ezt a másik sort a maga helyén, és ha igen, hogyan. Újabb példát láthatunk tehát a széles szegmentálásra. Persze azt sem zárhatjuk ki, hogy ez a részlet erőteljes tömörítésnek esett áldozatul.

oʷ dʷnatai / nequinont: Eltekintve az egyes-többszám kérdésétől, a megfelelés pontos. Apró grammatikai módosítás, hogy a tagadószót Andronicus tagadó prefixummal adja vissza. Megkockáztathatjuk a feltételezést, hogy a *nequinont* alak archaizáló végződése, amely a klasszikus korra el is tűnik az irodalmi latinból, sőt az *eo* igénél és összetételeinél Ennius után már nem is látjuk viszont,²³¹ a szintén költői **dʷmen** alak formai megfelelője.

fkšsqai / redire: Szintén majdnem pontos megfeleltetésnek mondható. A görög ige már a tövével kifejezi a mozgás irányát, míg a latin ige nek ehhez igekötőre van szüksége.

ʒn patr...da gaʷan / Graeciam: Látszólag konkretizáló fordítás (megnevezés a körülírás helyett), valójában azonban az eltérő kontextus által indokolt generalizációról van szó (Ithaka helyett az egész görög föld). Ráadásul a *Graecia* terminus erőteljesen modernizáló, hiszen a homérosi nyelvben nincs még összefoglaló megnevezés a görögök lakta területekre, és ha lett volna, az sem lehetett volna a római szempontú, a dél-itáliai görögségről általánosító *Graecia*. Az *in*

²²⁹ KNOCHE (1928) 694. szerint a *neque nunc* kódexolvasat egy eredeti *nequinont* írásképre mutathat.

²³⁰ TRAINA (1970) 26-7. szerint a sorrészlet betoldásának oka az volt, hogy Odysseus sem a **dʷmen**, sem a **l...ponto**

halmazba nem illett bele – ezért váltja ki a *partim* a **pollo...**-t, hiszen mégiscsak egytagú halmazról van szó.

²³¹ FRAENKEL (1931) 606.

praepositio elmaradása vagy verstani okokra vezethető vissza, vagy a *ζn patr...da gaxan* pusztá accusativusának visszaadását célozza a célszövegben – de szerepet játszhat a TRAINA által említett különbségtétel az archaikus latinban az idegen és latin földrajzi nevek között (előbbieket praepositívóval, vö. frg. 9: *in Pylum*, utóbbiak praepositio nélkül).²³²

frg. 12 BÜCHNER: **sancta puer Saturni filia regina**
– vö. Od. 4. 513: ... *σῆωσε δὲ πῶθνια* “Hrh.

A sort Priscianus idézi (GL II. 231), példaként a *puer* nőnemű használatára. VERDIÈRE újra felveti az HAVET és DE LA VILLE DE MIRMONT által már fontolóra vett lehetőséget, hogy ez a töredék nem az *Odusiá*ból való, ahogy Priscianus írja, hanem a 207-ben készült Iuno Regina-himnuszról.²³³ Ezt sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Ha a sort összevetjük feltételezett görög eredetijével, semmi olyat nem találunk benne, ami elütne az egyéb *Odusia*-töredékekből ismert andronicusi fordítási módszerektől, vagyis az *Odusián* belül is teljesen beleillik a képbe;²³⁴ a *regina* jelző pedig inkább csak arra elegendő, hogy felvesse a csábító gondolatot: hátha legalább egyetlen töredéket ismerhetünk az elveszett himnuszról.

Andronicus egy sora Homéros két szavát bontja ki. Ismét több saturnius fordít tehát egy hexametert, és a ránk maradt utolsó sorba ismét kevés forrásszövegbeli jelentéselem került át, ezért szinonímákkal kellett feltölteni. A *regina* a *πῶθνια* jelző konkretizáló fordításának fogható fel, Héra neve helyett (**Iuno*) pedig egy felbontott patronymikon áll, benne természetesen Kronos latin párjával, Saturnusszal. A *sancta puer*-ben talán Iuno egy kultikus jelzőjét láthatjuk.²³⁵ A *πῶθνια* “Hrh formula az Odysseiában (nem úgy, mint az Iliasban) ezen az egy helyen fordul elő, ezért Andronicus formulakezeléséről itt nem sok újat tudhatunk meg. Ezzel szemben az Iliasban több helyen megtaláljuk az itt szereplő megszólítás sor közelebbi megfelelőjét: “Hrh *πρῆσβα θεῖ| qugῆthr megῆλοιο Krῶνοιο* (5. 721 *et passim*). Így ebben az esetben is az eposzközi kontaminációra láthatunk példát,²³⁶ amelyet azonban nem feltétlenül kell aprólékos filologizálásként elképzelnünk: Andronicusnak a fejében van a formulakincs,²³⁷ és ha bővítene kell egy sort, bátran él is vele, még ha az eredeti ehhez nem ad is alapot.

frg. 13 BÜCHNER: **apud nympham Atlantis filiam Calypsonem**
– vö. Od. 4. 557:²³⁸ *νηῦμῆ| τῆ|ν megῆροισι Kaluyoà|j ...*

Ez a töredék is Priscianustól való (GL II. 210), aki Caesellius Vindex nyomán idézi példaként Kalypsó nevének latin mássalhangzós tövű ragozására.²³⁹

²³² TRAINA (1970) 27-8.

²³³ VERDIÈRE (1983) 387.

²³⁴ LENCHANTIN (1937) 15.

²³⁵ MARIOTTI (1986²) 33.

²³⁶ RONCONI (1973) 16.

²³⁷ BROCCIA (1974) 83-4.

²³⁸ Párhuzamos helyek: Od. 5. 14, 17. 143.

²³⁹ KNOCHE (1928) 692-3. nyomán ismét kétségeink támadhatnak az *y*-os írásmóddal szemben. A kódexek egy része mind a *nympha*, mind a *Calypso* szavakat *i*-vel írja. Vö. BÜCHNER (1982) ad loc.

A **nŰmfhj – Kaluyoàj** hyperbaton latin leképezése mutatja, hogy a fordító megint a formai jellegzetességek megtartására törekedett. Kalypsó nevét meg sem kísérli a görög tő alapján ragozni – bár ez talán nem is az ő érdeme, hiszen a latin alak már őelőtte megszülethetett. A *nympha* az egyetlen ismert példa arra, hogy Andronicus egyenesen átvesz egy görög szót az eredetiből. Ezt azonban nyilván azért engedte meg magának, mert a szó már kellőképp meghonosodott az itáliai nyelvekben, és nem hatott idegenszerűen²⁴⁰ – és elég nehéz lett volna tősgyökeres latin megfelelőt találni helyette.

A sor leginkább figyelemre méltó vonása ismét a cezúrán átívelő felbontott patronymikon betoldása – RONCONI szerint megintcsak a távolsági kontamináció egy példája.²⁴¹ Kalypsó közelebbi bemutatása az elbeszélésnek ezen a pontján furcsának tűnhet, hiszen az 1. ének elején már megtörtént (vö. 1. 51-2: **qe! d'™n dèmata na...ei**, / "Atlantój qug£thr ÑloÒfronój) – de ha jobban megnézzük, dramaturgiai szempontból mégis indokolt, hiszen Menelaos most hallja először a történetet, amelyet az eposz olvasója-hallgatója a 4. énekben már jól ismer. Vagyis ismét láthatjuk, hogy munkája során a fordító messzemenően figyelembe veszi a narratívum követelményeit. Persze az is lehet, hogy a patronymikon, amellyel hozzájárul az ünnepélyes hangnem fenntartásához,²⁴² részben sorkitöltő szerepű is²⁴³ – bár ennek ellene szól az, hogy az **™n meg£roisi** fordítatlan marad, csak egy bizonytalan *apud* utal rá; ez is állhatna tehát a patronymikon helyén, ha Andronicus így akarta volna.

frg. 14 BÜCHNER: **utrum genua amploctens virginem oraret**
 – vö. Od. 6. 142: **À goŰwn I...ssoito labèn eŰèpida koŰrh**

A töredéket Diomedes hozza (GL I. 384) az *amplector* / *amploctor* variáció példajaként.

Bár az *utrumra* válaszoló **an* nem maradt ránk, mégis láthatjuk már ennyiből is, hogy Andronicus nem rendezte át a szöveget:²⁴⁴ a forrásszövegben is ez az első felmerülő lehetőség. A fordítás szinte teljesen pontos, csak az **eŰèpida** jelző marad ki – a szokásos fordíthatatlan homérosi összetételek egyike, amely ráadásul megint egy új sorba csúszna át. Ez az összes jelentésvesztés. Az *amploctens* kicsit konkrétabb, szemléletesebb, mint az eredeti **labèn**, de annak „egy mozdulat” jellege nem fejeződik ki a participium imperfectumban (vs. **amplexus*). A vonzatok tekintetében Andronicus természetesen a latin nyelv követelményeihez alkalmazkodik (**goŰwn** vs. *genua*) – így a mondatrészek egymás közti viszonya is egyértelműbb, amit a szórend is elősegít.

frg. 15 BÜCHNER: **ibi manens sedeto donicum videbis**
me carpento vehentem domum venisse

²⁴⁰ MARIOTTI (1986²) 20-1.

²⁴¹ RONCONI (1973) 15.

²⁴² FRAENKEL (1931) 604.

²⁴³ RIBBECK (1887) 16. szerint általában ez a patronymikonok szerepe, amellyel hogy ismereteket közölnek (*zu nützlicher Belehrung*) – bár feltételezhetjük, hogy a korabeli római közönség túlnyomó része, a kisiskolásokat nem számítva, már birtokában volt ezeknek az ismereteknek.

²⁴⁴ VERRUSIO (1932) 38.

– vö. Od. 6. 295-6: œnqa kaqezÒmenoꝝ meκnai crÒnon, e„j Ó ken 1meꝝj
 ¥stude œlqwm̄en ka^ fkèmeqa dèmata patrÒj.
 + 297:²⁴⁵ aÙt̄r ˆ™p³⁄₄n ¼meaj œlpV pot^ dèmat' œfκcꝝai

A két sort Charisius idézi (256 B), a *donicum* szó példájaként.

Az első sor szórendje eleinte szinte pontosan követi az eredetit, legalábbis ami a grammatikai egységeket illeti: a forrásszöveg és a célszöveg egyaránt mutató névmási határozószóval indul (*œnqa / ibi*), utána egy participium imperfectum, majd az imperativusban álló állítmány következik. A fordításban azonban a két utóbbi egység lexikai tartalma megcserélődik, amit részben az tesz lehetővé, hogy a latin mondatból elmarad a *crÒnon* fordítása (ez ugyanis jelentés-összevonással eltűnik a *donicum* kötőszóban). A görög aoristos imperativust a latinban – jobb híján – II. imperativus adja vissza.

A mellékmondat fordítása már jobban eltér az eredetitől. A kötőszó megfeleltetése pontos, az igeidő is – a görögben ugyan nem látunk futurum alakot, de a *ken* + aoristos coniunctivusoknak valójában elég pontos megfelelője az a futurum perfectum, amely itt a jövő idejű vezérigétől függő infinitivus perfectusban valósul meg. A számos lexikai kihagyással (*¥stude, patrÒj*) és összevonással (*œlqwm̄en, fkèmeqa, sőt: œfκcꝝai – venisse*) jobban elszámolhatunk, ha tekintetbe vesszük TRAINA (1970) véleményét²⁴⁶, mely szerint Andronicus két sora valójában csak az Od. 6. 295+297. sorok fordítása, a 296. sor nélkül. A *videbis* fölérendelt állítmány grammatikai megfelelője a forrásszövegben így az *œlpV*. A 296. sorban ugyanis csak a *ken* jelzi a beszélőtől való távolítást, így a *videbis* lexikai betoldásnak kellene tekinteni, amely a mondat grammatikai szerkezetére is hatással van. Ha a 297. sort tekintjük, a *videbis* megfeleltetése az *œlpV*-nek sokkal inkább elvont/konkrét behelyettesítésnek vehető – hacsak, ahogy TRAINA gondolja²⁴⁷, nem egy másik olvasatot látott a fordító maga előtt. (Kissé meglepően is hat a latin ige, hiszen kérdés, hogy Odysseus a pihenőhelyéről figyelemmel kísérhette-e Nausikaáék útját hazafelé.²⁴⁸) Sőt legjobban talán akkor járunk, ha a második saturniust a szinte azonos tartalmú 296-7. sorok összevont fordításának értelmezzük.

A görög T/1. személyes névmást a latinban E/1. személy (*me*) váltja fel²⁴⁹, ezzel a hangsúly elterelődik a mellékszereplőkről Nausikaára, a beszélőre – ugyanehhez vezet az is, hogy a *patrÒj* kimarad a fordításból. A *dèmata domum* fordítását idiomatikusnak tekinthetjük, amennyiben

²⁴⁵ FRÄNKEL (1932) 305. Ismerve Livius Andronicus módszerét, amellyel sorra elkerülte a homérosi ismétlések fordítását, tényleg valószínűnek tarthatjuk, hogy ezzel a két sorral a 297. sor fordítását is elintéztnek tekintette.

²⁴⁶ TRAINA (1970) 25-6.

²⁴⁷ TRAINA (1970) 25-6.

²⁴⁸ BÜCHNER (1979) 50. FLORES (1998) 78-9. szerint a *videbis* bevezetése a tömörítés szolgálatában áll: ezáltal Andronicus kiküszöbölte az Od. 6. 298-303. sorok fordítását is – hiszen ha „látja”, amint Nausikaa hazaér, akkor nem kell neki külön elmagyarázni, hogyan találhatja meg a phaiák király palotáját –, sőt Pallas Athéné megjelenését is a 7. ének elején. Ezek azonban túl messzemenő következtetések ahhoz, hogy a más értelmezésre is nyitott *videbis* elhordozhassa őket.

²⁴⁹ TRAINA (1970) 25-6. értelmezése szerint ennek éppen a *carpento vebentem* betoldása az oka: a szolgálok gyalogolnak. Vö. Od. 6. 319-20.

Andronicus nem ragaszkodik a többes szám megtartásához, hanem bevett latin alakot használ – amely, hála a közös gyökereknek, ugyanúgy praepositio nélküli accusativus, mint a görögben.

Nehezebb kérdés, hogy az ἄστυδε ὀελῶμεν helyett Andronicus miért illesztette be a *carpento vebentemet*, holott ennek nyoma sincs a forrásszöveg e két-három sorában – hacsak nem azt vesszük, hogy a távolság érzékeltetésére mindkét kifejezés alkalmas. Valószínűleg a széles szegmentálás egy esetével állunk szemben, és a fordító vagy egy még hosszabb szövegrészletet tömörített, vagy egy korábbi kihagyást kompenzált. A *carpentum* esetében pedig egy római reália bevezetését láthatjuk a szövegbe:²⁵⁰ Nausikaa a négykerékű szennyesszállító szekér helyett a római matrónák hagyományos kétkerekű járművén utazik.²⁵¹

frg. 16 BÜCHNER: **tumque remos iussit religare struppis**
 – vö. Od. 8. 37: **dhs£menoi d' eâ p£ntej TMp^ klh<sin TMretm|**
 és/vagy Od. 8. 53 (4. 782²⁵²): **°rtÚnanto d' TMretm| tropo<s' TMn dermat...noisi**

A sor Isidorusnál szerepel a *struppi* (evezőrögzítő kötél) szakkifejezés magyarázatában.²⁵³

Ismét nehéz dolgunk van, ha az andronicusi sor pontos homérosi megfelelőjét meg akarjuk találni.²⁵⁴ A 4. 782-t a szélesebb kontextus ismeretében kizárhatjuk: amikor a kérők útnak indulnak, Antinoos, aki ez esetben a *iussit* alanya lenne, már nincs a színen. Így azzal kellene számolnunk, hogy Andronicus gyökeresen átszerkesztette az egész jelenetet – ezt pedig csak legvégső esetben érdemes feltételezni.²⁵⁵ A sor későbbi (8. 54) megismétlődése azonban már sokkal inkább elképzelhető mint az *Odusia*-sor (egyik) eredetije – főleg ha BÜCHNER első azonosításával, a 8. 37-tel együtt tekintjük. A beszélő itt Alkinoos, amint Odysseus útnak bocsátásáról rendelkezik.

Itt hasonló problémákba ütközünk, mint az előző töredéknél. Noha a forrásszöveg- és a célszövegrészlet egyaránt az evezők rögzítéséről szól (az TMp^ klh<sin kimarad a fordításból – ez volna az Isidorus által említett *scalmi* –, a *struppis* pedig a jelző jól ismert kihagyásával fordítja a **tropo<s' TMn dermat...noisi**-t), kontextusuk némiképp eltér a *iussit* beillesztése miatt. A forrásszövegben Alkinoos egyenes beszédben osztja a parancsokat, míg Andronicus függő beszédben idézi szavait, ráadásul összevonja a parancs és a végrehajtás leírását. Újabb szép példája ez a széles szövegszegmentálásnak.²⁵⁶ Függetlenül attól, hogy a folytatásban megvolt-e az TMp^ klh<sin ekvivalense vagy sem, itt ismét egy tömörítés nyomára akadunk, amiről persze

²⁵⁰ BROCCIA (1975) 357-8., GOLDBERG (1993) 28.

²⁵¹ Vö. Ov. Fasti 1. 619: *nam prius Ausonias matres carpenta vebabant.*

²⁵² MARIOTTI (1986²) 78-9.

²⁵³ Isid. Orig. 19. 4. 9: *struppi vincula loro vel lino facta, quibus remi ad scalmos alligantur.* Vö. Schol. vet. ad Od. 13. 438:

strÔfoj: sunestramšnoj desmÔj, Â e,j scoin...on TMstrammšnoj, Â TMx fm£ntoj. B.Q. Â TMk scoin...ou TMstrammšnoj. Â fm|j periestramšnoj. H.V.

²⁵⁴ A BÜCHNER (1982) által idézett második, MOREL-féle azonosítási kísérlet (Od. 2. 422-3: **Thlšmacoj d' ~t£roisin**

TMpotrÚwn TMkšleusen / Óplwn pptesqai), bármilyen széles körben elfogadott, még szükségmegoldásnak is képes, hiszen ez a szövegrészlet nem az evezőkről, hanem a vitorlákról szól. Vö. TOLKIEHN (1896b) 289-90., BROCCIA (1974) 36., PIGHI (1977) 152-3.

²⁵⁵ BROCCIA (1974) 37-8.

²⁵⁶ BROCCIA (1974) 39.

óvatosan kell nyilatkoznunk, hiszen még a teljes latin mondat sincs birtokunkban (az infinitivushoz tartozó accusativus nem maradt ránk – talán a **ρῥντεῖ** fordítása lehetett). Mindenesetre ahogy a homérosi jelzők esetében, itt is azt láthatjuk, hogy Andronicus a közönség számára nehezen befogadható jellegzetességeket – ezúttal az ismétlő elbeszélésformát – kiirtja a szövegből. A mondatstruktúra valószínűleg szintén egyszerűsödött, és ahogy ennek fényében várhatjuk, a szórend sem követi már az eredetét. A **δὲ** particula fordítását azonban ismét megkapjuk a *tumque* alakjában, amely, a forrásszövegbeli megfelelőjéhez hasonlóan, jól jelzi, hogy itt új egység kezdődik az elbeszélésben.²⁵⁷ Figyelemre méltó eljárás az **εἶ** (vagy a **δὲ** **ῥντεῖ** **μοῖ**, ill. az **ῥντεῖ** **μοῖ** mediális igenemének?) fordítása a *religare* igekötőjével. A **τροπῶσι** és a *struppis* hangfestő egybecsengetése bizonyára szintén nem véletlen.

frg. 17 BÜCHNER: **simul ac lacrimas**²⁵⁸ **de ore noegeo detersit**
 – vö. Od. 8. 88: **δὲ** **κρου** **ῥντεῖ** **μοῖ** **κεφαλῆ** **ῥο** **ῥοῖ** **ῥε** **σκε**

A töredéket Festus idézi (182 L) a *noegeum* példajaként. Megint nem ismerjük a folytatást, de valószínű, hogy a sor második fele egy külön saturniusba került, így megint két (vagy több) saturnius felel meg egy hexameternek. A sor a görög mondat első két szavát és a **ῥοῖ**-t fordítja; a participiumot ez esetben időhatározói mellékmondattá oldja fel, a ritka homérosi szót elterjedt latin igével adja vissza. Andronicus még nem tartja megengedhetőnek a görög mediális participium fordítását egy mediális értelemben használt latin passzív participiummal, ami az aranykori költői nyelvben már nemegyszer megjelenik (pl. *terque quaterque manu pectus percussa decorum*²⁵⁹): ehhez túlságosan kerüli a grammatikai grécizmus gyanúját.²⁶⁰ Az „érintkező előidejűséget” kifejező *simul ac* kötőszó azonban pontosan visszaadja a görög aoristos által jelzett időviszonyt.²⁶¹

Figyelemre méltó a *de ore* lexikai betoldás – talán részben a saturnius kitöltése céljából –, amely a 8. 85-beli **κα** **ῥῶσ** **ῥα** áthelyezett fordítása is lehet, szokás szerint a költői többesszám és a homérosi jelző kiküszöbölésével. A *noegeum* a **ῥοῖ** lexikai megfelelője:²⁶² Festus szerint a latin szó jelentése *amiculi genus praetextum purpura*, vagy *candidum ac perlucidum*; a **ῥοῖ** pedig a 84. sorban a **πορφύρεον** jelzőt kapja. Andronicus tehát továbbgondolt, explicitté tett egy

²⁵⁷ BROCCIA (1974) 38.

²⁵⁸ Indokolt lehet C. O. MUELLER *dacrimas* javaslata, amely mellett RADKE (1981) 189. n. 33., 194. n. 78. is kiáll. A javítás alapja Festus egy másik megjegyzése (60 L), mely szerint *'dacrimas' pro 'lacrimas' Livius saepe posuit, nimirum quod Graeci appellant δὲ κρουα*. – Vö. CARRATELLO (1979) 94.

²⁵⁹ Verg. Aen. 4. 589.

²⁶⁰ KEARNS (1990) 47-8.

²⁶¹ BROCCIA (1975) 362-3. szerint mind a görög aoristos, mind a *simul ac* egyidejűséget jelent ebben a mondatban – de még a leleményes Odysseustól is nehéz elképzelnünk azt a rafinált mozdulatot, hogy miközben leveti a köpenyét, egyúttal a könnyeit is letörli vele. – FLORES (1998) 71-2. szerint a *simul ac* nem egy következő cselekvéssel állítja viszonyba a *detersit*-et, hanem Démodokos dalának befejeztével. Ezt könnyebb lenne elfogadnunk, ha a szövegben csak *simul* állna.

²⁶² BROCCIA (1974) 71. n. 59.

mozzanatot, amely Homérosnál még implicit módon van jelen: mi mással is törölte volna le Odysseus a könnyeit, ha nem a fejére húzott köpönyeggel?²⁶³

frg. 18 BÜCHNER: **namque nullum peius macerat humanum
quamde mare saevom: vires cui sunt magnae,
topper confringent inportunae undae**²⁶⁴
– vö. Od. 8. 138-9: **oÙ g|r ™gè gš t... fhmi kakèteron ¥llo qal£sshj
¥ndra ge sugceàai, e,, ka^ m£la karterÕj eφh.**

A töredék Festusnál szerepel (482 L) a *topper* („fordításában”: *celeriter, mature, cito*) példaként, Livius Andronicus nevének említése nélkül. MARIOTTI ezért felveti a lehetőséget, hogy a részlet valójában Naeviustól származik – a Festus-szöveg siralmas állapota miatt, amelyben több helyütt kiestek vagy eltorzultak az idézeteket bevezető formulák, ezt sem lehet kizárni.²⁶⁵ Bár a *Bellum Poenicum*-ról szintén csak korlátozott fogalmat alkothatunk, ismert részletei között ez volna az egyetlen, ilyen terjedelmű és pontosságú Odysseia-fordítás²⁶⁶ – ez pedig inkább az *Odusia* felé billenti a mérleget.

További lexikai különlegesség a *quamde* archaikus mellékalak, amely Ennius után ki is veszett az epikus nyelvből, csak Lucretiusnál tér még vissza.²⁶⁷

Ismét a saturniusok javára billen el a terjedelem mérlege. A szintaxis egyszerűsödik: a görög mondat fölérendelt mondásigéje egy az egyben elmarad, így a kijelentés személyes vélemény helyett általános érvényű gnómává emelkedik.²⁶⁸ A fordítás apró részletei ismét pontosak: a **g£r** ekvivalenseként ott a *namque*, az **oÙ ... t... .. ¥llo** összevonását láthatjuk a *nullumban*, a **kakèteron**-nak pedig teljesen pontos fordítása a *peius*, mind formailag, mind lexikailag.

¥ndra / humanum: A latin főnevesült melléknév a generalizáció egy példájának mondható: jóllehet a görög **¥nhr** is alkalmazható az emberekre általában, a *humanus* 3 mégiscsak

²⁶³ BROCCIA (1975) 359-61. Pace BÜCHNER (1979) 51., aki itt Andronicus „civilizáló” beavatkozását véli felfedezni: szerinte ugyanis a *noegenm* jelentése itt „*Taschentuch*”.

²⁶⁴ MARIOTTI (1986²) 70. – sok más kiadóval együtt – metrikai okokból a *topper* előtt (mások, pl. LENCHANTIN (1937) 17., PIGHI (1977) 154. a *topper* után) lacunát feltételez. PIGHI (*ibid.*) egyébként a *namque*-t is az előző sorba tolja vissza – bár ez az *enjambement* felborítaná a sor- és mondategységek közti összhangot –, a helyére pedig beszúrja a *corpus* szót, amivel elveszi a *humanum* „*lectio difficilior*” jellegét.

²⁶⁵ MARIOTTI (1955) 55-6. n. 22. A kódexolvasat: *Citius: sic C. Naevi capesset flamma Volcani. Cito: sic in eodem: namque ...* Többféle javítás merült fel: SCALIGER az *in eodem*-et cserélné *in Odysseára*, MOREL a *C. Naevi* részt módosítja így: *sic [c] <in Livio: topper> saevi capesset flamma Volcani*. Az is előfordulhat tehát, hogy az idézetünk előtti, helyreállított saturnius

szintén *Odusia*-idézet, amelyben a **flÕx`Hfa...stoio** formula (pl. Od. 24. 71) egy felhasználását láthatjuk. – CARRATELLO (1979) 100. Ezzel szemben az ugyanebben a szócikkben szereplő másik töredék (frg. 34 BÜCHNER: ... / *simul duona eorum portant ad navis / millia* (v. BUECHELER: *multa alia in isdem inserinuntur* – vö. LENCHANTIN (1937) 22.) előtt Naevius neve eshetett ki az első sorral együtt. Ennek a két sornak ugyanis nem található pontos megfelelője

Homérosnál: maga LENCHANTIN is elismeri az általa javasolt megfeleltetés (Od. 14. 263-5: **a□ya m£l' A„gupt...wn φndrín perikallšaj φgroÝj / pÕrceon, ™k d□ guna«kaj ¥gon ka^ n»pia tškna, / aÙtoÚj t' œkteinon· t£ca d' ™j pÕlin tket' φāt») elégtelenségét, sőt PIGHI (1977) 156-7. is csak szabad fordításként tudja elfogadni („*il vecchio Livio deve aver lavorato un po' di suo*”). Az azonosítás gyenge pontja leginkább a *multa alia*: miféle „sok más dolog” hajózhattak be a kalózsok az egyiptomiak javain kívül?**

²⁶⁶ CARRATELLO (1979) 100.

²⁶⁷ FRAENKEL (1931) 606.

²⁶⁸ TRAINA (1970) 22.

egyértelműbb ebben a használatban. MARIOTTI a *humanumot* a görög τὸ φηρηπινον tükörfordításának tartja²⁶⁹, ami szintén az átalakítás általánosító jellegét mutatja.²⁷⁰

sugceàai / macerat: A konkrét textil- és élelmiszeripari eljárást (beáztatás, puhítás) jelentő latin ige bevezetése érdekes példája a jelentéscserének. Míg a görög ige „öntés” jelentésű töve révén áll asszociatív kapcsolatban a vízzel, a latin ige eredeti jelentésében szintén általában vizes vagy egyéb folyadékkal kapcsolatos kontextusban fordul elő.²⁷¹ A tenger hánytávetette ember helyzete Homéros szerint egy hullám által elsodort homokvárhoz, Andronicus szerint vízben tilolt kenderhez hasonlít.

Ami azonban igazán sokat elárul arról, mennyire átérezte Andronicus a római olvasók gyanakvását a tengerrel szemben, az az utolsó homérosi félsor fordítása másfél saturniusban. Már a **qalËsshj** fordítása is errefelé mutat – nem is annyira a genitivus comparationis grammatikai felbontása, mint inkább a *saevom* jelző beszúrása, amely tovább fokozza a *peiust*.

e, ka mËla karterËjeh / vires cui sunt magnae: A forrásszövegbeli mellékmondat megengedő értelme a latin vonatkozó mellékmondatban grammatikailag nem fejeződik ki – ez azonban az archaikus latin nyelvnek a Tizenkéttáblás törvényből is ismerős sajátja.²⁷² Lexikailag a fordítás pontosnak mondható. A létigei állítmány megmarad, a mondatrészek azonban átrendeződnek: jelentésstanilag a görög alany a latin dativus possessivus, az állapothatározónak a latin alany, a fokhatározónak a latin állapothatározó felel meg. Ezzel a hangsúly kissé elterelődik az emberről, ami ahhoz vezet, hogy a folytatásban nem állapítható meg egyértelműen, hogy a *confringent* tárgya az ember-e vagy az erő. A forrásszöveghez képest a részlet fordítása előbbre kerül a célszövegben: Andronicus kiküszöböli a görög *afterthought*-szerű szerkesztését, és a saturnius által megkövetelt, logikusabb egymásutániságot vezet be.²⁷³

A töredék utolsó sora teljes egészében Andronicus sajátja (a *confringent* még megmagyarázható belőle mint a 137. sorbeli **sunšrrhktai** áthelyezett ekvivalense²⁷⁴). Talán neki magának voltak görög létére rossz tapasztalatai a tengerrel, de még valószínűbb, hogy olvasói hozzáállásának ismeretében árnyalta a forrásszövegbeli mondatot újabb negatív részletekkel. Ez az a töredék, amely leginkább alátámaszthatja MARIOTTI állítását arról, hogy Andronicus számára a latin *sententia*-irodalom, így Appius Claudius Caecus is mintául szolgálhatott²⁷⁵ – bár esetünkben a forrásszöveg szintén gnómaszerűen fogalmaz, hiszen a **fhmi** vezérige csak kapcsolattartó funkcióval bír (vö. „én mondom neked”).

²⁶⁹ MARIOTTI (1986²) 22-3.

²⁷⁰ Kevésbé valószínű F. ORSINI javítási kísérlete, a *homonem* (vö. BÜCHNER (1982) ad loc.), amelyet KNOCHÉ (1928) 694., FRAENKEL (1931) 605-6. és SKUTSCH (1985) 278. is elfogad – éppúgy, mint C. O. MUELLER *homonem* javítása a 25. töredék *homines* helyett. Enniusnál előfordul ugyan ez a tőalak (Ann. 125 SKUTSCH: *vultur in spinis miserum mandebat hominem*), de nem feltételezhetjük, hogy Ennius nem vezethetett be önálló archaizmusokat – esetleg éppen egy-egy párhuzamos oszk alak hatására – Andronicustól függetlenül. Andronicusnál különben sem jellemző, hogy a magánhangzó-gyengülés előtti archaikus alakokat használja.

²⁷¹ GOLDBERG (1993) 26.

²⁷² BÜCHNER (1979) 48.

²⁷³ GOLDBERG (1993) 26.

²⁷⁴ TRAINA (1970) 23. Az *infortunae undae*-hoz mint a 183. sorbeli **ϕlegein; kÚmata** ekvivalenséhez már több kétség férhet; ennyi erővel lehet Andronicus saját kiegészítése is a kontextus egésze alapján. SCAFFAI (1994) 61. egyébként az

ϕlegein; kÚmata-t a *mare saevom* megfelelőjének tartja.

²⁷⁵ MARIOTTI (1986²) 19., 34.

Érdekes többletet ad az egészhez az *inportunae* jelző választása: amellett hogy a zsarnokság képzetét idézi fel,²⁷⁶ a szövegben legősibb jelentése (a „kikötőtől elfelé sodró” hullámok) is szerepet kap. A hajós életét nem pusztán a tengeribetegség keseríti meg, hanem a megannyi kudarcélmény, amikor nem tud úrrá lenni az elemeken, hogy célját elérje – márpedig épp ez Odysseus személyes tragédiája tíz éven keresztül, sőt az őt később hazaszállító phaiák hajó legénységére is hasonló sors vár. Andronicus fordításában tehát az ifjú Laodamas szavaiba némi tragikus irónia vegyül, ami az eredetiben még nem fedezhető fel.

frg. 19 BÜCHNER: **Mercurius cumque eo filius Latonas**
 – vö. Od. 8. 322-3: ... Ālq' TMrioÚnhj
 `Erme...aj, Ālqen d□ ¥nax ~k£ergoj 'ApÒllwn.

A sort Priscianus idézi (GL II. 469) az *-as* genitivusi végződés példajaként.

Ismét megnehezíti a dolgunkat, hogy a latin sor egymagában áll: így nem tudhatjuk meg, visszaadta-e Andronicus a homérosi *enjambement*-t, vagy meglegedett Mercurius név szerinti említésével, továbbá hogy szentelt-e még egy sort Apollón jelzőinek, vagy ismét csak a felbontott „métronymikon” szolgál ezek helyettesítésére²⁷⁷ – amelynek egyébként szintén megvan a homérosi előfordulása (Il. 16. 849). A *cumque eo* betoldását a forrásszövegbeli anafora helyett a felsorolás változatosabbá tételének igényével magyarázhatjuk – vagy talán BÜCHNER nyomán azzal, hogy az eredeti megoldás a latinban túl modorosan hatott volna.²⁷⁸

frg. 20 BÜCHNER: **nexebant multa inter se flexu nodorum dubio**
 – vö. Od. 8. 378-9: Ñrce...sqhn d^{3/4} œpeita pot` cqon` poulubote...rV
 tarfš' ømeibomšnw ...

Ezt a sort is Priscianus idézi (GL II. 469) a *nexo* ige III. coniugatiós ragozására példaként.

Szokatlanul szabad fordítással van dolgunk: talán az egyetlen azonosítható pont az *inter se*, amely az **ømeibomšnw** egy lexikai részaspektusát, ill. a duális alakot²⁷⁹ fordítja. A *nectere* ige és származékai a latin költői nyelvben később gyakran szerepelnek kartáncleírásokban (*choros nectere* stb.)²⁸⁰ – ennek ellenére ez a pregnáns használata, ráadásul két ember szólótáncával kapcsolatban, meglehetősen furcsa. A Homéros-scholionokkal való összevetés árulja csak el, hogy ez az ige a sor többi részével együtt, amely szintén valami kúszónövényyszerű összefonódás képeit idézi, a **tarfša**-t bontja ki, amelynek eredeti jelentése szintén a növények sűrű burjánzása: a *nexebant multa inter se* minden bizonnyal a scholionok **puknīj plškontej e,j øll»louj** értelmezésének fordítása.²⁸¹

²⁷⁶ BÜCHNER (1979) 48.

²⁷⁷ FRÄNKEL (1932) 305.

²⁷⁸ BÜCHNER (1979) 44.

²⁷⁹ GOLDBERG (1993) 24.

²⁸⁰ BROCCIA (1974) 59-60.

²⁸¹ Schol. vet. ad loc.: puknīj plškontej e,j øll»louj TMnallassÒmenoi V. – és egyértelműbben Eustathios ad loc.:

TÕ d□ tarfša, kur...wj m□n TMp` d£souj futin dunamšwn zùà tršfein, TMpe` ka` t£rfoj |plīj tÕ d£soj.

tarfšej mšntoi Ñisto` ka` tarfš' ømeibÒmenoi, katachrstikīj dhloàsi tÕ |plīj puknÒn. – FRÄNKEL (1932)

Itt tehát ismét kitűnik, hogy Andronicus számon tartotta a Homéros-filológia eredményeit. A *multa* egyébként, bár a **tarřša**-nál kissé színtelenebb, grammatikailag pontosan leképezi annak accusativusát, jóllehet más mondatrészi szerepben: a latinban ez nem adverbialis accusativus, hanem a *nexebant* tárgya,²⁸² így nem nevezhető szintaktikai grécizmusnak.²⁸³

Az **œpeita** és a **pot̂ cqon̂ poulubote...rV** fordítása elmarad – talán az elveszett részben megtalálható volt, ha Andronicus az egész táncjelenetet lefordította, az ezt megelőző ugrós-labdás jelenettől kezdve. Ha nem tette, a kihagyás indokolt.

frg. 21 BÜCHNER: **nam diva²⁸⁴ Monetas filia²⁸⁵ docuit**
 – vö. Od. 8. 480-1: **... oŰnek' řra sfřaj**
ořmaj Moàs' TMd...daxe ...
 vagy Od. 8. 488: **À sř ge Moàs' TMd...daxe, DiŰj přij, À sř g' 'ApŰllwn**
 vagy Od. 22. 347-8:²⁸⁶ **... qeŰj dř moi TMn freŝn ořmaj**
panto...aj TMnřfusen ...

A töredék szintén az *-as* genitivus példája Priscianusnál (GL II. 198). Eredetijének pontos azonosítását megnehezíti, hogy ismét egy hexameternek csak egy részletét fordító saturniusról van szó, amely részlet a 8. ének néhány során belül szinte szó szerint ismétlődik – ráadásul a *nam* magyarázó kötőszó mindkét esetben illeszkedhet a kontextusba. De bármelyik sorról legyen is szó, hasonló megállapításokat tehetünk.

TMd...daxe/ docuit: Pontos megfelelés mind lexikailag, mind grammatikailag.

Moàsa / diva Monetas filia: Érdekes lexikai felbontást végez a fordító, ha az első azonosítás a helyes, és nem kevésbé érdekes lexikai cserét – anya az apa helyett –, ha a második. (A **přij** és *filia* megfeleltetésénél lexikai konkretizációval van dolgunk.) A múzsának ebben a körülírásában újabb példát láthatunk az *interpretatio Romanára*. Andronicus egy Mnémoszyné nevével azonos jelentésű római istennőnevet vagy -jelzőt keresett. Így jutott el Iuno egyik aspektusáig, Monetáig, aki eredetileg önálló istennő volt, az emlékeztetés, figyelmeztetés megszemélyesítője;²⁸⁷ őt tette meg költőnk egy merész húzással a Camena édesanyjának.²⁸⁸ Talán

306-7., vö. még MARIOTTI (1986²) 33., RONCONI (1973) 15-6. FRÄNKEL feltevése BROCCIA (1974) 58-70. ellenvetései dacára meggyőzőnek látszik: ha a *flexu nodorum dubio* jelentése valóban kb. „a vétagok követhetetlen hajladozásával”, ahogy az olasz tudós gondolja (61-8.), a rejtélyes *nexebant* akkor is indokolja a scholion bevonását az értelmezésbe.

²⁸² BROCCIA (1974) 60.

²⁸³ MARIOTTI (1986²) 22. értelmezi így.

²⁸⁴ A kódexolvasat *divina*.

²⁸⁵ Az eredeti *filiam* olvasatot többféleképpen javítják. A *-m* rejthet egy mutató névmást is (**em*) – ez esetben az első azonosításból kell kiindulni: Andronicus a dalnokokra általában érvényes szavakat egyedül Démodikosra vonatkoztatta. Vö. LENCHANTIN (1937) 19. Legtöbbször azonban egyszerűen törölni szokták.

²⁸⁶ MAAS szóbeli közlését (egy ... *filia me docuit* javítás alapján) idézi: MARIOTTI (1955) 5. n. 2. Ez esetben a *diva* a **qeŰj** fordítása, a patronymikon pedig andronicusi betoldás – talán éppen az Od. 8. 488 analógiájára. A javítást FLORES (1998) 59. is elfogadja, de a forrásszöveg azonosítását már nem.

²⁸⁷ Kultuszát i. e. 345-ben alapították. Vö. RADKE (1979) 223.

²⁸⁸ BÜCHNER (1979) 43. véleménye, mely szerint Andronicus azért cserélte le a görög istennevet, mert annak mitológiai konnotációi nem voltak ismertek a római közönség előtt, megkérdőjelezhető. A fordítói döntés sokkal inkább az általános „romanizáló” tendencia összefüggésébe illeszkedik, ráadásul Mnémoszyné bevezetését a forrásszöveg sem indokolta volna.

etimológiai összefüggést is gyanított a **Moàsa** és a *Moneta* nevek között (nem is biztos, hogy ok nélkül), így az utóbbit meglepő volta ellenére ügyes fordítói választásnak tarthatjuk. Nem beszélve arról, hogy ily módon sikerült a rómaiak számára közvetíteni a dal és az emlékezet görög istennői közti kapcsolatot, még akkor is, ha erről a homérosi eposzokban ebben a genealogikus formában nem esik szó.²⁸⁹

Ha a harmadik azonosítás a helyes, a **qeÖj** fordításaként a *diva* áll, a „métronymikon” pedig Andronicus betoldása – talán éppen az Od. 8. 488 analógiájára.

frg. 22 BÜCHNER: **quoniam audivi paucis²⁹⁰ gavis**
 – vö. Od. 9. 413: **ij ¥r' œfan çpiÖntej, ™mÕn d' ™gšlasse f...lon kÁr**

A sort Priscianus idézi (GL II. 482), példaként a *gaudeo* activ alakú perfectumára.

A homérosi mellérendelés Andronicusnál alárendeléssé alakul; ez később is jellemző tendencia marad a görögről latinra fordításban. Az **çpiÖntej** teljesen kimarad a fordításból – hacsak el nem fogadjuk TIMPANARO javítását, aki *paucis* helyett *abeuntis* olvas: ez esetben pontos ekvivalenciáról beszélhetünk.

œfan / audivi: Antonim fordítás: a forrásszöveg a beszélők, a célszöveg a hallgató szemszögéből ragadja meg ugyanazt – ezzel a fordító elkerül egy alanyváltást.²⁹¹

™mÕn d' ™gšlassef...lon kÁr / gavis: Erőteljes generalizáció, amelynek folytán a szív homérosi megszemélyesítése elvész a fordításból, és helyét egy költői szempontból semleges ige veszi át. Hasonló jelenséget látunk tehát, mint a frg. 3-ban: a fordító kiiktatja a római olvasó számára túlságosan idegenszerű költői képet, de nem is alkot újat helyette kompenzációként.²⁹² A szinte birtokos névmás értékű homérosi **f...loj** kihagyására már korábban is láttunk példát (frg. 5). Talán tudatos játék a **gelfw** és a *gaudeo* kezdőbetűinek összezsengezése.

A *paucis* olvasat mellett meggyőzően érvel BÜCHNER: ez az adverbális szerepben megkövült ablatívus itt azt érzékelteti, hogy Odysseus még nem adhatja át magát az örömeinek, hiszen még nem múlt el a veszély.²⁹³ A *paucis* tehát részben az aoristos pillanatnyiságát adja vissza még hangsúlyosabban, részben a feszültségkeltés a célja. Vagyis Andronicus ismét önálló költői személyiségként nyúl a forrásszöveghez.

frg. 23 BÜCHNER: **quando dies adveniet, quem profata Morta est**
 – vö. Od. 10. 175: **... prˆn mÕrsimon Åmar ™pšlqV**
 vagy Od. 3. 237-8:²⁹⁴ **... ðppÖte ken d¾**

²⁸⁹ TRAINA (1970) 13., MARIOTTI (1986²) 23.

²⁹⁰ TIMPANARO (1978^{2b}) 98. *abeuntis* olvasatot, VERRUSIO (1977) 50. pedig *fraudis* javítást javasol, amely a *gavis* genitivus obiectívus-szerű bővítése lehetne. LEO (1905) 53. javaslata *boantis*. BERGFELD javítási kísérlete a *paucis* olvasatra (*fantis*) szintén figyelmet érdemel mind paleográfiai, mind értelmi szempontból. FLORES (1998) 92-3. *tum magis*-ra javítaná a szót, a *magis* abszolút értelemben véve.

²⁹¹ Ha BERGFELD javítása (*fantis*) a helytálló, az *audivi* nem antonim fordításnak, hanem fordítói betoldásnak értelmezendő.

²⁹² BÜCHNER (1979) 51.

²⁹³ BÜCHNER (1979) 52.

²⁹⁴ Vö. még Od. 2. 99-100, 19. 144-5, 24. 134-5. LENCHANTIN (1937) 13., FRAENKEL (1931) 604., TRAINA (1970) 14., MARIOTTI (1986²) 77.

moϰr' Ńlo¾¼ kaqšlVsi tanhlegšoj qan£toio

A sort Gellius idézi (3. 16. 11) Caesellius Vindex nyomán, aki a *Morta* névre mint a harmadik *Parva* nevére hozza példaként. A lexikai megfontolások BÜCHNER azonosítása mellett szólnak,²⁹⁵ hiszen a latin töredékben az *Āmar* és az TMpšlqV pontos ekvivalenseit találjuk – az *adveniet*nél a megfeleltetés még a morfémák szintjén, az igekötőben is megvalósul. Az, hogy az andronicusi sor az *Āmar* / *dies* köré szerveződik, ugyanezre mutat.²⁹⁶ A pr'ñ kötőszót fordító *quando* csak úgy magyarázható, hogy a 174-5. sor tagadó mondatát (ð f...loi, oŰ g£r pw katadusŌmeq', ϕcnŰmenoi per, / e,j 'A□dao dŌmouj, pr'ñ mŌrsimon Āmar TMpšlqV) Andronicus állítássá fogalmazta át (*„csak akkor megyünk majd le az alvilágba...”), vagyis az antonim fordítás eszközével élt.²⁹⁷

A mŌrsimon jelzőből egy egész vonatkozó mellékmondat bomlik ki a latinban, amely újabb érdekességet rejt. Andronicus nem elégedett meg a görög mŌroj és a latin *fatum* egyszerű megfeleltetésével, nyilván mert bár hasonló koncepciót rejtenek, etimológiájuk különbözik: egyiknek a „részhez”, másiknak a „szóhoz” van köze. Ezért aztán saját szakállára bevezetett egy megszemélyesítést, amelybe belekombinálhatta mind a forrás-, mind a célkultúra végzetfogalmát. A *fatum* töve ott rejtőzik az állítmányban (*profata est*),²⁹⁸ a *Morta* név pedig bizonyosan nemcsak a *mors* szót idézhette fel a hallgatóban,²⁹⁹ hiszen hangalakjában³⁰⁰ – sőt etimológiailag is (**smēr-*)³⁰¹ – kapcsolódik a mŌroj-hoz, ill. a moϰra-hoz is.³⁰²

Ez a megfeleltetés még több kérdést vet fel, mint akár a Camena, akár Moneta bevezetése. Caesellius Vindex tanúsága szerint ugyanis *Morta* a három *Parva* egyike, ez azonban nem egyszerűen annyit jelent, hogy sorsistennő, mert a *Parvák* eredetileg a szüléshez kapcsolódó istennők voltak. Erre utal egyébként Andronicusnál a *profata* igekötője is. A három istennő neve: *Nona*, *Decima*, *Morta* – ez első ránézésre a 9. és a 10. hónapban, valamint az ennél később halva született gyerekekre utalhat. Varrónál azonban a csoport neve *Fatae*, tagjai pedig *Parva*, *Nona*, *Decima*, ahol a *Parva* magának a szülésnek az istennője.³⁰³ Valószínű tehát, hogy egy másodlagos istenhármassal van dolgunk, amelyben eredetileg *Nona* sem a 9. hónap istennője volt, hanem a

²⁹⁵ Vö. BROCCIA (1974) 52-5. A másik azonosítást FRÄNKEL (1932) 307-8. próbálta megmenteni azzal a kísérlettel, hogy az *Odusia*-töredéket a 3. 236-8. sorokhoz tartozó M scholion hatását vélte fölfedezni (tŌte ÐpŌtan Ī peprwmšnon

tŌ teleutĀsai aŰtŌn; vö. még MARIOTTI (1986²) 22. n. 21.). A scholion megmagyarázza ugyan a homérosi szövegben rejlő ellentmondást, de ez sem áll közelebb az andronicusi fordításhoz, mint a magyarázott részlet. Az pedig, hogy Andronicus fordítás közben értelmez is, nem feltétlenül jelenti azt, hogy egy adott scholion alapján teszi.

²⁹⁶ BÜCHNER (1979) 41.

²⁹⁷ BROCCIA (1974) 54.

²⁹⁸ TRAINA (1970) 15.

²⁹⁹ Túlzás lenne WASZINK (1956) 147-8. n. 4. nyomán azt állítani, hogy a kontextusból egyértelműen következik, hogy Andronicus a *Morta* nevet a *mors*-ból vezette le. Főleg mivel ő maga ugyanebben a jegyzetben idézi WEINSTOCK véleményét, mely szerint a talán Mortával azonosítható *Parva Maurtiával* együtt tisztelt *Neuna Fata* szerepe az lett volna, hogy a gyermek születése *utáni* 9. napon kimondja annak sorsát – azt azonban már nem veszi fontolóra, hogy az andronicusi sor háttérben is állhat ilyen koncepció a *mors*-ból való leszármaztatás helyett.

³⁰⁰ CARRATELLO (1979) 94.

³⁰¹ RADKE (1979) 224.

³⁰² Gellius a töredéket idézve rámutat, hogy a *Morta* Andronicusnál nem a *Parvák* egyikének a neve, ahogy Caesellius

Vindex értelmezi, hanem a *Moϰra* fordításaként áll – ez azonban nem valódi ellentmondás, hiszen láthattuk már, hogyan használ Andronicus létező kultikus neveket teljesen más státuszú görög istennevek ekvivalenciájaként.

numennel azonos **nēw-* tőből származott a neve. Emellett szól az is, hogy ha Andronicus épp a halvaszületés istennőjét tette volna meg végzetistennőnek, az nem lett volna részéről túl szerencsés választás. Sokkal inkább használhatta a *Morta* nevet eredeti, a *Moirával* azonos jelentésében.

frg. 24 BÜCHNER: **topper citi ad aedis venimus Circae**³⁰⁴
 – vö. Od. 10. 252: **eÛromen** TMn b»ssVsi tetugmšna dèmata kal|
 + Od. 10. 210:³⁰⁵ **eáron d'** TMn b»ssVsi tetugmšna dèmata K...rkhj
 vagy Od. 10. 308-9:³⁰⁶ ... TMgë d' TMj dèmata K...rkhj
 ½ia.

A sort Festus hozza (482 L), szintén a *topper* példajaként.

Különösen szabad fordítással van dolgunk. Az összefüggést ismét nem ismerjük, ezért nem tudhatjuk, hogy Andronicus tömörítette-e Eurylochos elbeszélését, vagy pedig csak témamegjelölésként vetette előre ezt a sort, és ezután következett a leírás maga. A fordítási módszerek elemzésébe itt nemigen lehet belemenni, hiszen egyedül a **dèmata** / *aedis* megfelelés kapcsolja össze a forrásszöveget a célszöveggel, a többi jelentéselem (a teljes átalakítás során vagy a mű egészével együtt) odaveszett. Hihetőnek látszik FLORES elképzelése, mely szerint Andronicus – egyéb töredékekből ismert módon – ebben a részletben összevonta Odysseus és Eurylochos elbeszélését a Kirké házában történekről, elkerülve így a nagyobb kiterjedésű ismétlést.³⁰⁷

Érdemes azonban megfontolni azt a BERGFELD által felvetett lehetőséget is, hogy a sornak azért nem lehet megtalálni a pontos homérosi megfelelőjét, mert nincs.³⁰⁸ Így az egész sor Andronicus betoldása lenne, hogy áthidalja a 10. 448-9. sorok közti apró tartalmi hézagot („Odysseus és társai másodjára elindulnak Kirkéhez – <odaérnek> – ezalatt Kirké visszaváltoztatja a többiekét”).

Figyelemre méltó a *Circae* genitivus alak: ez az egyetlen I. declinációs *-ae* genitivus, ami az *Odusia*-töredékek között előfordul, ráadásul éppen egy átírt görög névalakon. Értelmezhetjük ezt a beszélt nyelvnek tett öntudatlan fordítói engedményként, de KEARNS nyomán akár azt is feltételezhetjük, hogy Andronicus az eredeti latin – vagy a latin nyelvbe már megfelelően beilleszkedett – neveknek, szavaknak tartotta fenn az archaikus végződést.³⁰⁹ A *Circas* alak

³⁰³ Gell. 3. 16. 9-11: *Antiquos autem Romanos Varro dicit non recepisse huiuscemodi quasi monstruosas raritates, sed nono mense aut decimo neque praeter bos aliis partionem mulieris secundum naturam fieri existimasse, idcircoque eos nomina Fatibus tribus fecisse a pariendo et a nono atque decimo mense. 'Nam „Parca” inquit 'inmutata una littera a partu nominata, item „Nona” et „Decima” a partus tempestivi tempore.' Caesellius autem Vindex in lectionibus suis antiquis: 'tria' inquit 'nomina Parcarum sunt: „Nona”,*

„Decuma”, „Morta”, et versum hunc Livii, antiquissimi poetae, ponit ex: 'Odusse...v: quando dies adveniet, quem profata Morta est. Sed homo minime malus Caesellius 'Mortam' quasi nomen accepit, cum accipere quasi Moeram deberet.

³⁰⁴ PIGHI (1977) 155. joggal javasolja a *Circae* írásmódot.

³⁰⁵ LENCHANTIN (1937) 21. és még több kutató említi, hogy ókori kéziratokban létezett a két sornak olyan egybemosódott olvasata (Ps.-Plut. Vita Hom. 40), amely alapul szolgálhatott Andronicus fordításához.

³⁰⁶ VERRUSIO (1977) 53. Ez az azonosítás indokolná a *citi* bevezetését (kontextus: Odysseus társai megmentésére indul).

³⁰⁷ FLORES (1998) 70.

³⁰⁸ Vö. LENCHANTIN (1937) 21., VERRUSIO (1977) 55-6.

³⁰⁹ KEARNS (1990) 47.

bizonyára túlságosan „görögösnek” hatott volna: bárki nézhetne volna a görög **K...rkhj** genitivus alak betű szerinti átírásának; ezt pedig Andronicus kínosan kerülte.

frg. 25 BÜCHNER: **topper facit homines ut prius fuerunt**³¹⁰

– vö. Od. 10. 395: **Ϝndrej d' a□y' TMgšnonto neèteroi À p£roj Āsan**

Ismét Festus idézi a sort (482 L), még mindig a *topper* előfordulásai között.³¹¹

Ahogy BROCCIA felhívta rá a figyelmet, a *topper* – amelyet a modern kiadások Aristarchost követő szövege ('y TMgšnonto) alapján a fordító betoldásának vélhetnénk – valójában csupán azt mutatja, hogy Andronicus egy Aristarchos előtti **a□y'** olvasatot látott maga előtt, amely a kézirat vulgatában is szerepel. Ez megerősíti a scholionokból származó értesülésünket a két olvasat időrendjét illetően.³¹²

À p£roj Āsan / ut prius fuerunt: A mellékmondat a forrásszövegben fokozati különbséget hordoz magában. Nem tudhatjuk, hogy Andronicus ezt lefordította-e az elveszett következő sorban (*„olyanok, mint korábban, sőt...”), vagy pedig teljesen elhagyta a megfiatalodás és megszépülés motívumait.

Ϝndrej / homines: A jelentéstágítás csak látszólagos, mert az **Ϝndrej**, amely megengedi mind a „férfiak”, mind az „emberek” értelmezést, itt nem a nőekkel áll oppozícióban, hanem az állatokkal.

p£roj / prius: Pontos megfelelés, bár a görög alak nem fejez ki közép fokot, mint a latin. Ismét szerepet kap az eredetivel való formai egybecsengetés, amelyet bátran tarthatunk tudatos fordítói döntésnek.³¹³

TMgšnonto / facit: Újabb példa az antonim fordításra: a forrásszövegben szereplő történet a célszöveg a cselekvés oldaláról ragadja meg. Érdekes az igeidők viszonya is: míg a görögben egy aoristost (TMgšnonto) és egy praeteritum imperfectumot (Āsan), a latinban egy praesens historicumot (*facit*) és egy praesens perfectumot (*fuerunt*) látunk. A görög szövegben a korábbi ember-lét hosszantartó állapot jellege áll szemben a visszaváltozás pillanatnyi fordulatával, míg a latinban a régi állapot előidejűségére (mondhatnánk: lezárulására, majd újrakezdődésére) kerül a hangsúly, a visszaváltoztatás élénk praesense pedig mintegy az olvasó-hallgató szeme elé varázsolja az eseményeket.

frg. 26 BÜCHNER: **... parcentes praemodum ...**

– vö. Od. 12. 321: **... tîn d) boîn øpecèmeqa, m» ti p£qwmn**

vagy Od. 12. 328: **tÒfra boîn øpšconto lilaiÒmenoi biÒtoio**

vagy Od. 14. 366-7:³¹⁴ **... Ó t' ½cqeto p©si qeoϰsi**

³¹⁰ A *fuerunt* Buecheler, a *fuerant* Müller javítása a kódexek bizonyosan hibás *fuerint* olvasatával szemben.

³¹¹ Ezért is tarthatjuk fölöslegesnek MÜLLER *homones* javítását: ennél a szónál Festus semmiféle anomáliát nem jelez. – KEARNS (1990) 44-5.

³¹² BROCCIA (1974) 45-7., BÜCHNER (1979) 52. Vö. Schol. vet. ad loc.: **a□y' TMgšnonto: 'Ar...starcoj, 'y TMgšnonto.** H.

³¹³ Vö. BÜCHNER (1979) 62.

³¹⁴ BROCCIA (1974) 42.

p£gcu m£l', Ótti min oÜ ti met, Trèessi d£massan

A töredéket Gellius idézi (6. 7. 12) a *praemodum* (értelmezésében: *supra modum, praeter modum*) példajaként. Az azonosítás többesélyes: a latin sorból túl kevés maradt meg ahhoz, hogy a homérosi eredetijelöltek között biztonsággal lehessen dönten. ³¹⁵ A BÜCHNER-féle két azonosítás közti választás problémáját a *praemodum* sem oldja meg, hiszen tartozhat a *parcentes*hez (az első variáció szerint, az intellemt hangsúlyosabbá tételére), de az elveszett fölrendelt ígéhez is (a második variáció szerint, pl. a *lilaiÒmenoi* fordításának részeként). A második azonosítási lehetőség mellett eshet latba, hogy láttunk már példát arra, hogyan cseréli fel Andronicus a participiumi és ragozott igei formát egy olyan görög mondat fordításában, amelyben mindkét alak megtalálható (frg. 15). Így itt is lehetséges, hogy míg az *ϕpšconto* fordításaként a *parcentes* participium áll, a *lilaiÒmenoi* megfelelője egy ragozott igealak volt. A *praemodumot* – ha nem a *lilaiÒmenoi* felbontott fordításának részét alkotta – betoldásnak értelmezhetjük. Az *ϕpšcw* / *parvo* megfeleltetés ismét az antonim fordításra lehetne példa: míg a görög ígében a cselekvő saját magatartása kap nagyobb hangsúlyt (mintegy „visszafogja magát”), a latin ige a cselekvőnek inkább a megkímélthez való viszonyát emeli ki, vagyis más aspektusból mutatja ugyanazt a dolgot.

Érdemes megvizsgálni a BROCCIA által javasolt szellemes azonosítási lehetőséget, a 14. 366-7-et is. Ez esetben a *parcentes* ismét antonim fordítás, de az *oÜ ... d£massan-é*, a *praemodum* pedig a nyomatékösítő szerepű *ti*-t bontja ki. Mivel azonban a sor egészét nem ismerjük, azt a másik variációt is fontolóra kell vennünk, hogy a *praemodum* nem a *parcentest* bővíti, hanem a *p£gcu m£la* összevont fordítása.

frg. 27 BÜCHNER: **vestis pulla purpurea**³¹⁶ **ampla ...**
– vö. Od. 19. 225-6: **claxnan porfuršhn oÜlhn œce dœoj 'OdusseÚj**
diplÁn ...
vagy Od. 8. 84.³¹⁷ **porfÚreon mšga fœroj ~lèn cers^ stibarłsi**

A töredék Noniustól való (586 L), a *pullus* színjelölő melléknévre példa. Legalább egy szó hiányzik a latin sorból, így a kihagyásokról megint csak óvatosan nyilatkozhatunk.³¹⁸ A sortöredék, ha BÜCHNER és a tudományos közvélemény azonosítása a helyes, a homérosihoz hasonló hosszabb leírás része lehetett, amely mondattanilag a forrásszövegbelitől kissé eltérően épülhetett fel – ahogy azt a görög accusativusnak megfelelő latin nominativusból gyaníthatjuk. A második, LENCHANTIN-féle azonosítást szintén érdemes fontolóra venni – itt azonban még nehezebb elszámolni a nominativusszal, és a *pulla* bevezetését sem tudjuk jobban megmagyarázni.

³¹⁵ Meg kell említenünk még egy lehetőséget, amely HERMANNŊA megy vissza: Od. 14. 92 / 16. 315 (**kt»mata**

dard£ptousin Øpšrbion, oÜd' œpi feidè). Ez esetben egy tagadás kiesésével kell számolnunk a gelliusi idézetben, ami azonban nehezen védhető. Vö. TOLKIEHN (1896b) 291., BROCCIA (1974) 40-1.

³¹⁶ KNOCHE (1928) 694. és LENCHANTIN (1937) 22. *porpurea* írásmódot javasol.

³¹⁷ LENCHANTIN (1937) 22.

³¹⁸ HAVET és MOREL a sor elejére, ill. végére javasolnak egy *erat/fuit Ulixi* kiegészítést. Vö. LENCHANTIN (1937) 22.

A **ƒ**orj általánosító *vestis* fordítása azonban nem zárna ki a későbbi *noegeumot* mint konkrétabb megfelelőt – vö. frg. 17.

clana / vestis, diplÁ / ampla: A ruhadarab leírásában sorozatos példáit láthatjuk a lexikai generalizációnak, ezáltal a görög ruházatkodási reáliák jelentésvesztését szenvednek a fordítás során.³¹⁹ Andronicus ezúttal nem talált pontos római ekvivalenseket – amit talált volna, ahhoz a célkultúrában a forráskultúrától eltérő konnotációk tapadtak, hiszen a **clana**-val etimológiailag is összefüggő *laena* Rómában királyi, ill. kultikus ruhadarabnak számított.³²⁰ A *vestist* azonban nem tarthatjuk CAZZANIGA nyomán a scholionokban szereplő **†| œxwqen peribl»mata** fordításának³²¹ – már csak azért sem, mert nem feltételezhetünk a született görög Andronicusról olyan csekély nyelvi kompetenciát, hogy a **clana** jelentését scholionokból kelljen kikeresnie. A **diplÁ** és az *ampla* között a fordító nemcsak fonetikai összecsengést, de a morféimák szintjén akár jelentésbeli kapcsolatot is érzékelhetett (*am-plus* vö. **†mf**).³²²

porfuršh / purpurea: Jelentésben is, etimológiailag is pontos ekvivalencia.

oÜlh / pulla: Ez a megfeleltetés már problematikusabb. Valószínű, hogy a latin melléknév a sötét színárnyalatra utal.³²³ Kevésbé valószínű, hogy mint ilyen, a scholionokban is megtalálható **†lopÖrfuron** értelmezés fordításának tekinthető, amely a **porfuršhn oÜlhn** összevont változata lenne³²⁴ – ez ugyanis inkább azt jelentheti, hogy a ruhadarab nemcsak bíborral mintázott, hanem teljesen bíborszínű. Ha viszont az **oÜlh** jelentése „puha, bolyhos, gyapjas”, ahogy a scholionok által felvetett másik variáció mondja, akkor meglehet, hogy a fordító a *pullus*-ban a *pullulo* igével való rokonságot vélte felfedezni. TRAINA megoldása szerint a *pullus* igazából afféle „gyapjúspezifikus” színjelölő melléknév,³²⁵ így beletartozik az **oÜlh** szintén gyapjúval kapcsolatos fogalmi hálójába. Az *u* és *l* hangok összecsengése a forrásszöveg- és célszövegbeli szóban itt is szerephez jut, jóllehet ez esetben az alliteráció csupán a célszövegen belül működik (*pulla purpurea*), a forrásszöveg és célszöveg között nem.

frg. 28 BÜCHNER:

... **carnis**

vinumque quod libabant anclabatur³²⁶

– vö. Od. 20. 250-3:

of d' fšreun Ôij megƒlouj ka^ p...onaj a□gaj,

†reun d□ sÚaj siƒlouj ka^ boàn ƒgela...hn·

splƒgcna d' ƒr' Ńpt»santej ™nèmwn, ™n dš te o□non

krhtÁrsin kerÖwnto· kÚpella d□ ne«me subèthj.

³¹⁹ TRAINA (1970) 17.

³²⁰ CAZZANIGA (1966) 414., TRAINA (1970) 16-7., CARRATELLO (1979) 104.

³²¹ CAZZANIGA (1966) 413-4.

³²² Vö. WALDE–HOFMANN s.v. *amplus* (elvetett, de az ókori fül számára bizonyára valószínűnek ható etimológiák).

³²³ BROCCIA (1974) 74-5.

³²⁴ Schol. vet. ad loc.: **porfuršhn oÜlhn: †nt^ toà †lopÖrfuron, À jpal»n. B. - ½toi †lopÖrfuron, À truferƒn. V.** – Vö. CAZZANIGA (1966) 413-4.

³²⁵ TRAINA (1970) 18.

³²⁶ A kiadók megoszlanak az *anclabatur* (*anclare ~ haurire*) és az *anculabatur* (*anculare ~ ministrare*) változat között. A különbségnek valószínűleg nincs túl nagy jelentősége, mert a két alak korán egybemosódott (Paul. Fest. 67 L.: *anclatur, quod est hauritur ministraturque*). – LENCHANTIN (1937) 24-5.

vagy Od. 23. 304-5:³²⁷

ο%ο >qen e†neka poll£, bÒaj ka^ ‡fia mÁla,
œsfazon, pollÕj d' p...qwn °fÚsseto o^nojo

vagy Od. 24. 364:

tamnomšnouj krša poll| kerînt£j t' a‡qopa o^non.

A nem egészen másfél soros töredék ismét hiányosan maradt ránk Priscianusnál (GL II. 208), aki a *carnis* nominativus alakra hozza példaként. Így a kihagyásokról nemigen alkothatunk képet. Sőt azt sem tudhatjuk, hogy a *carnis*hoz tartozott-e külön passzív állítmány, vagy pedig merész zeugmával erre is az *anclabatur* vonatkozott – az idézet formája az utóbbit teszi valószínűvé. Az azonosításra három javaslat is van, és mindegyik mellett lehet érveket felhozni, ezért mindegyiket sorra vesszük. Ez esetben kevésbé valószínű, hogy több szöveghely összevonásáról lenne szó, hiszen az azonosításra javasolt részleteket egy vagy több könyvnyi távolság választja el egymástól.

BÜCHNER azonosítása mellett szól a hús (az áldozati állatok felsorolása mellett külön is) és a bor említése a görög szövegben.

spifgçna / *carnis*: A lexikai generalizációra láthatunk példát – a pontos ekvivalens az áldozati kontextusban az *exta* lenne –, amelynek folytán az áldozatról némiképp átterelődik a hangsúly a lakomára. Ezért azonban a *quod libabant* beszúrása kompenzál, amely többletként jelenik meg a forrásszöveghez képest.

kerÒwnto / *anclabatur*: Jelentéscsere: a cselekvéssor egy korábbi fázisa (keverés) helyett egy későbbi (merítés) jelenik meg. Az igeidő fordítása pontos. Érdekes a mediális görög ige fordításaként megjelenő passzív latin alak.

A BÜCHNER által felsorolt harmadik javaslatnál ugyanez a hangsúlyeltolódás nincs meg, hiszen a kontextus eleve profán.

krša / *carnis*: A forrásszövegbeli és a célszövegbeli terminus közt pontos megfelelés van, ha a számot és esetet nem tekintjük.

A **tamnomšnouj** és a **poll|** fordításáról a töredékesség miatt nem tudunk semmit. Az *anclabatur*ral hasonló a helyzet, mint az első azonosításnál, a ragozott ige használata azonban élénkebbé teszi a leírást, sőt talán a mondatnak a fölérendelt **eáron** ige alól való kioldására mutat.

A második azonosítási javaslat létjogosultságán épp az *anclabatur* miatt gondolkodhatunk el. Hésychios az **çfÚssw** megfelelőjeként az **çpantišw** igt említi, amely pedig – az igeikötőtől eltekintve – az *anclō 1* etimológiailag is pontos párja; ráadásul a forrásszöveg és célszöveg közös pontja az ige passzív alakja is. A *quod libabant*nak itt sincs eredetije, a *carnis* pedig jelentés-összevonás eredményének mondható.

frg. 29 BÜCHNER: **deque manibus dextrabus ...**³²⁸

– vö. Od. 24. 534:

tîn d' ¥ra deis£ntwn ™k ceirîn œptato teÚcea

A töredéket Nonius idézi (791 L), a *dextrabus* ablativus alakra példaként. A töredék egyben arra is mutat, hogy Andronicus fordításában – és az általa alapul vett kiadásban – az *Odyssēia*

³²⁷ MARIOTTI (1986²) 74.

³²⁸ RADKE (1981) 194. n. 78. a kódexek *denique* olvasata mellett tör lándzsát, a *manibust* pedig glosszaként kirekeszti, így végül egy *denique de dextrabus* olvasathoz jut – ami valóban jól példázná az *Odusiában* a hagyományos latin költői eszközök, így az élhangsúlyos alliteráció felhasználását, de kérdés, mennyire lehet rá építeni.

nem ért véget Odysseus és Pénélopé boldog újraegyesülésével (23. 296), ahogy a byzantioni Aristophanés és Aristarchos gondolta.

Ismét látjuk a $d\bar{\square}$ partikula *-que* fordítását.

TM^k ceir̄n / de manibus: Szemantikailag pontos megfelelés. Az összefüggés ismeretében nem tudhatjuk, mi célt szolgálhatott a *dextrabus* beszúrása – akár még a forrásszövegbeli *deis£ntwn*-nal való összecsengés is szerepet játszhatott a megjelenésében.

frg. 30 BÜCHNER: **igitur demum Ulixi cor frixit prae pavore**
– vö. Od. 5. 297:³²⁹ **ka^ˆ tÒt' 'OdussÁoj IÚto goÚnata ka^ˆ f...lon Ātor**

Az idézet lelőhelye: Serv. Dan. ad Aen. 1. 92.

Odysseus nevének *Ulixes* fordítása már nem okoz meglepetést, hiszen láttuk, hogy Andronicus rendszeresen az Itáliában bevett névalakokat használja a görög istenekre és hősökre. A névnek a cezúra előtti elhelyezése az eredeti sorban elfoglalt hasonló helyet képezi le a saturniusban.³³⁰ A *tÒte demum* fordítása a forrásszövegbeli szótól eltérő konnotációkat is hordoz („akkor aztán...”). Az *igitur* bevezetése talán a **ka^ˆ** átvezető szerepével indokolható.

A homérosi kép idegenszerűen hatott volna a római olvasó számára, ezért akárcsak a frg. 3-nál, ismét áldozatául esik a célkultúra kívánalmait szem előtt tartó teljes átalakításnak:³³¹ egyedül a *cor* marad meg belőle mint az **Ātor** fordítása, de ismét a speciálisan homérosi **f...lon** jelző nélkül. A térdek megoldódása helyébe a szív megfagyása lép – a „hideg” hatású *f, r, p, x* hangok végigvonulnak a soron –, amely érdekesen illeszkedik a viharleírás kontextusába, de a biztonság kedvéért kerül mellé még egy értelmező, alliterációval kiemelt betoldás is (*prae pavore*), amely talán a következő sor **Ñcq»saj**-ának nyomát őrzi³³² – és amelynek „reszketés” konnotációja valamelyest kompenzálja a **IÚto goÚnata** elvesztését. A teljes átalakítás során a homérosi metafora helyébe egy másik, szintén homérosinak tekinthető metafora lép: a **igšw** mint a félelemtől való megdermedés kifejezése több Ilias-beli előforduláson (5. 596, 12. 208, 16. 119) kívül az Od. 23. 215-6-ban is szerepel,³³³ bár alanya általában nem a szív, hanem az egész ember, ill. az Odysseiában a **qumÒj**. Figyelemre méltó, hogy ez utóbbi előfordulás közvetlen közelében (205) a **IÚto goÚnata ka^ˆ f...lon Ātor** formula is megtalálható.³³⁴ Láthatjuk tehát azt is, hogyan romanizálja (és egyszerűsíti) a sokrétű homérosi lélekképzeteket Andronicus, és hogyan hoz ezzel létre új képet. Figyelemre méltó, hogy a Servius Danielis-kommentár vergiliusi lémmája (*ex templo Aeneae solvuntur frigore membra*) hogyan ötvözi a forrásszövegbeli sort a célszövegbelivel. A *pavor* nem volna beilleszthető ezen a helyen a hexameterbe, így a *frixit* főnévi megfelelője lép a helyébe – a *frigus* metaforikus használatának alapja pedig éppen az andronicusi alszöveg.³³⁵

³²⁹ Vö. még Od. 5. 406, 22. 147.

³³⁰ GOLDBERG (1993) 24.

³³¹ TRAINA (1970) 18-9.

³³² USSANI Jr. (1957) 146.

³³³ Vö. TRAINA (1970) 20., RONCONI (1973) 15.

³³⁴ USSANI Jr. (1957) 146-7.

³³⁵ USSANI Jr. (1957) 148-9.

frg. 31 BÜCHNER:	atque escas habemus mentionem
– vö. Od. 9. 557:	¼meqa dainÚmenoi krša t' ¥speta ka^ mšqu 'dÚ
vagy Od. 10. 177:	mnhsÒmeqa brèmhj mhd□ trucèmeqa limù
vagy Od. 20. 246:	... øll! mnhsèmeqa daitÒj.
vagy Od. 4. 213. ³³⁶	dÒrpou d' ™xaàtij mnhsèmeqa

A töredéket Priscianus idézi, az *-as* genitivusra példaként (GL II. 198).

Megint egy különféle formákban ismétlődő homérosi kifejezéssel van dolgunk, ami megnehezíti az azonosítást. A *habemus* igeideje alapján, ha praesens historicumnak értelmezzük, elfogadhatjuk BÜCHNER azonosítását – ez esetben teljes átalakítást láthatunk, még hozzá ismét távolsági kontamináció segítségével, amelyben a többi három azonosítási kísérletben megjelölt szöveghelyek juthattak szerephez. A másik három azonosítást a latinban szereplő kijelentő mód teszi kevésbé valószínűvé: coniunctivust (vagy legalábbis futurumot) várnánk, ahogy HERMANN be is vezeti a *habeamus* szövegjavítást. A harmadik semmiképpen nem tűnik elképzelhetőnek, a második is csak akkor, ha Andronicus az egyenes idézetet egyszerű elbeszéléssé vonta össze – erre pedig láttunk már példát. Ráadásul az *esca* a maga meglehetősen materiális konnotációival jobb stilisztikai ekvivalense akár a *brèmh*-nak, akár a *dÒrpou*-nak, mint a *da*j-nak.

frg. 32 BÜCHNER:	sic³³⁷ quoque fitum est
– vö. Od. 13. 40:	½dh g'r tetšlestai ꝑ moi f...loj ½qele qumÒj
vagy Od. 13. 178:	ij øgÒreu' Ð gšrwn· t! d\ d¾ nàn p£nta telextai.
vagy Od. 17. 229:	øll' øek toi ™ršw, tÕ d□ ka^ tetelesmšnon ™st[a]...

A töredéket Nonius idézi, a *fito* ige kiveszett alakjainak előfordulásai között (762 L). A sor éppúgy lehet egy saturnius vége, mint egy hexameteré, így nem lehetünk biztosak benne, hogy az eredeti *Odusiá*ból való-e vagy annak hexameteres átdolgozásából.³³⁸

Az első, BÜCHNER-féle azonosítás mellett szól a *fitum est* (egyébként *hapax legomenon*)³³⁹ igeideje, amely állapotleíró perfectumként pontosan megfelel a **tetšlestai** perfectumának. Ez esetben a *quoque* sorrendi cserére, a görög sor második felének előrevételére enged következtetni (*„így akartam, így is történt”), ami a görög alárendelés mellérendeléssé alakításával jár együtt.

Ha a második azonosítást vesszük alapul, az igeidő megváltoztatásával (praesens imperfectum helyett perfectum) a hangsúly a folyamatról annak lezárulására helyeződik át. E mellett a lehetőség mellett szólhat a **éj** / *sic* megfelelés, ha itt is a tagmondatok parallelizmusba szervezését feltételezzük (*„így beszélt, így is lett”).

A harmadik azonosítási javaslatot a latinban megfelelő nélküli jövő idő miatt ki is zárhatnánk, hacsak nem feltételezzük TOLKIEHN nyomán,³⁴⁰ hogy Andronicus szövegében – egy gyakori

³³⁶ TOLKIEHN (1896b) 293., MARIOTTI (1986²) 78.

³³⁷ HERMANN javítása a kódexek *fit* olvasata helyett.

³³⁸ BÜCHNER (1979) 60.

³³⁹ FRAENKEL (1931) 606.

³⁴⁰ TOLKIEHN (1896b) 290-1.

szövegromlás folytán – a létige *futura* helyett annak *praesense* állt. Ehhez járul, hogy az Iliasban ezzel a formulával **æj ka^ˆ tetelesmšnon œestai** alakban is találkozhatunk (8. 286)³⁴¹ – ami ismét távolsági kontaminációra utal. Ez esetben a *fitum est* a görög igealak lehető legközelebbi megfelelője, és a fordítás szó szerintinek nevezhető.

frg. 33 BÜCHNER:	dusmo in loco
– vö. Od. 19. 439:	œnqa d' Ÿr' TMn IÒcmV pukiní katškeito mšgaj sąj
vagy Od. 4. 335 / 17. 126: ³⁴²	... TMn xulÒcJ ...
vagy Od. 5. 471: ³⁴³	q£mnois' TMn pukinoϰsi ...

A töredék fennmaradási helye: Paulus–Festus 59 L; a *m* előtti archaikus *s*-re példa. Ha BÜCHNER azonosítását fogadjuk el, a *locus* a **IÒcmh** erősen általánosító fordítása; választását megint a hangzásbeli hasonlóság befolyásolhatta. A *praepositio* és a jelző fordítása pontos, a sor többi részéről pedig nincsenek ismereteink. A harmadik azonosítás esetében szintén jelentésbővítést láthatunk a **q£mnoisi** / *loco* megfeleltetésnél, míg a második azonosításban a jelentésfelbontásra találunk példát.

Dubium

Frg. inc. fab. 10 RIBBECK ² :	puerarum manibus confectum pulcerrime
– vö. Od. 7. 96-7:	... œnq' TMn^ˆ pšploi
vagy Od. 7. 234-5: ³⁴⁴	lepto^ˆ TMännhtoí bebl»ato, œerga gunaikîn.
	œgnw g r f©rÒj te citîn£ te e†mat' „doàsa
	kal£, t£ ·' aÙt¾ teàxe sÝn ϕmfipÒloisi gunaix....

A töredéket Priscianus idézi (GL II. 231), a *puera* alak példajaként. A modern kiadások nem hozzák az *Odusia*-töredékek között. TOLKIEHN nyomán³⁴⁵ azonban megfontolandónak tűnik a lehetőség, hogy mégis idetartozhat: egyrészt mivel a metrum a jambikus senarius mellett saturniusként is értelmezhetőnek látszik (vö. frg. 13 és 30 BÜCHNER), másrészt mert a forrásszöveg is azonosítható. A két lehetőség közül a kontextus alapján az elsőt tarthatjuk valószínűbbnek: itt ugyan sok széktakaróról szól a szöveg, mégis elképzelhető, hogy az előző sorban pl. egy *quidque* típusú névmás jelenléte indokoltta tehette az egyes számú *confectum* használatát. A második lehetőség ugyan érthetőbbé teszi az egyes szám használatát (több ruhadarabról van szó, de Arété egyenként veszi szemügyre őket); a *manibus* pusztá ablativusából azonban arra következtethetünk,

³⁴¹ BROCCIA (1974) 85. n. 20.

³⁴² Vö. MARIOTTI (1986²) 78.

³⁴³ Vö. MARIOTTI (1986²) 78. További azonosítási lehetőségként TOLKIEHN (1896b) 291. megemlíti az Od. 14. 473-at is

(‘mexj m□n per^ˆ Ÿstu kat| ·wp»ia pukn£...). A töredék terjedelme miatt nehéz egyértelmű döntésre jutni.

³⁴⁴ Mindkét azonosítást TOLKIEHN (1896b) 290. hozza; az előbbi a saját javaslata, az utóbbit HERMANN nyomán idézi és vitatja.

³⁴⁵ TOLKIEHN (1896b) 290.

hogy a fordításban nem szerepelt az a momentum, hogy a ruhadarab készítésében maga Arété királyné is részt vett – márpedig ez indokolatlan és értelemzavaró kihagyás lenne.

A **pšploi** és a **bebl»ato** fordítása a környező sorokkal együtt elveszett. A *puerarum manibus a gunaikîn* jelentésfelbontó, konkretizáló fordításának tekinthető. Az **œrga** lexikai tartalmát a *confectum* hordozza, akárcsak az **™ännhtoi** jelzőnek a munkafolyamatra utaló tartalmát. A *pulcherrime* adverbialis alak leginkább az **eÛ-** előtag fordítása lehet, a nyomatékos, felsőfokú forma pedig a külön le nem fordított **lepto** jelzőért kompenzál.

1. 8. Fordítói eljárások Andronicus drámáiban

Livius Andronicus drámáinak 41 fennmaradt töredéke között alig néhány olyan akad, amelyet egyértelműen párhuzamba állíthatunk az eredetivel. Ez nemcsak annak tudható be, hogy a drámák közvetlen alapszövegei részben elvesztek, hanem az is, hogy költőnk a drámafordításokban nagyobb szabadságot engedett önmagának, mint az Odyszeia-fordításban.³⁴⁶ Ennek oka részben maga a színiköltői gyakorlat lehetett: a drámák előadásra készültek, nem pedig elmélyült olvasásra, így kevesebb szerephez juthatott az eredetihez fűződő szövegszerű viszony, mint a hangzó szöveg, illetve a színpad igényei. Ezenkívül a másfajta költői nyelv használata arra is utal, hogy Andronicus a különféle műfajok nyelve közti különbséget, távolságot is igyekezett reprodukálni drámafordításaiban – bizonyára ebben is támaszkodva latin előzményekre, ha másra nem, a szakrális nyelv és a művelt közbeszéd különbségére.³⁴⁷ Ellentétben az *Odusiával*, a drámákban megengedettek a görög kölcsönszavak (frg. inc. fab. 1 RIBBECK²: *ex carchesiis*), de megjelenik az eposzfordításból már ismert eljárás is, hangalakjukban egyes, az eredetiben szereplő (?) görög szavakra hasonlító latin megfelelők választása (frg. inc. fab. 1 RIBBECK²: *anculabant* – kérdés, érezte-e a fordító a szó mögött az eredeti **ϕντλί**-t), sőt Andronicus a görög összetételek tükörfordításával is kísérletezik (frg. inc. fab. 11 RIBBECK²: *quinqüertio* – **pšntaqløj**).³⁴⁸

Két drámatöredéket érdemes alaposabban megvizsgálni fordítástechnikai szempontból.

frg. inc. fab. 8 RIBBECK ² : – vö. Aisch. Choéph. 896-8: ³⁴⁹	quem ego nefrendem alui lacteam inmulgens opem ™p...scej, ð paκ, tÒnde d' aϕdesai, tšknon, mastÒn, prÕj ú sÝ poll d¾ br...zwn ρma oÛloisin ™x»melxaj eÛtraf□j g£la.
---	---

Az andronicusi részlet egyik ismert című drámába sem sorolható be bizonyosan. Az egyetlen jelölt az *Aegistus* lehetett volna, ez azonban nagy valószínűséggel, ha közvetve is, de Aischylos *Agamemnónját* követi – így nem szerepelhet benne Klytaimnéstra megöletése, amelyhez

³⁴⁶ MARIOTTI (1986²) 40.

³⁴⁷ FRAENKEL (1931) 605.

³⁴⁸ CARRATELLO (1979) 69.

³⁴⁹ Az azonosítás forrása: BARIGAZZI (1950) 425-6. A két másik megfeleltetési kísérlet (Eur. Or. 526-8 és Él. 1207) inkább csak a tematikus hasonlóságon alapszik.

a töredék kapcsolódni látszik. DE LA VILLE DE MIRMONT felveti azt a lehetőséget, hogy részletünk mégis az *Aegistus* egyik jelenetéből való, amelyben Klytaimnéstra Orestés tervezett meggyilkolása ellen tiltakozik. Ez esetben nem találunk azonos kontextusba illeszkedő görög előzményt.³⁵⁰ Ha a fenti Aischylos-részlettel való azonosítás ennek ellenére helytálló, az a részletekben megmutatkozó kontamináció egy példája lehet.

A görög mondat első sorának fordítása nem maradt ránk. Annyi azonban a fennmaradt részből is sejthető (bár biztonsággal nem állítható), hogy Andronicus kissé szelídített a jeleneten: valószínűleg a közönség érzékenységeire való tekintettel kihagyta az anyai mellet feltáró gesztust, és azt a gyermek pusztá megszólításával helyettesítette.

TMx»melxaj / *inmulgens*: A jelenet átkomponálásának megfelelően a szoptatás aktusának kifejezése is megfordul.³⁵¹ A forrásszövegben a gyermek egykori, szeretettel és bizalommal teli odafordulásán van a hangsúly, ő végzi a cselekvést, ő szívja ki (TMx-) a tejet anyja emlőjéből. A célszövegben azonban egyedül az anya cselekszik, a gyermek teljesen passzív és kiszolgáltatott, olyannyira, hogy úgy kell belefejni (*in-*) a szájába a tejet – ezt tovább erősíti a participium alakú *inmulgens* mellé bevezetett új ige, az *alui*. Az antonim fordítás egy összetett példáját látjuk tehát: az etimológiailag megegyező igető ellentétes irányba mutató igekötőt kap, felcserélődnek a cselekvés résztvevői. Az anya előtérbe kerülése kompenzál az elmaradó gesztusért, ugyanakkor növeli a tragikus pátoszt, a szembenálló szereplők közti feszültséget.

Jellegzetes az is, hogy a bensőséges hangulatot festő **br...zwn** nyomtalanul kimarad a latin sorból. Az anya-gyermek kapcsolatot és ezáltal Klytaimnéstra jellemét Andronicus jóval hidegebbnek, praktikusabbnak festi, mint a megkapó részleteket kidomborító Aischylos. A görög drámaíró Klytaimnéstrájának jobban elhiszi a közönség, hogy a szívében igenis van hely a szeretetnek; Andronicus hősnője vagy kevésbé emberi, vagy kevésbé tudja magát annak tettetni.

eÜtraf□ gfla / *alui lacteam ... opem*: A forrásszövegbeli jelző lexikai tartalmát a célszöveg mondatának állítmánya fordítja. Az elveszett költői szóösszetételért kompenzál a **gfla** felbontása jelzős szerkezetté, amelyből az *opem* csökevényes formában szintén az **eÜtraf□j**-t visszhangozza.

oÜloisin / *nefrendem*: A görög szöveg célzását a latin konkrétan kifejti. Érdekes a szóválasztás: MARIOTTI szerint³⁵² a *nefrens* az állattenyésztés szakkifejezése, vagyis nem sok intimitást hordoz. Klytaimnéstra ismét ridegebben fogalmaz, mint az eredetiben. Ráadásul a fosztóképzős latin melléknévben ott látszik a *frendere* alapige, ami ismét fokozza a feszültséget múlt és jövő között: Orestés akkor még nem tudott vicсорogni anyjára, akit most meg akar ölni. Különös kettősséget érezhetünk a szerző és hőse szemléletmódja között, ami megint csak nem mondható el az eredetiről. Andronicus fordított szövege nemcsak veszít hangulatából, de más oldalról érdekes új felhangokkal gazdagodik.

A sor utóéletének érdekes példája Vergilius *Aeneis*ének két sora³⁵³ Camilla neveltetéséről: *armentalis equi mammis et lacte ferino / nutribat teneris immulgens ubera labris*.³⁵⁴

³⁵⁰ CARRATELLO (1979) 58-60.

³⁵¹ BARIGAZZI (1950) 426.

³⁵² MARIOTTI (1986²) 41.

³⁵³ Verg. Aen. 11. 571-2.

³⁵⁴ USSANI Jr. (1957) 149.

Aiax Mastigophorus frg. 2 RIBBECK²: **Praestatur laus virtuti, sed multo ocius
verno gelu tabescit.**³⁵⁵

– vö. Soph. Aias 1266-7:

Feà· toà qanÒntoj æj taceα tij brotoj
c£rij diarreα ka^ prodoàs' j|...sketai.

A részlet Noniusnál maradt fenn (306 L), a semlegesnemű *gelu* példajaként. A beszélő, ahogy Sophoklésnél, talán Andronicusnál is Teukros.

A **toà qanÒntoj** kihagyása révén a kijelentés általánosabbá válik: a dicsőség mulandósága többé nem kötődik a halál tényéhez. A jelentésvesztés azonban nem teljes: a görög mondatba csak beleértett előzményeket (a hős életében megkapta az őt megillető dicsőséget) a latin egy ellentétes mellérendeléssel külön ki is fejtí (*praestatur laus virtuti, sed...*).

c£rij / laus: Konkretizáció; ezáltal a latin mondatban jóval kisebb lesz az emberi kapcsolatok szerepe, ezzel szemben nagyobb hangsúly kerül a nagy tettekre és jutalmukra. Ha WASZINK értelmezését követjük, mely szerint a jelentése itt „hála” (*Dankbarkeit*),³⁵⁶ akkor inkább jelentéscseréről kell beszélnünk.

diarreα / tabescit: Pontos fordítás, de a két igehez kapcsolódó fogalmi háló eltérő: a *tabescere* sokkal erőteljesebben kötődik az elmúláshoz, a rothadáshoz, így akár a halál többszörösen kihagyott említéséért (**qanÒntoj, brotoj**) való kompenzációnak is tekinthető. A fordító ismét többet mond, mint a szerző. A forrásszövegben csak sejtetett képet a célszöveg egy hasonlatban kifejtí (*gelu... verno*), amelyet egyrészt az állítmányok horgonyoznak le az eredetihez, másrészt a lexikailag egymásnak elég pontosan megfelelő, bár fok és szófaj tekintetében eltérő **taceα / ocius**. A *multo* szintén Andronicus hozzátétele.

³⁵⁵ A romlott kódexolvasat (*praestatur virtuti laus gelu set multo ocius venio/vento tabescit*) RIBBECK-féle helyreállítása. A töredék másik, LENCHANTIN-féle javítása: *Heu, praestatur virtuti laus, set gelu multo ocius / vento tabescit*. Vagyis Andronicus akár az eredeti metrumot is megváltoztathatta, ami a későbbi drámairodalomban sem szokatlan jelenség, sőt már a *canticumok* bevezetése is ezt az eljárást feltételezi. LENCHANTIN (1937) 32. *heu* kiegészítése nyilván a forrásszöveg alapján áll – kérdés azonban, mennyire érdemes erre szövegjavításokat alapozni.

³⁵⁶ WASZINK (1972) 894.

1. 9. Összefoglalás

Andronicus fordítása, ha nem is tankönyvszerű, interlineáris, hanem költői igényvel fellépő munka, mégis a forrásszöveget lehetőség szerint szorosán követő fordítás – szemben a későbbi műfordításokkal, amelyekben az *aemulatio* sokszor háttérbe szorítja a fordításjellegét.³⁵⁷ A szöveget egészként tekinti, uralja, széles szegmentálással dolgozik. A helyenként a morféimák szintjén is megnyilvánuló szószerintiség, ill. a forrásszöveg és célszöveg egyes szavainak hangalaki összecsengése nem megy a jelentés közvetítésének rovására. Az *Odusiát* a célkultúra nagyfokú szem előtt tartása és a forrásszöveg tisztelete egyformán jellemzi. Egyfelől „a szerzőt viszi oda az olvasókhoz”, másfelől azonban az olvasóknak is meg kell tenniük a maguk lépéseit a szerző felé: a romanizáció nem jár a homérosi eposz lebutításával vagy művészi színvonalának csökkentésével. Az eredeti számos idegenszerű stílusjegye (jelzők, hosszabb szövegismétlések, képek) odavész ugyan a fordítás során, de ezekért a latin kultúrán belül megnyugtatóan ismerős célnyelvi stílusjegyek (szentenciaszerű megfogalmazás, archaizmusok, hangzó eszközök) nyújtanak kompenzációt. Így a műfordítás nyugati történetének már a legelső képviselője is joggal tarthat számat a *dicti studiosus* címére, amelyet később Ennius igényel majd magának – ugyanakkor hasonló a házigazdához, aki *két* kincstárából újat és régit hoz elő. Alkotása révén a rómaiak éppúgy magukénak érezhették az Odysseia szövegét, ahogy a benne elbeszélte történetet.

³⁵⁷ BROCCIA (1974) 109.

2. Homéros Rómában Livius Andronicus után

2. 1. Naevius – Andronicus örökségével új utakon

Naevius, Andronicus fiatalabb kortársa az *Odusia* költője által kijelölt úton vitte tovább a római epikát, amely nála kezdett saját életet nyerni. Megtartotta a saturniosos formát, az archaikus nyelv azonban nála is hellenisztikus minták követését rejtette. Jóllehet a *Bellum Poenicum* már témájában önálló, nemzeti epikus alkotás, mégis, amint a Homéros utáni görög eposz, úgy az Andronicus utáni római eposz sem függetleníthette magát az örök epikus példakép hatásától.³⁵⁸ Ez már abban is megnyilvánul, hogy Naevius (ahogy korábban Apollónios Rhodios és később Vergilius) mintegy egyetlen eposzba foglalta az Ilias és az Odysseia cselekményvonalának örökségét azáltal, hogy a pun háború előzményei közt egy *φρcaialog...a*-ban elbeszélte Aeneas Itáliába érkezését is.³⁵⁹

Az Andronicus teremtette hagyomány Naevius nyelvében és epikus technikájában számos szempontból megmutatkozik. Ahogy elődje, ő sem tagolta énekekre művét; ezt később Octavius Lampadio végezte el.³⁶⁰ Nála is megmarad az eposz nyelvének távolsága a dráma nyelvétől és még inkább a beszélt nyelvtől, sőt a morfológiai archaizmusokat (*-as* genitívus, *-d* végű ablatívusi ragok)³⁶¹ a hellenisztikus aitiologizálás jegyében megtoldja egy-egy mesterséges archaizmussal is (frg. 28 BÜCHNER: *Palatium–Balatium*).³⁶² Viszontlátjuk nála a *carmen*ekből átemelt hangzós stíluseszközöket (alliteráció, *figura etymologica* stb.), az istennevek körülírását jelzők sokaságával (pl. frg. 24 BÜCHNER: *dein pollens sagittis inclutus arquitenens / sanctus Iove prognatus Pythius Apollo*), a cezúrán átívelő felbontott patronymikont (frg. 1 BÜCHNER: *novem Iovis concordes filiae sorore*),³⁶³ sőt a *contaminazione a distanza* eljárását is. Eposzában ő is ügyel a grécizmusok kerülésére – a tragédiákban kevésbé veszi ezt szigorúan³⁶⁴ –, csak akkor tesz engedményt, ha a jövevényt már polgárjogot nyert a latinban. Példa erre a következő töredék, amely az Ilias másfél sorára épül:

frg. 31 BÜCHNER: **ferunt pulchras creterras, aureas lepistas**
– vö. Il. 3. 247-8: ... fšre d□ krhtÁra faeinŌn
 kÁrux 'Ida<oj °d□ crÚseia kÚpella

A naeviusi töredék kontextusa ismeretlen (lakoma? szertartás?), így nem tudhatjuk, mennyiben volt megfeleltethető a homérosi „eskükötés” jelenetének. Mindenesetre úgy tűnik, az eredetnél is nagyobb szabású jelenetről van szó, hiszen Naeviusnál több ember sűrög-forog több keverődénnel, így nyilván a vendégek (istenek vagy emberek) száma is nagyobb. A *ferunt* alanya szintén ismeretlen; a ránk maradt sorban Naevius egybevonja a két homérosi sor második felét. A célszövegbeli állítmány etimológiailag megfelel a forrásszövegbelinek, de a múlt idő helyett

³⁵⁸ MARIOTTI (1955) 12.

³⁵⁹ MARIOTTI (1955) 13-7.

³⁶⁰ Suet. De gramm. 2. 4: *ut C. Octavius Lampadio Naevii Punicum bellum quod uno volumine et continenti scriptura expositum divisit in septem libros.*

³⁶¹ Pl. frg. 18 BÜCHNER: *ei venit in mentem hominum fortunas*, frg. 5 BÜCHNER 2.: *noctu Troiad exibant.*

³⁶² MARIOTTI (1955) 68-74.

³⁶³ GOLDBERG (1993) 29.

³⁶⁴ MARIOTTI (1955) 66-7.

praesens historicum áll. A *pulchras creterras* esetében a göröghöz képest megfordul a jelző és jelzett szó sorrendje, így a forrásszövegbeli khiazmust parallelizmus váltja fel (vö. Andronicus frg. 6 BÜCHNER: *argenteo polubro, aureo eglutro*). A *pulchras* a **faeinÒn**-hoz képest konkretizáció: a „szembetűnő” jellegnek csak egy aspektusát, a szépséget domborítja ki – indokolt fordítói eljárás, hiszen nincs a latinban olyan szó, amely a görög melléknévnek minden árnyalatát lefedné. A *lepistas* szintén konkretizációnak nevezhető. Figyelemre méltó, hogy egy soron belül két görög jövevényszó is áll (*lepista* vö. **lepast**»), amelyek egyike megfelel az eredeti görög sorban használt szónak. Erre Andronicustól nem ismerünk példát. Ezek a jövevényszavak azonban már a latin szókincs tagjainak tekinthetők: a *creterra* beilleszkedett az I. coniugatióba, a *lepista* esetében pedig a magánhangzó-gyengülés mutatja az átvétel régi voltát. Naevius ebben egy óvatos lépést tett a költői nyelv hellenizációja felé.

Akár Andronicus (és előzményei), akár a homérosi nyelv hatását tükrözheti a *Bellum Poenicum* ismétlődő, mellérendelős mondatszerkesztése – bár az asyndeton gyakori megjelenése inkább az előbbinek tulajdonítható.³⁶⁵ A soráthajlásokban azonban Naevius jóval nagyobb szabadságot enged magának, mint elődje.

Naevius sok más tekintetben is túllép Andronicuson. Az eposz tárgyából adódóan jóval kevésbé kötődik a homérosi előképhez: „fordításról” a szöveg magasabb szintjein már nem beszélhetünk nála, csak pontszerű, legfeljebb egysoros allúziókról a görög epika klasszikus szövegeire³⁶⁶ – ahogy drámáiban is függetlenedésre törekszik a görög eredetiktől. Abban a töredékben, amely minden bizonnyal az eposz elején álló invokáció része lehetett, az imitáció tárgya éppen Hésiodos, egyik legfontosabb mintaképe az eposzok, tanköltemények bevezetéseként, ha azok a költő és a Múzsák találkozásáról, kapcsolatba lépéséről vallanak:

frg. 1 BÜCHNER:

– vö. Hés. Theog. 76:

+ 60:³⁶⁷

novem Iovis concordēs filiae sorores

™nnša qugatsšrej meġlou DiŌj ™kgegaukai

¹ d' œetek' ™nnša koÚraj ĐmŌfronaj

A töredéket Caesius Bassus őrizte meg (GL VI. 265).

A *sorores* kivételével minden szónak megtalálható a megfelelője a hésiodosi sorok valamelyikében; ez utóbbi a kontextusból adódó betoldás, amely homoioteleutonnal és a magánhangzók összecsengésével kapcsolódik a cezúra előtt, tehát szintén hangsúlyos helyen álló *concordēs* jelzőhöz. Ez utóbbi – amely pythagoreus reminiscenciát is rejthet magában, hiszen ez az irányzat az összhangot tartja a múzsák legfontosabb attribútumának³⁶⁸ – a **ĐmŌfrwn** jelző idiomatikus, mégis morfémaszinten is pontos fordításának tekinthető. A *filiae* elhelyezése a soron belül, akárcsak az ezt követő értelmező, Andronicus felbontott patronymikonjait idézi (vö. frg. 12 BÜCHNER: *sancta puer Saturni filia regina*), de annál mégis szabadabb, hiszen a *Iovis* után még közbeékelődik a *concordēs*.

Itt is látszik tehát, hogy Naevius nemhogy nem kerüli az epikus jelzők latinítását, hanem egyenesen örömet leli abban. A görög szóösszetételek latin leképezését, amivel Andronicus még

³⁶⁵ MARIOTTI (1955) 72-4.

³⁶⁶ MARIOTTI (1955) 56.

³⁶⁷ MARIOTTI (1955) 53-4.

³⁶⁸ MARIOTTI (1955) 54.

csak a drámákban kísérletezett nagy óvatosan, ő az epikus nyelvben is meghonosítja (*arquitenens* / *toxofōroj*,³⁶⁹ *bicorporēs* / *disēmatoi*, *sibicolae* / *Ølhkoctai*, *Ølonōmoi*³⁷⁰), amivel utat tör Ennius előtt.³⁷¹ A görög epikus nyelv hatása érződik egyes latin szószerkezeteken is (frg. 39 BÜCHNER: *virum praetor* / *¥nax φndrîn*).³⁷²

Egy Homérostól örökölt jelzõt láthatunk a következõ sorban:

frg. 19 BÜCHNER **pulchraque <vasa> ex auro vestemque citrosam**
– vö. Od. 5. 264 (és 21. 52): **e†mata ... quèdea**

A töredéket Isidorus idézi (Orig. 19. 22. 20) a valóban rejtélyes *citrosus* melléknévhez fűzött magyarázatában (*quasi concrispa ad similitudinem citri*). Paulus (37 L) talán szintén idézte a sort ugyanennél a címszónál; ő a *citrum*hoz (ami egy ciprusféle, tehát az általunk ismert citromhoz nem sok köze van³⁷³) való hasonlóság mibenlétét nem magyarázza meg. A kulcsot az értelmezéshez Macrobius adja meg (Sat. 3. 19. 5), aki az Odysseiában kétszer is előforduló **quèdea e†mata** szerkezetből vezeti le a *vestis citrosát*. A különös jelző eredete ott kereshető, hogy a görög melléknév alapjaként a latin költő nem a **qÚoj** (illat)³⁷⁴, hanem a **qÚon** (*citrum*) főnevet érzékelté.³⁷⁵ Persze az sem zárható ki, hogy a kettő együtt volt jelen a fejében („ciprusillatú ruha”?). Egyébként talán nem ok nélkül feltételezi MARIOTTI, hogy mivel a jelző az Odysseiában szerepel, ezért ez a tükörfordítás valójában Livius Andronicus alkotása lehet.³⁷⁶ Emellett szólhat az is, hogy a görög összetételt nem latin összetétellel, hanem képzett alakkal fordítja.

2. 2. Ennius, az *alter Homerus*

2. 2. 1. Ennius költői hitvallásáról

Ennius³⁷⁷ nevéhez kötődik az első hexameteres latin eposz – vagyis ha az első latin hexameter megalkotása nem is bizonyosan, de annak epikus metrummá emelése mindenképpen az ő érdeme.³⁷⁸ Fordítói tevékenysége a drámák mellett elsősorban a hellenisztikus tanköltemény

³⁶⁹ Sõt: az egymás mellett álló *inclutus arquitenens* ötvözi egymással a homérosi **klutōtoxoj** és **toxofōroj** összetételek fordítását – vö. BARTALUCCI (1969) 112. –, ráadásul az előbbire etimológiailag is rájátszik, az Andronicustól ismert módon.

³⁷⁰ frgg. 24, 8, 10 BÜCHNER – vö. KUNZ (1890) 6., RONCONI (1973) 19.

³⁷¹ MARIOTTI (1955) 67-8

³⁷² MARIOTTI (1955) 70-2. Naevius talán az **φnεgw** igét gyanította az **¥nax** mögött, így ennek egyfajta etimologizáló antonim fordítása lehet a *praetor* (*prae-itor*).

³⁷³ MARIOTTI (1955) 52. n. 5.

³⁷⁴ Vö. Hesych. s. v. **quèdea**: eÜèdh, eÜosma, qumiεmatoj Ñsm¾n œeonta.

³⁷⁵ MARIOTTI (1955) 51-3.

³⁷⁶ MARIOTTI (1955) 53.

³⁷⁷ Az *Annales* töredékeit SKUTSCH (1985) kiadása alapján közlöm.

³⁷⁸ Ennius elsőségéről vö. Porph. ad Hor. epist. 1. 19. 7: *pater autem Ennius ideo, quod ipse primus Latinorum ad heroici versus imitationem adsiraverit*; Ps.-Acro ad id.: *qui primus apud Latinos heroica fecit carmina ad annales conscribendos*; Isid. Orig. 1. 39. 6: *hexametros autem Latinos primus fecisse Ennius traditur eosque longos vocat*. Horatius két kommentátorának szövege igazából nem zárja ki a hexameter eposz (és irodalom) előtti felhasználását.

műfajára terjedt ki, de gazdag allúziós technikája miatt nem függetleníthető ettől főműve, az *Annales* sem. Az *Annales*, jóllehet Naevius eposzához hasonlóan önálló, római tárgyú, történelmi eposz, és szintén erőteljesen érvényesül benne a hellenisztikus irodalom hatása, a *Bellum Poenicum*nál jóval szorosabban kötődik Homéroszhoz. Ezzel is összefügg az, hogy az *Annales* 1. könyvének bevezetőjében Ennius Homérosz reinkarnációjaként lép fel. Ha Andronicus költői célkitűzése így foglalható össze: „Hogyan mondaná el énekét Homérosz a rómaiaknak, latinul?” – akkor Enniusé így: „Hogyan mondana ma énekét Homérosz a rómaiakról, latinul?”³⁷⁹

Latin epikus elődeivel szemben ő már maga tagolta az *Annales*t énekekre, sőt ezeket nagyobb egységekbe, *triasok*ba is szervezte.³⁸⁰ Ezek közül néhány külön bevezetővel indult, amelyekben a költő saját irodalmi programjáról, öntudatáról beszélt. Ennius polémiája irodalmi elődeivel és talán kortársaival, bár elsősorban nem a fordításról szól, néha mégis azzal kapcsolatos kérdéseket is érint, hiszen a görög kultúrához, irodalmi előképekhez való újfajta hozzáállás, amelyet Ennius képvisel, nemcsak saját *aemulatio*s törekvéseire, de a fordításirodalomra is rányomja majd a bélyegét.

A római költészet új korszakának beköszöntét már az 1. ének *invocatio*ja jelzi (1: *Musae, quae pedibus magnum pulsatis Olympum*). Ha hihetünk GOLDBERG szellemes felvetésének, a *pedibus* nemcsak a múzsák Hésiodostól ismerős táncára utal, hanem az újonnan művelésbe vett hexameterre is.³⁸¹ SETAIOLI egy berni Vergilius-scholion alapján (ad Verg. Georg. 1. 477: *pallentia, ut Lucretius ait pallidum Homerum ad Ennium venisse et loquentum illi hexametris antea Latina lingua inauditis*) még azt is feltételezi, hogy az *Annales* bevezetőjében a metrum kérdése külön hangsúlyt kapott, amennyiben a költői fikció szerint az Enniusnak álmában megjelenő Homérosz mondta ki az első latin hexametereket (vagyis Ennius metrikailag is pontosan idézte szavait az *Annales*ben).³⁸² Különös, nehezen követhető egybejártsága ez a lét szintjeinek: Enniusnak, az első, hexameterben megszólaló római epikusnak megjelenik Homérosz, saját reinkarnációs elődje (vagyis ugyanaz a lélek még egy példányban), és még nála is előbb szólal meg latin hexameterekben. Ennius számára így a latin irodalmi hexameternek mind technikáját, mind létjogosultságát maga a görög költőfejedelem alapozza meg, aki – bár ezt a római költő biztosan nem mondta ki ilyen formában – nem volt megelégedve a saturniosus *Odusiával*, hanem hívebb új életre akart kelni a római irodalomban.

A dal istennőinek eredeti görög névalakja nemcsak pozitív, de negatív hitvallás is: egyszerre szorosabb kapcsolódás a hellén irodalmi kultúrához és elhatárolódás a római költészet korábbi megmozdulásaitól, a *Camenák* ihlette *carmenektől*. Úgy tűnik, Ennius eleve nem szívesen illeti a művészi megformálású zenei vagy irodalmi műveket a *carmen* szóval: erről árulkodik az *Annales* egy, valószínűleg M. Claudius Marcellus *ovatio*jának leírásába illeszkedő sora (293: *tibia Musarum pangit melos*), ahol inkább a grécizmust választja, mint a számára nemkívánatos irodalmi konnotációkat hordozó *carmen*t. Ezzel szemben az utóbbi kifejezést lelkiismeret-furdalás nélkül társítja a recsegő trombitahanghoz (485: *carmen tuba sola peregit*).³⁸³

Egyébként éppen az 1. énekét fölvezető „költői bemutatkozás”, amelynek nem minden részlete rekonstruálható egyértelműen, mutatja meg, mennyire sokrétű módon merít Ennius a

³⁷⁹ Vö. LEO (1913) 163-6.

³⁸⁰ LEO (1913) 169. n. 1., USSANI (1929) 122. SUERBAUM (1968) 321. szerint egyenesen ő honosította meg a könyvbeosztást Rómában.

³⁸¹ GOLDBERG (2005) 433.

³⁸² SETAIOLI (1984) 140-2.

³⁸³ SKUTSCH (1985) 471-2.

görög költészet kincstárából: míg a múzsák színre léptetése és a velük való találkozás Hésiodost idézi, mellette ott áll előzményként Kallimachos 1. iambosa és az Aitia prológusa, Héróndas 8. mimiambosa, Homéros reinkarnációja esetében pedig a sidóni Antipatrosz Stésichorosról szóló epigrammáját³⁸⁴ azonosították lehetséges forrásként. Mindamellett az álomleírás bevezetőjének (2: *somno leni placidoque revinctus*) megfogalmazása Homérost idézi (eádon pannÚcioi malakú dedmhšnoi ŰpnJ³⁸⁵ és TMx Űpnou m' ϕnege...reij / 'dšoj, Ój m' TMpšdhse f...la blšfar' ϕmfikalŰyaj³⁸⁶).

Ennius hexameterkezelése szintén többféle örökséget őriz. A szigorú alexandriai verselés a római irodalmi hexameter első lépéseinél még nincs jelen: Ennius sorainak sajátosságai inkább a még szabadabb homérosi modell felé mutatnak, de egyes kutatók a saturnius hatását is érezni vélik benne.³⁸⁷ A sor- és gondolati egységek egybeesése nála éppúgy nem jellemző, mint Homérosnál.³⁸⁸ Valószínűnek tűnik tehát, hogy Ennius igenis ügyelt rá, még a verstechnikában is, hogy *quo promissa cadant et somnia Pythagorea*,³⁸⁹ és leginkább Homérost követte – vagy mert így tartotta hitelesnek, vagy mert nem akarta túlszabályozni a latin hexameter első lépéseit.

A végtelenen purista formai romanizációnak tehát vége. A római kultúrának a göröggel való átítatódása új szintre lépett, így a római tartalom mellett nem hatnak többé zavaróan, elidegenítően a görög formai elemek – legyen szó akár az epikus sorokba csempészett görög glosszákról (pl. 140: *vento quem perhibent Graium genus aera lingua*), kölcsönszavakról (415-6: *interea fax / occidit Oceanumque rubra tractim obruit aethra*), morfológiai homérizmusokról (120: *Mettoeo<que> Fufetioeo*, 587: *domum* helyett *do*).³⁹⁰ De Ennius, mint jól képzett grammatikus, ennél még furfangosabb nyelvi leleményekre is képes volt: ha hihetünk F. SKUTSCH feltételezésének, ugyanide sorolható az a jelenség, hogy Ennius a *sus*, *sa*, *sum* mutató névmást néha a *suus* 3. birtokos névmás értékében használta (pl. 137: *postquam lumina sis oculis bonus Ancus reliquit*) – ezáltal a Ój, ¼, Ó mutató-vonatkozó névmás és a Ój, ¼, Ón birtokos névmás alakjai közti homonímiát is leképezte a latinban.³⁹¹

Valószínűleg Enniushoz köthető egyes, a latinba a dél-itáliai görögből átkerült nevek visszaklasszicizálása (pl. *Anchisa* helyett *Anchises*).³⁹² Ez az eljárás párhuzamosnak tekinthető a Múzsák „rehabilitációjával”. Ahol Livius Andronicus a római istenvilág epicizálásával újított, ott Ennius azáltal újít tovább, hogy vissza mer nyúlni a görög változathoz – ami nem azt jelenti, hogy felrúgja a már bevett azonosításokat –; más esetekben pedig nem csinál gondot a görög névalak átvételéből. Ahogy a versforma „lefordításának” megtagadása, ez is magában foglalja a hellenisztikus korszellemhez való közelítés programját – akárcsak az, hogy Ennius saját

³⁸⁴ Anth. Pal. 7. 75: Stas...coron, zaplhq□j ϕmštrhton stÒma MoŰshj, / TMktšrisen Kat£naj a„qalÒen

d£pedon, / oá, kat' PuqagÒrew fusik|n f£tin, j pr^n `Om»rou / yuc| TMn^ stšrnoj deŰteron òk...sato.

³⁸⁵ Il. 10. 2. – Vö. KUNZ (1890) 13., MARIOTTI (1955) 56. n. 25., SUERBAUM (1968) 68-91., WÜLFING-VON MARTITZ (1971) 273-4. SKUTSCH (1985) 153. a homérosi hely bevonását nem tartja indokoltnak.

³⁸⁶ Az Od. 23. 16-7-et RONCONI (1973) 22. kapcsolja a másik sorhoz, az eposzközi kontamináció újabb példájaként.

³⁸⁷ LEO (1913) 185-7., WÜLFING-VON MARTITZ (1971) 260-1; BARTALUCCI (1968).

³⁸⁸ WÜLFING-VON MARTITZ (1971) 261-2.

³⁸⁹ Hor. Epist. 2. 1. 52.

³⁹⁰ SKUTSCH (1985) 272.

³⁹¹ SKUTSCH (1903) 144-5.

³⁹² SKUTSCH (1985) 172-3., SZÁDECZKY-TEGYEY (1998) 199.

költeményét a *poemata* (vs. *carmina*) névvel illeti,³⁹³ magának pedig Naevius példáját követve a *poeta* (vs. *scriba*) nevet igényli,³⁹⁴ valamint hogy igényt támaszt a **sof...a**-ra (nem annyira „filozófia”, mint inkább a hellenisztikus költők mesterségbeli jártassága értelmében³⁹⁵), és önmagát tartja az első *dicti studiosus*nak, azaz filológusnak,³⁹⁶ tudós-költőnek. Jól megragadható mindez az Ennius által alkalmazott stílusalakzatokban is: bár a latin epikus nyelv bevett eszközeihez (alliteráció, homoioteleuton, *figura etymologica* stb.) ő is előszeretettel nyúl, ezek mellett jóval rafináltabb, valószínűleg hellenisztikus előképekre visszamenő alakzatokat is használ.³⁹⁷ A görög befolyás erőteljesebb beengedése az archaikus római hagyományokhoz való kötődés némi lazulásával társul: az Andronicus és Naevius által még előszeretettel használt archaizmusokat Ennius már nem következetesen, sokkal inkább céltudatosan alkalmazza,³⁹⁸ és azok jól megférnek nyelvében a neologizmusokkal.

Túlzás lenne azonban azt állítani, hogy Ennius megtagadott mindenféle kapcsolatot költőelődeivel. Költői technikájában sokszorosán kötődik hozzájuk,³⁹⁹ de minden polémia ellenére nyíltan ki is jelenti, hogy nem szándéka elvágni a korábbi irodalomhoz fűződő „tündéri szálakat”. Ha SKUTSCH feltételezése (és olvasata) helytálló,⁴⁰⁰ az *Annales* eredeti befejezésében, a 15. ének végén, amely valószínűleg a Hercules Musarum szentély megalapítását (i. e. 187) beszélte el, megtörtént a Múzsák és a Camenák azonosítása. Ahogy a valóságban M. Fulvius Nobilior átköltöztette a Camenák *aediculáj*át az új szentélybe⁴⁰¹ Honos és Virtus templomából – ez utóbbinak (újja)alapítása éppen Marcellus nevéhez fűződik, akinek *ovatio*ja alkalmából a Múzsák *melosa* (293) szólt!⁴⁰² –, úgy az *Annales*ben is egyesül a régi és az új: *Musas quas memorant nosce nos esse Camenas* (487).⁴⁰³ Az acc. cum inf. alakja kétféle értelmezést is megenged: vagy a Múzsák szólalnak meg és nyilvánítják ki azonosságukat a Camenákkal (Ennius preferenciáinak ismeretében inkább erre gondolhatunk), vagy fordítva.⁴⁰⁴ A végeredmény azonban ugyanaz: a régi és új római költészet kontinuitásba kerül egymással.

A 7. ének *prooemium*ában, ahol a pun háborúk elbeszélése kezdődik, a polémia elsősorban Naevius ellen irányul (206-12):

... scripsere alii rem
vorsibus quos olim Faunei vatesque canebant

[cum] neque Musarum scopulos ...

³⁹³ SKUTSCH (1968) 21-4., Id. (1985) 144., 168-9. Ebből a szempontból nincs jelentősége annak, hogy a 12. töredékben említett *poemata* az *Annales*re vagy egyéb művekre vonatkozik. Vö. SUERBAUM (1968) 109-11.

³⁹⁴ SUERBAUM (1968) 33-4.

³⁹⁵ WASZINK (1950) 223-4. n. 35.

³⁹⁶ GRANAROLO (1973) 282., SKUTSCH (1985) 374.

³⁹⁷ WÜLFING-VON MARITZ (1971) 263-4.

³⁹⁸ LEO (1913) 182-3., SKUTSCH (1985) 499.

³⁹⁹ BARTALUCCI (1968) mind a metrika, mind egyéb stilisztikai vonások szempontjából részletesen bizonyítja ezt.

⁴⁰⁰ SKUTSCH (1968) 18-21.

⁴⁰¹ Serv. ad Aen. 1. 8: *his Numa aediculam aeneam brevem fecerat, quam postea de caelo tactam et in aede Honoris et Virtutis conlocatam Fulvius Nobilior in aedem Herculis transtulit, unde aedes Herculis et Musarum appellatur.* – A pontosság kedvéért tegyük hozzá, hogy Servius itt *Musa*ként emlegeti a Camenákat, de az *aedicula* Numától való eredeztetése a római, nem pedig a görög istennőkre utal. A szentély sem róluk, hanem a görög földön zsákmányolt múzsaszobrokról (Pan. Lat. 9. 7. 3: *signa ... Camenarum [sic!] ex Ambraciensi oppido translata*) kapta a nevét.

⁴⁰² SKUTSCH (1985) 472.

⁴⁰³ Vö. WASZINK (1950) 229., GRUEN (1990) 117-8.

⁴⁰⁴ Az értelmezési és javítási javaslatokra vö. SUERBAUM (1968) 347-9.

nec dicti studiosus [quisquam erat] ante hunc

*Nos ausi reserare ...*⁴⁰⁵

*Nec quisquam sophiam, sapientia quae perbibetur,
in somnis vidit prius quam sam discere coepit.*

Mivel az idézett sorok kontextusa feltehetőleg arról szól, hogy miért mellőzi Ennius az I. pun háború történetének részletes elbeszélését,⁴⁰⁶ az *alii* csak Naevius, a *Bellum Poenicum* szerzőjét takarhatja.⁴⁰⁷ A részlet 3-5. sora azonban egyértelművé teszi, hogy Ennius egyik költőelődjét sem tekinti igazi költőnek (*poeta*),⁴⁰⁸ sem igazi nyelvűvésznek (*dicti studiosus*). A bírálatból ily módon Andronicus is kap. Igaza lehet SUERBAUMnak, aki szerint a *dicti studiosus*, bár a görög **filòlogoj** szó szerinti megfelelőjének tekinthető, itt nem az eratoszthenési „polihisztor” értelemben szerepel, hanem a szöveg tudós és kifinomult megmunkálásához lehet köze, valahogy úgy, ahogy azt Kallimachos elképzelte. Abban viszont nem érthetünk vele egyet, hogy ezt el kell határolnunk Ennius grammatikusi működésétől.⁴⁰⁹ Ahogy Andronicusnál, úgy Enniusnál is szorosan összefügg ez a két terület, és mivel Ennius sok helyütt szövegszerűen is olyan erősen támaszkodik Homérosra, hogy akár fordításrészletekről is beszélhetünk nála, a szövegértelmezés és a költészet elválaszthatatlanul egybefonódik – akárcsak az alexandriai mintaképeknél.

A saturniusról szóló híres sor az ősi latin versmértéket túlhaladottnak (*olim*) bélyegzi ugyan, de merészség lenne azt állítani, hogy mindenfajta irodalmi létjogosultságtól megfosztaná,⁴¹⁰ vagy az *olimmel* azt sugallná, hogy már a *Fauni vatesque* is leszoktak róla és hexameterre váltottak.⁴¹¹ Magának a *vates* szónak az értelmezése is vitatott. SKUTSCH szerint a *vates* Enniusnál a költő kevéssé megbecsült elnevezéseként is működik⁴¹² – az idézett szöveghelyre támaszkodva írja ugyanis Varro (L. L. 7. 36): *antiquos poetas vates appellabant a versibus viendis*.⁴¹³ Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a *vates* ezen a helyen is inkább a jósokra utal;⁴¹⁴ a szó a korabeli olvasókban akár konkrétan Marcius *vates* alakját is felidézhetette, akinek a neve alatt mind saturniosos, mind

⁴⁰⁵ Az első három részlet Cicero idézi (Brut. 71), saját szövegébe beleszőve a sordarabkákat, amelyeket csak utalásként vet fel, hiszen az *Annales*-részletet nyilván minden olvasója jól ismerte. Így nem könnyű megállapítani, mettől meddig tartanak az Ennius-sortörédek, és van-e bennük bármiféle összekötőelem, amely Cicerótól származik. A tagolást és a kirekesztéseket SKUTSCH (1985) nyomán tüntetem fel, a pontosság kedvéért, de az ítélet felfüggesztésével.

⁴⁰⁶ SKUTSCH (1985) 370. Pace SUERBAUM (1968) 256-7., aki szerint Naevius negatív értékelése kizárja, hogy Ennius a *Bellum Poenicum* létezésével indokolja az I. pun háború kihagyását az *Annales*-ből. Mivel az ennisi szöveg gondolatmenetét teljes egészében nem ismerhetjük, óvakodnunk kell az ilyen kategorikus megállapításoktól.

⁴⁰⁷ WASZINK (1950) 227., ID. (1972) 873., SZÁDECZKY–TEGYEY (1998) 202. SUERBAUM (1968) 251. n. 718. szerint Cicero, amikor a *Brutus*-ban (71. c.) Ennius e sorait idézi, a kritikát Naevius mellett Livius Andronicusra is vonatkoztatja. Ez azonban erősen vitatható. A *scripsere alii rem*-be Andronicus nem érthető bele, hiszen ő epikus költészete tárgyául nem tűzött ki az *Annales*-szel érintkező témát. Ami pedig Cicero szövegét illeti, az vegyesen tartalmazza a szerző és Ennius értékítéleteit; Andronicus esetében egyértelműen az előbbiről van szó.

⁴⁰⁸ SUERBAUM (1968) 261.

⁴⁰⁹ SUERBAUM (1968) 271-5. Vö. még SKUTSCH (1968) 6-7.

⁴¹⁰ Vö. WASZINK (1956) 144-6., aki szerint Ennius a saturniust egyértelműen a jóslatok, nem pedig a költészet versmértékének nyilvánítja. Hasonlóképpen FARRELL (2005) 425.

⁴¹¹ USSANI (1929) 123. n. 24. (132.) Ellenvélemény: SKUTSCH (1985) 371. LEO (1913) 164. értelmezése szerint az *olim* egyenesen a Homéros előtti költészettel időkbe számúzi a saturniust.

⁴¹² SKUTSCH (1968) 24. n. 9. (28-9.)

⁴¹³ Vö. SUERBAUM (1968) 257-61.

⁴¹⁴ USSANI (1929) 123. n. 24. (132.)

hexameteres színezetű szövegek fennmaradtak. A kettő azonban nem feltétlenül zárja ki egymást. Azt sem állíthatjuk bizonyossággal, hogy Ennius valóban a *vatesek* közé sorolta Naevius és a többi saturniusban író költőt;⁴¹⁵ a közös versforma használata (mert csak erre utalhatnak Cicero szavai is: *quem in vatibus et Faunis adnumerat Ennius*⁴¹⁶) még nem jelent azonosságot. Már csak azért sem, mert a *vates*nek mellérendelt *Fauni* alatt akár a Varro idézett helyén említett erdei jósisstenségeket,⁴¹⁷ akár Latium mítikus őskirályait értjük, Naevius semmiképp sem tartozhat közéjük, bármilyen erős kritikával illeti is őt Ennius – főleg ha a többes szám valóban pusztán „*plural of contempt*”, ahogy SKUTSCH gondolja.⁴¹⁸

2. 2. 2. Ennius és Homéros

Az *Annales*t minden ízében áthatja Homéros szelleme, az állandó jelzőktől, fordulatoktól a hasonlatokon keresztül egyes jelenettípusokig. A következőkben nem fogjuk ezt a kapcsolatot a teljesség igényével feldolgozni, csak azokat az aspektusait emeljük ki, amelyek fordítástechnikai szemszögből is vizsgálhatóak.

Nem alkothatunk egyértelmű fogalmat arról, hogy Ennius mint *Homerus redivivus* hogyan viszonyult Homéros első fordítójához, bár valószínűleg nagyjából úgy, mint Naeviushoz. Mindenesetre a Livius Andronicusszal való költői versengés szövegszerűen is megragadható az *Annales* 10. könyvének az *Oduvia* kezdősortát idéző bevezetőjében (322-3): *insece Musa manu Romanorum induperator / quod quisque in bello gessit cum rege Philippo*.⁴¹⁹ Láthatjuk ebből – ahogy Naevius esetében már Cicero is felismerte –, hogy Ennius mégiscsak megadja a tiszteletet költőelődeinek. Nem akar a helyükbe lépni, hiszen talán nem is egy súlycsoportba tartozónak tekinti magát velük, ugyanakkor viszont idézésre, allúzióra méltó irodalmi előzménynek tartja az ő műveiket is.⁴²⁰

Hasonló újraírást – sőt újrafordítást – figyelhetünk meg a következő sorban:

Enn. Ann. 444:⁴²¹ **o genitor noster Saturnie, maxime divom**
 – vö. Od. 1. 45/81: **ὄ πῆτερ ἰμῆστρε Κρον...δῆ, ὕπατε κρείοντων**

A homérosi sor Andronicusnál így hangzik: *pater noster Saturni filie ...* (frg. 2 BÜCHNER).⁴²² Ennius hexameterének lejtése nem követi ugyan pontosan a homérosit – talán mert Enniusnál a

⁴¹⁵ Így érti SUERBAUM (1968) 261., 343.

⁴¹⁶ Cic. Brut. 75.

⁴¹⁷ Varro, L. L. 7. 36: *Fauni dei Latinorum, ita ut et Faunus et Fauna sit; hos versibus quos vocant Saturnios in silvestribus locis traditum est solitos fari, <a> quo fando Faunos dictos.*

⁴¹⁸ Vö. Lucil. 484-5: *Fauni quas Pompiliique / instituere Numa*. SKUTSCH (1985) 371-2.

⁴¹⁹ WASZINK (1956) 145., RONCONI (1973) 21., SKUTSCH (1985) 8., 499.

⁴²⁰ Cic. Brut. 76: *'Scripsere' inquit 'alii rem vorsibus'; et luculente quidem scripserunt, etiam si minus quam tu polite. Nec vero tibi aliter videri debet, qui a Naevio vel sumpsisti multa, si fateris, vel, si negas, surripuisti.* Vö. WÜLFING-VON MARTITZ (1971) 258. Így csak korlátozottan igaz LEO (1913) 166. állítása, mely szerint Ennius *nicht an das bereits vorhandene Römische anknüpft, sondern frisch an das Griechische*.

⁴²¹ A sor enniusi eredetéhez fér némi kétség: Priscianus (GL III. 205) a szerző neve nélkül idézi, ami egyébként nem szokása. Így van rá némi esély, hogy vagy a grammatikus saját fordításáról van szó (bár megkímélhette volna magát a fáradságtól, ha inkább Livius Andronicus 4. töredékét idézi a *Laertie* alakkal, amely ugyanerre a nyelvtani jelenségre példa), akár valamelyik hexameteres Homéros-fordítás egy részletéről – mivel a sor mind az Iliasban (8. 31), mind az Odyszeiában előfordul, szóba jöhet akár az *Oduvia nova*, akár Matius vagy Ninnius Crassus. – Vö. SKUTSCH (1985) 602.

⁴²² Vö. KUNZ (1890) 5., FRÄNKEL (1932) 303.

versus spondiacus még nem számít annyira különlegesnek, mint később a neóterikusoknál –, a szórend azonban pontosan megegyezik a forrásszöveggel, ahogy a szavak alakja és mondattani viszonyai, sőt a cezúra helye és így a sorbeli hangsúlyok is. A görög és latin sor szavai között 1:1 megfelelést találunk: sehol egy kihagyás, betoldás, összevonás, felbontás. A *Saturnie* patronymikon választása a hexameter törvényeinek engedelmessé teszi, éppúgy, ahogy a *Saturni filie* a saturnius kívánalmainak; az előbbi azonban a morféma szintjén is pontosan képezi le a görög alakot. Az *interpretatio Romana* itt nem változik: míg a *Musae* bevezetésének *ars poetica* oka van, Kronosnak és Saturnusnak nincs hasonló szerepe, így Ennius az otthonosan ismerős latin megfelelőt választja, ahogy elődei tették.

pater / genitor. A két szó eltérése leginkább stilisztikai: az emelkedettebb *genitor* bevezetése nem annyira polemikus okokra vezethető vissza, mint arra, hogy a hexameterbe ez illik bele a sok variációt nem engedő *o* és *noster* közé.

Ūpate kreĩntwn / maxime divom: A generalizáló *maxime* megőrzi a görög felsőfokot. A *divom* a *kreĩntwn*-hoz képest konkretizáció, így az átalakítások egyensúlyba kerülnek. Figyelemre méltó, hogy a latin változat kizárja az összehasonlításból a földi uralkodókat, akik a görögbe még beleérthetőek – összhangban az Andronicustól már ismerős szemlélettel, amely a célszövegben nagyobb távolságot teremt az emberi és isteni világ között, a római világképnek megfelelően.

Egy másik példa az andronicusi szöveg variálására:

Enn. Ann. 448-9:

... viresque valentes
contu<n>dit crudelis hiems ...

– vö. Od. 8. 138-9:

oũ g|r t̃m gē gš t... fhmi kakēteron ¶llo qalēsshj
¶ndra ge sugceàai, e,, ka^ mēla karterōj e¶h.

és Liv. Andr. frg. 18 BÜCHNER:

*namque nullum peius macerat humanum
quamde mare saevom: vires cui sunt magna,
topper confringent inportunae undae*

KUNZ szerint a részlet homérosi forrása az Od. 14. 487-8: oũ toi œti zwoysi metšssomai, ¶llē me ce<ma / dēmnatai: oũ g|r œcw cla<nan ktl.⁴²³ Az értelmezés azon múlik, hogy a *hiems* szövegünkben „tél” vagy „vihár” jelentésben áll-e. A kontextus nem-ismeretében csak óvatosan nyilatkozhatunk. SKUTSCH az előbbi valószínűsíti: szerinte az *Annales* e részletében vagy egy harcoló alakulat kerül szembe „Tél tábornokkal”, vagy az emberi élet szakaszait az évszakokhoz hasonlító allegóriáról van szó.⁴²⁴ Véleményem szerint azonban a Livius Andronicus szövegével való feltűnő egybeesések inkább a másik jelentés felé mutatnak. A *contundere* ige a *macerare*, ill. a *confringere* hasonlóan plasztikus enniusi párijának tekinthető. A metonimikusan az ember helyett álló erő, amely átveszi a Homérosnál még az emberhez magához kapcsolódó jelzőt, szintén Andronicusra utal mint köztes állomásra. A *crudelis hiems* a *mare saevom* konkretizáló továbbgondolásának tekinthető.

⁴²³ KUNZ (1890) 9.

⁴²⁴ SKUTSCH (1985) 672-3.

Talán hasonló jelenségre példa az *Annales* egy másik sora is (445): *optima caelicolum, Saturnia, magna dearum*. Egy-egy isten attribútumainak egész sorokat kitöltő halmozása – részben Homéros, részben a római szakrális költészet nyomán – ismerős lehet számunkra Naeviustól is (frg. 24 BÜCHNER: *dein pollens sagittis inclutus arquitenens / sanctus Iove prognatus Pythius Apollo*), de éppen Iuno esetében egy ránk maradt Andronicus-töredékből is (frg. 12 BÜCHNER: *sancta puer Saturni filia regina*). E sorok egybevetése révén jól megfigyelhetjük a latin epikus nyelv közelítését a göröghöz. Andronicus sorában semmi nincs, ami egy kortárs római olvasó számára különösebben idegenszerűen hatna, legfeljebb az archaikusan nemváltó *puer*. Naevius a patronymikon felbontásában Andronicust követi (*Iove prognatus* vö. *Saturni filia*), de a főnévi attribútumok helyett bátrabban használ melléknévi jelzőket. Szerepel köztük görög mintára kovácsolt összetétel (*arquitenens*), de ennek felbontott, latinosabb változata is (*pollens sagittis*), sőt még egy görög kölcsönszóval (*Pythius*) is találkozunk. Enniusnál az arány szintén egyértelműen a melléknévi jelzők javára tolódik el. A felbontott patronymikkal szemben a képzett latin változatot részesíti előnyben (ez Andronicusnál jóval ritkábban fordul elő). A sor A-B-C-A-B szerkezete tudatosabb építkezést tükröz bármelyik elődjénél. Görög kölcsönszó ugyan nem található benne, van viszont egy (archaizmusnak is felfogható) morfológiai grécizmus (*caelicolum*)⁴²⁵ és egy szintaktikai homérizmus (*magna dearum* vö. **δκα qe£wn**). A *Saturnia* sorközepi helye az Andronicus sorának közepén álló *Saturninak* felel meg, ami igen valószínűvé teszi, hogy Ennius fejében ott élt és hatott Andronicus sora; szintén emellett szól, hogy a *magna dearum* másutt *sancta dearum* (vö. *sancta puer*) formában fordul elő.⁴²⁶

Ennius számos homérosi formulát vesz át az *Annales*-ben, bár ezeket már javarészt nem Homéros, inkább a hellenisztikus költők módjára használja.⁴²⁷ Az ismétlődő szituációkhoz azonban nála is homérosi módra ismétlődő kifejezések kapcsolódnak⁴²⁸ (57: *haec ecfatus* – vö. **ij œfato**, 31, 113: *olli respondit* – vö. **tÕn d' °me...bet' œpeita**, ill. **tÕn d' çpameibÒmenoç prossfh**⁴²⁹ stb.). Görög kifejezéseknek az eredetivel hangalakilag és/vagy etimológiailag is egybecsengő tükörfordításai szintén előfordulnak (19: *dia dearum* és további származékai – vö. **δκα qe£wn**; 592: *patrem divomque hominumque* – vö. **patʒr çndrîn te qeîn te**,⁴³⁰ 429: *cava specus* – vö. **koκlon spşoj**⁴³¹). Egész sorok is állhatnak ilyen szerepben, ahogy Homérosnál, pl.

Enn. Ann. 411: – vö. Il. 4. 504 <i>et passim</i> :	concidit et sonitum simul insuper arma dederunt doÚphsen dʒ pesèn, çr£bhse dʒ teÚce' ™p' aÙtù
---	--

⁴²⁵ SKUTSCH (1985) 603.

⁴²⁶ Enn. Ann. 53: *respondit Iuno Saturnia, sancta dearum*. Jegyezzük meg, a *Saturnia* itt is a sor közepén áll.

⁴²⁷ WÜLFING-VON MARTITZ (1971) 263., RONCONI (1973) 21-2.

⁴²⁸ Vö. KUNZ (1890) 17-8.

⁴²⁹ SKUTSCH (1985) 190.

⁴³⁰ SKUTSCH (1985) 338-9., SZÁDECZKY-TEGYEY (1998) 201., GOLDBERG (2005) 435. A vélemények megoszlanak arról, hogy a *-que* kettőzése esetében Ennius mesterséges kreációjáról van-e szó, vagy pedig egy elavult nyelvszokás felelevenítéséről és a költői nyelvbe való beemeléséről.

⁴³¹ SKUTSCH (1985) 590.

A hangfestő **doŰphsen** kimarad, a *concidit* az eredetiben ennek alárendelt **pesèn** mellérendelt megfelelője. A *sonitum dederunt* generalizáló jelentésfelbontás; itt szintén nem érvényesül az **ϕr£bhse** hangfestő hatása, és ezért az *s*-alliterációk sem kompenzálnak. A *simul* talán az aoristos jelentéselemet teszi még hangsúlyosabbá. Az *arma* és az *insuper* pontos fordításnak mondható.

A következő formulaszerű töredékben több, Andronicustól már ismert fordítói műveletre is példát láthatunk:

Enn. Ann. 428:	tollitur in caelum clamor exortus utrimque ⁴³²
– vö. Il. 2. 153:	ϕāt^{3/4} d' oŰranŰn ŒEken
+ Il. 15. 312-3:	ōrto d' ϕāt^{3/4}
	Űxe«' ϕmfotšrwqen

A sor egyszerre két homérosi fordulatra támaszkodik, vagyis a *contaminazione a distanza* eljárására példa. Az *exortus* – az igekötőtől eltekintve – az **ōrto**-nak felel meg, mind etimológiailag,⁴³³ mind hangzásában,⁴³⁴ igenévi alakja teszi lehetővé a két görög sorrészlet egymáshoz kapcsolását a latinban. A *tollitur* a **ŒEken** antonim fordításának mondható (történés helyett cselekvés). Az *in caelum* idiomatikus, de pontos megfelelője az **oŰranŰn** puszta accusativusának, az *utrimque* pedig lexikailag és morfológiailag egyaránt az **ϕmfotšrwqen** párja. Egyedül az **Űxe«a** jelző nem szerepel Ennius sorában – bár az elveszett következő sorban még ott lehetett.

Számos homérosi fordulatot találunk Enniusnál az egymásnak mellérendelt, szinonim vagy ellentétes fogalmak körében is. KUNZ gyűjtéséből⁴³⁵ csak néhány jellegzetesebb példát emelek ki: *dictum factumque* (314) – **œrgon te œpoj te** (Od. 2. 304), *clamque palamque* (277) – **À ϕmfadŰn Æe krufhdŰn** (Od. 14. 330), *iubet horiturque* (424) – **™pitšllomai °d□ keleŰw** (Il. 19. 192), *vires vitaque* (37) – **yuc» te mšnoj te** (Il. 5. 296), *ferroque lapique* (389) – **l...qoj °□ s...dhroj** (Od. 19. 494).

A formulák latinositásának fontos része az is, hogy Ennius még Naeviusnál is nagyobb szenvedéllyel veti bele magát az összetett epikus jelzők latin újrateremtésének feladatába. Nem mindig tudhatjuk biztosan, hogy egy összetétel Ennius saját alkotása vagy Naeviustól való átvétel; indirekt érvek alapján (pl. a participiumot tartalmazó összetételek – *omnipotens* stb. – megjelenése Plautusnál) következtethetünk egyes összetételtípusok naeviusi eredetére,⁴³⁶ ami persze nem jelenti azt, hogy Ennius minden hasonló összetétele egy-egy Naevius-idézet. Így születik meg pl. a **ZeŰj Øyibremšthj** megfelelőjeként a *Iuppiter altitonans* (554), a **Øyipšthj** ekvivalenséül a főnevesülni is képes *altivolans* (76), a **'duep»j**-t fordító *suaviloquens* (304).⁴³⁷ Ennius egyéb, görög

⁴³² MERULA javítása a kéziratok *utrisque* olvasata helyett.

⁴³³ VÖ. WALDE–HOFMANN s. v. *orior*.

⁴³⁴ SKUTSCH (1985) 589.

⁴³⁵ KUNZ (1890) 18.

⁴³⁶ SKUTSCH (1985) 359.

⁴³⁷ RONCONI (1973) 21.

költői szövegek alapján álló szóképzésektől sem riad vissza (184: *cauponantes bellum* – vö. Aisch. Sept. 545: ἄλκῆν δ' ἄοικεν οὐ κἀφλεῦσειν μῆχην). Más esetekben a lexikai felbontás eszközével él: például az -ἄειν görög melléknévképzőt az ablativusi vonzattal ellátott *aptus* melléknév segítségével fordítja (145: *caelum ... stellis fulgentibus aptum* – vö. Il. 15. 371: εἰ οὐρανὸν ἄστεροντα),⁴³⁸ a görög ἄλκῆ főnevet pedig, amelyet egy Homéros utáni epikus fordulat latin verziójában használ, glosszaszerűen kifejtett jelzős szerkezettel adja vissza (453: *et Tiberis flumen <flavom> vomit in mare salsum* – vö. Ap. Rhod. 2. 401: Φῶσις δὲ ἄειν εὐρύν ἄον εἰ μὲν βῆλει).⁴³⁹

A homérosi jelzők közül természetesen nemcsak az összetételek szolgálnak kincsésbányául Ennius számára: gyakori, hogy egy-egy főnévhez egy Homérostól ismerős jelző társul. Néhány példa, szintén KUNZ gyűjtéséből:⁴⁴⁰ *cum flumine sancto* (26) – ἄκ κ' ἄερῖν ποταμῖν (Od. 10. 351), *calido ... sanguine* (95) – ἄεμα ... ἄερμον (Il. 11. 266), *densis ... pennis* (139) – πτερῖ πικνῆ (Il. 23. 879), *cava ... specus* (429) – κοκλον σπῶς (Od. 12. 846), *aequora cana* (505) – πολὶ ἄν ἄλα / ἄκῆσσαν (Od. 4. 580, 6. 272 *et passim*). A jelzős szerkezeteken kívül egyéb homérosi fordulatok párját is megtalálhatjuk Enniusnál, így pl. *<vir>ibus fretus* (547) – ἄκῆ πεποιτῆς (Il. 18. 158 *et passim*), *ambas* (sc. *manus*, 617) – ἄμφοτῆρῶσι (sc. *cers...*, Od. 10. 264 *et passim*).

A merész homérosi szóképekkel szemben Ennius már nem tanúsít olyan visszafogottságot, mint Andronicus: az *Odusiában* még elképzelhetetlen szó szerinti fordításokkal is bátran gazdagítja a latin epikus nyelvet.

Enn. Ann. 481: ... **animusque in**⁴⁴¹ **pectore latrat**
 – vö. Od. 20. 13: **krad...h dš of ændon Ølḗktei**
 + Od. 16. 141:⁴⁴² **πῆνε καῖ ἄσκη, ὄτε κῆμῶς ἄνῆ στῆσσην ἄνῆγοι**

Ennius itt a már jól ismert *contaminazione a distanza* eljárást alkalmazza. A görög **krad...h-t** jelentéscserével, az absztrakt *animusszal* fordítja – méghozzá a **κῆμῶς ἄνῆ στῆσσην** kifejezés nyomán, amely az *in pectore* beszúrásának alapjául szolgál. A kép vakmerőségéből azonban ez mit sem von le (az *animus* éppoly kevésbé szokott ugatni, mint a szív). Kicsit szelídebb, de Andronicushoz képest mégis bátor megfogalmazás a *secum* értékében álló *cum corde suo* (203), ill.

⁴³⁸ SKUTSCH (1985) 301.

⁴³⁹ SKUTSCH (1985) 609-10. KUNZ (1890) 20. nyomán egyébként az Od. 12. 240-et (**καλῆσση ἰλμυρὸν ὕδωρ**) is bevonhatjuk az összehasonlításba.

⁴⁴⁰ KUNZ (1890) 19-20.

⁴⁴¹ A *-que in* SCALIGER javítása a *cum (quom)* kéziratolvasat helyett.

⁴⁴² Ezt a sort SKUTSCH (1985) 642. Paulus–Festus nyomán (108: *latrare Ennius pro poscere saepe posuit*) kapcsolja ide némi, korántsem indokolatlan habozással. A szövegösszefüggést nem ismerjük, így nem tudhatjuk, hogy a grammatikusok kijelentése igaz-e a *latrare* igének éppen erre az előfordulására; ahogy azt sem, formulaszerűen használta-e Ennius ezt a kifejezést. Annyit azonban biztonsággal állíthatunk, hogy a latin sor kialakulására hatással volt a **κῆμῶς ἄνῆ στῆσσην** formula.

proprio cum pectore sancto (553), szintén homérosi mintára: **prof` Òn muq»sato qumÒn** (Il. 17. 200), **e□pe prÕj Òn megal»tora qumÒn** (Il. 11. 403) stb. A szinte fordíthatatlan homérosi lélekképzetet Ennius – ahogy Andronicus tette – a rómaiak számára ismerős, de a görög epikus nyelvtől sem idegen módon, a megfelelő szimbolikus testrészekhez kötve adja vissza.

Az *Annales* költőjének utalástechnikájához tartozik, hogy néha pusztán egy-egy homérosi lexikai elem grammatikailag nem feltétlenül pontos, utalásszerű lefordításával köti saját szövegét a görög szöveghez. Ilyet látunk a következő két részlet esetében.

Enn. Ann. 33: **quom superum lumen nox intempesta teneret**
 – vö. Od. 13. 269: **nÝx d□ m£la dnofer¾ k£tec' oÙranÒn**

A görög szöveget elsősorban a *nox* mellett szokatlanul ható *teneret* idézi fel (**nÝx ... k£tece**); de az *intempesta* jelzőt is tekinthetjük a **m£la dnofer»** konkretizáló-összevont fordításának („olyan sötét, hogy az idő múlását nincs miből megállapítani”⁴⁴³).

Enn. Ann. 415-6: **interea fax**
occidit Oceanumque rubra tractim obruit aethra
 – vö. Il. 8. 485-6: **™n d' œpes' 'Wkeanù lamprÕn f£oj °el...oio**
›lkon nÚkta mšlainan™p^ ze...dwron ¥rouan.

A nap mint „fáklya” metaforája merésznek hat a bőven kifejtett homérosi **lamprÕn f£oj °el...oio** kifejezés mellett, de Ennius talán már korábban fölvezette. A *fax* és a **f£oj** hangalaki egybecsengése bizonyára nem véletlen:⁴⁴⁴ ez az eljárás már Livius Andronicustól is ismerős. A **p...ptw** és a *cado* megfeleltetése pontos, bár az Ennius által választott igekötő idiomatikus, nem pedig az eredetit követi. Az eredetit felidéző hívószavak azonban leginkább a *tractim* (a **›lkon** szemantikai megfelelője) és az *Oceanum*. A színhatás első látásra különbözik ugyan a homérositól (*rubra* vs. **mšlainan**), de annyira mégsem, hiszen a homérosi „fekete” elég széles színskálát fed le, amelyben a vér színe is benne van. Az *aethra* (az éter izzó színe) talán a **lamprÕj** emlékét őrzi.

Hosszabb szövegrészleten az eljárás még jobban megfigyelhető:

Enn. Ann. 391-8: *Undique conveniunt velut imber tela tribuno:*
configunt parmam, tinnit hastilibus umbo
 ...⁴⁴⁵
aerato sonitu galeae, sed nec pote quisquam
undique nitendo corpus discernere ferro.

⁴⁴³ SKUTSCH (1985) 193.

⁴⁴⁴ SKUTSCH (1985) 580.

⁴⁴⁵ SKUTSCH (1985) 560. VAHLEN nyomán feltételezi, hogy Ennius szövegéből egy sor kiesett, és ezzel magyarázható a pajzsdudor és a sisak egyébként érthetetlen egymás mellé kerülése.

*Semper abundantes hastas frangitque quatitque.
Totum sudor habet corpus, multumque laborat,
nec respirandi fit copia: praepete ferro
Histri tela manu iacentes sollicitabant.*

– vö. II. 16. 102-11

Aʒaj d' oÜk æt' æmimne· biʒzeto g|r belšessi·
dʒmna min ZhnÕj te nÕoj ka^ Trîej ʒgauo^
bʒllontej· dein¾n d\ per^ krotʒfoisi faein¾
p»lhx ballomšnh kanac¾n œce, bʒlletto d' a,,e^
k|p fʒlar' eÜpo...hq'. Ö d' ʒristerÕn õmon œkamnen
œmpedon a,,n œcwn sʒkoj a,,Õlon· oÜd dÚnanto
ʒmf' aÜtù pelem...xai™re...dontej belšessin.
a,,e^ d' ʒrgalšJ œcet' ʒsqmati, k|d dš of fdrëj
pʒntoqen™k melšwn polÝj œrreen, oÜdš pV e cœn
ʒmpneàsai· pʒntV d d kakÕn kakù™st»rikto.

A szöveg szintjén nemigen beszélhetünk fordításról, legfeljebb annak „integrációs” formájáról: a szituáció közel azonos (bár többszáz év távlatából), a leírás szintén kísértetiesen hasonló, még részleteiben is. Ennius azonban szabadon építkezik a homérosi anyagból. Modernizál nemcsak a szereplők, de a reáliák területén is: a homérosi **fʒlaron**, a sisak arcvédőjét rögzítő alkatrész helyére a rómaiak számára jóval ismerősebb pajzsdudor kerül. Sőt az is figyelemre méltó, és a rómaiak nagyobb dicsőségére szolgál, hogy a tribunus fizikailag jobban viseli a szorult helyzetet, mint Aias: neki minden kimerültsége ellenére sincs problémája a pajzs elbírásával, hanem aktívan használja azt (bár nála csak *parma* van, nem pedig hétbikabőrös **sʒkoj**). Természetesen kimarad a feldolgozásból a **ZhnÕj nÕoj** is, hiszen Iuppiter, ha valahol, egyértelműen a rómaiak mellett áll, így ennek a részletnek Ennius elbeszélésében nincs helye.

Ugyanezt az eljárást figyelhetjük meg az egyik híres lóhasonlatban. A homérosi eredetivel, ill. a vergiliusi továbbgondolással⁴⁴⁶ összevetve valószínűnek tarthatjuk, hogy a hasonlított Enniusnál is egy, a csatamezőre kiszabaduló harcos lehetett.⁴⁴⁷

Enn. Ann. 535-9:

**Et tum, sicut equos qui de praesepibus fartus
vincla suis magnis animis abrumpit et inde
fert sese campi per caerula laetaque prata
celso pectore; saepe iubam quassat simul altam,
spiritus ex anima calida spumas agit albas...**

– vö. II. 6. 506-11 (= 15. 263-8):

æj d' Óte tij statÕj †ppoj ʒkost»saj™p^ fʒtnV
desmÕn ʒporr»xaj qe...V ped...oio kroa...nwn

⁴⁴⁶ Verg. Aen. 11. 492-7.

⁴⁴⁷ ALBRECHT (1969) 334., WÜLFING-VON MARITZ (1971) 268-9.

e„wqëj loÚesqai TMärre◊oj potamo◊o
kudiÒwn· Øyoà d□ k£rh œcei, çmfˆ d□ ca◊tai
êmoij ç□ssontai· Ö d' çgla□hfi pepoiqëj
...mf£ ~ goàna fšrei met£ t' ½qea kaˆ nomÕn †ppwn:

Ennius első három sora, a „kezdeti pontosság” elvének fényében – leszámítva az új cselekménybeli fordulat beálltát sejtető *et tum*-ot⁴⁴⁸ –, még olyan, mintha a homérosi hasonlat fordítását vezetné fel, mégis elgondolkodtató, hogy illelhetjük-e a „fordítás” névvel. Az Ilias-beli leírás számos részlete kimarad Ennius szövegéből (*statÒj*, *kroa...nwn*, *k£rh*, *çmfˆ* ... *êmoij*, ill. egész sorok és motívumok, mint a folyóban való fürdés, a könnyű léptek és a ménes legelője), de újak is lépnek a helyükbe (az utolsó, a ló feltüzelt állapotát festő sor teljes egészében enniusi); egyes homérosi kifejezések megfelelői szabad variációban térnek vissza az enniusi hasonlat más helyein (*kudiÒwn* és *çgla□hfi pepoiqëj* vö. *snis magnis animis* és *celso pectore*⁴⁴⁹). A latin szöveg önállósága annak előrehaladtával egyre inkább érvényre jut: a hasonlat ívét Ennius szigorúbban építi fel, mint Homéros, a részletekből pedig általában azokat mellőzi, amelyek irrelevánsak a hasonlítottra nézve⁴⁵⁰ (pl. a kancák a legelőn, ahová a ló tart⁴⁵¹). Az ábrázolás szolgálatában áll a sorok ritmusa is, mind a sorvégekkel egybe nem eső kólonvégek, mind az utolsó két sor végének szaggatott volta (*quassat simul altam, spumas agit albas*).⁴⁵²

Számos fordításszerű allúzió köti azonban az enniusi szöveget a homérosi eredetihez:

çkost»saj TMpˆ f£tnV / de praesepibus fartus: A praepositiók a görög és latin szövegben árnyalatnyi különbséget hordoznak: míg a görögben inkább helyjellegű, a latinban forrásjellegű a jászol szerepe. A *praesepia* többese a latinban idiomatikusnak mondható. A *fartus* az **çkost»saj**-hoz képest generalizáció (a ló táplálékául szolgáló gabonafajtára Ennius semmilyen módon nem utal), és kissé vulgárisabb stílusrétegbe tartozik. A szóválasztás a **f£tnh**-val való hangzásbeli összecsengés miatt is érdekes.⁴⁵³ A passzív participium alak itt inkább visszaható jelentésű, így jó közelítését adja a görög aktív aoristos participiumnak.

⁴⁴⁸ ALBRECHT (1969) 335.

⁴⁴⁹ ALBRECHT (1969) 336. és SKUTSCH (1985) 686. véleményével ellentétben a *celso pectore* inkább a ló lelkiállapotát, mint külsejét leíró szerkezetnek tekinthető.

⁴⁵⁰ ALBRECHT (1969) 337-8., WÜLFING-VON MARITZ (1971) 268-9.

⁴⁵¹ A kancákra leginkább a hasonlat vergiliusi továbbéléséből (Aen. 11. 494: *aut ille in pastus armentaque tendit equarum*),

ill. indirekt módon a *met£ t' ½qea kaˆ nomÕn †ppwn*-ból lehet következtetni – vö. KNAUER (1964) 59. n. 1. Ahogy ALBRECHT (1969) 342. is kiemeli, kihagyásuk sem Enniusnál, sem a szintén mintájául szolgáló Apollónios Rhodiosnál (Arg. 3. 1259-62) nem véletlen. Utóbbinál mindössze annyi magyarázza, hogy a közvetlen szituációban (Iasón fegyvertánca) nincs megfelelőjük. Ha Homéros és Vergilius hasonlítottjaira gondolunk (Paris és Turnus), mindkettőnek van kapcsolata egy-egy, éppenséggel *casus bellit* jelentő „kancával” (Helené, Lavinia). Nem ez a helyzet Hektórral, a második homérosi előfordulás hasonlítottjával – talán épp ezért javasolják a scholionok a hasonlat Hektór egyéniségéhez és helyzetéhez kevésbé illő részének athetálását. Így megalapozottnak tűnik a következtetés, hogy Ennius ismeretlen hősénél a *cherbez la femme* elvét nem lehetne alkalmazni, vagy pedig a költő összeférhetetlennek találta azt a római méltósággal (ha egyáltalán római hősről van szó).

⁴⁵² ALBRECHT (1969) 336-7.

⁴⁵³ SKUTSCH (1985) 685. arra gondol, hogy a *fartus* szót a hangalakjában megbúvó *far* mint az **çkost»** ki nem tett megfelelője juttathatta Ennius eszébe. Ez kevésbé valószínű: a görög és itáliai reáliákkal egyaránt tisztában levő Ennius nem fordította volna az árpát tönkölynek.

desmŌn ϕporr»xaj / vincla ... abrumpit: A nyelvtani szerkezet itt kezd változni: a participiumok sorozatát a latinban kicsit korábban váltja fel a mellérendelés, mint a görögben. A *vincla* a többesszámot nem számítva pontos megfelelője a **desmŌn**-nak. Az *abrumpo* ige választása nem véletlen: amellet hogy morfémaszinten is visszaadja az **ϕporr»gnumi**-t, hangzásában is összezseng vele.

ped...oio / campi per caerula laetaque prata: Jelentésfelbontás (benne a *prata* a homérosi hasonlat végén, Enniusnál nem szereplő összefüggésben említett **nomŌj** megfelelője) több betoldással; nem zárható ki, hogy a *caerula* színjelölő főnév – amely ebben az összefüggésben nem feltétlenül az általunk ismert kék színre utal!⁴⁵⁴ – az enniusi hasonlatból kimaradt folyó képenek nyomát őrzi, a *laeta* pedig akár az **TMärre**»oj előtagjának „bőség” konnotációját is idézheti. Jellegetes, hogy míg Homérosnál a mező és a folyó a cél, ezzel szemben Enniusnál a *per* az útvonalat jelöli, vagyis a ló futása szabad és céltalan.⁴⁵⁵

cartai ... ϕ□ssontai / iubam quassat simul altam: Az állítmányok szintjén az antonim fordításra láthatunk példát. A kimaradó **Øyoà d□ k£rh œcei**-ből az adverbium a *iubam altam* jelzőjeként tér vissza Enniusnál – legalábbis az asszociációk szintjén. Számításba kell ugyanis venni azt a lehetőséget is, hogy az *altam* szemantikai grécizmusként a ló sörényének hosszára utal (vö. **baqÚj**).

A következő részlet valószínűleg Aeneas és az albai király találkozásának elbeszéléséből való.⁴⁵⁶ Homérosi alapja az Aineias és Achilleus párviadalát megelőző szóváltás, amelyben a trójai hős felvázolja saját családfáját. A két szövegben tehát hasonló a részlet funkciója: a beszélő önmagát definiálja az ellenféllel való találkozáskor.

⁴⁵⁴ ALBRECHT (1969) 336. a *caerulát* és a *laetát* egyaránt a *prata* jelzőjének veszi, a „kék” szín megjelenését pedig azzal magyarázza, hogy a végtelenbe nyúló mező belemosódik a kék horizontba.

⁴⁵⁵ ALBRECHT (1969) 339., WÜLFING-VON MARTITZ (1971) 268.

⁴⁵⁶ SKUTSCH (1985) 187.

Enn. Ann. 28: **Assaraco natus Capys optimus isque pium ex se
Anchisen generat**
– vö. Il. 20. 239-40: 'Ass£rakoj d□ K£pun, Ö d' ¥r' 'Agc...shn t£ke pa£da·
aÜt|r œm' 'Agc...shj

Az enniusi szöveg egészének ismeretében határozhatnánk csak meg, mennyiben nevezhető „fordításnak” ez a családfaleírás; valószínűbb azonban, hogy ismét szabad feldolgozásról van szó. Ennius bizonyára nem vette át Homérostól Aineias elbeszélésének összes kitérőjét (Erichthonios lovai stb.). A *variatio*ra való törekvés pedig már ebből a másfél sorból is kitűnik. A görögben ismétlődő **t£ke**, ill. **t£keto** helyett Ennius különféle igéket használ különféle alakban (*natus* – az antonim fordítás példája –, *generat*), az ősök egyénítését jelzők segítségével oldja meg (*optimus*, *pium* – vö. Il. 20. 236: **ϕmÚmona Laomšdonta**). A felsorolás továbbvezetése az *isque* segítségével a görög **Ö d' ¥ra** pontos megfelelője; a pleonasztikus *ex se* bevezetése pedig az eredetiben szintén pleonasztikus **pa£da** stilisztikai ekvivalense. Figyelemre méltó a görög *Anchisen* accusativus átvétele: Ennius korántsem purista epikus nyelvbe ez is belefér, és hagyományt teremt.

2. 3. A hexameteres *Odusia* töredékei

Livius Andronicus művének, gyaníthatóan nem sokkal Ennius *Annalese* után – ahogy az prozódiai sajátosságok alapján valószínűsíthető⁴⁵⁷ –, született egy hexameteres feldolgozása.⁴⁵⁸ Legalábbis nagyobb valószínűséggel feltételezhetjük ezt, mint azt, hogy Andronicus – ki tudja, milyen befolyásoltág alatt⁴⁵⁹ – egyszerre megváltoztatta egykori átgondolt költői hitvallását, és átírta hexameterbe az *Odusiát* teljes egészében vagy részben, vagy pedig azt, hogy nem is történt semmiféle átdolgozás, hanem az *Odusia* egyes részei eleve hexameterben íródtak.⁴⁶⁰ Egy ilyen költői-fordítói döntésnek, mint az utóbbi, nehéz elképzelni az okát. Ráadásul az, hogy Charisius (106 B) és Festus (482 L) *Odysia vetusként* hivatkozik a saturniosos fordításra, elég valószínűvé teszi, hogy készült egy *Odysia nova* is, az pedig nem lehetett más, mint a hexameteres változat.⁴⁶¹

Ez azt sejteti, hogy Ennius után az *Odusia* egyszerre számított klasszikusnak és elavultnak. Ennius új epikus nyelvet teremtett, új versmértékben. Az ismeretlen átdolgozó nyilván úgy látta, az *Odusia* értékeit csak úgy mentheti meg a feledéstől, ha „modern” köntösbe öltözteti. Névtelenségének köszönhető, hogy az átdolgozott *Odusia* töredékei – amelyek egytől egyig

⁴⁵⁷ Ezek közé tartozik a *mandisset* alak hosszú *e*-je, valamint az *-us* végződés elíziója, amely a neóterikus mozgalommal szűnt meg a latin költészetben. Vö. Cic. Or. 161: *Quin etiam, quod iam subrusticum videtur, olim autem politius, eorum verborum, quorum eadem erant postremae duae litterae quae sunt in optumus, postremam litteram detrahebant, nisi vocalis insequeretur. Ita non erat ea offensio in versibus quam nunc fugiunt poetae novi. Sic enim loquebamur: 'Qui est omnibu' princeps', non omnibus princeps et: 'Vita illa dignu' locoque', non dignus.*

⁴⁵⁸ RIBBECK (1887) 16., TAMPANARO (1978a) 92., BÜCHNER (1979) 57. – PIGHI (1977) 157. Ennius előttre datálja az *Odusia* hexameteres sorait; kérdés, milyen alapon. LEO (1913) 73. n. 1. a frg. 39-ben álló *cum* + *coni.* és a *Cyclops* hosszú *y*-ja alapján a Gracchus-korra teszi a töredékek keletkezését; ezek bizonyító ereje azonban megkérdőjelezhető.

⁴⁵⁹ LENCHANTIN (1937) xvi. ezt a hexameter elterjesztésére irányuló törekvésként értelmezi, és pedagógiai kontextusba helyezi.

⁴⁶⁰ LENCHANTIN (1937) 20. nyomán VERRUSIO (1977) feltételezése.

⁴⁶¹ TAMPANARO (1978a) 83-7.

Priscianusnál maradtak fenn – még mindig Livius Andronicus neve alatt futnak, sokszor minden különbségtétel nélkül. Sajnos a két mű töredékei közt nincs átfedés, nem maradt fenn egy görög sornak két fordítása, így nemigen tudhatjuk, hogy a metrikai átdolgozás mennyiben jelentett nyelvi átdolgozást vagy éppen újrafordítást, eltérő módszerek alkalmazását. A töredékek csekély száma mind a nyelvi modernizáció mellett, mind az ellen felhozható érvként: hiszen a grammatikusok viszonylagos érdektelenségét az átszerkesztett *Odusiával* szemben nyilván azzal magyarázhatjuk, hogy az nyelvileg nem nyújtott az eredetihez képest „új” különlegességeket, archaizmusokat – de hogy azért-e, mert átvette az eredeti formai jellegzetességeit, vagy mert kiirtotta azok egy részét, valószínűleg sohasem fogjuk megtudni.

Most azonban lássuk magukat a töredékeket.

frg. 37 BÜCHNER:⁴⁶² **quae haec daps est, qui festus dies?**
 – vö. Od. 1. 225: **t...j da...j, t...j d□ Ómiloj Ód' œpleto;**

Priscianus (GL II. 321. 6) a *daps* főnév singularis nominativusának előfordulásaként idézi a töredékes sort, megadva azt is, hogy az I. könyvből való – ez utóbbi arra utalhat, hogy a hexameteres átdolgozás már az énekbeosztás figyelembe vételével készült.⁴⁶³

A fordítás, amennyire meg lehet ítélni, nyelvileg és stilisztikailag egyaránt pontos – az eredeti szórendjét nem követi, de ez hexameterben nehéz is volna. Megőrzi a forrásszöveg anaforáit (t...j ... t...j / *quae ... qui*) – ami Andronicusra kevésbé jellemző⁴⁶⁴ –, pontosan fordítja a mutató névmást (*Óde* / *haec*), sőt a *d*-alliterációkkal az eredeti hangzásából is visszaad valamennyit. A görög *œpleto* ige esetében a jelen idejű létigével való fordítás kötelező átalakításnak mondható, más választás – a teljes átalakításon kívül – nincs. A *Ómiloj* jelentésfelbontással való fordításában (*festus dies*), amely egy kis szakrális jelleget csempész az egész hangulatába, némi iróniát érezhetünk.

frg. 38 BÜCHNER: **inferus an superus tibi fert deus funera, Ulixes?**
 – vö. Od. 10. 64: **πῖj Ἄlqej, 'Oduseà; t...j toi kakÒj œcrae da...mwn;**

A sor a *superus* előfordulására példa Priscianusnál (GL II. 96).

A forrásszövegbeli sor eleje kimarad, a megszólítás átkerül a sor végére, ami szintén kiemelt hely, akárcsak az eredetiben a cezúra előtt. A fordítónak itt egy, a görög gondolkodásra oly jellemző fogalommal, a *da...mwn*-nal gyűlik meg a baja. A *deus* fordítással biztonságos utat választ. Jellegzetes azonban, hogy a görög szövegben szereplő *kakÒj* (itt inkább „rosszindulatú”, mint „gonosz”) jelzőt kihagyja, mellette viszont bevezet egy jelentésfelbontást:⁴⁶⁵ a t...j kérdőszócskát eldöntendő kérdéssé alakítva az istenek két csoportját is felvonultatja (*inferus an superus*). Ebből az *inferus* a mai olvasó számára jobban sugallja a *kakÒj*-szal való összeköttetést, ez

⁴⁶² LEO (1905) 43. és LENCHANTIN (1937) 11. a töredéket saturniusként értelmezi.

⁴⁶³ Vö. TAMPANARO (1978a) 95-6. n. 17.

⁴⁶⁴ BÜCHNER (1979) 56.

⁴⁶⁵ TRAINA (1970) 33.

azonban félrevezető, hiszen Odysseust sokkal inkább a felvilághoz kötődő istenek haragja üldözi, mint az alvilágiaké. A **kakŌj œcrae** majdnem-alliterációja tükröződik a *fert ... funera* alliterációban, ami egyébként a görög mondat állítmányának jelentésfelbontással történő fordítása. A *funera* költői többszáma a jelenség első előfordulásai közé tartozik a római irodalomban.⁴⁶⁶ A latin mondat jelen ideje, ellentétben a göröggel, ismét egy kis többlet: sejteti, hogy Odysseus szenvedései még korántsem értek véget.

frg. 39 BÜCHNER: **cum socios nostros mandisset impius Cyclops**
 – vö. Od. 20. 19-20: ½mati tù, Óte moi mšnoj ꝥscetoj ½sqie KÚklwy
 „fq...mouj ~tǣrouj
 vagy Od. 9. 296-7:⁴⁶⁷ aÙtǣr™pe^ KÚklwy megǣlhn™mpl»sato nhdÝn
 ꝥndrÒmea krš' œdwn ka^™p' ꝥkrhton gǣla p...nwn
 vagy Od. 12. 209-10: oÙ m□n d¾ tÒde me<zon œpi kakŌn, À Óte KÚklwy
 eǣlei™n^ spÁi glafurù kraterÁfi b...hfin

A sor a *mando 3* ige *mandi* perfectumára példa Priscianusnál (GL II. 49).

A második azonosítási kísérlet kissé banálisnak tűnik: nem sok költői kvalitást árulna el egy olyan műfordító, aki ezt a megrázóan visszataszító jelenetet ennyivel ütné agyon. Az első javaslat jobban beleillik a képbe: itt Odysseus egy rövid visszaemlékezéséről van szó, amelyben legfeljebb a *nostros* szúrhat szemet. A költői többesre már a saturniosos *Odusiá*ban is találunk példát (frg. 4 BÜCHNER: *Laertie noster*), itt azonban, amikor Odysseus már rég magára maradt, nem tűnik helyénvalónak. A harmadik szóabajóhető Odysseia-hely kontextusa az előbbihez hasonló, de mivel Odysseus a társaihoz beszél, a *nostros* jobban a helyén van. Ez esetben azonban távolsági kontaminációval kell számolnunk: a fordító vagy egy drámaibb részletet emelt ki a kyklópskaland emlékei közül a barlangba való beszorulás helyett, a 20. 19-20 nyomán, vagy hosszabban idézte fel azt, mint az eredeti. E mellett a lehetőség mellett azonban inkább a kontextus (látszólagos) rekonstruálhatósága szól, mint a szövegszerű egyezések, amelyek sokkal inkább az első azonosítás felé mutatnak.

Az időhatározói mellékmondat megőrződik; az ½mati tù fordításáról vagy kimaradásáról nem nyilatkozhatunk, hiszen nem maradtak ránk az előzmények. Egy epikus jelző itt is áldozatul esik a fordítás folyamatának: az „fq...mouj jelző nyomtalanul kimarad, mondattani helyébe a lexikailag a moi-nak megfelelő *nostros* lép. A mšnoj szintén kimarad, az ꝥscetoj fordítása pedig erkölcsi síkra, az istenekhez és emberekhez való viszony síkjára terelődik az *impius* választásával – vagyis a fordító már kísérletezik a homérosi jelzők latinításával.⁴⁶⁸

Érdekes az igeszemlélet különbsége: a görög imperfectumot a latinban perfectum adja vissza, azaz míg a forrásszövegben Odysseus folyamatosan éli át társai pusztulásának tragédiáját, a célszövegben már a beteljesült helyzettel áll szemben. Épp ezzel a különbséggel indokolja eltérő azonosítási javaslatát TRAINA. Ha az ő meglátása a helyes, az azt jelenti, hogy a hexameteres

⁴⁶⁶ TIMPANARO (1978a) 93.

⁴⁶⁷ TRAINA (1970) 32.

⁴⁶⁸ BÜCHNER (1979) 56.

változat szerzője Andronicusnál is erősebben belenyúlt a szövegbe, még hozzá leegyszerűsítő módon.

frg. 40 BÜCHNER: **at celer hasta volans perrumpit pectora ferro**
– vö. Od. 22. 92-3: **Thišmacoj katÒpisqe balèn calk»rei dourˆ**
 êmwn messhgÚj, di| d□ st»qesfin œlasse·
vagy Od. 22. 82-3:⁴⁶⁹ „Õn ϕpopro□ei, b£le d□ stÁqoj par| mazÒn,
 ™n dš of ¼pati pÁxe qoÕn bšloj.

A sort Priscianus a *celer* alak nőnemű használatára hozza példának (GL II. 335). TOLKIEHN egyébként DUENTZER nyomán elvitatja a töredéket Andronicustól (ellentétben Priscianus adatával), és Matusnak tulajdonítja. Ez esetben a forrásszöveg az Il. 15. 542-3 lenne (**a„cm¾ d□ stšrnoio dišssuto maimèwsa / prÒssw femšnh**).⁴⁷⁰ Elképzelhető azonban az is, hogy a görög Ilias számos harci jelenete volt hatással a fordítóra, amikor az Odysseia jóval kevesebb harci jelenetének nyelvi megformálásán dolgozott.

A jelentéscsere egy fajtáját láthatjuk itt: Télemachos mint cselekvő nem szerepel a mondatban, így a fegyver kerül az előtérbe. A **di£** pontos fordítása a *per-* igekötő, az ígét magát azonban a cselekvő kiküszöbölése határozza meg. A **st»qesfin** megfelelőjeként álló *pectora* ugyanúgy a költői többszám egyik korai előfordulása, mint a frg. 38-ban a *funera*.⁴⁷¹ Nem tudhatjuk, lefordította-e költőnk a **katÒpisqe** és az **êmwn messhgÚj** részleteket.⁴⁷² A görög és latin fegyver közti megfelelés pontos, a fegyver anyaga azonban nem azonos: a fordító megkíméli olvasóját az esetleg felvetődő kérdéstől, hogy miért használnak a homérosi hősök bronzfegyvert, és egyszerűen modernizálja a szöveget. Az eljárásnak megvan az előzménye Enniusnál is, aki az Ilias-beli hajókatalógus előtti invokáció híres sorait (Il. 2. 489-90: **oÙd' e† moi dška m□n glíssai, dška d□ stÒmat' e□en, / fwn¾ d' ¥rrhktoj, c£lkeon dš moi Átor™ne...h**) így emeli át az *Annales*-be (469): *non si lingua loqui saperet quibus, ora decem sint / in me, tum ferro cor sit pectusque revinctum*. Andronicus fennmaradt töredékei sajnos nem teszik lehetővé, hogy megállapítsuk, hogyan járt el ő hasonló helyzetben, de nem zárható ki, hogy a bronz és vas közti modernizáció kérdésében már ő is így döntött.

A **balèn / volans** szintén a jelentéscsere egy példája (cselekvés / történés); a participiumos szerkesztés azonban megőrződik. A *p*-alliterációban láthatjuk, hogy a névtelen költő is tudatosan használja a latin formakincset, ahogy elődei tették.

Ha a második azonosítási javaslatot fogadjuk el – a *hasta* „nyílvessző” értelemben való használatához azonban férhet némi kétség –, szintén a fegyverre terelődik a figyelem, a cselekvő maga háttérben marad. A *ferro* bevezetését ez esetben a forrásszöveg nem indokolja, így a célkultúra közrejátszása a fordításban spontánnak tekinthető.

⁴⁶⁹ KUNZ (1890) 8.

⁴⁷⁰ TOLKIEHN (1896b) 293-4.

⁴⁷¹ TIMPANARO (1978a) 93.

⁴⁷² TRAINA (1970) 35. azt gyanítja, a fordítás általában mellőzte az anatómiai részleteket.

frg. inc. dub. 39 LENCHANTIN:

– vö. Od. 5. 269-71:

... iam in altum expulsa lintre ...

ghqÒsunoj d' oÛrJ pštas' fst...a dkoj 'OdusseÚj.

aÛt;r Ð phdal...J „qÚneto techňštwj

¼menoj ...

vagy Od. 5. 174:

¼ me kšleai sced...V perŁan mšga laĽtma qalŁsshj

Itt kell foglalkoznunk ennek a szintén Priscianusnál (GL II. 151) idézett töredéknek a problémájával, amelyet legalábbis *dubium*ként érdemes megvizsgálni. Priscianus az idézet fölvezetésében megadja a könyv számát (*Livius in VI.*), ami a fentebbiek fényében kizárja azt, hogy a részlet a régi *Odusiá*ból származik.⁴⁷³ MÜLLER szerint T. Livius egy töredékről van szó, ráadásul a könyv száma is romlott, mert a VI. könyvben ezek a szavak nem szerepelnek. Mivel azonban a sortöredék hexameterészletként is értelmezhető, fontolóra kell vennünk a lehetőséget, hogy itt is az *Odusia nova* egy darabkájával állunk szemben – bár pontos homérosi megfelelőt nehéz találni a sorhoz. TOLKIEHN egyébként felhívja rá a figyelmet, hogy Priscianus ügyel a különbség megfelelő kifejezésére Livius Andronicus és Titus Livius között: ha a könyv száma (1-24.) alapján mindkét szerző szóba jöhet, és az idézet formája sem árulja el, melyikükről van szó, akkor ki szokta írni a mű címét is.⁴⁷⁴

TOLKIEHN öt azonosítási javaslatot is felsorol,⁴⁷⁵ ezek közül azonban csak az 5. énekből származó töredékek vehetők komolyabban fontolóra: az összes többi esetben *linter*nél méretesebb hajóról van szó, míg itt csak tutajról, aminek fordításaként a *linter* jobban elképzelhető⁴⁷⁶ (a *V*-ből a *VI* romlása szövegkritikailag is védhető lehet).⁴⁷⁷ Az előbbi, ZANDER-féle javaslat azért tűnik egy hajszálnyival valószínűbbnek, mert a *iam* jobban beleilleszkedik a kontextusba, míg a második, TOLKIEHN-féle azonosítás lexikailag áll közelebb a fordításhoz. De ha valóban ezek valamelyikének fordításáról van szó, mindenképpen teljes átalakításról kell beszélni.

2. 4. Összefoglalás

Az önálló római eposz kezdetei a fordítással kölcsönhatásban alakulnak: a költői nyelv kifejezőeszközei fordítási folyamatok révén válnak kiforrottá, a fordításirodalom pedig a költői

⁴⁷³ PIGHI (1977) 149-52. az első azonosításhoz csatlakozva mégis saturniusra gondol; a könyvbeosztás adatát pedig a homérosi eredetinek való (téves) megfeleltetéssel magyarázza – ami TAMPANARO (1978a) eredményeivel összevetve nem túl meggyőző. LENCHANTIN (1937) 27. egy saturnius első felét véli a töredékben felismerni, LEO (1905) 31. n. 7. inkább a másodikat – utóbbi esetben problémát jelent, hogy az idézet, vagyis nyilván a mondat is, a latin költői gyakorlattól eltérően a sor kellős közepén kezdődik. Vö. LEO (1905) 56. n. 1. Ez a hexameteres azonosítással kapcsolatban is kérdéseket vet fel; bár könnyen elképzelhető, hogy a mondat nem ezzel kezdődött.

⁴⁷⁴ TOLKIEHN (1896b) 295-6.

⁴⁷⁵ TOLKIEHN (1896b) 292.

⁴⁷⁶ PIGHI (1977) 149-51. szerint a *linter* Andronicus korában egyértelműbb ekvivalense lehetett a *sced...h*-nek, mint a *ratís*. LENCHANTIN (1937) 27. felveti a lehetőséget, hogy egy fadarabról lenne szó, amelyen Odysseus a hajótörés után partot ér – ez azonban a töredék tartalmához nemigen illik, hiszen a *linter* épp a nyílt tenger felé tart, nem pedig a part felé. LEO (1905) 31. n. 7. pedig sem a hajó, sem a tutaj kifejezésére nem tartja alkalmasnak a *linter*.

⁴⁷⁷ A többi javaslat: nÁa m□n oân pŁmprwton jĽj bšnqosde œrussan (Od. 4. 780, WALTHER), aÛt;r ṽgē ce...ressi labēn perim»kea kontŒn / ősa paršx (Od. 9. 487-8, WORDSWORTH), 'meĽ d' a□y' ŽnabŁntej ṽn»kamen eÛrši pŒntJ (Od. 12. 401, HAVET).

nyelv eredményeit használja fel. A hexameter és az összetételek meghódításával új távlatok nyílnak meg. De legalább ennyire fontos fejlemény az is, hogy Enniusnál megjelenik az a fajta allúziós technika, amely végigkíséri a római eposz (és epikus fordítás) történetét: egy már meglévő latin változattal való *aemulatio* oly módon, hogy az új változat bizonyos tekintetben közelebb kerül az eredetihez. Így vetélkedik Ennius Livius Andronicusszal, Vergilius Enniusszal, Valerius Flaccus Vergiliusszal, Ovidius Ciceróval: költői erejüket úgy mérik össze latin elődjükkel, hogy közben az első alapszöveg, Homéros jelent számukra vonatkoztatási pontot.

3. Az archaikus római dráma

3. 1. Görög szerzők római színpadon – a fordítás és újjáalkotás határmezsgyéjén

A római dráma fordításként való vizsgálatát, vagyis a forrásszöveg és a célszöveg egymással való összevetését számos tényező nehezíti – először is az, hogy igen ritkán maradt ránk mindkettő egyaránt. A *fabula palliata*ból jóformán csak Plautus és Terentius munkásságát ismerjük, azt is töredékesen. Az alapul szolgáló görög újkomédia-darabok legtöbbször elvesztek, szerencsés esetben néhány töredék maradt fenn belőlük. Ráadásul Terentius, legalábbis saját bevallása szerint, nem mindig egyetlen darab alapján dolgozott – és annak ellenére, hogy megjelölte forrásait, már császárkori kommentátora, Donatus számára sem mindig volt egyértelmű, mit honnan merített.

A *fabula cotburnata* esetében hasonló problémák merülnek fel. A római tragédiák zöme ugyanígy elveszett, de csak töredékekben maradt ránk a klasszikus görög tragédia jó része, illetve a hellenisztikus tragédia is. Sőt itt is fennáll a lehetőség, hogy egy római darabhoz akár több hasonló témájú görög darab is szolgálhatott forrásként.

Márpedig éppen a római dráma az, ami a rómaiak számára a fordítást definiálja. Nemcsak a drámaírók értelmezik görög eredetű alapján készült műveiket fordításként (*Maccus*, ill. *Plautus vortit barbare*)⁴⁷⁸, és jelölik meg rendszeresen az eredeti mű szerzőjét és címét, de az utókor is nemegyszer az ő munkásságukhoz nyúl, amikor fordításelméleti alapelveket fogalmaz meg. Mind Cicero, mind Gellius, mind pedig Hieronymus egyértelműen fordításként fogja fel ezeket a műveket. Ez a maitól eltérő szemlélet meghatározó jelentőségű a római műfordítás történetének alakulását tekintve.

Úgy tűnik, a római színpadon hosszú távon a tragédia bizonyult életképesebbnek:⁴⁷⁹ ebben a műfajban az i. e. I. század végén még léptek fel új alkotók – sőt később is, ha Seneca olvasásra készült tragédiáira gondolunk. A *fabula palliata* csillaga Terentius után lehanyatlott, és követte a többé-kevésbé szintén görög hatás alatt álló *togata* is;⁴⁸⁰ helyüket egy időre az Atellana, majd a mimus vette át. Az archaikus tragédia- és komédiaszerzők fordításait-átdolgozásait azonban továbbra is megbecsülte a néző- és olvasóközönség. A római tragédia leleményesen magasztos nyelvvel hatással volt az eposz nyelvére, a *pathos* felkeltését szolgáló eszközei pedig elsősorban nem a görög elődöktől, sokkal inkább a retorika fejlődésével való folyamatos kölcsönhatásból származtak. A latin komikusok pedig, köztük is elsősorban Plautus, olyasmint tudtak hozzátenni a görög újkomédiához, ami garantálta, hogy még eredetijüket is túléljék: ez pedig a vérbő itáliai humor volt, amely az akkor már otthonosan ismerős görög kultúrelemek – mitológémák, metrumok – virtuóz kezelésével párosult. A görög újkomédia az általános emberit igyekezett megragadni, visszafogott derűvel – ez azonban, még ha a kulturális elit értékelte is, a széles római néprétegeket kevésbé ragadta meg. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy Terentius művei közül, amelyek hangvételükben közelebb állnak a görög forrásszövegekhez, mint az itáliai népi bohózatához, olyan kevés maradt fenn.

⁴⁷⁸ Plt. Asin. 11., Trin. 19.

⁴⁷⁹ BEARE (1964³) 7-8., ALBRECHT (2003) 52.

⁴⁸⁰ Amint JOCELYN (1971) 82. Ennius *Sabinae*ja kapcsán kimutatja, a *togata*hoz hasonló görög befolyásoltság érződött a *fabula praetexta*n is.

3. 2. *Fabula palliata*

Livius Andronicus komédiáiból alig néhány töredék maradt, és még azt sem érték meg, hogy bejuttassák írójukat Volcacius Sedigitus tízes kánonjába – ahová még Ennius is csak *causa antiquitatis* került be, az utolsó helyre, talán pusztán azért, hogy meglegyen a tíz szerző –, így kevés fogalmunk lehet róluk. Naevius, Plautus és Ennius azonban már együtt szerepel Terentiusnál mint a görög eredetű nagyvonalú kezelésének (*neglegentia*) példái.⁴⁸¹ – ez feltehetően nem arra utal, hogy a forrásdarabok cselekményszerkezetében komoly változtatásokat végeztek, hanem arra, hogy a megszövegezésben, egyes témák kibontásában vagy szűkebbre fogásában szabad kezet engedtek maguknak, és nem utolsósorban erőteljesen római jelleget adtak saját szövegüknek.⁴⁸² A „fordítás” során követett eljárásokat – a fennmaradt szövegmenységnek köszönhetően – Plautusnál figyelhetjük meg a legjobban.

3. 2. 1. Plautus

Plautus munkásságában a fordítói tevékenység elsősorban nem a szöveg szintjén valósul meg. Bár erről kevésbé alkothatunk fogalmat, hiszen a forrásszövegek túlnyomó része elveszett, mégis, a költő saját kezét dicsérő megnyilvánulások⁴⁸³ túl nagy számban fordulnak elő ahhoz, hogy ezeket a szövegeket a mai értelemben fordításnak nevezhessük. De Plautus éppen azokkal a problémákkal szembesült, amelyekkel minden fordító. Először is: neki is, mint minden fordítónak, egyensúlyoznia kellett a forrásszöveghez való hűség és a célkultúrabeli közönség igényeinek figyelembe vétele között. Ebben Plautus egyértelműen az utóbbi mellett döntött – és épp ennek köszönhette népszerűségét, sőt fennmaradását. Ha Caecilius Staius Gelliusnál fennmaradt töredékeit tekintjük, hasonló eljárásokat figyelhetünk meg, mint Plautusnál,⁴⁸⁴ és bár ez nem volt elég Caecilius műveinek a túléléshez, abban minden bizonnyal nagy szerepe volt, hogy Volcacius Sedigitus őt állította a komikus kánon élére.

Szintén problémaként merül fel a forráskultúrára jellemző elemek megtartásának vagy „honosításának” kérdése. Ebben Plautus, akárcsak a többi *palliata* szerző, különös, némiképp következtelen stratégiát követ. Megőrzi a görög helyszínt, a görög neveket, néha egyéb részleteket is, de a római közönség számára már túlságosan idegenül ható elemeket eltávolítja – hasonló módon jár el tehát, mint Livius Andronicus az *Odusiában*. Nála azonban előfordul ennek ellenkezője is: saját szakállára vezet be grécizmusokat, szintén humorforrás gyanánt. Másfelől a megtizedelt görög reáliák fejében itt is, ott is római reáliák jelennek meg. Egymásba játszik forrás- és célkultúra, színház és valóság.⁴⁸⁵

Valószínűnek tarthatjuk, hogy Terentius ádáz ellenfele, Luscius Lanuvinus előtt nemigen merült fel annak a kérdése, hogyan bánik egy római komédiaszerző az eredetijével. Plautus komédiái, ha fordításnak nevezzük őket, abba a SCHADEWALDT szerint „problémamentes”

⁴⁸¹ Ter. Andr. 20-1.

⁴⁸² BEARE (1964³) 24-5.

⁴⁸³ A téma részletes feldolgozására vö. FRAENKEL (1960), összefoglalóan BAIN (1979) 20-1.

⁴⁸⁴ Vö. BAIN (1979) 18-20.

⁴⁸⁵ GAISER (1972) 1032, 1079, 1088.

fordítástípusba sorolhatók, amelynek eleve nem célja a szövegszerű „hűség” az eredetihez.⁴⁸⁶ Elég beleolvasni bármelyik Plautus-műbe, hogy megértsük: a latin szerzőt nem az mozgatja, hogy a görög szerzőt „elvigye” a római olvasóhoz, még kevésbé a római olvasót a görög szerzőhöz, hanem legelsősorban az, hogy nevetessen. Jól látszik ez abból az összevetésből, amelyet HANDLEY végzett el a Menandros-féle *Dis exapatón* egy töredéke és Plautus *Bacchides*ének megfelelő részlete között.

Plautus szereti megváltoztatni az eredeti metrumot, az eredeti neveket – utóbbiakat lehetőleg úgy, hogy humorforrás válhasson belőlük.⁴⁸⁷ A metrum változtatása általában a stíluszint változásával jár: a trochaikus septenarius és a lírai *canticum*ok emelkedettebb hangot ütnek meg, mint a „prózai” jambikus senarius.⁴⁸⁸ Helyenként – így a következő párbeszédészben – egészen pontosan fordít, szövegében is követi az eredetit:

Plt. Bacch. 494-8: (Ph.) *Mnesiloche, hoc tecum oro, ut illius animum atque ingenium regas; serva tibi sodalem et mihi filium.* (Mn.) *Factum volo.*
 (L.) *Melius esset, me quoque una si cum illo relinqueres.*
 (Ph.) *Adfatim est.* (L.) *Mnesiloche, cura, ei, concastiga hominem probe, qui dedecorat te, me amicosque alios flagitiis suis.*

– vö. Men. Dis ex. 11-7: (M.p) s]Ý d' ™ke<non ™kk£lei
]n, nouqštei d' ™nan[t...on
 aÙtÒn te sîson, o„k...an q' Ólhn f...lwn.
 Ludš, pro£gwmen. (Lu) e„ d□ kφm□ katal...poij –
 (M.p) pro£gwmen· fkanÕj oátoj. (Lu) aÙtîi, Sèstrate,
 crÁsai pikrîj, œlaun' ™ke<non tÕn φkra[tÁ.
 <¤>pantaj a„scÚnei g|r ¹m©j toÝj f...louj.

Néhány betoldást (*melius esset*), kihagyást (*œlaun' ™ke<non tÕn φkra[tÁ*), jelentésfelbontást (*¤pantaj ... ¹m©j toÝj f...louj / te, me amicosque alios* vagy *nouqštei / animum atque ingenium regas*) – vagyis megannyi védhető fordítói műveletet – leszámítva a fordítás szokatlanul szorosán együtt marad az eredetivel. De nem sokáig lesz ez így: a következő monológ már kétszeres hosszúságú görög megfelelőjéhez képest, részben azért, mert több jelenet tartalmát egyesíti. Az eredeti kifejezéseinek, gondolatainak párhuzamai megmaradnak – vagy ha mégsem, később visszatérnek⁴⁸⁹ –, de a stilisztikai sajátságokból már a nevetetés eszköze lesz: a feldúlt fiatalember akadozó beszéde Plautusnak váratlan poénok beszúrására ad alkalmat.⁴⁹⁰ Másutt a színpadi tapasztalat áll a változtatások mögött: míg Menandrosnál (101-2) az újonnan színpadra lépő szereplő csak úgy természetesen elősétál a házból, Plautusnál (526-9) felvezetése sokkal

⁴⁸⁶ SCHADEWALDT (1960²) 524. Vö. SCHLEIERMACHER (1963²) 47.: „Der Nachbildner will also die beiden, den Schriftsteller und den Leser des Nachbildes, gar nicht zusammenbringen, weil er kein unmittelbares Verhältnis unter ihnen möglich hält, sondern er will nur dem letzten einen ähnlichen Eindruck machen, wie des Urbildes Sprach- und Zeitgenossen von diesem empfangen.”

⁴⁸⁷ HANDLEY (1968) 8-9., GAISER (1970) 58.

⁴⁸⁸ BAIN (1979) 25.

⁴⁸⁹ HANDLEY (1968) 15-6.

⁴⁹⁰ HANDLEY (1968) 14.

alaposabb, szájbarágósabb.⁴⁹¹ A darab szerkezetébe azonban Plautus nemigen avatkozik bele. Ahol elkerülhetetlen, vagyis ahol a görög és római színpadi konvenciók ütközése a cselekményt is érinti (pl. a görög darab a cselekményben eltelt kihasználatlan időt a felvonásközi átvezetéssel tölti ki, míg a római komédia nem használt kart, így ezt nem tehette meg), ott kénytelen-kelletlen módosít, de inkább elvesz az eredetiből, semmint hozzátesz: nem gazdagítja azt új jelenettel, cselekményszállal, mint Terentius. Újításai sokkal inkább a felszínen, a nyelvi megformálás szintjén maradnak.

3. 2. 2. Caecilius Statius

Caecilius Statius komédiarészletei, amelyeket Gellius őrzött meg számunkra görög eredetijükkel együtt, hasonló tanulságokkal szolgálnak, mint Plautus szövegeinek elemzése. Éppilyen tanulságos azonban Gellius véleménynyilvánítása a *palliata* viszonyáról a görög alapszövegekhez, mivel éppen ez vet fényt ezeknek a „fordításoknak” *Sitz im Lebenjére* és célkitűzésére. Gellius és társasága személyében művelt célnyelvi olvasók közelítenek a szöveghez, akik jól ismerik a forrásnyelvet és a forrásszöveget is, így képesek azzal ütköztetni a célszöveget. Nos, pontosan ez az a befogadói réteg, amelynek ezek a fordítások csalódást okoznak (Gell. 2. 23. 1-7):

Comoedias lectitamus nostrorum poetarum sumptas ac versas de Graecis Menandro aut Posidippo aut Apollodoro aut Alexide et quibusdam item aliis comicis. Neque, cum legimus eas, nimium sane displicent, quin lepide quoque et venuste scriptae videntur, prorsus ut melius posse fieri nihil censeas. Sed enim si conferas et componas Graeca ipsa, unde illa venerunt, ac singula considerate atque apte iunctis et alternis lectionibus committas, oppido quam iacere atque sordere incipiunt, quae Latina sunt; ita Graecarum, quas aemulari nequiverunt, facetiis atque luminibus obsolescunt. Nuper adeo usus huius rei nobis venit. Caecili Plocium legebamus; hautquaquam mihi et, qui aderant, displicebat. Libitum est Menandri quoque Plocium legere, a quo istam comoediam verterat. Sed enim postquam in manus Menander venit, a principio statim, di boni, quantum stupere atque frigere quantumque mutare a Menandro Caecilius visus est! Diomedis hercle arma et Glauci non dispari magis pretio existimata sunt.

A célszöveg közönsége, ill. ennek folytán a célkultúrában betöltött helye gyökeresen különbözik a forrásszövegétől. A fordító – nevezzük most így a *palliata*-szerzőt, hiszen ebből a szempontból vizsgáljuk munkásságát – az eredetihez való „hűség” követelményének elébe helyezi a célközönség igényeit. Érthető, hogy így tesz, hiszen a színháznak megvannak a maga törvényei. Ebből a folyamatból egy olyan fordítás születik, amely elsősorban színházi közönségre számít, nem pedig olvasókra, és főleg nem arra, hogy valaha valaki egybevesse a forrásszöveggel. A fordított szöveg tehát önálló életet él, nem marad kapcsolatban a forrásával, hanem annak helyébe kíván lépni a célközönség tudatában. Épp ezért aki azt keresi benne, amit a forrásszöveg adott a maga olvasójának vagy nézőjének, szükségszerűen csalódik. Persze Plautus világában, mint mindenre, erre is találni ellenpéldát: HANDLEY hívja fel a figyelmet arra, hogy Plautus Chrysalusa a Bacch. 649-50-ben (*non mihi isti placent Parmenones, Syri, / qui duas aut tris minas auferunt eris*) saját „eredeti”, azaz menandrosi nevével űz szójátékot – vagyis a forrás- és célszöveg

⁴⁹¹ BAIN (1979) 25-6.

mégiscsak viszonyba kerül egymással, számítva arra, hogy akad majd egy figyelmes olvasó valaha, aki értékeli ezt az apró, rafinált motívumot.⁴⁹²

A *palliata* mércéje sohasem az ekvivalencia, hanem az adekvát fordítás. Ekvivalenciára a fordító csak akkor törekedhet, ha a forrásszöveg és a célszöveg funkciója megegyezik⁴⁹³ – ez pedig a görög újkomédia és a római *palliata* esetében a látszat ellenére nem igaz, mert a kétféle vígjáték közönségének igényei gyökeresen eltérőek. A humor erősen kultúrához kötött dolog, és a visszafogott attikai humorra az archaikus Róma szélesebb közönsége nemigen volt fogékony. Ez máris elég ahhoz, hogy a *palliata* mint (applikatív, átdolgozó) fordítás vizsgálata során a forrás- és célszöveg ekvivalenciája helyett másik szempontot, az adekvátságot, vagyis a nyelvi jeleknek a szöveg céljához mért megfelelő megválasztását⁴⁹⁴ kelljen figyelembe venni.

Ha a Gellius által megőrzött három részletet tekintjük, látjuk, hogy a forrásszöveg és a célszöveg fordítástechnikai szempontból való összevetése mennyire megvalósíthatatlan.

Caec. Stat. frg. 1 RIBBECK²:

*... is demum miser est, qui aerumnam suam nescit
occultare foris: ita me uxor forma et factis facit,
etsi taceam, tamen indicium. Quae nisi dotem, omnia,
quae nolis, habet: qui sapit, de me discet,
qui quasi ad hostis captus liber servio salva urbe atque arce.
Dum <ego> eius mortem inbio, egomet inter vivos vivo mortuus.
Quaen mihi, quidquid placet, eo privatum it me servatam?
Ea me clam se cum mea ancilla ait consuetum, id me arguit.
Ita plorando, orando, instando atque obiurgando me optudit,
eam uti venderem. Nunc credo inter suas
aequalis, cognatas sermonem serit:
'Quis vostrarum fuit integra aetatula
quae hoc idem a viro
impetrarit suo, quod ego anus modo
effeci, paelice ut meum privarem virum?'
haec erunt concilia bocedie, differar sermone misere.*

– vö. Men. frg. 333 SANDBACH:

™p' çmfÒtera nàñ ¹ 'p...klhroj ¹ k<al¾
mšllel kaqeuð»sein. kate...rgastai mšga
ka^ peribÒhton ærgon· ™k tÁj o,,k...aj
™xšbale t¾n lupòàsan çn ™boÚleto,
†n' çpoblšpwsin p£ntej e,,j tÕ KrwbÚlhj
prÒswpon Æi t' eÜgnwstoj oàs' ™m¾ gun¾
dšspoina. ka^ t¾n Ôyin çn ™kt»sato·
Ônoj ™n piq»koiij, toàto d¾ tÕ legÒmenon,
™st...n. siwp©n boÚlomai t¾n nÚkta t¾n

⁴⁹² HANDLEY (1968) 9.

⁴⁹³ REISS (2000²) 90.

⁴⁹⁴ REISS (2000²) 106-8.

pollîn kakîn çrchgÒn. oꝥmoi KrwbÚlhn
 labe<n œm', e,, ka^ dška t£lant' <°nšgkato>,
 <t¾n> ·<n' œcousan p»cewj. e□t' ™st^ tÕ
 frÚagma pîj ØpostatÒn; <m| tÕn> D...a
 tÕn 'OIÚmpion ka^ t¾n 'Aqhn©n, oÙdamîj.
 paidisk£rion qerapeutikÕn d¾ ka^ IÒgou
 ~ t£cion· çpagšsqw dš. t... g|r ¥n tij lšgoi;

Caecilius alaposan átszerkeszti a monológot. Míg Menandros a valós helyzethez kapcsolva indítja a beszédet, Caecilius egy általános, összefoglaló gnómával kezd, ezt vonatkoztatja saját helyzetére. Az eredetihez képest számos újdonságot vezet még be: egy két soron át kifejtett többszörös oximoront (*liber servio, vivo mortuus*), a történetek elbeszélését, a feleség képzeletbeli megszólaltatását, a közönséghez való kiszólást (*qui sapit, de me discet*). Másrészt azonban egy általános megjegyzéssel helyettesíti a feleség ábrázolását, sőt a nászéjszakára tett utalást is kihagyja, pedig ezek tág teret kínálnának az itáliai humor számára – bár gyaníthatjuk, a darab egyéb pontjain Caecilius bőven kárpótolta ezért a közönséget. Figyelemre méltó az eredetitől való metrikai elszakadás is: a beszédet a római darabban felerészben ének helyettesítette.

Caec. Stat. frg. 2 RIBBECK²:

A. Sed tua morosane uxor quaeso est? B. Va! rogas?

A. Qui tandem? B. Taedet mentionis, quae mihi,
 ubi domum adveni ac sedi, extemplo savium
 dat ieiuna anima. A. Nil peccat de savio:
 ut devomas vult, quod foris potaveris.

– vö. Men. frg. 334 SANDBACH:

<A> œcw d' ™p...klhron L£mian· oÙk eꝥrhk£ soi
 tout^ g£r. oÙc.... <A> kur...an tÁj o,,k...aj
 ka^ tîn çgrîn ka^ ~ p£ntwn çnt' ™ke...nhj ~
 œcomen. "Apollon, æj calepÒn. <A> calepètaton.
 ¢pasi d' çrgalša 'stin, oÙk ™mo^ mÒnwi·
 Øîi polÝ m©llon, quagatr.... pr©gm' ¥macon lšgeij.
 <A> eâ o□da.

Gellius fő kifogásai Caeciliusnak ezzel a részletével kapcsolatban: *quae Menander praeclare et apposite et facete scripsit, ea Caecilius, ne qua potuit quidem, conatus est enarrare, sed quasi minime probanda praetermisit et alia nescio qua mimica inculcavit et illud Menandri de vita hominum media sumptum, simplex et verum et delectabile, nescio quo pacto omisit* (2. 23. 12), *hoc in loco ridiculus magis, quam personae istî, quam tractabat, aptus atque conveniens videri maluit* (13). Valóban, a két részletet csak a kezdeti tartalmi megfelelés köti egymáshoz: míg Menandrosnál a férj gondját a feleség kiállhatatlan természete és a tőle való anyagi függés jelenti, Caecilius ezt egy Plautusra emlékeztető alpári tréfával helyettesíti. Ennek alapján úgy tűnik, Caecilius a jellemábrázolásban is bevezethetett némi változtatást: hiszen

ha a feleség csókkal fogadja a férjét, legyen az bármilyen kellemetlen, mégis más hozzáállásról tanúskodik, mint Menandros úrhathám asszonyáé. De talán inkább Gelliusnak kell hinnünk, aki azt engedi sejtenuk, hogy ennek a részletnek nem sok jelentősége van a jellemzés szempontjából, csak egy öncélú tréfáról van szó, amilyenek Plautusnál is sokszor megzavarják az összképet – a római közönség legnagyobb örömére.

Caec. Stat. frg. 8 RIBBECK²:

... is demum infortunatust homo,
 pauper qui educit in egestatem liberos;
 cui fortuna et res nuda est, continuo patet.
 Nam opulento famam facile occultat factio.

Men. frg. 335 SANDBACH:

í triskakoda...mwn, Óstij ín pšnhj gameκ
 ka^ paidopoiε<q'. æj ϕlÒgistÒj ™st' ϕn»r,
 Òj m»te fulak¾n tîn ϕnagka...wn œcei
 m»t' "n ϕtuc»saj e„j t! koin! toà b...ou
 ™pamfišsai dÚnaito toàto cr»masin,
 ϕll' ™n ϕkalÚptwi ka^ talaipèrwi b...wi
 ceimazÒmenoj zÁi, tîn m□n ϕniarîn œcwn
 tÕ mšroj jρ£ntwn, tîn d' ϕgaqîn oÙd□n mšroj.
 Øp□r g!r ~nÕj ϕlgîn »pantaj nouqetî.

Caecilius erősen tömöríti az eredetit: kihagyja a maguktól értetődő részleteket (**gameκ**), az ismétlődéseket összevonja. A legfontosabb jelentéselemeket azonban minimális változtatásokkal veszi át: még a **tris-** előtagot is lefordítja a *demum*-mal. Az utolsó sor Caecilius saját hozzászólása: ezzel a római viszonyokat tükröző ellentételéssel teszi érthetővé az eredetiben bőven kifejtett *nuda est, continuo patet* motívumot.

Gellius ítélete ezekről a sorokról: *versus sunt hi Caecili trunca quaedam ex Menandro dicentis et consarcinantis verba tragici tumoris* (2. 23. 21). Szerzőnk tehát elsősorban a rövidítést kifogásolja, másodsor pedig az utolsó sorban bevezetett, *figura etymologicá*-val dúsitott háromszoros alliterációt. A római komédiától nem idegen a tragédia kifejezőeszközeinek ellenkező előjellel való átvétele – ahogy a görög ókomédiától sem volt az –, de ez Menandroshoz képest többletnek, stilisztikai változtatásnak számít, ezért nem találkozhat Gellius helyeslésével.

Ennek ellenére óvatossá kell lennünk, amikor a *palliata* és a görög újkomédia viszonyáról, sőt akár Caecilius újrafeldolgozási módszeréről a Gellius idézte három részlet alapján teszünk általánosításokat. Gellius kijelentései egyetlen darabpárra vonatkoznak – nincs adatunk arról, hogy hasonló összevetést végzett volna további *palliata*-kon és eredetijükön –, ráadásul a *Plocium*-ból minden bizonnyal azokat a részeket emelte ki, ahol a legszembeütőbbek (és számára a legbosszantóbb) voltak a formai és tartalmi eltérések a *Plokion*-tól.⁴⁹⁵ A darab szerkezetéről és annak esetleges, az eredetihez képest külön útjairól nem tudunk meg tőle semmit; másrészt a puszta tény, hogy a *Plocium* és a *Plokion* egyes jeleneteit viszonyba tudta hozni egymással, máris

⁴⁹⁵ GAMBERALE (1969) 43-6., 84.

arra mutat, hogy Caecilius hű maradt az eredeti felépítéséhez.⁴⁹⁶ Emellett szól az is, hogy Terentius „kontaminátor”-listájában sem szerepel Caecilius,⁴⁹⁷ valamint hogy Varro neki ítéli a pálmát a „legjobb komikus cselekmény” kategóriában, amit drámaíróink nyilván a görög szerzőknek köszönhet.⁴⁹⁸ Könnyen meglehet tehát, hogy nem olyan fekete az ördög, mint amilyennek a forrásszöveghez való hűséget mindenek fölébe helyező Gellius festi.

3. 2. 3. Terentius *contra* Luscus Lanuvinus

Terentius jóval inkább Menandros szellemében alkot, mint elődei. Nem kedveli a realiztikus részleteket, sokkal inkább a jellemábrázolásra helyezi a hangsúlyt. Ez magyarázza azt is, hogy a reáliakezelésben más utat választ, mint Plautus: semlegesíteni igyekszik a kultúrspecifikus hatásokat, amelyekkel a római néző nem tudott volna mit kezdeni, így adva nagyobb hangsúlyt az általános embernek.⁴⁹⁹ Ugyanakkor valószínűleg ő az első római komikus, aki az eredeti darabok szerkezetébe is komolyabban beleavatkozik, egyfelől más darabok szereplőinek, jeleneteinek felhasználásával, másfelől saját kútfejéből merítve. Az ő átalakításai tehát, szemben Plautus szükségből bevezetett rövidítéseivel, inkább gyarapodást hoznak az eredetihez képest.⁵⁰⁰ Ez az új alkotói módszer váltotta ki az előző költőgenerációt képviselő Luscus Lanuvinus felháborodását, ami viszont arra kényszerítette Terentiust, hogy juttassa kifejezésre saját írói-„fordítói” hitvallását.

Ha az ekvivalencia iránti igény egyáltalán belépett valaha a római komédia történetébe, az Luscus Lanuvinusnak köszönhető, akinek a munkásságáról (két egysoros töredéktől eltekintve) leginkább Terentius polemikus – vagyis jócskán elfogult – prologusaiból tudhatunk meg néhány részletet. DÉR rekonstrukciója szerint Luscus és példaképe, Caecilius Statius egy külön fázist alkotnak a *palliata* történetében, szemben egyfelől Plautusszal, Naeviuszal és Enniuszal, másfelől Terentiusszal.⁵⁰¹ Komédiaszerzői *ars poeticájuk* a Terentiusszal folytatott irodalmi vita alapján így összegezhető:

1. egy forrásszövegnek egy célszöveg feleljen meg és fordítva (vagyis nem szabad sem már feldolgozott darabot újrafeldolgozni, sem több darabból meríteni);⁵⁰²

2. az eredeti darab tartalmát és szerkezetét tiszteletben kell tartani (*bene vertere*).⁵⁰³

Jóllehet sem Luscustól, sem Caeciliustól nem sok minden maradt ránk, Caecilius népszerűségét jól mutatja az, hogy Volcatius Sedigitus rangsorának ő áll az élén, Luscusét pedig kénytelen-kelletlen Terentius is elismeri (Phorm. 9-11: *quod si intellexeret, quom stetit olim nova, / actoris opera mage stetit quam sua, / minu' multo audacter quam nunc laedit laedere*). Ebből arra kell

⁴⁹⁶ RIBBECK (1887) 130., LEO (1913) 222., GAMBERALE (1969) 78.

⁴⁹⁷ Ter. Andr. 18. Bármit jelentsen is a sokat vitatott *contaminatio* kifejezés, annyi biztos, hogy az ilyen eljárással készült latin darab komoly szerkezeti eltéréseket tartalmaz a görög eredetihez képest – valószínűleg inkább a latin szerző saját kreativitásának, mint (feltétlenül) egy másik görög darabból beszótt cselekményszálnak köszönhetően. Vö. BEARE (1964³) 88-97.

⁴⁹⁸ Varro, sat. Men. frg. 399: *in quibus partibus in argumentis Caecilius poscit palmam, in etbesin Terentius, in sermonibus Plautus.* – Vö. LEO (1913) 219.

⁴⁹⁹ BEARE (1964³) 98., TRAINA (1970) 167., GAISER (1972) 1033-4., 1085-7.

⁵⁰⁰ GAISER (1972) 1072.

⁵⁰¹ DÉR (1989) 297.

⁵⁰² A „több darab ötvözésének” vádjá Luscus első szemrehányásai között talán nem is szerepelt (az Andr. 16-beli *contaminari non decere fabulas* valószínűleg egyszerűen az eredetihez való hűséget kéri számon), hanem az válthatta ki, amit az *Andria* prologusában Terentius elárult saját munkamódszeréről, a *Perinthia* egy részének átemeléséről (vö. Heaut. 17-8: *multas contaminasse Graecas, dum facit / paucas Latinas*). – A *contaminatio* értelmezésének problémájáról vö. BEARE (1964³) 90-7., GAISER (1972) 1058.

⁵⁰³ DÉR (1989) 289-90.

következtetnünk, hogy a közönség igényeinek szem előtt tartása nekik is éppúgy sajátjuk volt, mint Plautusnak, és Terentius bírálata (Eun. 7-8: *qui bene vortendo et easdem scribendo male / ex Graecis bonis Latinas fecit non bonas*) inkább az ifjú komédiaszerző magánvéleménye lehetett, nem a széles publikumé.

Kérdés, hogy Caecilius fennmaradt töredékeinek alapján mennyire következtethetünk Luscius fordítói alapelveire, de ha ő is hasonló elvek szerint dolgozott, akkor a szövegszerű ekvivalencia nála sem igen játszhatott szerepet. A nyelvi megformálás Plautus-szerű jellegére utal Terentiuszal szembeni kritikája (Phorm. 5: *tenui esse oratione et scriptura levi*).⁵⁰⁴ Az eredetihez való ragaszkodás bizonyára elsősorban szerkezeti kérdésekben nyilvánult meg⁵⁰⁵ – talán nemcsak a cselekmény fő vonalvezetésében, amibe Terentius a maga átdolgozásaiban szeretett egyéni módon beavatkozni, hanem a szövegépítkezés alacsonyabb szintjén is (pl. „az és akkor szólaljon meg a latin darabban, aki és amikor a görögben”). Erre utalhatnak Terentius bíráló szavai azért, hogy Luscius a forrásdarab görög kultúrjelenségeivel nem kezdett semmit, hanem meghagyta őket eredeti formájukban.⁵⁰⁶

*atque in Thesauro scripsit causam dicere
prius unde petitur, aurum qua re sit suum,
quam illic qui petit, unde is sit thesaurus sibi
aut unde in patrium monumentum pervenerit.*

Luscius tehát az eredetihez való hűség jegyében⁵⁰⁷ akár a közönség számára elidegenítően ható elemeket is benne hagyott a szövegben, amitől Plautus és Terentius – más és más módon, de – egyaránt óvakodott. A *servus currens* tömegjelenete (Heaut. 31-2) és az őrült ifjú álomelbeszélése (Phorm. 6-8) valószínűleg inkább a visszafogott Terentiusnak szúrhatta a szemét, mint a közönségnek, hiszen a mozgalmasság és az elszabadult fantázia a vitathatatlanul népszerű Plautus drámáira ugyanígy jellemző volt.⁵⁰⁸

Figyelemre méltó, hogy az *Eunuchus* prologusában először válik szét a *vertere* és a *scribere* folyamata (7: *bene vortendo et easdem scribendo male*).⁵⁰⁹ Ez azonban nem feltétlenül jelenti a fordítás és az irodalmi alkotás megkülönböztetését, vagy akár ugyanannak a folyamatnak két fázisát: nagyon meglehet, hogy inkább ugyanazt a jelenséget írja le két szempontból, a célszöveget egyszer a forrásszöveghez fűződő kapcsolatában, máskor önmagában, illetve a befogadókhoz való viszonyán belül szemlélve.

Valószínűnek tűnik tehát, hogy Terentius és Luscius vitájában továbbra sem a forrásszöveg és célszöveg ekvivalenciájáról folyt a pengeváltás, sokkal inkább a darabok cselekményébe való beleavatkozásról vagy bele nem avatkozásról, le egészen a legkisebb szerkezeti elemekig, a szereplők egyes megszólalásainak sorrendjéig. A nyelvi megfogalmazásban az átdolgozónak minden bizonnyal szabad keze volt. Amikor Luscius Terentius stílusát kritizálja, azt nem Menandroshoz, hanem valószínűleg saját magához, vagy a korábbi nagy komikusokhoz

⁵⁰⁴ Másképp gondolkodik erről BEARE (1964³) 106-7., aki szó szerint veszi az Eun. 7-et, és annak alapján az eredetit nyelvileg is szorosan követő, ezért stílustalan fordítást feltételez.

⁵⁰⁵ DÉR (1989) 293.

⁵⁰⁶ Ter. Eun. 10-4.

⁵⁰⁷ RIBBECK (1887) 158.

⁵⁰⁸ DÉR (1989) 285.

⁵⁰⁹ TRENCSENYI (1961) 166-7.

viszonyítva teszi. Amikor pedig Terentius bírálja Luscius szövegformálását, szavaiból nem következik, hogy a *bene vertere* tiszteletben tartása okvetlenül a *male scribere* hibájához vezetne. Így az *Adelphoe* prológusában, amikor Terentius előre tisztázza magát a várható vádak alól (hogy egy Plautus által már felhasznált darab részletét illesztette be a magáéba), a *verbum de verbo expressum extulit* kitétel (11) biztosan nem a szövegszerű hűségre gondol, hiszen ez föl sem merült a vitában – inkább az eredeti jelenet struktúrájának pontos leképezéséről lehet szó, némiképp túlzó megfogalmazásban. Meglehet, hogy ekkor már a római közönségben is kialakult az igény arra, hogy egy görög darab pontos római mását élvezhesse a színházban, és Terentius öngazoló szavai az ő megnyugtatókat szolgálják.⁵¹⁰ Ebben azonban szerepe lehetett a nyilvánosság előtt zajló irodalmi vitának is, hiszen Plautust még senki meg nem róttá volna azért, hogy római poénokkal tűzdel tele egy görög komédiát.

3. 3. *Fabula cothurnata*

Ahogy a komédia a humorral, úgy a tragédia a *pathos*szal dolgozik. A humorforrások felhasználása azonban sokkal több szabadságot enged: amíg a közönség nevet, eszébe sem jut bosszankodni a következtelenségeken, az anakronizmusokon, a kultúrakeveredésen, sőt talán éppen ezt élvezi a legjobban. A tragédia – gondolnánk –, mivel másfajta hatás elérésére törekszik, ugyanezeket az eszközöket nem használhatja, különben saját jellegével és céljával hasonlik meg. Itt az eredeti szövegszerűen jobban követő fordításnak is jobb az esélyei, mint a komédiában, hiszen a *pathos* felkeltésének módjait talán „nemzetközibbnek” tarthatjuk, mint a nevetetés eszközeit. Feltehető azonban – és a ránk maradt töredékek ilyen szempontból vizsgálható része valóban ezt igazolja –, hogy a tragédiaszerzők is szuverén módon nyúltak az eredetiekhez, ha nem is pontosan úgy, mint a komikusok. Megengedett dolog volt metrikailag módosítani az eredeti drámán – és itt nem a jambikus trimeter jambikus senariusszá alakulására kell gondolni, hanem arra, hogy egy forrásszövegbeli kardalnak egy célszövegbeli dialógus, egy forrásszövegbeli párbeszédnek egy célszövegbeli dalbetét is megfeleltethető –, lecserélni a kart,⁵¹¹ új szereplőket felléptetni stb. Az pedig, hogy egyazon címen több szerző darabjairól is tudunk, szintén amellet szól, hogy a feldolgozásban nagy szerepet kapott a római drámairó egyéni elképzelése. Az a sokat hangoztatott alapelv tehát, hogy a műfordítás római történetét a kreatív *aemulatio* írta, sehol nem igazabb, mint éppen a „fordítás” *par excellence* római műfajában, a drámában.

A tragédia sokszor hasonló eszközöket mozgósít, mint a komédia – de míg a komédiában ezek humorforrásként szolgálnak, a tragédiában más célokat követnek. Sőt valószínű, hogy a folyamat iránya a tragédiától mutat a komédia felé. Ennius drámáiban éppúgy tettenérhető a római és a görög világ egymásba játsása, mint Plautusnál. Az *Achilles* egy töredékében (frg. 4 VAHLEN: *serva cives, defende hostes, cum potes defendere*) az egy vezető által összefogott, de független törzsekből álló görög sereg helyett a római polgári közösség képe vetül elénk, a megfogalmazás pedig talán a *corona civica* kitüntetés adományozásának formulájával függ össze.⁵¹² Ugyanennek a drámának egy másik töredékében (frg. 4 VAHLEN 12: *ubi fortuna Hectoris nostram acrem aciem inclinatum <dedit>*) nemcsak a homérosi „ember ember ellen” harcmodort váltja fel a későbbi

⁵¹⁰ GAISER (1972) 1066.

⁵¹¹ USSANI (1929) 121.

⁵¹² JOCELYN (1971) 47-8.

korok „sereg sereg ellen” harcmódora – hiszen ez akár az *Achilles* V. századi, Aristarchos-féle görög eredetijében is lejátszódhatott már –, hanem némi világnézeti modernizáció is végbemegy: a személy körülírására a hozzá kötődő hellenisztikus **tűch**-fogalom római megfelelője szolgál, így az emberi és emberen túli tényező az V. századi görög tragédiában még elképzelhetetlen módon vegyül egymással.⁵¹³ A modernizáció azonban nemcsak fogalmi síkon mozog, de konkrét részletekre is kiterjed: az *Achilles*ben Asklépios fiai külön kórházban kezelik a sebesülteket (frg. 4 VAHLEN 5-6: *namque Aesculapi liberorum saucii opplent porticus, / non potest accedi*), a *Hectoris* *lytrában* a görögök és trójaiak római módra erősített táborokat építenek (frg. 2 VAHLEN: *Hector vi summa armatos educit foras / castrisque castra ultro iam ferre occupat*).⁵¹⁴ A forrásszöveg tehát a célkultúra fényében formálódik újjá: az eredeti szövegben ábrázolt valóság afféle lefordíthatatlan reáliává válik, amelyet a római közönség ismer ugyan már – hiszen a homérosi eposzok világa rég nem idegen számára –, de sohasem szólíthatja meg őt annyira, mint az a világ, amelyben ő maga él.

A *fabula cothurnata* három nagy szerzőjétől a rövideg kedvéért csak egy-egy, az eredetit szorosabban követő, így fordítástechnikai szempontból is elemezhető részletet veszünk sorra.

3. 3. 1. Ennius

Enn. Med. frg. 1 VAHLEN: **Utinam ne in nemore Pelio securibus
caesa accidisset abiegna ad terram trabes,
neve inde navis inchoandi exordium
cepisset, quae nunc nominatur nomine
Argo, quia Argivi in ea delecti viri
vecti petebant pellem inauratam arietis
Colchis, imperio regis Peliae, per dolum.
nam numquam era errans mea domo efferret pedem
Medea animo aegro amore saevo saucia.**

– vö. Eur. Med. 1-8:

Eϕq' êfel' 'Argoàj m¾ diapt£sqai sk£foj
KÒlcwn ™j a□an kuanšaj Sumpulhg£daj,
mhd' ™n n£paisi Phl...ou pese<n pote
tmhqe<sa peÚkh, mhd' ™ retmîsai cšraj
ϕndrîn ϕr...stwn, o%o tÕ p£gcruson dšraj
Pel...v metÁlqon. oÙ g;r ``n dšspoin' ™m¾
M»deia pÚrgouj gÁj œpleus' 'lwlk...aj
œrwti qumÕn ™kplage<s' 'l£sonoj.

A „kezdeti pontosság elve” Ennius drámáiban is érvényesül, főleg azoknál a drámáknál, amelyek kezdősorai fokozottan benne élnek a köztudatban. Így van ez a *Médeia*nál is. A legszembetűnőbb változtatás az Ennius által bevezetett lineáris sorrend, szemben az euripidési, a dajka zaklatott állapotát jobban tükröző, időben visszafelé lépegető sorrenddel. A módosítás akár

⁵¹³ JOCELYN (1971) 75-8.

⁵¹⁴ JOCELYN (1971) 81.

az Euripidés-scholionokban megőrződött magyarázati hagyomány alapján is állhat,⁵¹⁵ de az is elképzelhető, hogy Ennius egyszerűen a történet áttekinthetőségét tartotta szem előtt, ami színpadon, hangzó beszéd esetében fontos szempont.

Az enniusi szöveg terjedelme egy sorral hosszabb, mint az eredeti, azzal együtt, hogy az utolsó két és fél sort Ennius két sorban fogja össze. Ennek az a fő oka, hogy a római költő több teret szentel az egyes mitológémák (Argó, aranygyapjú, Pelias) kifejtésének, nem bízván abban, hogy a közönség egy-egy rövid célzásból is azonnal megérti, miről is van szó. Ugyanebbe az irányba mutat, hogy Ennius kihagy néhány részletet, nem akarván velük túlterhelni a hallgatóságot (kuanšaj Sumplhg£daj, pÚrgouj gÁj ... 'lwlk...aj). Hangsúlyozottabb kifejtést kap azonban Medea lelkiállapota; Iasón nevének kimaradásával a szerelmi őrület függetlenné válik kiváltójától, és önmagában kerül elénk.

Az óhajítás kifejezése pontos, de idiomatikus. A mondatszerkezet szinte végig az eredetit követi, kivéve a vonatkozó mellékmondatot: ezt a tőle függő okhatározói mellékmondatral együtt az Argó etimológiája végett illeszti be Ennius (*Argo – Argivi*), a szöveg apró döccenése árán – a grammatikus egy pillanatra legyőzte a drámaíró. A *neve inde*-től kezdődő rész ugyanennek a szolgálatában áll, és egyúttal a nehezen fordítható mhd'™ retmísai cšraj teljes átalakításának is tekinthető.

Ennius tragikus nyelvében ugyanolyan nagy szerepet kapnak a hangzós eszközök, az alliteráció, a *figura etymologica* stb., mint az *Annales*-ben. Az Euripidésnél megjelenő, talán szándékolatlan, de mindenesetre érdekes szójátékot (m¾ ... mhd□ ... M»deia) nem tudja ugyan visszaadni, de több kulcsszót is kiemel hasonló módszerekkel (*neve ... navis, petebant pellem, era errans*). Az eredeti hangzás visszaadására (homoiofónia) irányuló törekvést sejtethetjük az *in nemore Pelio* (vö.™ n n£paisi Phl...ou) mögött.

3. 3. 2. Pacuvius

Pacuviusnál kevés helyen mutatható ki fordításszerű megfelelés egy-egy görög sorral; az egyezések többnyire tartalmi, esetleg hangzásbeli hasonlóságban merülnek ki. Egyetlen rövid példát ragadunk csak ki:

frg. inc. fab. 2 RIBBECK ² :	odi ego homines ignava opera et philosopha sententia
– vö. Eur. frg. 61 NAUCK:	misî sofŌn™ n IŌgoisin,™ j d' Ōnhsin oŪ sofŌn.

A versforma megfelelése ez esetben pontos, akárcsak a sorkezdő szó – ez biztosítja a valószínűleg már szállóigévé vált idézet azonosíthatóságát. A görög sor által felvetett fő probléma a **sofŌj** kétértékűsége, ami a *sapiens*-szel való fordítást lehetetlenné teszi. Pacuvius tehát feladja az

⁵¹⁵ vö. Schol. vet. ad loc.: ¥llwj:™ paine<tai 1 e„sbo¼ di tŌ paqhtikij ¥gan œcein, eâ d□ ka^ taj™ kbolaj kecrÁsqai. polÝ tŌ toioàton gšnoj par`Om»rJ. Ð d□ Timac...daj tŌn trŌpon œgno»saj poihtikŌn Ōnta tŪ ØstšrJ prètJ fhs^ kecrÁsqai, œj “Omhroj [e 264]·'e†mata d' œmfisšasa quèdea ka^ loÚsasa'. prŌteron g£r fhsi fânai t! dšndra, e□q' oŪtwj kataskeuasqÁnai t¾n 'Argè. – Vö. USSANI (1929) 120.

eredeti kiasztikus szerkesztését, és helyette parallelizmust vezet be: a bírált embertípus személyiségének két aspektusát egy-egy ablativus qualitással fejezi ki, az eredetihez képest fordított sorrendben, de ugyanolyan csattanósan. Frappáns megoldás a *sententia* bevezetése a **lŌgoi** ekvivalenseként, amely a görög lexéma több jelentését is lefedi – de még inkább a hozzá kapcsolt *philosopha* jelző, amely valamilyen módon mégis megmenti az eredeti **sofŌj**-t, és amely bizonyára visszhangot vert minden, a görög filozófiával szemben gyanakvással viseltető, régi vágású római szívében. A *philosophus* melléknévi használata jól mutatja Pacuvius nyelvi kreativitását, amely számos új összetétel megalkotásában is megnyilvánult – talán Cicero részben emiatt nem volt megalégedve költőnk latinságával.⁵¹⁶

3. 3. 3. Accius

Acc. Phoen. frg. 1 RIBBECK²:

**Sol qui micantem candido curru atque equis
flammam citatis fervido ardore explicas,
quianam tam adverso augurio et inimico omine
Thebis radiatum lumen ostentas tuum?**

– vö. Eur. Phoen. 1-5

'W t³/₄n™n †stroij oŪranoà tšmnwn ĐdŌn
ka^ crusokoll»toisin™mbeběj d...froij
“Hlie, qoaj †ppoisin efl...sswn flŌga,
æj dustucÁ Q»baisi tí tŌq' 'mšrv
çkt«n'™fÁkaj...

Ismét egy dráma kezdősorai, ismét a pontos fordításra való törekvés. A latin szöveg *pathos*át és egyben áttekinthetőségét fokozza, hogy a görögben késleltetett megszólítás (“**Hlie**) a mondat élére kerül; ezzel a mondat a latin szakrális nyelv konvencióihoz is alkalmazkodik.⁵¹⁷ Az első sor teljes egészében kimarad a fordításból, amiért néhány, a tűz képét erőteljesen megragadó betoldás (*micantem, fervido ardore*) kompenzál. A nehezen fordítható **crusokoll»toisin** jelzőt Accius nem képezi meg latinul, inkább a generalizáció egy érdekes példájához folyamodik: a *candidus* jelző ugyanis mind az izzás, mind az arany fogalmi hálójába jól illeszkedik. Az **çkt«na** jelentésfelbontással való fordításaként a *radiatum lumen* választása szintén sikerültnek mondható, hiszen kettős asszociációval („sugár” és „küllő”) is kapcsolódik a napszekér képéhez. A legerősebb beavatkozás azonban a **dustucÁ** szintén jelentésfelbontással való fordítása (*adverso augurio et inimico omine*). Accius minden eszközt bevet a kulcsszó kiemelésére: a szakrális nyelvből merített szinonimapárt asszonancia és a félelemtől való dadogásra emlékeztető *m-n* hangok halmozása teszi még feltűnőbbé.

3. 4. Összefoglalás

⁵¹⁶ Cic. Brut. 258: *nam illorum aequales Caecilium et Pacuvium male locutos videmus.*

⁵¹⁷ TRAINA (1970) 192.

A római dráma fordító-alkotóinak módszereit sok esetben láthatjuk viszont későbbi fordítóknál is, de jobb úton járunk, ha ezeket a drámákat inkább az *aemulatio*, mint a fordítás körébe soroljuk. A szövegszerű összevetés az eredetivel csak bizonyos pontokon működőképes; ettől eltekintve a latin szerzők szabadon bánnak eredetijükkel. Színpadi művekről lévén szó, a színház és a közönség igényei még inkább meghatározzák a fordítás alakulását, mint bármely más műfajban: így a tragédia a *pathos* felkeltése, a komédia pedig a nevetetés céljából formálódik újjá a római szerzők keze alatt. Nem véletlen, hogy a köztudatban mind a *fabula palliata*, mind a *fabula cotburnata* műfajába tartozó darabok római szerzők műveként éltek, és az átlagos néző bizonyára hamar túltette magát azon a tényen, hogy ezek a drámák görög eredeti(k) alapján készültek. Leo találóan foglalja össze a római tragédia lényegét Ennius kapcsán:⁵¹⁸ *halbeigene Werke ..., die sich in allem Einzelnen vom Original so weit entfernten wie es dem Bearbeiter gefiel; das Ganze aber gab sich eben doch als Bearbeitung der bestimmten Vorlage.*

⁵¹⁸ LEO (1913) 193.

III. Aranykor

1. Új költészet, új műfordítás

1. 1. A görög kultúra új szemlélete és a fordítás új *Sitz im Lebenje*

Az i. e. I. század elején kezdődő új költői mozgalmak és új költői ízlés felbukkanása más megvilágításba helyezte a műfordítói tevékenységet is. Az eddiginél nagyobb hangsúllyal jelenik meg a posztklasszikus görög költészet mint példakép. Előtérbe kerülnek az aprólékos műgonddal kidolgozott kis formák, a *l'art pour l'art* költői játékok, az obskúrus mítoszrészletek feldolgozásai, a költemények át- meg átszövése tudós utalásokkal, az egzotikum keresése a görög névalakok, illetve ritkább metrikai jelenségek (*versus spondiacus* stb.) átvétele révén. Prozódiai változások is bekövetkeznek a verselésben: tisztázódik a szóvégi *-s* és *-m* helyzete. Feltehetően ez a szempont is belejátszik a római költészet hagyományainak újraértékelésébe, amely azonban sohasem jelentett teljes szakítást a múlttal.⁵¹⁹ Ahogy Ennius vitába száll költőelődeivel, mégis az ő általuk tört úton megy tovább és az ő általuk vetett alapokon építkezik, úgy a neóterikusoknál is számos esetben tettenérhető a régiekhez való kapcsolódás. Nem szólva arról, hogy már az archaikus római irodalmat is jórészt a hellenisztikus ízlés és hellenisztikus alapszövegek határozták meg: így a példaképek megválasztásában korántsem állt be gyökeres fordulat.

A műfordítás azonban az „új költészet” kontextusában új szerepet kap. A kulturális tartalmak közvetítése már nem tartozik a funkciói közé, sokkal inkább a formai aspektus válik fontossá. A görög költői művek fordítása immár stílusgyakorlat, a költői erődemonstráció terepe, amely egyrészt egyre hangsúlyosabban magában foglalja az eredetivel való *aemulatio* törekvését,⁵²⁰ másrészt pedig a mesterségbeli fortélyok eltanulását szolgálja.⁵²¹

A preneóterikus Q. Lutatius Catulus (frg. 1 BÜCHNER) fordítása egy Kallimachos-epigrammáról (41) leginkább az applikáció kategóriájába sorolható.

frg. 1 BÜCHNER:

**Aufugit mi animus; credo, ut solet, ad Theotimum
devenit. Sic est, perfugium illud habet.
Quid, si non interdixem, ne illunc fugitivum
mitteret ad se intro, sed magis eiceret?
Ibimus quaesitum. Verum, ne ipsi teneamur
formido. Quid ago? Da, Venus, consilium.**

⁵¹⁹ GRANAROLO (1973) 280.

⁵²⁰ ALFONSI (1945) 11.

⁵²¹ WORMELL (1966) 196.

– vö. Kallim. epigr. 41:

“HmisÚ meu yucÁj œeti tÕ pnšon, ¼misu d' oÜk
o^d'

e†t' "Eroj e†t' 'A□dhj ¼rpase, pl¾¼n œfanšj.

Ã ·£ tin' ™j pa...dwn p£lin œceto; ka^ m□n œpeœpon
poll£ki· 't¾¼n drÁstin m» nu dšcesqe, nšoi.'

QeÚtimon d...fhson.⁵²² ™keœse g|r ' liqÒleustoj
ke...nh ka^ dÚserwj o□d' Óti pou stršfetai.

Az epigrammát Gellius őrizte meg (19. 9. 14), mindenfajta utalás nélkül a görög eredetire – valószínűleg azért, mert nem tudott arról. Erre következtethetünk a Lutatius-epigrammáról alkotott, egyértelműen pozitív véleményéből is (19. 9. 10: *quibus mundius, venustius, limatius, tersius Graecum Latinumve nihil quicquam reperiri puto*), amilyenell nemigen szokott fordításokat kitüntetni.

A sorok száma megfelel az eredeti szövegének, ez azonban korántsem jelent juxtalinéaris fordítást. Az 1. sor első három szavában Lutatius máris Kallimachos két sorát vonja össze; ez a művelet alapvető hatással van a vers egészére. Először is, míg Kallimachostól a testét éltető **yuc»** szökik meg – persze csak a fele, hiszen életben marad –, Lutatiust a gondolkodását, jellemét hordozó *animus* hagyja faképnél. Ennek nemcsak a szerelem felfogását illetően van jelentősége, de a nemek szempontjából is: Lutatius a hímnemű *animus* választásával a homoerotikus kontextuson belül is férfi voltát hangsúlyozza, hiszen így a görög kultúrának ez a talán csak nemrég eltanult aspektusa mégiscsak elfogadhatóbb római szemmel is. Talán ugyanezzel függ össze az, hogy a latin epigrammában végig egyetlen fiúszeretőről esik szó – noha nem tudni, létezett-e ő a valóságban –, míg a görögben ezek száma először meghatározatlan, csak később konkretizálódik a keresés Theotimosra (ha hihetünk a szövegjavításnak).

A második kallimachosi verspár megfelelőjét a latin 1. sorának második felétől a 4. sor végéig találjuk. A 4. sor végére tehát ismét találkozik az eredeti és az újrafeldolgozás; ezt azonban Lutatius csak egy tautologikus félsor (*sed magis eicere*) és a harmadik verspár megfelelőjének tömörítése és áthelyezése (*sic est, perfugium illud habet*) révén érheti el. A sűrités szerepe, hogy Lutatius a harmadik verspár nagy részét egyéni, az eredetiben megfelelő nélküli tartalommal tölthesse meg – valahogy úgy, mint később Catullus a Sapphó-fordítás utolsó versszakát –, és mivel epigrammáról van szó, a saját hozzátétel éppen a csattanó lesz. Az új kontextusba helyezés, más szemléletű hozzáállás mellett tehát az átdolgozó költőegyéniség saját kútfejéből származó befejezés is jelzi, hogy ez a fordítás már leginkább az *aemulatió*ról szól.

1. 2. Homéros-fordítók a neóterikusok előfutárai között

1. 2. 1. Cn. Matius

⁵²² SCHNEIDER és JACOBS javításai Lutatius Catulus szövege alapján; a kéziratolvasat értelmezhetetlen (oukisunifhson)

A következő két Homéros-fordító alakja már átvezet minket az i. e. I. századba. Cn. Matius Cicero idősebb kortársának szokták tartani;⁵²³ RIBBECK szerint közelebb állt hozzá korban, mint a másik Ilias-fordító, Ninnius Crassus,⁵²⁴ SCAFFAI pedig i. e. 100-ra teszi virágkorát.⁵²⁵ Valószínűleg Hérondas nyomán készült mimiambusainak töredékei mellett, amelyek modern, szigorú verstechnikát mutatnak,⁵²⁶ Ilias-fordításából is fennmaradt néhány részlet, egyesek Varro *De lingua Latiná*jában – amely i. e. 45 után keletkezhetett,⁵²⁷ és idézetkincsében a neóterikusok előtti szerzők szerepelnek⁵²⁸ –, mások Gelliusnál és természetesen a késői grammatikusoknál. Az idézések formájából következtethetünk arra, hogy Matius eleve könyvbeosztás szerint dolgozott. Verselésének prozódiai sajátosságai szintén az i. e. I. század közepi datálás felé mutatnak. Bár ez a csekély számú Ilias-töredék alapján nem mondható ki egyértelműen, a mimiambusokból úgy tűnik, Matiusnál az *s* elízója már nem fordul elő, ami már a neóterikus ízlés hatását tükrözi; akárcsak a görög szóátvételek eredeti ragozásának megőrzése⁵²⁹ (frg. 13 BÜCHNER: *tapetēs*). Fordításának nyelvében azonban megmarad az epikus hagyományon belül, amit jól mutatnak egyrészt a morfológiai archaizmusok (frg. 1: *mandier*, 4: *celerissimus*), másrészt a kevésbé emelkedett stílusréteghez tartozó szavak kerülése.⁵³⁰ A mimiambusokban ezzel szemben inkább az újítások felé hajlik, amiből látható, hogy a műfaji nyelvek konvencióit Andronicushoz hasonlóan ő is szem előtt tartja.⁵³¹

BROCCIA véleménye szerint Matius Ilias-fordítását (akárcsak Ninnius Crassusét) nem annyira az *aemulatio* határozza meg, inkább egy népszerű kiadás jegyeit viseli magán; amiből az következik, hogy még az i. e. I. században is volt egy jelentős réteg Rómában, akik nem tudták eredetiben olvasni a homérosi eposzokat.⁵³² Kérdés, hogy ez a feltevés mennyire megalapozott – főleg a ránk maradt szöveg mennyiségére való tekintettel, amelyből még az sem bizonyos, hogy az Ilias teljes fordításáról van szó.⁵³³ Ami bizonyosnak látszik, az a forrásszöveg meglehetősen szabad kezelése – LEO szerint valahogy úgy, ahogy Ennius nyúlt az Euripidés-drámákhoz⁵³⁴ – és egy Andronicusénál jóval kifejezettebb tendencia a tömörítésre. Ami viszont egyfelől BROCCIA mellett szól, másfelől azonban Livius Andronicus örökségének is mondható: a fordítás egyértelműen célkultúra-orientált, számos helyen tettenérhető a közelítés a rómaiak világához. Ez a világ azonban még sokkal inkább át van itatva hellenizmussal, mint Andronicusé, és ezt nemcsak a hexameteres forma megtartása jelzi. ALFONSI szerint ennek az Ilias-fordításnak még kevésbé volt gyakorlati célja, mint az *Odusiának*: alkotója egyszerűen a kor tanult köreiből előszeretettel űzött műveltségi erőpróbának szánhatta, akárcsak Ninnius Crassus a maga Ilias-fordítását.⁵³⁵ Emellett szólhat, hogy Gellius Matiuszt rendszeresen *doctusként*, *eruditusként*

⁵²³ TRENCSENYI (1961) 167.

⁵²⁴ RIBBECK (1887) 302.

⁵²⁵ SCAFFAI (1994) 61.

⁵²⁶ LEO (1914) 189. n. 2.

⁵²⁷ USSANI (1929) 276.

⁵²⁸ LEO (1914) 189. n. 2.

⁵²⁹ LEO (1914) 189. n. 2.

⁵³⁰ TRAINA (1975) 55-6. erre a frg. 6-ban a homérosi párhuzamok alapján elképzelhető, de minden bizonnyal stilisztikai megfontolásból nem alkalmazott *mordicus*t hozza példának.

⁵³¹ ALFONSI (1945) 26-7., TRAINA (1975) 51-2.

⁵³² BROCCIA (1974) 21.

⁵³³ TRENCSENYI (1961) 167.

⁵³⁴ LEO (1914) 190.

⁵³⁵ ALFONSI (1945) 26.

emlegeti,⁵³⁶ és ezt nemcsak a mimiambusok kapcsán teszi – ennek alapján az *Ilias*ból is többet nézhetünk ki, mint népszerű Homéros-összefoglalást.

frg. 1 BÜCHNER: **corpora Graiorum maerebat mandier igni**
– vö. Il. 1. 56: **k»deto g|r Danaîn, Óti ·a qn»skontaj Đr©to.**
+ Il. 1. 52: **a„e^ d□ pura^ nekÚwn ka...onto qameia....**

A töredéket Varro idézi (de l. L. 7. 95). A kontextus egészét nem ismerjük, így nem tudhatjuk, hogy a máglyák képe hogyan került ebbe a sorba: egyszerű áthelyezéssel vagy a szövegrészlet komolyabb tömörítésének eredményeként. Mindenesetre a széles szövegszegmentálásban Andronicus örökségét láthatjuk viszont.

A **Danaîn** / *Graiorum* megfeleltetésben a Livius Andronicusnál szintén megfigyelhető modernizáló tendencia érvényesül. A *mandier* szóválasztásban hasonló stílusréteget láthatunk, mint az *Odusia nova* 39. töredékében; a szó Enniusnál is megtalálható (Ann. 125 SKUTSCH). A merész megszemélyesítés azonban önálló döntés, amely a távolsági kontamináció példajaként is felfogható, hiszen szintén Homérosra támaszkodik (vö. Il. 23. 182-3: **toÝj ¢ma so^ p£ntaj pàr™sq...ei**: “Ektora d' oÜ ti / dèsw Priam...dhn pur^ daptšmen, ¢ll| kÚnessin).⁵³⁷ A *maerebat* pontos fordítása a **k»deto**-nak; a tőle függő accusativus cum infinitivo ismét önálló fordítói döntés, tömörítés a forrásszöveghez képest. A sor hangzását az *m* és *r* hangok és a spondeusok határozzák meg, egyfelől a gyász, másfelől a tűzropogás – sőt a *mandier* ige által felidézett állatias zabálás⁵³⁸ – hangjainak aláfestéseként.

frg. 2 BÜCHNER: **obsceni interpres funestique ominis auctor**
– vö. Il. 1. 106: **m£nti kakîn oÜ pè potš moi tÕ kr»guon e□paj·**

Ez a részlet szintén Varrónál maradt fenn (L. L. 7. 96). Elsőre azt gondolhatnánk, az egész sor a forrásszöveg első két szavát bontja ki. Lehetséges azonban, és jól összefér a római vallási elképzelésekkel, hogy a *funesti ominis auctor* a görög sor második felének szabad, antonim fordítása: a jós maga is súlyosbítja (*auget*) a rossz előjelet azzal, hogy nem magyarázza jóra (oÜ ... tÕ **kr»guon e□paj**) – gondoljunk Caesar híres botlására: *Teneo te, Africa!* Ez azonban nem zárja ki, hogy a sor második felének pontos fordítása talán a következő sorban állhatott. Figyelemre méltó, hogy – akárcsak később Cicero, amikor fordításában Kalchast *augurnak* nevezi – Matius a jóslás mesterséges, tehát a jelek értelmezésére irányuló aspektusát emeli ki a **m£ntij** *interpreseként* való fordításával. Az *auctor* szóválasztás talán éppen az *augurt* csengeti vissza. Az *obsceni* a **kakîn**-hoz képest erősen konkretizáló fordítás; itt az augurszaknyelvbeli használatával találkozunk⁵³⁹ – bár

⁵³⁶ Gell. 7. 6. 5, 9. 15. 25, 24. 10.

⁵³⁷ TRAINA (1970) 106-7., RONCONI (1973) 35-6.

⁵³⁸ TRAINA (1975) 65.

⁵³⁹ Vö. Schol. vet. ad loc.: **kakÔmanti, ½toi tÕ dÚsfhmon toà K£lcantoj.**

meg kell jegyeznünk, hogy egyéb konnotációinak köszönhetően kicsit más szintre tereli a szidalmat.

frg. 3 BÜCHNER: **dum dat⁵⁴⁰ vincendi⁵⁴¹ praepes Victoria palmam**
– vö. Il. 7. 291-2:⁵⁴² **Ûsteron aâte machsÒmeq' e„j Ó ke da...mwn**
¥mme diakr...nV, dèV d' ~tšrois... ge n...khn.
vagy Il. 2. 332:⁵⁴³ **... e„j Ó ken ¥stu mšga Pri£moio ›lwmen.**

A töredéket Gellius őrizte meg (7. 6. 5), a *praepes* szóhoz fűzött magyarázatában. A sor az **e„j**-szel kezdődő részt fordítja: egyértelműen modernizálja, közel hozza az olvasóhoz a homérosi eredetit, több szempontból is. Niké mint istennő Homérosnál nem szerepel, Hésiodosnál bukkan fel először (Theog. 384: **ZÁlon ka^ N...khn kall...sfuron ™n meg£roisi**),⁵⁴⁴ szárnyas (*praepes*) ábrázolása pedig egyértelműen a hellenisztikus korhoz kötődik. A pálmaág mint a győzelem szimbóluma szintén poszthomérikus. Ez a fordítói megoldás azonban sikerrel kiváltja a római olvasó eszmevilágába nehezen beleilleszthető, győzelmet adó **da...mwn** fogalmát – illetve ha a második, TOLKIEHN-féle azonosítás a helyes (ez a kevésbé valószínű), költői többlettel tölti meg a már-már prózaian egyszerű homérosi kijelentést. A precedenst már Lívius Andronicus megteremtette, amikor bevezette az Odyszeiába Mnemosyné alakját (frg. 21 BÜCHNER: *Monetas filia*). Ráadásul a *praepes*, ahogy éppen Gellius szövegéből megtudjuk, az *augurok* nyelvének egyik szakkifejezése, amely a madarak kedvező irányú röptével, ill. kedvező helyre való letelepedésével kapcsolatban használatos⁵⁴⁵ – márpedig ennél mi sem jellemzőbb a szárnyas Victoriára, aki a küzdelemben az érdemesebb félhez röppen oda a pálmaággal. Nem beszélhetünk tehát sem *inscientiáról*, sem *neglegentiáról*, ahogy TOLKIEHN teszi,⁵⁴⁶ inkább nagyonis átgondolt fordítói magatartásról.

A *dum* a görög kötőszót pontosan fordítja, bár az igeidőt megváltoztatja – ez azonban nem lehetett zavaró, hiszen a főmondatban nyilván futurum állt. Az **¥mme diakr...nV** és a **~tšroisi** kimarad a fordításból. A **dèV** fordítása ismét pontos. A **n...khn** és a *vincendi palmam* esetében körülíró, metaforikus jelentésfelbontást láthatunk. A **da...mwn**-hoz képest a *Victoria* konkretizáció, amely ráadásul *figura etymologicát* képez a *vincendivel*. A *praepes* fordítói betoldás. Az alliterációk játéka (*d-d-v-p-v-p*) erősen köti a sort a római epikus hagyományokhoz.

frg. 4 BÜCHNER: **celerissimus advolat Hector**
– vö. Il. 12. 462-3: **Ö d' ¥r' œsqore fa...dimoj "Ektwr**
nukt^ qol çt£lantoj Øpèpia

⁵⁴⁰ TOLKIEHN (1896b) 294. *det* olvasatot hoz.

⁵⁴¹ A két GRONOVIVS *vincenti* olvasatot javasolt. Vö. BÜCHNER (1982) ad loc.

⁵⁴² Az azonosítás alapja SCALIGER javítása: *in secundo Iliadis* helyett *in septimo Iliadis*. Vö. TOLKIEHN (1896b) 294-5.

⁵⁴³ TOLKIEHN (1896b) 295.

⁵⁴⁴ TOLKIEHN (1896b) 294.

⁵⁴⁵ Gell. 7. 6. 3: *Iulius Hyginus ... 'Nam praepetes' inquit 'aves ab auguribus appellantur, quae aut opportune praeuolant aut idoneas sedes capiunt.'*

⁵⁴⁶ TOLKIEHN (1896b) 294.

A töredéket Priscianus (GL II. 334) idézi a *celer* „szabályos” felsőfokára példaként.

A görög aoristost a latinban praesens historicum váltja fel, ami a felfokozott tempójú elbeszélésben nagyonis a helyén van. Az *ad*-igekötő a mozgás irányát az **e,j**-nél kevésbé pontosan adja meg (a konkrét behatolás kifejezése talán a következő sorban állhatott); viszont az aoristos pontszerűségét perfektivizáló jelentésével jól érzékelteti,⁵⁴⁷ a mozgás sebességét azonban mind a *volat*, mind a *celerissimus* (ráadásul felsőfokban) hangsúlyozottan kifejezi. Nem tudhatjuk, lefordította-e Matius a hasonlatot; mindenesetre úgy tűnik, az éjszaka **qol** jelzőjét enallagének érzékeltte,⁵⁴⁸ amit a fordításban kiküszöbölt a *celerissimus* Hektórhoz kapcsolásával. Az *advolat* igének egyébként ez az első emberre vonatkoztatása a latin költői nyelvben.⁵⁴⁹ Hektór **fa...dimoj** jelzője kimarad, viszont a tulajdonnév nyomatékos sorvégi helye megőrződik. Az epikus **oesqore** alak stíluszintjét a célszövegben az enniusi mintára használt archaikus *celerissimus* alak imitálja; ez egyúttal azt a – főleg Vergilius által követett – módszert is jól példázza, amelynek révén a homérosi állandó jelzők helyére a cselekmény adott fordulatához illeszkedő jelzők, állapotthatározók kerülnek.⁵⁵⁰

frg. 5 BÜCHNER: **acrum**
– vö. Il. 15. 433: **tÒn ' œbalen kefal¼n Øp□r oÜatoj Ñxši calkù**
vagy Il. 15. 482: **e†leto d' ¥lkimon œgcoj økacmšnon Ñxši calkù**

A töredéket Charisius idézi (150 B) Caesellius Vindex nyomán, az *acrem* accusativus alak alternatívájaként. Valószínűsíthetjük, hogy az *acrum* – mint az **Ñxši** fordítása – nem a fegyver anyagának, hanem magának a fegyvernek a jelzője lehetett, így a **calkù** kimaradhatott a fordításból. Mindkét azonosítás esetében számolnunk kell azzal, hogy a fordítás során a mondat szerkezete erősen átalakult: az accusativus bevezetését csak így lehet elképzelni.

frg. 6 BÜCHNER: **ille hietans herbam moribundo⁵⁵¹ contigit⁵⁵² ore**

⁵⁴⁷ TRAINA (1975) 67.

⁵⁴⁸ RONCONI (1973) 37. a **nukt` qol †t†lantoj**-t Hektór közeledésének gyorsaságára vonatkoztatja, ellentétben a scholionok értelmezésével, amelyek szerint az általa keltett félelmet írja le (**nukt` t† fober† †moioàsin**). Ennek látszólag ellene szól a sor szó szerinti jelentése – a **Øpèpia** mint *accusativus Graecus* egyértelművé teszi, hogy a hősnek leginkább az arkifejezése emlékeztetett éjszakára –, de nyilvánvaló, hogy az éjszaka számos lehetséges jelzője közül azért éppen a **qo** áll itt, mert a Hektór külsejét leíró hasonlat ezáltal kapcsolódik Hektór aktuális cselekvésmódjához.

⁵⁴⁹ TRAINA (1975) 67.

⁵⁵⁰ TRAINA (1975) 67-8.

⁵⁵¹ KEIL *moribundus* olvasatot hoz.

⁵⁵² A kódexek *tenit* olvasatát LEO (1914) 190. javítja így. Egyéb, megfontolásra méltó javítások: *continet* (TOLKIEHN), *conterit* (BAEHRENS), *detinet* (KEIL). TRAINA (1975) 51-2. *continit* olvasatot javasol, amely a *continet* archaikus perfectum alakjaként szintén Ennius örökségéhez kapcsolná Matius szövegét.

A töredéket Diomedes őrizte meg (GL I. 345) a *hietare* ige példajaként. Adata szerint az idézet a 20. énekből való, itt azonban – és tegyük hozzá, az Iliason belül sehol másutt⁵⁵³ – nem található pontos párhuzama. A BÜCHNER által javasolt öt 20. énekbeli azonosítás⁵⁵⁴ mind egyforma joggal jöhet szóba, ahogy bármely más haláleset is ebből az énekből, mert a „fűbeharapás” képe egyikben sem szerepel – de az sem segít sokat, ha TOLKIEHN nyomán kétségbe vonjuk a Diomedes által megadott énekszám helyességét.⁵⁵⁵ Párhuzamként – ha tetszik, a távolsági kontamináció forrásaiként – csak jóval távolabbi sorokat jelölhetünk meg: *prhnšej* TMn kon...*Vsin Ńd|x lazo...ato ga<an* (Il. 2. 418), *ga<an Ńd|x eŒlon* (Il. 22. 17) vagy *Ńd|x >lon* (Œspeton) *oâdaj* (Il. 11. 749, 19. 61, 24. 738); mind több alanyra vonatkozik, tehát a mi sorunk egyiknek sem lehet a fordítása. A *hietans*ban foglalt képre a legközelebbi párhuzam az Odysseióban található (12. 350-1): *boŰlom' apax prŐj kàma canèn çpŐ qumŐn Ńlšssai / À dhq| streŰgesqai* TMën TMn n»sJ TMr»mV – de Ennius hatását is gyaníthatjuk mögötte (Ann. 483 SKUTSCH: *oscitat in campis caput a cervice revolsum*).⁵⁵⁶

TRAINA kiemeli, hogy az Iliasban a fentebb idézett kifejezések mindannyiszor elképzelt vagy elbeszél, de sohasem megjelenített eseményeket írnak le;⁵⁵⁷ esetünkben azonban, minthogy a kontextus ismeretlen, szintén nem zárhatjuk ki, hogy elbeszél eseményről van szó. Annyit mindenesetre leszűrhetünk, hogy Matiusnak meglehetett a maga Homérostól merített, de szabadon felhasználható epikus formulakincse a csatatéri halál leírására – valahogy úgy, mint Enniusnak.

Matius *aemulatio*s törekvéseit azonban nemcsak az mutatja, hogy az azonosíthatatlanságig függetleníti magát a forrásszövegtől. A *hietans* és a *moribundo* gyakorító árnyalata a homérosinál is erőteljesebben festi meg a harcok haláltusáját⁵⁵⁸ – talán a nehezen és bizonytalanul rekonstruálható állítmány is hozzájárult ehhez. A fű bevezetése a por helyett, ami a jelentéscsere fordítói operációjával csak nagyon gyengén írható le, szintén gazdagítja a képet: míg a harctér terméketlen pora egyértelmű párhuzamba állítható a halállal, a fű az élet szimbóluma, így az ember sorsával ellentétet képez – aminek a *b*-alliteráció többlethangsúlyt is ad.

frg. 7 BÜCHNER: **altera pars acii vitassent fluminis undas**
 – vö. Il. 21. 3-8: **œnqa diatm»xaj toŰj m□n ped...onde d...wke**
prŐj pŐlin, Î per 'Acaioˆ çtuzŐmenoi fobšonto
½mati tù protšrJ, Óte ma...neto fa...dimoj “Ektwr·
tí ·' oŦ ge procšonto pefuzŐtej, °šra d' “Hrh

⁵⁵³ TRAINA (1975) 52-3.

⁵⁵⁴ Il. 20. 387: ... *mšsshn k|k kefal»n· ç d' ũndica pŒsa keŒsqh*, 393: *•Wj œfat' eŰcŐmenoj, tŐn d□ skŐtoj Ősse kŒluye*, 399-400: *a„cm¾ femšnh ·Áx' Ństšon, TMgkšfaloj d□ / œendon apaj pepŒlaktó· dŒmasse dš min memaĭta*, 412: *qàne di| promŒcwn, eŒoj f...lon êlese qumŐn*, 417-8: *gnŰx d' œrip' o„mèxaj, nefšlh dš min çmfekŒluye / kuanšh, protˆ oŒ d' œlab' œentera cersˆ liasqe...j*.

⁵⁵⁵ Vö. BÜCHNER ad loc.

⁵⁵⁶ TRAINA (1975) 54. n. 3., 55.

⁵⁵⁷ TRAINA (1975) 53.

⁵⁵⁸ TRAINA (1975) 54.

p...tna prÒsqe baqexan TMrukšmen· 1m...seej d□
TMj potamÕn e„leànto baqÚrroon ørgurod...nhn.

A töredéket Gellius idézi (9. 14. 14), énekszámmal együtt, az V. declinatio alternatív genitivus alakjának példájaként.

Ismét a homérosi szöveg jelentős átszerkesztését láthatjuk. A coniunctivusszal nehéz elszámolni, nem ismerve a szöveg egészét – több kutató szövegromlásra gyanakszik. TRAGLIA *mittit / mittunt se in fluminis undas*,⁵⁵⁹ TRAINA *volvit se in fluminis undas* javítást javasol; utóbbi lehetőséget az eredeti szöveggel való összevetésen kívül egy vergiliusi párhuzam is alátámasztja (Aen. 11. 888-9: *pars in praecipitis fossas urgente ruina / volvitur*).⁵⁶⁰ Azt sem tudhatjuk, követte-e Matius az eredeti szöveg *inconcinntasát* (toÝj m□n – 1m...seej d□). Úgy tűnik azonban, hogy a folyó jelzői kimaradtak – az ørgurod...nhn emlékét őrizheti az *undas*. Az *acii*, amely római katonai reáliának tekinthető, a fordító betoldása: újabb közelítés a célkultúra képzetvilágához.

frg. 8 BÜCHNER: **an maneat specii simulacrum in morte**⁵⁶¹ **silentum?**
 – vö. Il. 23. 103-4: í pÒpoi Æ ·£ t...j TMsti ka^ e„n 'A□dao dÒmoisi
 yuc^{3/4} ka^ e†dwlon, øt|r fršnej oÙk æni p£mpan·

Ezt a töredéket szintén Gellius idézi az előbbihez kapcsolódóan (9. 14. 15), ugyancsak énekszámmal. A *morte* javítása nem feltétlenül szükséges, ha a *silentum* jelzőt a *simulacrum*hoz, nem pedig a közvetlenül előtte álló szóhoz kötjük. Ez esetben az *in morte* az e„n 'A□dao dÒmoisi fordítása lehetne, a homérosi kép kiküszöbölésével. Maga a *silentum* – amely lehet a főnevesült *silens* participium többes genitivusa, de akár egy újonnan alkotott **silentus* melléknévnek a *simulacrum*mal egyeztetett alakja is⁵⁶² – talán a második homérosi sor végét vonja össze: ha az alvilágban a lelkek elveszítik értelmüket, akkor a beszédre is képtelenek.

A kérdő forma bevezetése a fordító sajátja; contextus híján nehezen értelmezhető. Mivel Achilles, a beszélő a következő sorokban panaszkol, hogy Patroklos visszajár hozzá álmában, arra gondolhatunk, hogy a szövegösszefüggés valahogy így alakulhatott: „vajon amikor a halottainkról álmodunk, az puszta álmkép, vagy tényleg megmarad a képmásuk valahogyan?” Vagyis ismét a homérosi szöveg szabad továbbgondolásával állunk szemben. A *specii simulacrum* az e†dwlon fordítása jelentésfelbontással. A yuc^{3/4}-vel a fordító, úgy tűnik, valamiért nem tud mit kezdeni; vagy mivel a gondolat tartalma az eredetihez képest módosult, nincs helye benne a yuc^{3/4} valamely római megfelelőjének: lehet, hogy a lélek továbbélése nem kétséges, csak az élő emberhez való hasonlósága. A háromszoros s-alliteráció a feszült, várakozó csend képzetét kelti.⁵⁶³

A fršnej kérdése itt nem kerül elő, talán az elveszett következő sorban fejtette ki Matius.

⁵⁵⁹ TRAGLIA (1961) 81.

⁵⁶⁰ TRAINA (1975) 61-3.

⁵⁶¹ BAEHRENS javítása: *nocte* – figyelembe véve a következő Ilias-sor elején álló *pannuc...h-t* (vö. BÜCHNER ad loc.), amely azonban értelmileg már nem ide tartozik.

⁵⁶² Vö. Gell. 19. 7. 7: *silenta loca* (a *verba Laeviana* egyike). GRANAROLO (1973) 291.

⁵⁶³ ALFONSI (1945) 26. n. 49.

1. 2. 2. Ninnius Crassus

1. 2. 2. 1. Az Ilias-fordítás töredékei

Alkotói virágkorát RIBBECK nem sokkal Lucilius után, de Cicerónál jóval előbbre,⁵⁶⁴ BROCCIA az i. e. I. század elejére⁵⁶⁵ datálja. Hexameteres Ilias-fordításából két töredék maradt, további kettő hovatarozásáról viták folynak. Ennyiből elég nehéz képet alkotni a fordítás(ok) egészéről, vagy akár a verselés prozódiai sajátosságairól. A könyvbeosztást nála is eleve adottnak vehetjük.

frg. 1 BÜCHNER: <o>⁵⁶⁶ **socii, nunc fite viri**
– vö. Il. 16. 270: **ϕñšrej œeste f...loi, mn»sasqe d□ qoÚridoϑ ϕlkÁj**

A töredéket Nonius idézi (762 L) a *fite* imperativus példajaként, a 16. könyvből. Ez azért különös, mert az Iliasban ez a sor a 16. könyvbéli előfordulása előtt nem kevesebb, mint ötször bukkan fel,⁵⁶⁷ nem számítva további két, igen hasonló megfogalmazást.⁵⁶⁸ Ha tehát Ninnius valóban a 16. könyvben írta le ezt a sort először (nem pedig véletlenül ütötte fel ott a könyvet Nonius vagy a forrása), akkor megkockáztathatjuk a feltevést, hogy nem használt formulákat, hanem változatosságra törekedett a fordításban. A **f...loi** *socii* fordítása idiomatikus. Az eredetihez képest újításnak tekinthetjük a *fite* dinamikus létige bevezetését: a biztatás címzettjeinek nem amúgy is meglevő férfiaságukat kell bizonyítaniuk, hanem „férfiakká kell válniuk”, ha eddig nem lettek volna azok. Az I. századra kiveszőben levő forma talán egyúttal az epikus **ϕñšrej** alak stilisztikai ekvivalense is. A *nunc* szintén a fordító betoldása.

frg. 2 BÜCHNER: **nam non<dum> conivi oculos ego deinde sopore**
– vö. Il. 24. 637-8: **oÙ g£r pw mÚsan Ôsse ØpÕ ble£roisin ™mo<sin**
™x oá slj ØpÕ cers^n ™mÕj p£ij êlese qumÒn

A töredék Priscianustól való (GL II. 478), a *conivi* (vs. *conixi*) perfectum alak példajaként. A hivatkozás a 23. könyvre utal, de a megfelelő homérosi sor a 24. könyvben található (a XXIII-ból a XXIII könnyen elképzelhető szövegromlás).

A kötőszavak (**g£r / nam**), tagadó- és határozószók (**oÙ ... pw / nondum**) fordítása közel pontos. A *deinde* már a következő, elveszett sorra utal előre (**™x oá**). A *conivi oculos* az antonim fordítás egy példájának tekinthető: a beszélő maga válik cselekvővé, ahelyett hogy csak

⁵⁶⁴ RIBBECK (1887) 302.

⁵⁶⁵ BROCCIA (1974) 21.

⁵⁶⁶ JUNIUS beszúrása. SCALIGER ugyaneide *nunc* kiegészítést javasol.

⁵⁶⁷ Il. 6. 112, 8. 174, 11. 287, 15. 487, 734.

⁵⁶⁸ Il. 5. 529: **ð f...loi ϕñšrej œeste ka^ ¥lkimon Åtor >lesqe** – és 15. 561: **ð f...loi ϕñšrej œeste, ka^ a„dí qšsq' ™n^ qumù.**

megtörténne vele az elalvás (mŰsan Ősse). A ØpŐ blefŕoisin kimarad, az ™moξsin birtokos névmás helyett az alanyt teszi ki a mondat (ego). A *sopore* a fordító értelmező betoldása, amit részben az előbbi kihagyás indokolhat, részben pedig a *coniveo* ige másik, átvitt értelmű használata („szemet huny”).

1. 2. 2. 2. *Dubia*

További két töredék maradt fenn grammatikusoknál, amelyeknek mind a szerzősége, mind a hovatarozása kétes. A kéziratok egy bizonyos Naevius neve alatt hozzák őket, aki azonban nem lehet azonos a *Bellum Poenicum* költőjével; az egyiket pedig a *Cypria Ilias* cím alá rendelik. A kérdést többféleképpen próbálják eldönteni:⁵⁶⁹ BAEHRENS és BARDON mind a négy töredéket Ninniusénak tartja és egyazon műbe, a *Cypria Ilias*ba sorolja; TRAGLIA szerint az első két töredék való az Ilias-fordításból, a második kettő pedig Stasinus Kypriájának fordításából, amelyet Naevius készített (ennek ellenére homérosi sorokkal is megfelelteti őket); GRANAROLO pedig úgy véli, hogy az összes töredék Ninnius-tól való, az Ilias alexandriai szellemű, travesztiaszerű átdolgozásából, amelynek azonban egy másik alapszövege is van, Stasinus műve. BÜCHNER kiadásában a *Cypria Ilias* Naevius neve alatt szerepel; ezzel a megoldással ért egyet RONCONI is.⁵⁷⁰ A kérdés egyértelmű eldöntéséhez nem áll rendelkezésünkre elég adat. Az „ismertebb név vonzásának” jelensége elképzelhetővé teszi, hogy a kéziratok Naeviusa mögött valóban Ninnius rejtőzik. A *Cypria Ilias* és az *Ilias* cím pedig, ha két külön műről van szó, túl sok félreértésre adhat okot ahhoz, hogy jól megférjen egymás mellett – főleg mivel a grammatikusok „Naevius” idézésekor is felváltva használják a kettőt. Ezek persze nem perdöntő bizonyítékok, hiszen nem zárható ki, hogy két Naevius nevű költő alkotott Rómában másfél évszázad különbséggel, ahogy az sem, hogy a *Cypria Iliast* csak *Iliasként* idézik.

Ha a *Cypria Ilias* azonos a fentebb tárgyalt Ilias-fordítással, akkor a grammatikusok által megadott énekhivatkozások alapján ennek a két töredéknek a homérosi megfelelőit is meg kell találnunk. A frg. 1 BÜCHNER (*collum marmoreum torques gemmata coronat*), amely az 1. énekből való,⁵⁷¹ nem azonosítható az Ilias 1. énekének egy sorával sem – már csak azért sem, mert a *torques*-nek megfelelő **streptŐj**-t a görögök csak a perzsákkal való találkozásuk idején ismerték meg.⁵⁷² GRANAROLO szerint a töredék vagy Helené, vagy Aphrodité megjelenését írhatja le,⁵⁷³ akik közül egyik sem szerepel az 1. énekben. Mivel a rómaiak számára a *torques* elsősorban férfiékszerként ismert, gyanakodhatnánk egy impozáns külsejű és ennek megfelelően elbizakodott harcos (Achilleus? Agamemnón?) bemutatására – vö. a híres történetet T. Manlius Torquatus és a gallus párbajáról⁵⁷⁴ –, vagy még inkább Pallas Athéné megjelenésére, akinek harcias karakteréhez még illene ez az ékszertípus, a nőies *collum marmoreum*-mal együtt. Ez esetben azonban meglehetősen szabad átdolgozással állunk szemben, amit a fenti két, bizonyosan Ninnius-tól való részlet nemigen támaszt alá – amennyiben ilyen csekély anyag alapján lehet erről nyilatkozni. Ha azonban az Ilias előzményeit elbeszélő Kypria feldolgozásából való, akár Paris leírásába is illeszkedhet.

⁵⁶⁹ A vita összefoglalását lásd: GRANAROLO (1973) 290-1. n. 22.

⁵⁷⁰ RONCONI (1973) 37.

⁵⁷¹ A töredéket Charisius (184 B) idézi a *torques* nőnemű használatának példaként (*Naevius Cypriae Iliadis libro I*).

⁵⁷² *Der neue Pauly* s. v. *torques*.

⁵⁷³ GRANAROLO (1973) 290-1. n. 22.

⁵⁷⁴ Gell. 9. 13. 7 (Claudius Quadrigarius).

A második töredéket Priscianus (GL II. 502) őrizte meg a *potior* ige tárgyalásánál, forrásként az *Ilias* 2. énekét adva meg (*Naevius in Iliadis secundo*).

Naev. frg. 2 BÜCHNER:
– vö. Il. 2. 18-9:

penetrat penitus thalamoque potitur

bÁ d' ʔr' TMp' 'Atre□dhn 'Agamšmnona· tÕn d□ k...

canen

eŰdont' TMn klis...V, per^ d' ømbrÕsioj kšcuq' Űpnoj.

vagy Il. 3. 447:

'H ·a, ka^ ʔrce lšcosde kièn· ꝑma d' e†pet' ʔkoitij.

Mindkét homérosi azonosítást TRAGLIA javasolja. Tartalmi alapon és Priscianus adatát elfogadva az első azonosítás adódna, de a *thalamoque potitur* az Álom Agamemnónnál tett látogatásának elbeszélésébe nemigen illik bele. A 3. énekbeli azonosítás, amelyet GRANAROLO is elfogad,⁵⁷⁵ könnyebben elképzelhető, főleg a **lšcosde kièn** miatt. Szintén emellett szólna a háromszoros alliterációval és ezen belül *figura etymologica*val is kiemelt „behatolás” és „birtokba vétel”, amely erős szexuális konnotációkat idéz fel az olvasó tudatában; ráadásul a *III*-ból a *II* szövegromlással is könnyen előállhat. Ettől eltekintve a sor nem igazán alkalmas egy tízéves házasság jelenetének leírására, még akkor sem, ha Parisról és Helenáról van szó; sokkal inkább egy friss és szenvedélyes, sőt talán némiképp erőszakos szerelmi jelenet részeként képzelhetjük el.

Ennek alapján megkérdőjelezhető GRANAROLO feltevése a *Cypria Ilias* és a Ninnius-féle Ilias-fordítás azonosságáról.⁵⁷⁶ Ráadásul a Ninnius-féle Ilias már csak azért sem tartalmazhatta a Kypria cselekményét, mert akkor az énekek szerinti megfeleltetés felborult volna az előzményeknek az eposzba való belefoglalása miatt.

1. 3. Műfordítói tevékenység a neóterikusok körében

1. 3. 1. Catullus

Catullus két műfordításával kétféle arcát mutatja meg. A Sapphóból fordított 51. *carmen* minden ízében a szubjektív szerelmi líra első nagy római képviselőjének keze munkája, amelyben többé nem a lesbosi költőnő szól, hanem a római költő. Ezzel szemben a 66. *carmen*, amely Kallimachos Aitiájának egy részletét fordítja, a neóterikus műgondot dicséri: juxtalinéáris, az eredetit a lehető legszorosabban követni igyekvő, az eredeti irodalmi értékeit latinul reprodukáló fordítás,⁵⁷⁷ amely afféle költői ujjgyakorlatnak készült⁵⁷⁸ – természetesen Catullusról lévén szó, nem sikerülhetett rosszul.

1. 3. 1. 1. Az 51. *carmen*

⁵⁷⁵ GRANAROLO (1973) 292.

⁵⁷⁶ GRANAROLO (1973) 292.

⁵⁷⁷ MARIOTTI (1986²) 52.

⁵⁷⁸ FRAENKEL (1929) 265.

Az 51. *carmen* helye Catullus életművén belül vitatott; van, aki úgy véli, épp ennek a versnek révén ismerkedett meg a költő Lesbiával.⁵⁷⁹ Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a Lesbia-szerelem kezdetén született, vagy legalábbis első találkozásukról szól – talán maga a Lesbia név is ekkor született. A Sapphó-vers értelmezésére szintén sokféle javaslat született, a nászdaltól kezdve⁵⁸⁰ a szerelem első hullámának kifejeződéséig. A kérdést nehéz eldönteni, hiszen a vers vége nem maradt ránk. Catullus záróstrófája pedig nem visz közelebb a megoldáshoz: itt a költő már valószínűleg teljesen elszakadt a forrásszövegtől, sőt saját művén belül is olyan hirtelen fordulatot tesz, hogy egyes kutatók le is választják az utolsó versszakot a *carmen*ről,⁵⁸¹ mások pedig azt feltételezik, hogy a vers párbeszédese formájú, és itt már Lesbia beszél.⁵⁸²

Cat. 51. 1-5:

**Ille mi par esse deo videtur,
ille, si fas est, superare divos,
qui sedens adversus identidem te
spectat et audit
dulce ridentem ...**

– vö. Sapph. 31. 1-4:

fa...neta... moi kÁnoj ꜥsoj qšoisin
œmmen' ênhr, Ôttij ™n£ntiÒj toi
„sd£nei ka^ pl£sion «du fwne...-
saj ÛpakoÚei
ka^ gela...saj „mšroen ...

A fordítás és újraírás kettősségét Catullus már az első két sorban programszerűen jelzi: az első sor a *deo* egyesszámától eltekintve Sapphó szó szerinti fordítása, míg a második Catullus sajátja, az *ille* megismétlésével az előzőhöz kapcsolva; távoli görög párhuzamai ennek is megtalálhatók, de a *si fas est* speciálisan római színezetet kölcsönöz neki.⁵⁸³ A *superare* megjelenése a saját sorban talán nem véletlen: minden *aemulatio* célja ez.

A versszak többi részében a kisebb grammatikai változtatásokon kívül néhány fontosabb módosítás is történik: egyrészt az *identidem* bevezetése, amely (a gyakorító *spectat*tal együtt) áttételesen a beszélő időről időre megújuló szenvedésére is utal, és ráadásul a *te*-vel együtt összecsengést képez az eredeti ™n£ntiÒj toi szerkezetével⁵⁸⁴ másrészt pedig a látás érzékének kiemelése, amelyről az eredetiben nem esik szó. Catullus saját terepén kel versenyre Sapphóval, akire különösen jellemző, hogy képeiben, leírásaiban több érzékszervet mozgósít egyszerre (látvány, illatok, érintések). Szintén figyelemre méltó, hogy Catullus – miven a «du fwne...saj-t és a gela...saj „mšroen-t egybevonja a *dulce ridentem*-ben – nem ejt szót a szeretett nő csevegéséről: talán olyan messziről vágyakozik felé, hogy a szavak már nem jutnak el hozzá, talán

⁵⁷⁹ RIBBECK (1887) 317-8.

⁵⁸⁰ Pl. KRANZ (1930) 237.

⁵⁸¹ Pl. WORMELL (1966) 188-90.

⁵⁸² IMMISCH (1933) 13-6.

⁵⁸³ Aisch. Choéph. 60: tÒd' ™n brotoj qeÒj te ka^ qeoà plšon, Eur. Hipp. 360: øll' eꜥ ti mezon ¥llo g...

gnetai qeoà. – Vö. KRANZ (1930) 237.

⁵⁸⁴ WORMELL (1966) 190-1.

már nincs olyan állapotban, hogy hallja, csak annyit észlel, hogy a kiszemelt hölgynek valaki más teszi a szépet.⁵⁸⁵

5-8:

... misero quod omnes
eripit sensus mihi: nam simul te,
Lesbia, aspexi, nihil est super mi
<vocis in ore;>

– vö. Sapph. 31. 5-8:

... tÒ m' Ā m|n
kard...an TMn st»qesin TMptÒaisen,
çj g|r œj s' †dw brÒce' êj me fènais'
oÙd' Ýn œt' e†kei

A *misero* Catullus betoldása: talán csak jelen helyzetét festi, vagy ha ez a vers már visszatekintés, tudja, hová vezetett ez az este. Az *omnes eripit sensus mihi* az eredeti **kard...an TMn st»qesin TMptÒaisen**-hez képest kicsit kevésbé megfogható, de ugyanazt az egy pillanat alatt beálló döbbenetet írja le, ha nem is az eposz nyelvén. WORMELL hívja fel a figyelmet arra, hogy a szó szerinti fordításként szóbajöhető *cor micat* vagy *salit* nem valódi ekvivalenciák, mert használati körük inkább a félelemhez kötődik.⁵⁸⁶ Catullus szövegének belső koherenciáját mutatja a *mihi nam simul te* és a *nihil est super mi* egymásra felelő párhuzamossága, ahogy az is, hogy amint Sapphónál a **fènh** tövének ismétlődése köti ezt a versszakot az elsőhöz, Catullusnál a *spectat* és *aspexi* töltik be ugyanezt a szerepet.

9-12:

lingua sed torpet, tenuis sub artus
flamma demanat, sonitu suopte
tintinant aures, gemina teguntur
lumina nocte.

– vö. Sapph. 31. 9-16:

çll' †kan m|n glîssa œage lšpton
d' aÜtika crîi pâr ÛpadedrÒmhken,
Ñpp†tessi d' oÙd' Ýn Ôrhmm', TMpirrÒm-
beisi d' †kouai,
k|d d□ m' †drwj kakçsetai trÒmoj d□
paˆsan †grei, clwrotšra d□ po...aj
œemmi, teqn†khn d' Ńl...gw 'pideÚhj
fa...nom' œem' aÜtai·

⁵⁸⁵ Nem érthetünk tehát egyet IMMISCH (1933) 9. véleményével, aki szerint a **fwne...saj** kimaradásának oka, hogy az *identidem* és a *spectat* miatt nem fért bele a strófába.

⁵⁸⁶ WORMELL (1966) 192.

Az 1. sor után a 3. versszak követi a legszorosabban az eredetét.⁵⁸⁷ A nyelv „eltörésének” képét Catullus nem veszi át: a záróstrófa vezérmotívumául szolgáló *otium*mal nem férne össze a Sapphónál kimutatható epikus-harci terminológia⁵⁸⁸ követése, így az efféle konnotációktól mentes, magát az állapotot kissé szokványosabban leíró *torpetet* választja. A veszteséget kompenzál azonban a hangsúlyos záróhelyre kerülő *gemina teguntur lumina nocte*, amely az **Ñpp£tessi d' oÙd' Ÿn Ôrhmmi**-n kívül a teljes egészében kihagyott következő strófa „halálközeli élmény” motívumát is magába sűríti, az eredetiben nem szereplő enallagével és fény-árnyék ellentéttel még inkább kiemelve.⁵⁸⁹

Az 51. *carmen* tehát jól elemezhető műfordításként is, ez azonban nem meríti ki a lehetőségeket. Sapphó szavaival ugyanis Catullus saját költői éneke szólal meg: a *mi(hi)* nem a forrásszöveg beszélőjére utal, mint Livius Andronicus kezdősorában, hanem a „fordító”, aki éppolyan szuverén költőgyéniségként lép fel, mint az eredeti szerző. A fordítás tehát – ahogy Itzkowitz kiemeli – csak a vers felépítményét határozza meg, a teljes megvalósulást tekintve Sapphó hatása inkább ihletadónak tekinthető.⁵⁹⁰ Ezt mutatja nemcsak Sapphó 4. versszakának kihagyása (Catullus túl férfiatlannak találta⁵⁹¹), de sokkal inkább a váratlan fordulattal hozzáfűzött, önreflexiótól áthatott záróstrófa, amely számos értelmezésre nyitott. Catullus talán arra gondol, hogy ha római férfihoz méltó elfoglaltságot találna magának, nem esne a túlhevült érzelmek martalékául? Vagy azért ostorozza magát, amiért nem mer odamenni Lesbíához és megismerkedni vele?⁵⁹² Vagy azzal vet számot, hogy feladatát, az eredetét híven követő fordítást nem sikerült megvalósítania, mert hagyta, hogy az érzelmek eluralkodjanak rajta?⁵⁹³ Bármelyik és mindegyik olvasat igaz lehet.

1. 3. 1. 2. Bereniké hajfűrtje

A fordítás és az eredeti összevetése ebben az esetben különösen sok kockázatot rejt. A kallimachosi forrásszöveg ránk maradt töredékeinek legnagyobb részét egy, a XX. század elején felfedezett papirusz tartalmazza, amelynek olvasatai sok helyütt bizonytalanok. A Catullus-szövegnek szintén számos helyén van ok szövegromlást gyanítani, és túl nagy a kísértés, hogy a görög szövegbe a latin alapján vagy a latinba a görög alapján vezessenek be javításokat.

A 66. *carmen* bevezetőjéül, „kísérőleveléül” szolgáló 65. *carmen*ből kiderül, hogy a fordítás címzettje Hortensius. Arról azonban nem esik szó, hogy Hortensius pontosan ezt kérte-e Catullustól, vagy valami mást, aminek teljesítésére a költő a testvére halálának súlya alatt nem érzi képesnek magát. Az sem derül ki, hogy a Kallimachos-részlet fordítása akkor frissen készült-e vagy korábban.⁵⁹⁴ Ha az előbbi variáció az igaz, abból kiderül, hogyan tekintett Catullus az olyan műfordítói tevékenységre, amelybe saját személye nem involválódik, mint az 51. *carmen* esetében. Ez pusztán afféle mechanikus gyakorlatot jelenthetett számára, amelyhez nem szükséges

⁵⁸⁷ KRANZ (1930) 237.

⁵⁸⁸ IMMISCH (1933) 7., O'HIGGINS (1990) 158-65.

⁵⁸⁹ IMMISCH (1933) 9-10., WORMELL (1966) 193. Az utóbbi kutató szerint egyébként görög rokona, a **gšmw** hatására a *gemina* itt „teljes” jelentésben áll.

⁵⁹⁰ ITZKOWITZ (1983) 132.

⁵⁹¹ WORMELL (1966) 192.

⁵⁹² Így érti O'HIGGINS (1990) 165-6.

⁵⁹³ Így érti ITZKOWITZ (1983) 132-3.

⁵⁹⁴ Vö. PFEIFFER (1932) 216. n. 97., WORMELL (1966) 196. n. 17.

különösebb ihlet vagy megfelelő lelkiállapot, viszont alkalmas lehet rá, hogy az ember gondolatait elterelje a szomorú valóságról.⁵⁹⁵

Ha a 66. *carmen* nem tekinthető is szó szerinti fordításnak, mindenesetre valami olyasfélének készült. WORMELL szerint a forrásszöveg szoros követésének célja a latin nyelv hozzáidomítása a hellenisztikus formákhoz, aminek az új verselési törvények, témák, műfajok eltanulásán kívül része volt a görög hangzáshoz való közelítés is.⁵⁹⁶ Ez utóbbival magyarázható Catullus fordításának egy jellemző tendenciája, amely a későbbi fordításokban is megtalálható: az eredetiből változtatás nélkül vagy minimális változtatással átvett tulajdonnevek a célszövegbeli soron belül a forrásszöveggel azonos helyen állnak. Ezek köré szervezi Catullus a sor többi részét – és gyakran ez a módszer okozza a szószerintiségtől való eltéréseket, hiszen a fordító némiképp megkötöti a saját kezét.

A következőkben néhány, szövegkritikailag kevésbé vitatott részletet veszünk sorra.

Cat. 66. 43-4: **ille quoque eversus mons est, quem maximum in oris
progenies Thiae clara supervehitur**

– vö. Kallim. frg. 110. 44: $\phi mn\epsilon]mw[n\ Qe\dots hj\ \phi rg\ \text{Ø}j\ \text{Ø}]per\text{f}\check{s}[r]et[ai$

Figyelemre méltó a $\text{Ø}per\text{f}\check{s}retai$ morfémaszinten is pontos *supervehitur* fordítása, amely ráadásul a soron belül is az eredetivel azonos helyet foglal el.⁵⁹⁷ A pentameter szórendje az eredetit követi, a mondatrészi viszonyok szintén; a soron belül a tulajdonnév helyzete megfelel az eredetinek. A kyrénéi dialektusból származó $\phi mn\epsilon mwn$ stílusértékéből⁵⁹⁸ visszaad valamit a költői nyelvre jellemző *progenies*.

Cat. 66. 47-50: **Quid facient crines, cum ferro talia cedant?
Iuppiter, ut Chalybon omne genus pereat,
et qui principio sub terra quaerere venas
institit ac ferri stringere duritiem!**

– vö. Kallim. frg. 110. 47-50: $t\dots pl\text{Ø}kamoi\ \cdot\check{s}xwmen,\ \text{Ø}t'\ o\ddot{U}rea\ to\langle a\ sid\rangle[r]J$
 $e\check{\text{p}}kousin;\ Cal\acute{U}bwn\ \ae j\ \phi p\text{Ø}loito\ g\check{s}noj,$
 $gei\text{Ø}qen\ \phi nt\check{s}llonta,\ kak\text{Ø}n\ fut\text{Ø}n,\ o\check{\text{t}}\ min\ \ae f[h]nan$
 $p\check{r}\acute{i}toi\ ka\hat{\ }tup\dots dwn\ \ae frasan\ \text{™}rgas\dots hn.$

Az első két sor kólónról kólónra tartja magát az eredetihez, Catullus csak egészen apró változtatásokat tesz, ilyenek a $\cdot\check{s}xwmen$ számának-személyének átalakítása, ill. az *omne* betoldása. *Iuppiter* invocációját szintén Catullus vezeti be; ez veszi át az eredeti *enjambement* szerepét, amelyet a fordító az *oÜrea* kihagyásával került el. Viszont ennek segítségével a *Chalybon* megőrzi eredeti helyét – egyébként, jegyezzük meg, eredeti görög ragozott alakját is. A második két sor fordítása

⁵⁹⁵ ITZKOWITZ (1983) 131-2.

⁵⁹⁶ WORMELL (1966) 196.

⁵⁹⁷ WORMELL (1966) 196-7.

⁵⁹⁸ PFEIFFER (1932) 187-8.

tartalmilag meglehetősen szabad – a latin költő még a vas felfedezésének mítoszát is módosítja némiképp, ismeretlen okból –, formailag azonban jóval kevésbé: Catullus itt már leképezi a forrásszövegben is látható soráthajlást, sőt az 50. sor végén a mondatrészek-szófajok sorrendisége is megfelel az eredetinek (főnév genitivusban – ige – főnév accusativusban).⁵⁹⁹ Emellett, noha a *ferri stringere duritiem* csak teljes átalakítással vezethető le a **tup...dwn œfrasanTMrgas...hn**-ből, a kettő majdnem pontosan megfelel egymásnak metrikailag, ráadásul az eredetiben felfedezhető *t-r* hangfestés szintén átjut a célszövegbe.

Egyetérthetünk PFEIFFER meglátásával, mely szerint a *Coma Berenices* elsősorban a formáról, nem pedig a tartalomról szól⁶⁰⁰ – ahogy ALFONSI Cato nyomán megfogalmazta: *verba tene, res sequetur*.⁶⁰¹ Catullus – a műfordítás eddigi történetében szinte példátlan módon – nem engedi meg az eredetitől való terjedelmi eltéréseket.⁶⁰² Lehetőség szerint igyekszik visszaadni a célszövegben az eredeti szórendet, metrikai viszonyokat, sőt még a hangzást is – az erre való törekvés olyan esetekben is megfigyelhető, amikor a forrásszöveg és célszöveg nem állítható egymással lexikai megfelelésbe. HERESCU véleménye tehát, hogy Catullus a római műfordítás hagyományainak megfelelően dolgozik,⁶⁰³ kissé leegyszerűsíti a valóságot. Az eredetitől való helyenkénti elkanyarodás Catullusnak ebben a munkájában nem annyira a költői *aemulatio* szándékának tudható be – vagy ha mégis, leginkább arra mutat, hogy költőnk az adott helyen nem a forrásszöveg jelentését tartotta fontosnak reprodukálni a célszövegben, hanem annak valamely másik aspektusát. Nem véletlen tehát, hogy a 65. *carmen*ben a *Coma Berenices*re ezekkel a szavakkal utal: *haec expressa tibi carmina Battiadae* (16), hiszen célja valóban az volt, hogy mintegy a kallimachosi szöveg lenyomatát hozza létre a római költészetben – ha nem is szó szerint, de részleteiben is pontosan.⁶⁰⁴

1. 3. 2. Varro Atacinus

Varro Atacinus költészete valahol félúton áll Ennius követői és a neóterikusok között.⁶⁰⁵ Látható ez már abból is, hogy elsősorban az eposz területén alkot, bár – legalábbis első nagy költői vállalkozása, a *Bellum Sequanicum* után – ezek a művei is hellenisztikus előzményekhez kapcsolódnak: az *Ephemeris* Aratoshoz, az *Argonautica* pedig Apollónios Rhodioshoz.

Az *Argonautica* nem tekinthető egyszerű fordításnak: ehhez a fordító költői személyisége túlságosan erősen érvényre jut benne⁶⁰⁶ – így leginkább az integráció típusába sorolható. Varro helyenként egyszerűsíti, helyenként új képekkel gazdagítja az eredetit (pl. frg. 2 BÜCHNER: *Tiphyn et aurigam celeris fecere carinae*), viszont az összes ránk maradt töredéknek egyértelműen azonosítható megfelelője van Apollónios Rhodiosnál. Még ha a terjedelem betartásának elvét Varro nem tartja is olyan szigorúan szem előtt, mint Catullus, mégis úgy sejtethetjük, a görög forma megközelítésére való törekvés fontos szerepet játszott ennek a latin eposznak az alakulásában. Fontos jele ennek,

⁵⁹⁹ PFEIFFER (1932) 212.

⁶⁰⁰ PFEIFFER (1932) 216-7.

⁶⁰¹ ALFONSI (1945) 31.

⁶⁰² FRAENKEL (1929) 266.

⁶⁰³ HERESCU (1957) 167-9.

⁶⁰⁴ WORMELL (1966) 198.

⁶⁰⁵ ALFONSI (1945) 79.

⁶⁰⁶ GRANAROLO (1973) 309.

hogy a görög nevek – mind a patronymikonok, mind a ragozott alakok – szinte változtatás nélkül kerülnek át a latinba⁶⁰⁷ (pl. frg. 1 BÜCHNER 3: *Lernum Naupliades Proetus, sed Nauplion edit*, frg. 3 BÜCHNER 3: *tellurem Oeaxida*).

frg. 5 BÜCHNER: **Te nunc Coryciae tendentem spicula nymphae
hortantes 'o Phoebē' et 'ieie' conclamarunt.**
– vö. Ap. Rhod. 2. 711-2: **poll| d̄ KwrÚkiai nÚmfai, Pleistoκo qÚgatrej,
qarsÚneskon œpessin, „,th te” kekllhgxai·**

A megszólítás bevezetése máris arra mutat, hogy Varro eltért az eredetitől: vagy az elbeszélő szól ki a szövegből Apollónhoz, vagy pedig a latin költő egyenesben idézte az istenhez szóló imát. A széles szövegszegmentálásra jellemző, hogy a *tendentem spicula* megfelelője (t̄oixisi) a 706. sorban található. A betoldás egyébként a kimaradó **Pleistoκo qÚgatrej** helyére kerül: Varro ezek szerint nem terhelte túl a szövegét nélkülözhető mitológémákkal, ha a görög *couleur local* megteremtéséhez nem volt rájuk szüksége.⁶⁰⁸ A *Coryciae* nemcsak formájában, de a sorban elfoglalt helyét tekintve is megegyezik az eredetivel, a *nymphae* azonban a sor végére kerül. Az **œpessin** szintén kimarad, de ez nem számít jelentésvesztésnek; a helyére az *o Phoebē* kultikus felkiáltás kerül, amely a római olvasó számára ismerősebb része lehetett az Apollón-kultusznak, mint az *ieie*. A sort keretező két ige kevés változtatással kerül át a latinba: a grammatikai viszonyok (participium *vs.* ragozott ige) ugyan megfordulnak, a jelentéselemek sorrendje azonban megfelel az eredetinek. A hangutánzó *ieie* megmarad az eredeti helyén. A *versus spondiacus* szintén a forrásszöveg metrumát képezi le – ebből látható, hogy míg Ennius még nem tulajdonított a hexameter e fajtájának különös jelentőséget, Varro a neóterikus esztétika fényében már egzotikumot lát benne, a kiemelés egy eszközét, amelyet érdemes a célszövegben is megőrizni.

frg. 8 BÜCHNER: **Desierant latrare canes urbesque silebant:
omnia noctis erant placida composta quiete.**
– vö. Ap. Rhod. 3. 749-50: **oÙd□ kunîn Ølak¾ œt' çn| ptÒlin, oÙ qrÒoj Æen
°c»eij, sig¾ d□ melainomšnhn œcen Ôrfnhn·**

Varro kiküszöböli az eredeti soráthajlását, de érdekes módon ennek ellenére az első sor minden jelentéselemet tartalmaz, amit a forrásszöveg első sora; a *silebant* ezen belül az antonim fordítás példájának tekinthető. Az *urbes* többesszáma segítségével a latin költő szélesebbre terjeszti a leírást az eredetinel.

A második sor érdekes játékba lép az eredetivel: a cezúra tagolózerepének köszönhetően a mondat kétféle értelmezésre is nyitott. Első látásra úgy tűnik, mintha az *erant* egymagában lenne az állítmány („mindent az éjszaka birtokolt”), ami akár a forrásszövegbeli **œcen**-nek is megfelelő lenne úgy, hogy a célszövegben a viszonyok megfordulnak: az éjszaka nem a „birtok”, hanem a „birtokos”. Csak továbbolvasva derül ki, hogy a *composta* is az állítmány része – ezzel

⁶⁰⁷ ALFONSI (1945) 80.

⁶⁰⁸ GRANAROLO (1973) 309.

viszont még hangsúlyosabbá válik a fordítás teljes átalakítás jellege, hiszen még az **œcen** összekapcsoló szerepe is megszűnik, csak a **sig»** marad meg mint közös elem. Míg Apollónios Rhodiosnál a sötétség az uralkodó motívum (**melainomšnhn ... Ôrfnhn**), Varrónál sokkal inkább a csend és nyugalom: a sötétség csak mint a *nox* keltette asszociáció jelenik meg a szövegben.

Varro fordítói tevékenységét leginkább úgy jellemezhetjük, hogy ötvözi magában Catullus kétféle műfordítói módszerét. Egyfelől igyekszik saját szövegét „őrálló szavak”⁶⁰⁹ segítségével lehorgonyozni az eredetihez, másrészt viszont saját alkotói személyiségén átszűrve a forrásszöveget, új művet alkot, amely követi ugyan a görög eposzt, mégsem annak szolgai másolata, hanem annál jóval több. Valahogy így fog új életre kelni Homéros és számos más költői előd – köztük maga Varro – Vergilius epikájában.

⁶⁰⁹ DEVECSERI (1961) 614.

2. Cicero, avagy a műfordítás elmélete és gyakorlata

2. 1. A műfordítás helye és legitimációja a Cicero-korabeli római kultúrában

Cicero korára a fordítás réges-rég elvesztette kultúráközvetítő szerepét, hiszen a kultúra már nem szorult rá, hogy közvetítsék. A görög mitológia éppúgy szerves része volt a római köztudatnak, mint az előkelő római gyermekek elemi oktatásának a homérosi eposzok és Ennius *Annalese* – fej fej mellett. A görög műfajok és formakincs nagy része szintén meghonosodott már a római költészetben, és ez a folyamat a neóterikusokkal még intenzívebbé vált. A műfordításnak, legalábbis ami a nem-prózai irodalmi formákat illeti, immár vitathatatlanul nem az idegen mű megismertetése, a római kultúrába való átültetése a célja; maradéktalanul felváltja ezt az irodalmi *aemulatio*, egy – adott esetben idegen nyelvű – alapszöveg művészi újrafeldolgozása, továbbfejlesztése, új kontextusba helyezése. A szakfordítás létjogosultsága természetesen továbbra sem szűnt meg, ahogy a népszerű irodalom is éppúgy terjedt fordításban, mint eredetiben – gondoljunk Sisenna erotikus regényfordítására –, ezek az örök műfajok azonban kívül esnek vizsgálódásunk keretein.

2. 2. Fordítás a szónokképzésben

2. 2. 1. *Institutio Ciceroniana*

A fordítás helyet kapott a szónokképzésben is,⁶¹⁰ a parafrázis („ismert tartalom megfogalmazása másképp”) feladattípusának nehezített változataként. Ebből máris nyilvánvaló, hogy nem pusztán a tartalom visszaadása volt a cél, mint egy nyelvtanulási célokat szolgáló fordítási feladat esetében, hanem formailag is értékelhető alkotás létrehozása – ami azt is implikálja, hogy a forrásnyelv és célnyelv közti feszültség a célszövegben már nem érződhetett. A *De oratore*-ban (1. 155) így szól erről L. Crassus, akinek szavaival Cicero minden bizonnyal saját tanulmányairól is vall:

Postea mihi placuit, eoque sum usus adulescens, ut summorum oratorum Graecas orationes explicarem, quibus lectis hoc adsequerbar, ut, cum ea, quae legeram Graece, Latine redderem, non solum optimis verbis uterer et tamen usitatis, sed etiam exprimerem quaedam verba imitando, quae nova nostris essent, dummodo essent idonea.

Vagyis a retorikaoktatók és a gyakorló szónokok mind a nyelvi tudatosság, mind a nyelvi kreativitás fejlődésére nézve jótékony hatásúnak tartották a fordítási gyakorlatokat. Ahogy az archaikus kor költői, úgy az aranykor szónokai sem riadtak vissza a nyelv gyarapításától, ha egy-egy görög szót frappáns újítással tudtak visszaadni⁶¹¹ – különösen igaz ez a költői szövegekre, ahol ennek az eljárásnak Naevius óta nagy hagyománya volt. Későbbi szerzők retorikai műveiből,

⁶¹⁰ Suet. De gramm. 25. 8: *Nam et dicta praeclare per omnes figuras, per casus et apologos aliter atque aliter exponere et narrationes cum breviter ac presse tum latius et uberius explicare consueverant, interdum Graecorum scripta convertere...*

⁶¹¹ TEVES COSTA (1970) 24-5. n. 9.

illetve ilyen tárgyú megjegyzéseiből⁶¹² – akik részben az értő olvasás, részben a fogalmazás készségének fejlesztésére ajánlják a fordítást, görög-ről latinra és latinról görögre egyaránt – kiderül, hogy ennek a szónoki gyakorlatnak is az *aemulatio* volt a legfontosabb eleme, ugyanúgy, mint az egynyelvű parafrázis gyakorlatának, amellyel a fordítás rendszerint párhuzamba kerül:⁶¹³ lehet bővíteni, tömöríteni, átfogalmazni, de mindenképpen az a cél, hogy az új szöveg jobban sikerüljön, mint az eredeti.

Hogy hogyan is működhetett ez a gyakorlat, annak egy példáját láthatjuk a *Rhetorica ad Herennium* egy részletében, amely – mint TOLKIEHN⁶¹⁴ kimutatta – az Ilias egy részletét bontja ki szabad parafrázis formájában.

Il. 9. 591-4:

... ka... of katšlexen Ꞗpanta

k»de', Ós' ϕnqrèpoisi pšlei tîn ¥stu jləV·

¥ndraj mᶯn kte...nousi, pÒlin dš te pàr ϕmaqÚnei,

tškna dš t' ¥lloi ¥gousi baquzènouj te gunaϕkaj.

Rhet. Her. 4. 51:

Nam neminem vestrum fugit, Quirites, urbe capta quae miseriae consequi soleant:

arma qui contra tulerunt, statim crudelissime trucidantur; ceteri, qui possunt per aetatem et vires laborem ferre, rapiuntur in servitutum, qui non possunt, vita privantur;

uno denique atque eodem tempore domus hostili flagrabit incendio,

et quos natura aut voluntas necessitudine et benivolentia coniunxit, distrabuntur; liberi partim e gremiis diripiuntur parentum, partim in sinum iugulantur, partim ante pedes constuprantur.

Nemo, iudices, est, qui possit satis rem consequi verbis nec efferre oratione magnitudinem calamitatis.

Pontos megfelelést az első két Ilias-sor esetében látunk utoljára. Itt szinte az összes komolyabb eltérést az okozza, hogy a leírás eltérő kontextusba kerül: így is mindössze a Ꞗpanta és az ϕnqrèpoisi marad megfelelő nélkül, illetve a Ósa mennyiségi jelentése megy veszendőbe. A pšlei általános jelentését két lexémára bontva látjuk viszont a *consequi soleant* szerkezetben. Ezt leszámítva a fordítás lexikailag pontos. Grammatikailag egyetlen komoly változás történik: az ϕnqrèpoisi-hoz kapcsolódó vonatkozó mellékmondat helyébe egy ablativus absolutus kerül, amely a forrásszövegbeli megfelelőjével ellentétben a tagmondat elejére helyeződik át, témamegjelölő funkcióban.

Ezzel a fordítástechnikai szempontból vizsgálható rész véget is ért, mert mostantól a szó a retorikáé. A kihagyott ϕnqrèpoisi-ért bőszeges kárpótlásban részesülünk, hiszen az egyszerű ¥ndraj mᶯn kte...nousi háromszoros *diairesis*szel (harcosok, munkabírók, nem munkabírók) való kibontása és továbbgondolása egyértelműen visszairányítja a figyelmet az elfoglalt város

⁶¹² Sen. Contr. 9. 1. 13: *Memini deinde Fuscum, cum haec Adaei sententia obiceretur, non infitiri transtulisse se eam in Latinum; et aiebat non commendationis id se aut furti, sed exercitationis causa facere. Do, inquit, operam ut cum optimis sententiis certem, nec illas corrumpere conor sed vincere.* – és Quint. 10. 5. 2: *id Messalae placuit, multaeque sunt ab eo scriptae ad hunc modum orationes, adeo ut etiam cum illa Hyperidis pro Phryne difficillima Romanis subtilitate contenderet.*

⁶¹³ Plin. 7. 9. 2-3, Quint. 10. 5. 4-8 (*ex Latinis conversio*).

⁶¹⁴ TOLKIEHN (1896a) 237.

lakóira. Az ezzel szembeállított következő tagmondatokat, talán a **dš te** ismétlődéséből kiindulva, a szónok egybefoglalja (*uno atque eodem tempore*), de a második tagot bővebben ki is fejtí – bár inkább a gyerekekre összpontosít: az Ilias-beli visszafogott **¥gousi**-t újabb háromszoros *diarexis* teszi kegyetlenül képszerűvé. Végül egy utolsó, prózaritmussal gazdagon díszített sor zárja be a keretet a részlet körül (*neminem vestrum fugit ... – nemo est qui possit ...*).

Nem véletlen, hogy éppen egy Homéros-részlettel találkoztunk ennek a szónoki gyakorlatnak a példajaként: Homéros jelentősége ugyanis nem ért véget az elemi iskolában, a *grammaticus* keze alatt, hanem a szónokképzésre is kiterjedt, bár természetesen más szemszögből. Mint látjuk, egyrészt témákat szolgáltatott, másrészt azonban konkrét stíluseszközöket is lehetett belőle meríteni. Erre ismét a *Rhetorica ad Herennium*ban látunk példát, ahol a túlzás stíluseszközének szemléltetésekor egy Homéros-sor szinte szó szerinti fordítását találjuk:⁶¹⁵

Rhet. Her. 4. 44: **Cuius ore sermo melle dulcior profluebat.**
 – vö. Il. 1. 249: **toà ka^ çpÕ glèsshj mšlitoj gluk...wn ·šen aÙd»**

Az egyetlen átalakítás az **çpÕ glèsshj** helyettesítése egy tágabb, általánosabb képpel (*ore*), amely azonban felidézí a hallgató-olvasó tudatában az *orator*, *oratio* fogalomkörét, illetve a *pro-* igekötő bevezetése, amelyet a prózaritmus igényei is indokoltá tesznek.

Cicero és kortársai fordítói gyakorlatát minden bizonnyal meghatározták az ilyen típusú iskolai feladatok, hiszen ennek folyamán rögzülhettek egyes fordítói eljárások, illetve a fordítás műveletéhez való alapvető hozzáállás. Sőt, részben talán itt gyökerezik a római műfordítások „retorikus” jellege, amelyet sokszor emleget a tudomány – akár deskriptív módon, akár a negatív értékítélet felhangjával.

2. 2. 2. A *De optimo genere oratorum*

Cicerónak egyetlen fordításáról tudunk, amely a retorika területén mozog, még hozzá oly módon, hogy egyértelműen műfordításnak, nem pedig szakfordításnak tekinthető. Ez pedig a híres Aischinés–Démostenés beszédpár, a *Ktésiphón ellen* és *A koszorú* fordítása, amelynek bevezetőjéül a *De optimo genere oratorum* szolgált valaha. Mind a fordításokat, mind bevezetőjüket rejtély övezi. A beszédpár latin verziója nyom nélkül elveszett, sem maga Cicero, sem kortársai, sem az utókor nem szól róluk.⁶¹⁶ A *De optimo genere oratorum* azonban már az i. sz. I. században Cicero neve alatt cirkulált, de szerzőségét már akkor megkérdőjelezték. Míg Asconius Pedianus⁶¹⁷ nem hisz benne, hogy Cicero munkájáról van szó, Hieronymusnak⁶¹⁸ nincsenek kétségei – bár a két beszéd fordítását ő sem látta. Az írásmű cicerói eredetét több tudós is vitatta, az említett bizonytalanságok mellett stilisztikai és tartalmi érvekre alapozva.⁶¹⁹ Felmerült a lehetőségek között,

⁶¹⁵ TOLKIEHN (1896a) 238 – aki azt is kiemeli, hogy a sorunk előtt és után található egy-egy idézet szintén homérosi ihletésű.

⁶¹⁶ DIHLE (1955) 303.

⁶¹⁷ Asc. Mil. p. 26 KIESSLING–SCHOELL: *Quod iudicium cum ageretur, exercitum in foro et in omnibus templis quae circum forum sunt collocatum a Cn. Pompeio fuisse non tantum ex oratione et annalibus, sed etiam ex libro apparet qui Ciceronis nomine inscribitur de optimo genere oratorum.*

⁶¹⁸ Hier. Epist. 57. 5.

⁶¹⁹ Az érvek összefoglalására vö. DIHLE (1955) 305-12.

hogy egy Cicero nyomdokain járó iskolai gyakorlatról van szó,⁶²⁰ esetleg Cicero posztumusz kiadott, félkész munkájáról.⁶²¹ Ezzel összefüggésben próbálják magyarázni a fordításokat borító homályt is. Soha nem is léteztek, és a fordító (bárki lett legyen is) csak a bevezetőig jutott el – amelyet az antik (és modern) szokással ellentétben már előre megírt? Vagy korán elvesztek, mert hitelességüket már a közvetlen utókor kétségbe vonta?⁶²² Vagy elkészültek, de Cicero végül mégis az „asztalfiók” mélyére száműzte őket, és bevezetőjük csak a sors különös szeszélyének köszönheti fennmaradását? Mindenesetre a *De optimo genere oratorum*, eltekintve minden, az *ultima manus* hiányával is megmagyarázható szerkezeti és stilisztikai hiányosságától, jól illeszkedik Cicero gondolatvilágába – ahogy a hitelességét vitató DIHLE is megjegyzi: *was an dem Traktat gut ist, steht irgendwo sonst bei Cicero*⁶²³ –, ezért egy árnyalatnyi bizonytalansággal, de Cicero műveként kezeljük.

Sohasem fogjuk megtudni, hogy Cicerónak a bevezetőben lefektetett fordítástechnikai alapelvei hogyan valósultak meg a gyakorlatban – pedig izgalmas lett volna látni, milyen, amikor egy szónok saját szónok-példaképétől való beszédet fordít. Így arra vagyunk utalva, hogy az alapelvekből kiindulva próbáljuk elképzelni ezt a beszédpárt. Ez nem tűnik jogosulatlanak, hiszen adott esetben egyértelműnek látszik, hogy a bevezetés utólag készült, így a módszertani megjegyzések is inkább a fordítás során szerzett tapasztalatokat és a munka közben alkalmazott eljárásokat, nem pedig előzetesen leszögezzet, majd soha valóra nem váltott elveket tükröznek.

A mi szempontunkból fontos rész a bevezető közepe táján kezdődik (13-15):

Sed cum in eo magnus error esset, quale esset id dicendi genus, putavi mihi suscipiendum laborem utilem studiosis, mihi quidem ipsi non necessarium. Converti enim ex Atticis duorum eloquentissimorum nobilissimas orationes inter seque contrarias, Aeschinis et Demosthenis; nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi. Non enim ea me adnumerare lectori putavi oportere, sed tamquam appendere. Hic labor meus hoc assequetur, ut nostri homines quid ab illis exigant, qui se Atticos volunt, et ad quam eos quasi formulam dicendi revocent intellegant.

Vagyis a műfordítás célja: stilisztikai mintaként szolgálni az atticizmus mércéjének felállításához. Merész és némiképp ellentmondásos vállalkozás, főleg ami a fordítói módszert illeti. A sokat idézett kulcsmondat (*nec converti ut interpres, sed ut orator*) a célkitűzés fényében teljesen jogosult. TRAINA szerint a *(con)vertere* a „domesztikáló” műfordítás, a görög tartalom latin formába öltöztetésének igéje; Cicero a versfordításokra minden esetben ezt használja.⁶²⁴ A „tolmács” és a „szónok” között számos szempontból komoly különbség van. A tolmács – ill. az a fordító, aki egy tolmács módszerével dolgozik – készen kapott anyagot alakít át, nem látja át a szöveg egészét, és szorult helyzetében sokszor tudattalan, spontán fordítói döntésekre kényszerül; ezzel szemben a szónok maga teremti a szöveget, teljes hatalommal rendelkezik fölötte, van ideje kidolgozni azt, és bármelyik döntését meg tudja okolni mesterségének érveivel.⁶²⁵

⁶²⁰ DIHLE (1955) 314.

⁶²¹ Így gondolja BICKEL (1955) 288., aki annak alapján, milyen gondos bánásmódban Cicero hagyatéka részesült, nem tartja elképzelhetőnek a „hamisítást”.

⁶²² DIHLE (1955) 304.

⁶²³ DIHLE (1955) 314.

⁶²⁴ TRAINA (1970) 61-5.

⁶²⁵ HELL (2004) 28-31.

Az *ut* kötőszó használata azonban nem véletlen: Cicero itt egyik véglettel sem azonosíthatja magát teljesen, hiszen bár művészi igényű, csiszolt fordítást készít, mégis köti őt az eredeti szöveg. Éppen ebben áll az önellentmondás. Egy nyelvileg megformálatlan, szolgai fordításból sohasem lesz stílusminta. Mihelyt azonban a fordító *orator*-természete kerül előtérbe, az óhatatlanul erősen rányomja a közvetítő személyiség bélyegét a célszövegre, és ahelyett hogy a fordító léte észrevehetetlenné válna a befogadó számára – ahogy a modern fordításkritika általában elvárja –, inkább a szerző tűnik el a fordító mögött. Ez a római műfordításban nagyon is jellemző jelenség; épp azért használja fel Cicero a római dráma példáját saját fordítói tevékenységének szemléltetésére-igazolására, mert ott is ez a folyamat megy végbe. Csakhogy esetünkben mindez azzal jár, hogy az atticizmus mércéje mostantól nem Aischinés és Démostenés lesz, hanem Cicero maga. Bár neki ez a gondolat bizonyosan nem volt ellenére (sőt!), mégis megkérdőjelezhetővé teszi a fordítás szerepét, főleg a nem is titkolt mögöttes polemikus tendencia miatt:⁶²⁶ a beszédek eredeti nyelvű, kommentált kiadása minden bizonnyal jobban szolgálta volna az eredeti célt, mint egy ilyen megoldás.

Mi marad tehát változatlan és mi változik? Megmarad a gondolati tartalom (*sententiis isdem*) akár a szövegegységeket, akár a szónoki alakzatokat tekintve; megmaradnak maguk az alakzatok is (*figuris*).⁶²⁷ A nyelvi megformálásnak azonban a latin nyelv követelményeihez kell igazodnia. A lexika szintjén nem érvényesül az „állandó mennyiségek törvénye” (*verbum pro verbo, adnumerare*), hanem helyet kap a betoldás, kihagyás, összevonás és felbontás (*appendere*). Ennek megfelelően bizonyos, hogy Cicero széles szövegszegmentálást alkalmazott. A *genus omne verborum vimque* kifejezés valószínűleg nem annyira a szófaji megfeleltetést fedi, mint inkább a forrásszövegbeli stílusréteg összképének, illetve nemcsak a szavak lexikai tartalmának, de azok várható hatásának (*vis*) megőrzését is.

A bevezető lezárása (23) szintén érdekes reflexiókat tartalmaz:

Quorum ego orationes si, ut spero, ita expressero virtutibus utens illorum omnibus, id est sententiis et earum figuris et rerum ordine, verba persequens eatenus, ut ea non abhorreant a more nostro – quae si e Graecis omnia conversa non erunt, tamen ut generis eiusdem sint, elaboravimus –, erit regula, ad quam eorum dirigantur orationes qui Attice volent dicere. Sed de nobis satis. Aliquando enim Aeschinem ipsum Latine dicentem audiamus.

A gondolatok tartalma és alakzatai mellett tehát a sorrend (*rerum ordine*) is a forrásszöveget követi, szintén a római dráma számos alkotásához hasonlóan. Sőt a megfogalmazásban is a lehető legkevesebb az eltérés az eredetitől – csak annyi, amennyit a latin nyelv szokás megkövetel. Vagyis ha a szónoki beszéd megalkotásának öt lépcsőjét tekintjük (amiből a két utolsó, a *pronuntiatio* és a *memoria* esetünkben eleve nem jut szerephez), a szónok-fordítót a forrásszöveg megkíméli mind az *inventio*, mind a *dispositio* fáradsalmaitól, sőt az *elocutio* tekintetében is eligazítja. Így marad a Cicero egyik levelében megfogalmazott feladat: *verba tantum adfero, quibus abundo* (ad Att. 12. 52. 3). Ennek ellenére, ahogy láttuk, Cicero szükségesnek tart némi apológiát a lexikai műveletek elfogadható színben való feltüntetetésére. Talán azért, mert a műfordításban is létezett egy másik irányzat, amely az *interpretis* módszerét követte? Ebben nem lehetünk biztosak. Inkább a leendő

⁶²⁶ USSANI (1929) 223.

⁶²⁷ CUENDET (1933) 382. a *forma* alatt a hangnemet érti.

fordításkritikusokkal szemben kívánhatta megvédeni saját útjait, elejét véve annak az általunk is felvethető kifogásnak, hogy a latinra fordított mintabeszédek többé nem az attikai szónokok, hanem Cicero saját beszédei. Meglehet azonban, hogy az általunk felvetett különbség Cicero számára nem létezett – vagy nem akarta, hogy létezzen. Ahogy USSANI megfogalmazza: *Cicerone traduceva le orazioni contro e pro Ctesifonte da Eschine e da Demostene a dimostrare che la sua arte era precisamente quella dei due massimi oratori ateniesi.*⁶²⁸

2. 3. A fordítás mint szellemi kihívás

Tudomásunk szerint Cicero az első szerző, aki a műfordítás elméleti kérdéseivel is foglalkozott, ha nem is egyetlen, ennek szentelt műben, hanem több munkájában elszórva.⁶²⁹ Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy előtte nem készültek görög prózai művekből művészi igényvel fellépő fordítások. A *De finibus* elején Cicero egy utalása sejteti engedi, hogy voltak ilyenek: *Sed ex eo credo quibusdam usu venire, ut abhorreant a Latinis, quod inciderint in inculta quaedam et horrida, de malis Graecis Latine scripta deterius. Quibus ego assentior, dummodo de isdem rebus ne Graecos quidem legendos putent.*⁶³⁰ Kérdés, miféle fordításokról van itt szó. Nem zárhatók ki a szakfordítások sem, amelyekhez ugyan nincs sok értelme a művészi megformáltság igényével közelíteni, másfelől viszont elképzelhető, hogy a kifinomult ízlésű olvasó ezek miatt borzad a kezébe venni egy hasonlóképpen szakfordításnak vélt latin filozófiai munkát. A folytatás azonban valami mást sejtet: *Res vero bonas verbis electis graviter et ornate dictas quis non legat?* – Vagyis a bírált szövegeknek nemcsak a megfogalmazásával, hanem a tartalmával is problémák vannak, így nem is érdemelnek igényesebb kidolgozást (ókori ponyvaregények?).

Figyelemre méltó, hogy itt a célszöveg minősége kapcsán a forrásszöveg minősége is megkérdőjeleződik. A latin nyelvű filozófia létjogosultságáért folytatott polémiában Cicero csak a két szélsőséget veszi figyelembe („jó forrásszöveg – jó célszöveg” vs. „rossz forrásszöveg – rossz célszöveg”). A „rossz forrásszöveg – jó célszöveg” lehetőséggel valóban nemigen érdemes számolni, hiszen Cicerónak nem célja, hogy a görög kultúra legsilányabb melléktermékeit is eladhatóvá tegye a római közönség számára; ez a lehetőség talán Hieronymusnál merül fel először.⁶³¹ A „jó forrásszöveg – rossz célszöveg” páros létrejöttének veszélye viszont minden fordítói vállalkozásnál fennáll. Az, hogy Cicero nem tér ki erre, nem bírálja elődeit és nem hozzájuk képest kínál új utakat, talán arra mutat, hogy a fordításnak ezen a határterületén valóban nemigen voltak elődei.

A Cicero által fordított görög művekről magától a szerzőtől és későbbi forrásokból is tudunk. Fiatalkori művei közé tartozik a híres *Aratea* és *Prognostica* mellett az *Oeconomicus*, Xenophón hasonló című munkájának fordítása. Ez utóbbi számunkra ugyan elveszett, de Hieronymus még forgatta, bár nem nyerte el a tetszését.⁶³² Töredékek maradtak fenn a Platón *Timaios*-ából és

⁶²⁸ USSANI (1929) 57.

⁶²⁹ TEVES COSTA (1970) 24.

⁶³⁰ Cic. De fin. 1. 8.

⁶³¹ Hier. Epist. 57. 6: *Sufficit in praesenti nominasse Hilarium Confessorem, qui Homilias in Iob, et in Psalmos tractatus plurimos in Latinum vertit e Graeco, nec assedit litterae dormitanti, et putida rusticorum interpretatione se torsit: sed quasi captivos sensus in suam linguam, victoris iure transposuit.*

⁶³² Hier. praef. ad Eus. Chron. PL 27. p. 33A-35A: *Unde et noster Tullius Platonis integros libros ad verbum interpretatus est: et cum Aratum iam Romanum hexametris versibus edidisset, in Xenophontis Oeconomico lusit. In quo opere ita saepe aureum illud flumen eloquentiae scabris quibusdam et turbulentis obicibus retardatur, ut qui interpretata nesciunt, a Cicerone dicta non credant. Difficile est*

Prótagorasából készített fordításokból. A fentebb tárgyalt *antilogia* Aischinés és Démosthenés között, amelyek fordításaihoz a *De optimo genere oratorum* bevezetésül szolgált, szintén nem maradt ránk. Hosszabb költői mű teljes fordításáról Aratoson kívül nincs tudomásunk – bár a XVIII. században még akadt olyan tudós, aki arra gyanakodott, hogy Cicero valójában teljes Homérosfordítást tervezett, csak megvalósítania nem sikerült.⁶³³ Erre azonban semmiféle jel nem mutat. Ezenkívül néhány hosszabb, a szövegösszefüggésből kiemelkedő fordításrészlet maradt fenn különféle filozófiai munkáiban Platónról (*Apologia, Phaidros, Az állam, Törvények*), Xenophóntól (*Kyru paideia*) és a hellenisztikus kor számos filozófusának műveiből, valamint költői részletek Homérostól, Sophokléstől, Solóntól, Stésichorostól, Epicharmostól és így tovább. Legtermékenyebb fordítói korszakának TEVES COSTA az 54-53-as éveket tartja.⁶³⁴

Cicero több helyen említi, hogy a szó szerinti fordítás nem jelent számára nagy feladatot. A *De legibus* egy részletéből (2. 16-7) kiderül, hogy a műfaji követelményeken kívül semmi másban nem kívánja előképét, Platón követni, legkevésbé éppen a szöveg alakításában.

M. Habes legis prooemium; sic enim haec appellat Plato.

Q. Habeo vero, frater, et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus aliisque sententiis versaris atque ille. Nihil enim tam dissimile quam vel ea, quae ante dixisti, vel hoc ipsum de deis exordium; unum illud mihi videris imitari, orationis genus.

*M. Velle fortasse; quis enim id potest aut umquam poterit imitari? Nam sententias interpretari perfacile est; quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est eadem prope verbis isdem conversa dicere?*⁶³⁵

A prózafordításban tehát Cicero számára nincs helye a szószerintiségnek – érthető, hiszen egy, az eredetit szorosán követő fordítás ütközne az egyéni újjáalkotás elvével, amely pedig Cicero filozófiai művei létjogosultságának alapja. Ebben a helyzetben valóban értelmetlen volna olyan fordítást készíteni, amely mindössze abban tér el a görög szövegtől, hogy latinul van – ilyen alapon az érdeklődő olvasó valóban inkább az eredetit venné kézbe. Természetesen más szemszögből is nézhetjük a dolgot. Cicero nyilván már fordítói karrierje legelején, de legalábbis az első filozófiai szöveg fordításakor szembesült azzal, hogy egy görög szöveget a maga teljességében, minden részletére-árnyalatára kiterjedően lehetetlen latinul visszaadni; így az egyetlen módot arra, hogy a fordító saját önbecsülésének komoly károsodása nélkül kerüljön ki a vállalkozásból, az kínálja, ha feladja a pontosság iránti igényét, és ahelyett hogy hasztalan kapkodna az elérhetetlen szőlőfürt után, saját nyelvi kultúrája törvényeinek engedelmességgel egy másik szinten – az expresszivitás szintjén – pótolja a fordítás során keletkező veszteségeket.

Cicero egy, fentebb már idézett levélrészletéből (ad Att. 12. 52. 3) azt is megtudhatjuk, mennyivel kevésbé vette őt igénybe szellemileg a fordítás vagy újjáalkotás, mint az önálló munka:

De lingua Latina securi es animi. Dices: „qui alia quae scribis”. 'Apògrafa sunt, minore labore fiunt; verba tantum adfero, quibus abundo. Az *apògrafa* terminusból nem derül ki egyértelműen, görög vagy

enim, alienas lineas insequentem non alicubi excidere; arduum, ut quae in aliena lingua bene dicta sunt, eundem decorem in translatione conservent.

⁶³³ Az ifjabb VAN HEUSDE véleményét TOLKIEHN (1900) 88. idézi.

⁶³⁴ TEVES COSTA (1970) 26.

⁶³⁵ Az utolsó mondat némiképp ellentmond TRAINA (1970) 58. értelmezésének, mely szerint az *interpretari* a tartalomcentrikus, szemantikai értékre figyelő fordítás igéje.

latin nyelvű alapszövegekről van-e szó, de Cicero munkásságának ismeretében joggal gondolhatunk inkább görög eredetükre. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Cicero pusztán a görög szavakat cserélte ki latin szavakra, vagyis lexikai fordítást készített – hanem azt, hogy a latin újrafogalmazást, szónok lévén, nem találta megerőltetőnek. Némi nagyvonalúságot érezhetünk ebben a mondatban; úgy sejtethjük, Cicero ekkor már nagyon bízhatott az újrafeldolgozó fordítás területén szerzett rutinjában. Talán ez magyarázza a PONCELET által kiemelt számos pontatlanságot a filozófiai értekezések fordításaiban.

A versfordításokkal kapcsolatban hasonló kép rajzolódik ki Cicero megjegyzéseiből. Szerzőnk számos esetben, amikor egy-egy filozófiai művében saját versfordítását idézi, hozzáteszi valamilyen formában, hogy ezekbe nem fektetett komoly erőfeszítést. Rövidebb részleteknél előfordul, hogy a rögtönzés fikciójával él (De fin. 2. 105: *nec male Euripides – concludam, si potero, Latine; Graecum enim hunc versus nostis omnes*),⁶³⁶ vagy arra tesz utalást, hogy éretlen ifjúkorának szellemi termékeiről van szó (De nat. deor. 2. 90: *'utar' inquit 'carminibus Arateis, quae a te admodum adolescentulo conversa ita me delectant quia Latina sunt, ut multa ex is memoria teneam'*),⁶³⁷ esetleg akkor készítette őket, amikor épp nem tudott mit kezdeni kényszerűen rászakadt szabadidejével (De div. 2. 63: *ut nos otiosi convertimus*). Egyszóval a versfordítás Cicero számára saját bevallása szerint nem jelent nagy szellemi kihívást. Részben nyilván egyfajta szerénykedő *understatement*tel van dolgunk, amelynek szerepe kettős: az, hogy a szerző nem ölt túl sok időt és fáradságot fordítása kicsiszolásába, mind érdemeit fényesebben csillantja fel, mind hibáira jótékony mentségül szolgál – *at indiligenter iceram*, ahogy Plautus hőse (Mil. 28) mondaná. Emellett lelkiismeretes államférfihoz illően talán azt is hangsúlyozni akarja, ahogy a *Pro Archiában* (12-4) is teszi, hogy ez a tevékenység pusztán mellékes időelölítés (*otium*) életének fő tartalma, a politika (*negotium*) mellett.

2. 4. A fordítás helye Cicero filozófiai munkásságában

A szép- és szakirodalom határmezsgyéjén mozgó műfajok, így a filozófia esetében joggal merült fel a kérdés, hogy mi értelme fordításokat készíteni. Akit érdekel, elolvassa görögül – hiszen ha ilyen érdeklődése van, bizonyosan jól megtanulta a nyelvet –, akit meg nem, az latinul sem fogja.⁶³⁸ Cicero mégiscsak vállalkozott arra, hogy a filozófiai próza műfaját átlántságot a római irodalomba, jóllehet nem a mai értelemben vett fordítás eljárásával, hanem új művek megalkotásával, amelyek a görög forrásokból merített, alaposan átgondolt, feldolgozott, megemésztett, újrendszerezett ismereteket általában a görög filozófiai irodalomból oly ismerős párbeszédesebb formában közvetítik. Érdekes módon, amikor vállalkozásának létjogosultsága mellett érveket sorakoztat fel, saját munkáját a római irodalomban fordításként számon tartott művekkel, műfajokkal állítja párhuzamba (emlékezzünk, nem a modern kor fordításfogalma alapján állunk!). Számunkra persze Cicero filozófiai művei valóban nagyjából annyira „fordításai” a görög

⁶³⁶ Hasonlóképpen Cic. De off. 3. 82: *quos dicam ut potero; incondite fortasse sed tamen, ut res possit intellegi.*

⁶³⁷ A *quia Latina sunt* kitével ugyanúgy a szerzői álszerénység megnyilvánulásának vehetjük, mint az *admodum adolescentulo* kiemelését.

⁶³⁸ Vö. Cic. Acad. post. 1. 4 (Varro): *Nam cum philosophiam viderem diligentissime Graecis litteris explicatam, existimavi si qui de nostris eius studio tenerentur, si essent Graecis doctrinis eruditi, Graeca potius quam nostra lecturos, sin a Graecorum artibus et disciplinis abhorrent, ne haec quidem curaturos, quae sine eruditione Graeca intellegi non possunt. Itaque ea nolui scribere quae nec indocti intellegere possent nec docti legere curarent.* – és 10: *Causam autem probabilem tu quidem affers: aut enim Graeca legere malent qui erunt eruditi, aut ne haec quidem qui illa nescient.*

eredetiknek, mint Plautus darabjai a görög újkomédia szerzőinek: talán ezeket is leginkább a POLGÁR által „applikáció” néven leírt műfordítási paradigmán belül lehetne értelmezni⁶³⁹, amelynek esetében igencsak meg kell gondolnunk, hogy a szövegek szintjén merjünk-e még egyáltalán fordításról beszélni; az pedig végképp vakmerő ötlet, hogy a célszöveget elejétől a végéig, pontról pontra egybevevessük a forrásszöveggel. Mégsem pusztán annyiról van itt szó, hogy Cicerónak, mivel idegen nyelvű forrásokat használt, elkerülhetetlenül fordítania kellett, legalábbis fejben. Kőkemény, kreatív fordítási munka a latin filozófiai terminológia megalkotása, legyen szó akár a legközelebbi célnyelvi megfelelő megkereséséről, akár – ha a keresés hiábavalónak bizonyul – annak előállításáról, ami gyakran a morfémák szintjén végzett fordítást jelenti. Sőt időről időre előfordul, hogy Cicero egy-egy részletet szövegszerűen is lefordít az épp idézett görög szerző művéből. Szintén a filozófiai művekben találjuk elszórva azt a néhány görög költői szövegrészletet, amelyeket Cicero saját fordításában közöl – ebben a tekintetben nagy görög elődeit követte, hiszen a filozófiai próza költői idézetekkel való megtűzdelése Platóntól kezdve egészen Cicero mesteréig, a larissai Philónig a műfaj sajátja.⁶⁴⁰ Hogy melyik idézetet mikor fordította, nem lehet eldönteni: lehet, hogy nem mindegyiket a mű egészével egyidőben.⁶⁴¹ Eredetiben nem illeszthetett be görög idézeteket – nem mintha a célközönség nem tudott volna velük mit kezdeni, hanem mert egy olyan műfajban, amelynek célja a latin filozófiai irodalom megteremtése, az idegennyelvű idézetek merő önellentmondásként hatottak volna: valahogy úgy, mintha Livius Andronicus homérosi szóátvételekkel szórta volna tele az *Odusiát*. Így aztán arra is alkalma nyílt, hogy – amennyiben az adott gondolat (vagy akár az adott görög költői szöveg) feldolgozását egy latin költőnél sem találta meg számára elfogadható formában⁶⁴² – maga vegye kezébe a dolgot, és költő-műfordítói vénáját is megcsillantsa itt-ott.

2. 4. 1. Dráma és filozófia latinul: a *Sitz im Leben* kérdése

A filozófiai művek némelyikének előszavából sok mindent megtudhatunk Cicero fordítási elveiről. A *De finibus* bevezetőjében Cicero azokkal száll vitába, akik szerint jobb a görög filozófiával eredetiben ismerkedni, mint fordításban. Valószínű, hogy azoknak, akik így gondolkodtak, az lehetett a főérvük, hogy a filozófiában, ahol minden részletnek sorsdöntő jelentősége lehet, csak a végső, tiszta forrásból lehet a tévedés veszélye nélkül meríteni, hiszen mindenféle közvetítés eltorzíthatja az információt – főleg ha ez a közvetítés olyan nyelven történik, amelynek nincs meg a kiforrott filozófiai kifejezőkészlete. Cicero erre is válaszol, még hozzá kétféleképpen: egyrészt azt hozza fel érvként, hogy a görög filozófiai szerzők is elődeik eredményeit dolgozzák fel újra, mégis olvassák őket,⁶⁴³ másrészt azt, hogy a latin nyelv korántsem

⁶³⁹ POLGÁR (2003) 37.

⁶⁴⁰ CHINNICI (2000) 8.

⁶⁴¹ Bizonyos azonban, hogy nem oszthatjuk L. MÜLLER véleményét, mely szerint Cicero idézetkincse teljes egészében iskolai tanulmányai idejéből maradt emlék. Vö. TOLKIEHN (1896a) 227.

⁶⁴² Cic. Tusc. 2. 26.

⁶⁴³ Cic. De fin. 1. 6: *Quid? si nos non interpretum fungimur munere, sed tuemur ea, quae dicta sunt ab iis, quos probamus, eisque nostrum iudicium et nostrum scribendi ordinem adiungimus, quid habent, cur Graeca anteponant iis, quae et splendide dicta sint neque sint conversa de Graecis? Nam si dicent ab illis has res esse tractatas, ne ipsos quidem Graecos est cur tam multos legant, quam legendi sunt. Quid enim est a Chrysippo praetermissum in Stoicis? Legimus tamen Diogenem, Antipatrum, Mnesarchum, Panaetium, multos alios in primisque familiarem nostrum Posidonium. Quid? Theophrastus mediocriterne delectat, cum tractat locos ab Aristotele ante tractatos? Quid? Epicurei num desistunt de isdem, de quibus et ab Epicuro scriptum est et ab antiquis, ad arbitrium suum scribere?*

olyan szegény, mint gondolják, csak valakinek meg kell tennie az első lépést az úton.⁶⁴⁴ Ami azonban ennél is érdekesebb számunkra, az az, hogy a filozófiai prózát egyértelműen szépirodalomként kezeli (ezzel némiképp el is veszi az általunk feltételezett alapvető kérdés élet), és létjogosultsága mellett egy másik szépirodalmi műfaj alapján érvel, amelyben a fordítás jelentős szerephez jut: ez pedig a dráma.⁶⁴⁵ A filozófia római meghonosításából tehát szinte észrevétlenül római irodalmi kérdést csinál, abból pedig egy további lépéssel hazafias ügyet. Először azzal a feltevással él, hogy a görög alapon készült latin drámákat azok is szívesen forgatják, akik a filozófiát inkább görögül olvasnák, majd áttereli a szót azokra, akik az irodalom minden területén csak az eredeti görög műveket ismerik el érvényesnek – ezekkel pedig a hazaszeretetre hivatkozva száll szembe. Derék római még azt a fordítást is elolvassa, amely színvonalában messze elmarad az eredetitől;⁶⁴⁶ ha nem is az eredeti helyett, de legalább mellette. Ezzel a műfordítások ismerete – és implicite maga a műfordítás is – egyfajta, a római öntudattal szembeni kötelességgé válik. Figyelemre méltó egyébként, hogy a *De optimo genere oratorum*ban hasonló érvelést találunk a görög szónokok latin fordításának létjogosultsága mellett.⁶⁴⁷

Elgondolkodtatta a kutatókat, hogy Cicero itt a római drámákat *fabellae Latinae ad verbum e Graecis expressae* névvel illeti.⁶⁴⁸ Nyilván ő is jól tudta, amit mi: hogy a római drámáknak a görög eredetikkhez való viszonyát egészében véve nem éppen a szó szerinti fordítás jegyében lehet leírni. Az *ad verbum* tehát erős túlzás a részéről, amit az indokol, hogy mint érvelése során sok helyen, itt is az *a minori ad maius* érvelési stratégiát alkalmazza. Először is, ha azok, akik így gondolkodnak, a görög tragédiát szívesen olvassák latin fordításban, mennyivel szívesebben kellene olvasniuk latinul a görög filozófiát, amely az élet nagy kérdéseire keres választ!⁶⁴⁹ Másodsor, ha a görög eredetit szorosán követő fordításokat (tegyük fel, hogy a drámák ilyenek) is érdemes megismerni, mennyivel inkább a szabad feldolgozásokat, amilyenek saját filozófiai műveit is szánja, és amelyek csak bizonyos pontokon kötődnek szövegszerűen az eredeti művekhez.⁶⁵⁰ Egy másik helyen, az *Academica posteriora* bevezetőjében – ahol nagyjából ugyanezt a gondolatsort veszi elő – már épp fordítva nyilatkozik a drámákról: ahogy azok nem szó szerinti, hanem a tartalomra, a művészi hatásra figyelő fordítások (*non verba sed vim Graecorum expresserunt poetarum*), úgy a latin nyelvű filozófiai irodalom is egyfajta irodalmi *imitatio*ként, követő újjáalkotásként definiálja

⁶⁴⁴ Cic. De fin. 1. 10: *Non est omnino hic docendi locus; sed ita sentio et saepe disserui, Latinam linguam non modo non inopem, ut vulgo putarent, sed locupletiore[m] etiam esse quam Graecam. Quando enim nobis, vel dicam aut oratoribus bonis aut poetis, postea quidem quam fuit quem imitarentur, ullus orationis vel copiosae vel elegantis ornatus defuit?*

⁶⁴⁵ Cic. De fin. 1. 4: *In quibus hoc primum est in quo admirer, cur in gravissimis rebus non delectet eos sermo patrius, cum idem fabellas Latinas ad verbum e Graecis expressas non inviti legant.*

⁶⁴⁶ Cic. De fin. 1. 4: *Quis enim tam inimicus paene nomini Romano est, qui Ennii Medeam aut Antiopam Pacuvii spernat aut reiciat, quod se isdem Euripidis fabulis delectari dicat, Latinas litteras oderit? Synephebos ego, inquit, potius Caecilius aut Andriam Terentii quam utramque Menandri legam? A quibus tantum dissentio, ut, cum Sophocles vel optime scripserit Electram, tamen male conversam Atilii mihi legendam putem, de quo Lucilius: 'ferreum scriptorem', verum, opinor, scriptorem tamen, ut legendus sit.*

⁶⁴⁷ Cic. De opt. gen. 18: *Huic labori nostro duo genera reprehensionum opponuntur. Unum hoc: 'Verum melius Graeci.' A quo quaeratur equid possint ipsi melius Latine? Alterum: 'Quid istas potius legam quam Graecas?' Idem Andriam et Synephebos nec minus Andromacham aut Antiopam aut Epigonos Latinos recipiunt. Quod igitur est eorum in orationibus e Graeco conversis fastidium, nullum cum sit in versibus?*

⁶⁴⁸ Vö. Ter. Ad. 11: *verbum de verbo expressum extulit.*

⁶⁴⁹ Cic. De fin. 1. 5: *an 'Utinam ne in nemore ...' nibilo minus legimus quam hoc idem Graecum, quae autem de bene beateque vivendo a Platone disputata sunt, haec explicari non placebit Latine?*

⁶⁵⁰ Cic. De fin. 1. 7: *Quamquam, si plane sic verterem Platonem aut Aristotelem, ut verterunt nostri poetae fabulas, male, credo, mererer de meis civibus, si ad eorum cognitionem divina illa ingenia transferrem. Sed id neque feci ad hoc nec mihi tamen, ne faciam, interdictum puto. Locos quidem quosdam, si videbitur, transferam, et maxime ab iis, quos modo nominavi, cum inciderit, ut id apte fieri possit, ut ab Homero Ennius, Afranius a Menandro solet.*

magát.⁶⁵¹ Vagyis a drámákkal párhuzamot vonó részletekből inkább arról tudunk meg sokat, hogyan gondolkodott Cicero saját filozófiai műveiről, nem pedig arról, hogyan gondolkodott a latin drámáról mint fordítási irodalomról – és még kevésbé arról, hogyan fordítottak a latin drámáiról.⁶⁵² A latin dráma megítélése aszerint változik, hogy párhuzama vagy ellentéte kell hogy legyen Cicero munkájának, de mindkét esetben ugyanazt a célt szolgálja: a latin filozófiai irodalom megalkotásának igazolását.

Cicero filozófiai művei ugyanis – a latin Timaios és Prótagoras kivételével, amelyeknek jóformán csak a bevezetője önálló – nem a szó szoros értelmében vett fordítások, még akkor sem, ha szinte teljes egészükben görög alapszövegeket követnek. Sokkal inkább nevezhetjük ezeket is POLGÁR nyomán applikációnak, hiszen az új bevezető révén még a *Timaeus* is – amely pedig a legszorosabban kapcsolódik egyetlen görög forrásszövegéhez – új, római kontextusba kerül. Cicero a római drámáknál (is) nagyobb alkotói önállóságot követel magának, bár nem zárja ki, hogy jó néhány idézetet forrásaiból szöveghű fordítás formájában emeljen be műveibe.⁶⁵³ És nem utolsósorban: éppúgy, ahogy a római drámák görög elődeik helyébe léptek a római köztudatban (vagy legalábbis Cicero műveiben), úgy Cicerónak is célja, hogy filozófiai művei a rómaiak számára a görög eredetük méltó párjai, sőt akár helyettesítői legyenek.⁶⁵⁴

2. 4. 2. *Verbum e verbo*: filozófiai terminusok alkotása mint fordítói tevékenység

Cicero egyik legnagyobb érdemének a latin filozófiai terminológia és szaknyelv megteremtését tartják. Amint PONCELET kimutatta, ezt az állítást fenntartásokkal kell fogadnunk. Egy „latin filozófiai szaknyelv” megteremtéséhez, amely elődje lehetett volna a modern európai filozófiai szaknyelveknek, kevés volt néhány neologizmus bevezetése. Talán a görög szövegek szoros interlineáris fordítására lett volna szükség, 1:1 lexikai megfelelésekkel, akár a latin nyelvhelyesség követelményeit is felülbírálván – valahogy úgy, ahogy Aquila fordította a héber Bibliát görögre, hiszen a filozófia görög alapművei majdnem ugyanúgy kanonikus szövegeknek tekinthetők, mint egy vallás megalapozó szövegei. Egyszóval a latin nyelvet alapjaiban kellett volna megváltoztatni ahhoz, hogy a göröghöz hasonló mértékben alkalmassá váljon a filozófiára: bevezetni a névelőt, átszabni a praeposíciók, igekötők, igenevek rendszerét, a *consecutio temporumot*, átalakítani a nyelv alapvető szemléletét.⁶⁵⁵ De Cicero nem volt annyira filozófus, hogy egy ilyen feladatra vállalkozott volna; sőt talán még annyira sem, hogy felismerte volna ennek szükségességét. Elsősorban szónok maradt akkor is, amikor filozófiai prózát írt, hiába is küzdött ellene. Ezért a filozófiai latin megteremtésének szemszögéből munkásságának értéke vitatható lehet, sőt akár a szakfordítás-technika szemszögéből is. Mivel azonban ő maga legalább annyira

⁶⁵¹ Cic. Acad. post. 1. 10: *Quid enim causae est cur poetas Latinos Graecis litteris eruditi legant, philosophos non legant? An quia delectat Ennius Pacuvius Accius multi alii, qui non verba sed vim Graecorum expresserunt poetarum - quanto magis philosophi delectabunt, si ut illi Aeschylum Sophoclem Euripidem sic hi Platonem imitentur Aristotelem Theophrastum. Oratores quidem laudari video si qui e nostris Hyperidem sint aut Demosthenem imitati.*

⁶⁵² TRAINA (1970) 59.

⁶⁵³ Cic. De fin. 1. 7: *Quamquam, si plane sic verterem Platonem aut Aristotelem, ut verterunt nostri poetae fabulas, male, credo, mererer de meis civibus, si ad eorum cognitionem divina illa ingenia transferrem. Sed id neque feci adhuc nec mihi tamen, ne faciam, interdictum puto. Locos quidem quosdam, si videbitur, transferam, et maxime ab iis, quos modo nominavi, cum inciderit, ut id apte fieri possit, ut ab Homero Ennius, Afranius a Menandro solet.*

⁶⁵⁴ Cic. De fin. 1. 10: *nec cum istis tantopere pugnare, qui Graeca legere malint, modo legant illa ipsa, ne simulent, et iis servire, qui vel utrisque litteris uti velint vel, si suas habent, illas non magnopere desiderent.*

⁶⁵⁵ PONCELET (1957) 358-9.

műfordításként, mint szakfordításként fogta fel saját feladatát, legitim vizsgálati módszernek kell tekintenünk azt is, hogy szövegeit nem a szakfordítás, hanem a műfordítás mércéjével mérjük. Ráadásul PONCELET nyomán hozzá kell tennünk, hogy bármennyire is működésképtelennek látszik az általa megalkotott nyelvi „rendszer” (vagy inkább termékeny rendszertelenség), a gyakorlatban mégsem bizonyult annak: a célnyelvi olvasó jól boldogulhatott vele. Ez pedig éppen a *variatio sermonis*-nak – azaz, mondhatjuk, a lehetséges fordítói parafrázisok sokszínű használatának – volt köszönhető.⁶⁵⁶ Az alapelvet jól leírja a *De finibus* egy részlete (3. 52): *re enim intellecta in verborum usu faciles esse debemus*.

Hogyan bánt Cicero azokkal a görög szavakkal, amelyekre nem talált latin ekvivalenst? Módszeréről sokat elárul a *De finibus* egy másik részlete (3. 15), amelyet sokan általánosságban a műfordítás módszertanára vonatkoztatnak, holott valójában a „nyelvújítás” helyéről és korlátairól szól.

Si enim Zenoni licuit, cum rem aliquam invenisset inusitatam, inauditum quoque ei rei nomen inponere, cur non liceat Catoni? Nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, cum sit verbum, quod idem declaret, magis usitatum. Equidem soleo etiam quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere. Et tamen puto concedi nobis oportere, ut Graeco verbo utamur, si quando minus occurret Latinum, ne hoc ephippius et acratophoris potius quam proegmenis et apoproegmenis concedatur; quamquam haec quidem praeposita recte et reiecta dicere licebit.

Háromféle megoldás jöhet tehát szóba. Lehet új terminust alkotni, méghozzá „szót a szóból lenyomatként létrehozva” – vagyis morféimákra lebontva lefordítani a forrásnyelv szavát.⁶⁵⁷ Cicerónál ez többnyire a hagyományoknak megfelelően az igei supinum-tőhöz kapcsolt *-io* (vö. görög *-sij*) vagy *-us* képzőt, illetve az imperfectum-tőhöz járuló *-(e)ntia* képzőt szokta jelenteni, melléknevekből való főnévképzés esetén a *-tas* vagy *-tudo* képzőket (vö. görög *-thj*), de a morféimaszintű fordításban fontos szerep jut az igekötők megfeleltetésének is (*sŰnqesij* – *coniunctio*, *prŰlhyij* – *anticipatio*).⁶⁵⁸ Ezt azonban csak legvégső esetben érdemes alkalmazni, ha végképp nincs célnyelvi megfelelő: a *cum adversativumból* következik, hogy az etimologizáló tükörfordítást Cicero akkor és csakis akkor veti el, ha van más megoldás. Az *interpretes indiserti* tehát nem azokat a fordítókat takarja, akik szórul szóra követik az eredeti szöveget!⁶⁵⁹ Sokkal inkább gondolhat itt Cicero bajba került tolmácsokra, akik nem tudják a lefordítandókat szövegként, illetve tartalmilag értelmezni, ezért aztán végső menedékként belekapaszkodnak a morféimákba, amelyeket még értenek, és azokból raknak össze valami hihetőnek látszó célnyelvi megoldást.⁶⁶⁰

⁶⁵⁶ PONCELET (1957) 350-61.

⁶⁵⁷ A kifejezés használatára vö. még Cic. De or. 1. 155: *exprimerem quaedam verba imitando, quae nova nostris essent* – és TRAINA (1970) 58-9.

⁶⁵⁸ LISCU (1937) 95-6.

⁶⁵⁹ Így fogja fel pl. CUENDET (1933) 383. és HERESCU (1955) 168. A helyes értelmezésre vö. BLATT (1938) 217.: „*Il ne sera pas nécessaire de rendre le terme grec par un mot latin, calqué sur lui, comme ont coutume de le faire les traducteurs à court d'expression...*”

⁶⁶⁰ BARR (1979) 289-90., SOISALON-SOININEN (1990) 38.

A legbiztonságosabb és legbevettebb megoldás a körülírás: így kevesebb jelentésvesztéssel kell számolni, nem kell új szót bevezetni és megmagyarázni a szövegben.⁶⁶¹ A harmadik megoldás – amelynek létjogosultsága éppúgy bizonytalan és megalapozásra szorul, mint az első – a görög szavak átvétele, szintén a végső esetre fenntartva. Ennek az igazolására Cicero igen bölcsen a reália-problémát hozza fel. Éppúgy forrásnyelvi reáliának kezeli a görögség latinra nem vagy csak komoly nyelvújítás árán fordítható kultúrszavait, amelyekhez a latin kultúra mostanában nő fel, ahogy a görögöktől átvett használati tárgyakat, amelyek nem kaptak új nevet a célkultúrában – ez pedig komoly fordításelméleti felismerés a részéről.

Az új terminusok alkotásának jogosultságát a *De finibus*ban (3. 5) is alátámasztja Cicero, még hozzá a sztoikus filozófusok által teremtett precedenssel:

Quamquam ex omnibus philosophis Stoici plurima novaverunt, Zenoque, eorum princeps, non tam rerum inventor fuit quam verborum novorum. Quodsi in ea lingua, quam plerique uberiorem putant, concessum a Graecia est ut doctissimi homines de rebus non pervagatis inusitatis verbis uterentur, quanto id nobis magis est concedendum, qui ea nunc primum audemus attingere? Et quoniam saepe diximus, et quidem cum aliqua querela non Graecorum modo, sed eorum etiam, qui se Graecos magis quam nostros haberi volunt, nos non modo non vinci a Graecis verborum copia, sed esse in ea etiam superiores, elaborandum est ut hoc non in nostris solum artibus, sed etiam in illorum ipsorum adsequamur. Quamquam ea verba, quibus instituto veterum utimur pro Latinis, ut ipsa philosophia, ut rhetorica, dialectica, grammatica, geometria, musica, quamquam Latine ea dici poterant, tamen, quoniam usu percepta sunt, nostra ducamus.

A „nyelvújítás” tehát nem a latinban már bevett kölcsönszavak ellen irányul, vagyis nem az a célja, hogy mindenáron bebizonyítsa a latin feltételezett felsőbbbségét a göröggel szemben, és igazolja, hogy a rómaiak nyelve igenis képes boldogulni a maga erejéből. Létjogosultságát éppen az alapozza meg, hogy az európai filozófia szülőjének tekinthető görög nyelv filozófus-beszélői szintén használják – vagyis ha új fogalmakat kell kifejezni, még az ő nyelvük is további gazdagításra szorul. Itt lép be ismét az *a minori ad maius* érvelés: mennyivel inkább gazdagítani kell a latin nyelvet, amelynek egyáltalán nincsenek filozófiai hagyományai, és tenni róla, hogy ne csak saját területein, hanem az újonnan meghódítandó területen is boldoguljon (legalábbis részben) a saját erejéből. Cicero itt nem tér ki az új szavak előállításának módjára.⁶⁶²

Cicero filozófiai neologizmusainak szerepéről azonban sokat elárul, hogy miután bevezette őket, sokukat nem is használja többé.⁶⁶³ Szerepük kimerül abban, hogy egy-egy, a szövegben szereplő, latin megfelelővel (még) nem rendelkező görög szakkifejezést glosszaszerűen megmagyaráznak, morfémaszintű fordítással érthetővé tesznek,⁶⁶⁴ vagy fordítva, a görög szakkifejezés magyarázza meg a neologizmust (pl. *globosum est fabricatus, quod sfairoeidšj Graeci*

⁶⁶¹ Vö. Cic. De fin. 3. 55: *Sequitur illa divisio, ut bonorum alia sint ad illud ultimum pertinentia – sic enim appello, quae telikē dicuntur; nam hoc ipsum instituamus, ut placuit, pluribus verbis dicere, quod uno non poterimus, ut res intellegatur, alia autem efficientia, quae Graeci poihtikē, alia utrumque.*

⁶⁶² Vö. még Cic. De fin. 3. 51: *hinc est illud exortum, quod Zeno prohgmšnon, contraque quod ꝑpoprohgmšnon nominavit, cum uteretur in lingua copiosa factis tamen nominibus ac novis, quod nobis in hac inopi lingua non conceditur; quamquam tu hanc copiosiore etiam soles dicere.*

⁶⁶³ PONCELET (1957) 15-6.

⁶⁶⁴ CUENDET (1933) 395-6.

*vocant*⁶⁶⁵). Ezért aztán nem is mind honosodott meg még a filozófiai szaknyelvben sem – még Seneca is súlyos problémákkal küzd, amikor „a létezőről” (τὸ ὄν) próbál latinul beszélni, és a „lényeg” (οὐσία...α) latin megfelelőjeként is csak nagy óvatosan meri használni a Cicero által javasolt *essentiát*.⁶⁶⁶ Cicero maga is csínján bánik nemcsak az újonnan alkotott, hanem a már létező elvont fogalmakkal is: általában számos megerősítő elemet és/vagy a fordítás önmagában elégtelen voltára való utalást oszt szét a szövegkörnyezetben a bevezetett fogalom alátámasztására. Ezáltal a kontextus egésze is alkalmassá válik arra, hogy világossá tegye az olvasó számára az adott fogalmat.⁶⁶⁷ Így tesz pl. akkor, amikor az *φρον...α* fogalmának latin megfelelőjét fölvezeti (De fin. 2. 11): *An potest ... quicquam esse suavius quam nihil dolere? ... num propterea idem voluptas est, quod, ut ita dicam, indolentia?*⁶⁶⁸

Hasonló eljárásnak lehetünk tanúi, amikor használatba veszi a *magnanimus* melléknevet (Off. 1. 63-6, vö. Plat. Resp. 567b), amely a görög *μεγαλόφρων* morfémaszintű fordításaként működik. A szó már az archaikus latin költészetben is létezett, valószínűleg Ennius alkotta meg a homérosi *μεγέθυμοι* mintájára (mivel azonban Plautus is használja, inkább az *Annales* előtti művekre, főleg a drámákra kell gondolnunk). Amikor azonban Cicerónak a szó főnévi alakjára is szüksége van a *μεγαλόφρων* megfelelőjeként, annyira már nem bízik a költői nyelvből kölcsönzött melléknévben, hogy azonnal megképezze belőle a *magnanimitas* – erre csak a 152. caputban kerül sor –, inkább áthidaló megoldásokhoz (*magnitudo animi, animus ... magnus*) folyamodik.⁶⁶⁹

A provizorikus jelleg azonban nemcsak a neologizmusokra jellemző, hanem szinte minden megoldásra, hiszen éppen ez alkotja a *variatio* lényegét. Jól leírja a jelenséget a *Tusculanae disputationes* egy részlete (1. 14):⁶⁷⁰ *omne pronuntiatum – sic enim mihi in praesentia occurrit ut appellarem φ...ωμα, utar post alio, si invenero melius – id ergo est pronuntiatum, quod est verum aut falsum*. Vagyis nem érdemes 1:1 megfeleléseket keresni Cicero filozófiai nyelvén sem a görög eredetikkel, sem magukkal az elvont fogalmakkal; a kifejezések vagy éppen körülírások megválasztása, összetétele szövegről szövegre, sőt részletről részletre változhat, és sokszor éppen egy-egy görög szóátvétel szolgál arra, hogy kapaszkodót nyújtson a sokféleségben.⁶⁷¹

Jól szemléltetik mindezt Liscu megfigyelései a Cicero által használt ismeretelméleti szakkifejezésekről. Ezek között akadnak ugyan 1:1 megfelelések a görög szakkifejezésekkel, de ezek főleg akkor jellemzőek, ha Cicero már korábban is meglévő szót tölt meg filozófiai tartalommal (pl. *φαντασία* – *visum*, *ἔμπερι...α* – *usus*, *ἰσομοιότης* – *similitudo*⁶⁷²). A *κοινή αἰσθησις*, illetve *πρόληψις* fogalmára azonban már nem kevesebb, mint tizenkét variáció sorolható fel (*notio, notitiae rerum, inchoatae / necessariae / adumbratae intelligentiae, prima et inchoata intelligentia, anticipatio, antecepta animo rei quaedam informatio, anticipatio sive praenotio, praesensio notioque, primae*

⁶⁶⁵ Cic. Tim. 17.

⁶⁶⁶ Sen. Ep. 58. 6-7.

⁶⁶⁷ Liscu (1937) 95.

⁶⁶⁸ Vö. PONCELET (1957) 190-2. A kiemelések is tőle valók.

⁶⁶⁹ SKUTSCH (1901) 208-10.

⁶⁷⁰ Vö. PONCELET (1957) 357.

⁶⁷¹ PONCELET (1957) 357.

⁶⁷² Liscu (1937) 61-2.

notiones, insitae vel potius innatae notiones),⁶⁷³ amelyek többnyire inkább *ad hoc* körülírások, semmint többször is felhasználható szakszavak. Számos esetben láthatjuk, hogy egy-egy neologizmus sírba száll Ciceróval együtt: ilyen a *verisimilitudo* (πιθανότητα), amelyet Cicero másik gyártmánya, a *probabilitas* szorít ki,⁶⁷⁴ vagy a *iudicium veri* (kritikónomία), amely ugyan kevésbé *ad hoc* verzió volt, mint az ugyanebben az értelemben egyszer használt *initium cognoscendi*, mégis a görög szó latinostított alakja honosodott meg helyette.⁶⁷⁵ Az *ἐπιείκεια* három megfelelője közül a *perspicientia* bizonyult a legrövidebb életűnek; a *perspicuitas*sal még Quintilianus és az idősebb Plinius is kísérletezett, végül azonban az *evidentia* nyert polgárjogot a filozófia nyelvében.⁶⁷⁶ Különösen találó próbálkozásnak tarthatjuk a *fantasia* kataliztikon *visum comprehensibile* fordítását,⁶⁷⁷ amely kihasználja a latin *-bilis* képzőnek a görög *-tikon* képzőhöz hasonlóan kettős, aktív-passzív természetét.

2. 4. 3. Fordítói eljárások a filozófiai művekben

Akárhogy próbálja menteni Cicero a latin nyelvet, és bizonyítani, hogy az egyenrangú a göröggel – vagyis éppúgy lehet rajta filozófiát írni, mint görögül –, ez nem egészen így van. A latin nyelv, ami a filozófiát, vagy ha tetszik, a valóság elemző leírását illeti, jókora hátrányból indult. Ez nem annyira a nyelv „konkrét” (pontosabban képszerű) gondolkodása miatt volt így; sokkal inkább azért, mert a görög számos olyan kifejezőeszközzel rendelkezik, amivel a latin nem: gazdagabb az igeaspektusok és igenemek (és ennek folytán az igenevek) rendszere; van névelő, amellyel bármi főnevesíthető új szavak képzése nélkül is; a praepositív rendszer a latinnál jóval árnyaltabb és összetettebb; a partikulák használata rengeteg olyan árnyalat kifejezésére képes, amelyek latinul nem vagy csak aránytalanul körülményesen adhatók vissza. Joggal állítja tehát PONCELET, hogy a latin nyelv alapvetően nem alkalmas az analízisre, míg a görög nyelv szinte a szerző különösebb odafigyelése nélkül is sokkal alaposabb leírást képes adni a valóságról.⁶⁷⁸ A latin – illetve konkrétan Cicero latinja – számára a valóság leírása csak egy másik, szimbolikus-metonimikus szinten lehetséges.⁶⁷⁹

Cicero filozófiai fordításai általában ezt a képet igazolják. Ahol összevethető forrásszöveg és célszöveg, ott többnyire a következőket találjuk. A fordítás, ha nem nevezhető is kivonatnak, mégis igen nagyvonalúan bánik a részletekkel – legalábbis a szöveg belsejében. A szöveg elején és végén, összhangban a műfordítás legjobb hagyományaival és a szónoki beszéd szerkezeti követelményeivel egyaránt, általában pontosságra törekszik. A fordítói eljárások közül, amelyeket monográfiájában PONCELET aprólékosan végigelemez és értékel, csak néhányat emelünk ki, amelyek a versfordításokban is szerephez jutnak.

Számos esetben válnak kihagyás áldozatává az eredetiben fontos árnyalatokat hordozó praepositív szerkezetek, különösen ha a praepositio túlságosan sokféle értelmezést enged meg.⁶⁸⁰

⁶⁷³ LISCU (1937) 62.

⁶⁷⁴ LISCU (1937) 66-7.

⁶⁷⁵ LISCU (1937) 70-1.

⁶⁷⁶ LISCU (1937) 72-3.

⁶⁷⁷ LISCU (1937) 61.

⁶⁷⁸ PONCELET (1957) 9-11.

⁶⁷⁹ PONCELET (1957) 366-8.

⁶⁸⁰ PONCELET (1957) 52-7.

Főleg olyankor van ez így, ha a görög praepositio egy mutató névmáshoz kapcsolódik, ami szintén megnehezítheti a szöveg értelmezését egy olyan fordító számára, aki minden szorgalma és odaadása ellenére sem áll filozófiailag egy szinten a forrásszöveg szerzőjével. Jól mutatja a nehézségeket, hogy a görög praepositíók akár hibaforrást is jelenthetnek Cicero számára.⁶⁸¹ Várható módon a partikulák nagy része is kimarad a célszövegből, hiszen lefordításuk aránytalanul körülményessé tenné azt; ugyanígy elvész szinte minden apró nüansz, amelyek a filozófiában oly fontosak, de lefékeznek a szöveg lendületét.⁶⁸² A veszteségeket a fordítás az intenzitás fokozásával pótolja: ezzel segíti elő, hogy az olvasó a hiányosságokat a maga erejéből áthidalva felépítse a rendszert a saját fejében.⁶⁸³

A lexikai felbontás, körülírás különösen gyakran alkalmazott eszköze Cicerónak, az elméletben lefektetett alapelvnek megfelelően. Valódi formájában azt a célt szolgálja, hogy az egy szóval kifejezhetetlen görög jelentés több komponensét több lexéma segítségével adja vissza. Ennél azonban talán még sűrűbben előfordul a tautologikus változat, amikor a több lexéma nem ad hozzá semmit a megértéshez, hanem expresszív, hangsúlyozó, súlykoló szerepű.⁶⁸⁴ Néha ennek a stílusesszöknek a használatát maga a forrásszöveg sugallja, de Cicerónál a használata ehhez képest megsokszorozódik. Pl.

Cic. Tím. 46: **deinde ut huic animanti principes se ducesque praeberent vitamque eius quam pulcherrime regerent et gubernarent, quatenus non ipse bene factus sua culpa sibi aliquid miseriae quaereret.**
 – vö. Plat. Tím. 42e 2-4: **ἄρχειν, καὶ κατὰ δὴν αὐτῶν ὅτι κέλιστα καὶ ἄριστα τῷ κοινῷ διακυβεῖν τὸν οὐκ ὅτι μὴ κακῶν αὐτῶν ἄλλὰ γ...γνωίτο αἴτιον.**

Bevett eszköznek számít a körülírás olyan esetekben, amikor a megfelelő latin alak (pl. *adiectivum verbale*) hiányzik. Pl.

Cic. Tím. 9: **quicquid erat, quod in cernendi sensum caderet**
 – vö. Plat. Tím. 30a 3: **ἅπαν ὅσα ἄν εἶρατῶν**

Mondattani szinten a körülírás talán legkedveltebb eszköze a vonatkozó mellékmondat, amely a filozófiai szövegekben ezért hajlamos a túlbujánzásra, főleg létigei vagy azt kiváltó egyéb igei (*dicimus, continetur* stb.) állítmánnyal; számos esetben a görög névelő megfelelőjeként, főnevesítő funkcióban áll.⁶⁸⁵ A *cum* kötőszós mellékmondatokkal együtt gyakran szolgál a vonatkozó mellékmondat a latin rendszerből hiányzó participiumok fordítására is.⁶⁸⁶

⁶⁸¹ Pl. Plat. Tím. 40b 6-8: τὴ δὲ τρεπόμενα καὶ πλεονησῶν τοιαύτην ἄσποντα, κακῶς ἑρμηνεύονται πρός κοινόν

⁶⁸² *ἡ γὰρ ἡμεῖς, κατὰ τὴν ἐξουσίαν ἡμῶν, ἐκ τούτων ἐγενήθησαν. („ezek után”)* – vö. Cic. Tím. 36: *Quae autem vaga et mutabili erratione labuntur, ita generata sunt, ut supra diximus.* – PONCELET (1957) 54. + n. 1.

⁶⁸³ PONCELET (1957) 193-5.

⁶⁸⁴ PONCELET (1957) 204-5., 276-81.

⁶⁸⁵ CUENDET (1933) 395., PONCELET (1957) 196-7.

⁶⁸⁶ CUENDET (1933) 389., PONCELET (1957) 143-4.

⁶⁸⁷ CUENDET (1933) 389., PONCELET (1957) 169.

A participiumok fordítását szolgáló fegyvertár jó részét – participiumként való megőrzés, melléknévesítés, főmondattá emelés – szemlélteti a fentebb idézett részlet folytatása:⁶⁸⁷

Cic. Tím. 9: **quicquid erat, quod in cernendi sensum caderet, id sibi adsumpsit non tranquillum et quietum, sed imoderate agitatum et fluitans, idque ex inordinato in ordinem adduxit; hoc enim iudicabat esse praestantius.**

– vö. Plat. Tím. 30a 3-6: οὐτὼ δὲ πῶς ὅσον ἄν ἐρατῶν παρὰ λῆν οὐκ ἴσχυον ἄγον φιλί; κινούμενον πλημμελίῃ καὶ ἐξικτῶν, ἐπὶ τῆσιν αὐτῶν ἡμίγῃ ἄν τῶν ἀξίων ἀποδοῦναι ἢ μὴ.

A görög aktív aoristos participium fordítására bevett módszer az ablativus absolutusszá alakítás is, amely ugyan az időviszony kifejezésére általában alkalmas, viszont a cselekvő emiatt néha kimarad a mondatból, ami értelemzavaró lehet.⁶⁸⁸

Lexikai betoldás komoly ok nélkül is előfordulhat, de grammatikai problémát is áthidalhat, így pl. a főnevesítő szerepű névelő hiányát a latinban:⁶⁸⁹

Cic. Tím. 35: **divinae animationis maxime speciem faciebat ex igne**

– vö. Plat. Tím. 40a 2-3: τὸ μὲν οὖν ἐξ οὗ... οὐκ ἴσχυον... ἐκ τῆσιν „δὲ ἄν τῶν καθαρῶν

A betoldás ugyanilyen szerepben grammatikai jellegű is lehet, pl. egy utalószó:⁶⁹⁰

Cic. Tím. 24: **atque ita permixtum illud, ex quo haec secuit, iam omne consumpserat.**

– vö. Plat. Tím. 36b 5-6: καὶ δὲ καὶ τῶν μετὰ τῆσιν, ἄλλοι οὐκ ἴσχυον... οὐτῶν ἡμίγῃ πῶς κτανήλεει.

A névelő fordításaként a morfémák szintjén – nem mindig újonnan képzett szavakban! – szerepel a *-tio* képző és a főnévképzés egyéb eljárásai is.⁶⁹¹

Ugyanígy élhet a betoldás eszközeivel Cicero, amikor egy görög optativus + ἄν akad az útjába, és nem akar helyette egy sok értelmezésre nyitott latin coniunctivust használni:⁶⁹²

Cic. Tusc. 1. 98: **haec peregrinatio mediocris vobis videri potest?**

– vö. Plat. Apol. 41a 5: «ρα φαίλη ἄν ἐπὶ ἡμίγῃ...»;

⁶⁸⁷ PONCELET (1957) 171.

⁶⁸⁸ CUENDET (1933) 389-90., PONCELET (1957) 254.

⁶⁸⁹ PONCELET (1957) 140.

⁶⁹⁰ PONCELET (1957) 141.

⁶⁹¹ PONCELET (1957) 186.

⁶⁹² CUENDET (1933) 391.

A mennyiségi gyarapodás mellett azonban a mennyiségi csökkenést is észrevehetjük egyes fordításokban, méghozzá nemcsak a nüanszok terén. Az *ut* kötőszó különféle variációival szemben Cicero legalább olyan előszeretettel mutat, mint a vonatkozó mellékmondat iránt, hiszen ez is alkalmas rá, hogy lazítsa, áttekinthetőbbé tegye a szöveget. A *De re publicā*-ban fennmaradt, Platón Államából való fordításrészletben azonban – lásd később – megfigyelhetjük, hogy az *ut*-os mellékmondatok ismétlése komoly tartalmi tömörítéssel jár együtt: a célszöveg sokkal inkább sietni kezd a végkifejlet felé, mint az egyenletes tempóban hömpölygő, a részleteknél szívesen elidőző forrásszöveg. A szöveg belsejében Cicero ezt megengedettnek tartja, sőt ez is az expresszivitás tudatosan használt eszközei közé tartozik.⁶⁹³

Megfigyelhető, hogy a legnagyobb lexikai terheket Cicero – a latin nyelv jellegével teljes összhangban – az igére bízta.⁶⁹⁴ Ezzel magyarázható a nehezen fordítható görög főnevek, praepositívók stb. mellékmondattá vagy igeneves szerkezetté való feloldásának igen gyakran alkalmazott eljárása.⁶⁹⁵ Szintén ez lehet az egyik alapvető oka annak, hogy Cicero filozófiai műveiben a fordított és nem-fordított szövegek stílusa között nincs szembeötlő különbség – ez a következetesen „szónokként” való fordítás talán legjellemzőbb tünete.⁶⁹⁶

A szónok győzelme a fordító fölött nyilvánvaló azokban az esetekben is, amikor a latin szöveg sokkal erősebben törekszik a *concinntas* felé, mint a lazábban formált görög:

Cic. Tim. 35:

**Erant autem animantium genera quattuor, quorum unum
divinum atque caeleste, alterum pinnigerum et aerium,
tertium <aquatile>, terrestre quartum.**

– vö. Plat. Tim. 39e 10-40a 2:

e„s^n d¾ tšttarej, m...a m□n oŰr£nion qeîn gšnoj, ¥llh
d□ pthnŌn ka^ űeropŌron, tr...th d□ œnudron e□doj,
pezŌn d□ ka^ cersaκon tštarton.

A felsorolás első tagjának szerkezete a második tag mintájára válik mellérendelővé; a harmadik és negyedik tag közti kiazmust ugyan az eredetiből örökli a fordító (aki nem szívesen hagyja veszni a forrásszöveg alakzatait), a tömörített forma azonban már a sajátja – ha ugyan hihetünk a javított szövegnek.

Cicero fordítói módszerének szintén sajátja – és nem igazán kedvez a szakterminológia kialakulásának –, hogy a következetességet feláldozza a *variatio* oltárán. Nem törekszik arra, hogy egy bizonyos kifejezést vagy bármilyen nyelvi jelenséget mindig egyféleképpen fordítson (ún. konkordanciaelv), még akkor sem, ha ennek a gondolatmenet szempontjából jelentősége lenne.⁶⁹⁷ Gyanítható azonban, hogy emögött nem pusztán a szónok belső készítetési állnak, hanem a fordító lelkiismeretessége is: a *variatio* oka az is lehet, hogy Cicero igazából egyik megoldásával sincs 100%-ig megelégedve.

A romanizáció tendenciája, amely a kezdetektől végigkíséri a római műfordítás történetét, Cicerónál is megjelenik. Azokat a görög kultúrára jellemző reáliákat, amelyek római kortársai

⁶⁹³ PONCELET (1957) 277.

⁶⁹⁴ PONCELET (1957) 192.

⁶⁹⁵ PONCELET (1957) 67-9.

⁶⁹⁶ PONCELET (1957) 29-30.

⁶⁹⁷ CUENDET (1933) 393-4.

számára jól ismertek ugyan, mégis elidegenítően hatnának a római kontextuson belül, vagy kihagyja (pl. a **paidagwǵŌj** intézménye), vagy római megfelelőjükre cseréli (pl. **ϕstŌj vs. mštoikoj vs. xšnoj / civis vs. peregrinus**), illetve egyszerűsíti (pl. **dhmokratoumšnh pŌlij / populus**).⁶⁹⁸ Ez az eljárás néha az *interpretatio Romana* érdekes új fejleményeihez vezet: ezek egy része Cicero sajátja lehet (pl. *quos Graeci da...monaj appellant, nostri, opinor, Lares, si modo hoc recte conversum videri potest*),⁶⁹⁹ másoknak talán már voltak irodalmi előzményei (pl. Thétyhs és Salacia megfeleltetése⁷⁰⁰ – valamelyik Ilias-fordításból?) – mindenesetre a nagy fordítóelődök hatását láthatjuk viszont bennük.⁷⁰¹

Meg kell említenünk egy érdekes momentumot, amely helyenként a versfordításokban is felfedezhető: a szélesebb kontextus hatását a beleillesztett fordításrészletre. Néha nehéz eldönteni, tudatos eljárásról van-e szó vagy sem. Például PONCELET kiemeli, hogy a *De divinatione* 1. könyvében idézett részlet Platón Államából az eredetihez képest téves végkövetkeztetésre jut: míg Platónnál nem merül fel az a gondolat, hogy léteznek igazmondó álmok (szerinte legfeljebb a valóságtól kevésbé elrugaszkodott álmok lehetségesek), Cicero szövegéből az derül ki, hogy igen.⁷⁰²

Cic. De div. 1. 61: ... **tum ei visa quietis occurrent tranquilla atque veracia.**
 – vö. Plat. Resp. 572a 7-b 2: ... **o□sq' Ōti táj t' ϕlhqe...aj ™n tù toioÚtJ m£lista ρptetai ka^
 ¼kista par£nomoi tŌte af Ōyeij fant£zontai tîn ™nupn...wn.**

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy aki Cicerónál Platont idézi, az nem a szerző álláspontját képviseli: Quintus, a szerző vitapartnere beszél, aki hisz a jóslásban, és ennek fényében értelmezi Platón szavait. Nagyon meglehet tehát, hogy Cicero készakarva tévedett, az **°qopoi...a** jegyében.

A szavak és mondatok szintje után szót kell ejtenünk a szöveg szintjéről is: Cicero ugyanis a fordítás során komoly változtatásokat végez a szöveg formáján. Ezek jól megfigyelhetők a *De re publica* 1. 66-7-ben, ahol Cicero (illetve a beszélő, Scipio) Platón Államának egy részletét (562c-3e) fordítja – a fikció szerint rögtönözve (*si modo id exprimere Latine potuero; difficile factu est, sed conabor tamen*)⁷⁰³. A platóni szöveg a szokásos dialógusformát követi. Cicero azonban érthető módon nem akar „dialógust a dialógusban”, így kiírt minden idézőformulát (**Ån d' ™gè, œfh stb.**), közbeszólást (**Pij g|r oŰ;**) vagy a kapcsolat fenntartását szolgáló megszólalást (**ð f...le**), és egyedül Sókratés gondolatmenetének fővonalát követi, mintha az összefüggő szöveget alkotná; az analógia kedvéért azonban egy helyütt megszakítja a fordítást a *saját* dialógusának kapcsolatfenntartó elemeivel (*Puto enim tibi haec esse nota. / Vero mihi, inquit ille, notissima. / Ergo illa sequuntur*: – és az idézet egy darabig függő beszédként folytatódik).

⁶⁹⁸ A példák forrása: Plat. Resp. 562c-3e / Cic. De re p. 1. 66-7.

⁶⁹⁹ Cic. Tim. 38.

⁷⁰⁰ Cic. Tim. 39.

⁷⁰¹ TRENCSENYI (1961) 171.

⁷⁰² PONCELET (1957) 256-7.

⁷⁰³ Cic. De re p. 1. 65.

Mindez máris némi kivonatjelleget kölcsönöz a szövegnek. Ahogy azonban a végéhez közeledik a részlet, a tömörítés és kihagyások egyre erőteljesebbek lesznek, az árnyalt görög szintaxist egymás mellé rendelt következményes mellékmondatok váltják fel; mintha a szerző gyorsan túl akarna esni a társadalom szétesésének leírásán:

Cic. De re p. 1. 67:

**ut necesse sit in eius modi re publica
plena libertatis esse omnia,**

**ut et privata domus omnis vacet
dominatione, et hoc malum usque
ad bestias perveniat,**

**denique ut pater filium metuat, filius
patrem neclegat, absit omnis pudor,
ut plane liberi sint, nihil intersit civis
sit an peregrinus,**

**magister ut discipulos metuat et iis
blandiatur spernantque discipuli
magistros,**

**adulescentes ut senum sibi pondus
adsumant, senes autem ad ludum
adulescentium descendant, ne sint
iis odiosi et graves;**

**ex quo fit, ut etiam servi se liberius
gerant,**

uxores eodem iure sint, quo viri,

**inque tanta libertate canes etiam et
equi, aselli denique liberi sic**

– vö. Plat. Resp. 562d 9–563d 1:

«r' oÙk φn£gkh TMn toiaÚtv pÒlei TMp[^] p©n tÕ tÁj
TMleuqer...aj „šnai; (...)

Ka[^] katadÚesqa... ge, Ān d' TMgè, ð f...le, eþj te tĳ
„d...aj o„k...aj ka[^] teleut©n mšcri tĳn qhr...wn t¼n
φnarc...an TMmfuomšnhn. (...)

OŒEon, œfhñ, patšra m□n TMq...zesqai paid[^] Ómoion
g...gnesqai ka[^] fobe«sqai toÝj Øeĳ, ØŒn d□ patr...,
ka[^] m»te a„scÚnesqai m»te dedišnai toÝj gonšaj, †na
d¾ TMleÚqeroj ĩ· mštoikon d□ φstù ka[^] φstŒn meto...
kJ TMxisoàsqai, ka[^] xšnon æsaÚtwj.

Taàt£ te, Ān d' TMgè, ka[^] smikrĳ toi£de ¥lla g...gnetai·
did£skalŒj te TMn tù toioÚtĳ foithtĳj fobe«tai ka[^]
qwpeÚei, foithta... te didask£lwn Œligwroàsin, oÚtw
d□ ka[^] paidagwgĳn·

ka[^] Ólwj of m□n nšoi presbutšroj φpeik£zontai ka[^]
diamillĳntai ka[^] TMn lŒgoij ka[^] TMn œrgoij, of d□
gšrontej sugkaqišntej toĳ nšoj eÙtrapel...aj te ka[^]
carientismoà TMmp...mplantai, mimoÚmenoĳ toÝj
nšouj, †na d¾ m¾ dokĳsin φhdeĳ e□nai mhd□
despotiko.... (...)

TŒ dš ge, Ān d' TMgè, œscaton, ð f...le, tÁj TMleuqer...
aj toà pl»qouj, Óson g...gnetai TMn tĳ toiaÚtv pÒlei,
Ótan d¾ of TMwnhmšnoi ka[^] af TMwnhmšnai mhd□n
Ātton TMleÚqeroĳ ðsi tĳn priamšnwn.

TMn gunaix[^] d□ prŒj ¥ndraj ka[^] φndr£si prŒj
guna«kaj Ósh ¹ „sonom...a ka[^] TMleuqer...a g...gnetai,
Œl...gou TMpelaqŒmeq' e„pe«n.

(...) tŒ m□n gĳr tĳn qhr...wn tĳn ØpŒ toĳ φnqrèpoj

incurrant, ut iis de via decedendum sit.

ÓsJ ™leuqerèter£ ™stin ™ntaàqa À ™n ¥IIV, oÙk ¥n
tij pe...quito ¥peiroj. øtecniŷ g|r a† te kÚnej kat! t¼n
paroim...an oŒEa...per af dšspoinai g...gnonta... te
d¾ ka^ †ppoi ka^ Ónoi, p£nu ™leuqšrwj ka^ semnij
e„qismšnoi poreÚesqai, kat! t!j ÐdoÝj ™mb£llontej tù
øe^ øpantînti, ™|n m¾ ™x...sthtai, ka^ t«lla p£nta
oÚtw mest! ™leuqer...aj g...gnetai.

A szöveg közepének látszólagos kidolgozatlanságát azonban bőven ellensúlyozzák a gyakori betoldások és jelentésfelbontások a szöveg elején:

Cic. De re p. 1. 66:

tum magistratus et principes, nisi valde lenes et remissi sint et large sibi libertatem ministrent, insequitur, insimulat, arguit, praepotentes, reges, tyrannos vocat.

– vö. Plat. Resp. 562d 2-4:

toÝj ¥rcontaj d», ¨n m¾ p£nu pr´oi ősi ka^ poll¾n paršcwsj
t¼n ™leuqer...an, kol£zei a„tiwmšnh æj miaroÚj te ka^
ÑligarcikoÚj.

és (kisebb mértékben) a végén:

Cic. De re p. 1. 67:

ut ita fastidiosae mollesque mentes evadant civium

– vö. Plat. Resp. 563d 5:

æj |pal¾n t¼n yuc¾n tîn polifîn poie«

Láthatjuk itt annak a retorikai elvnek az érvényesülését, hogy a beszéd elejét és végét kell alaposabban kidolgozni, míg a közepe akár gyengébb is lehet; ugyanakkor azt is, hogy Cicero nem ragaszkodik ahhoz, hogy a fordítás az eredeti szöveggel mennyiségi megfelelésben legyen. Vagyis nem számolja, hanem súlyra méri a szavakat – vagy talán nem is mér, csak becsül.

2. 4. 4. A versfordítások funkciója Cicero műveiben

Nem véletlen, hogy a szerző saját bevallása szerint fiatalkori szabad percekben, unalmas senatusüléseken vagy a kényszerű politikai tétlenség napjaiban viaszba kapart versfordítás-részletek a Cicero által művelt számos műfaj közül épp a filozófiai művekben bukkannak elő időről időre, sehol másutt. Az érvelés *exemplum*okkal való alátámasztását már Aristotelés is javasolta, a hellenisztikus filozófusok előszeretettel alkalmazták, még hozzá nemcsak tartalmi, de egyenes idézet formájában is;⁷⁰⁴ Cicerónál pedig sokszor egyenesen a bizonyítás helyét veszi át ez az eljárás.⁷⁰⁵ Az idézés során az irodalmi részletek némiképp torzulhatnak, az új kontextusba nem

⁷⁰⁴ Arist. Rhet. 1356b 2-27. – Vö. TEVES COSTA (1970) 31.

⁷⁰⁵ PONCELET (1957) 235-6.

illő elemek kimaradhatnak belőlük, helyüket más elemek vehetik át⁷⁰⁶ – és ez sokkal inkább megtörténhet a saját fordításban idézett görög szövegekkel, hiszen ott könnyebb eltüntetni az átalakítás nyomait, mint pl. egy közismert Ennius-idézetnél.

A görög elődökön kívül azonban más szempont is szerepet játszhat abban, hogy Cicero filozófiai művein kívül nem találunk költői fordításrészleteket. Cicero nem volt Lykurgos, hogy beszédeibe egész antológiát foglaljon a görög irodalom gyöngyszemeiből – nem utolsósorban azért, mert a költők szava a római hallgatóság számára sohasem bírt olyan perdöntő tekintéllyel, mint a görög világban, ezért aztán az idézetek legfeljebb a beszéd fűszerezését szolgálhatták, de az érvelésben nem jutott nekik hely.⁷⁰⁷ Még a latin költőket is csak néhány szónoklatában idézi nagyobb mennyiségben (*Pro S. Roscio Amerino, Pro Caelio, Pro Sestio, Pro Rabirio Postumo, In Verrem, In Pisonem*). Tudta jól, hogy rossz vért szülhet, ha a szónok túlságosan csillogtatja saját műveltségét; így beszédeiben leginkább olyan műveket idézett, amelyek a nagyközönség számára is jól ismertek lehettek: római drámákat.⁷⁰⁸ A levelekben semmi értelme nem volt az idézeteket lefordítani, hiszen levelezőpartnerei – főleg Atticus – épp olyan jól ismerték a görög irodalmat, mint a levélíró maga, így bátran utalhatott bármire egy-két odavetett görög szóval, biztos lehetett benne, hogy érteni fogják. A retorikai és filozófiai dialógusokban azonban a fiktív magánbeszélgetés megfogalmazása sokkal inkább a beszédek formális, mint a levelek informális nyelvét követi, így a görög szavak, kifejezések, idézetek – leszámítva persze a szakkifejezéseket – nem juthatnak szerephez.⁷⁰⁹ A retorikai művekben, ahol az idézetek stilisztikai példaként szolgálnak, nem szerencsés dolog fordításokat használni, sokkal inkább a sajátnyelvi példák felelnek meg a célnak. A filozófiai művek esetében azonban maguk a felhasznált források is felvethetik az ötletet, hogy egy-egy frappáns görög költőidézet jó alátámasztása lehetne az aktuális érvelésnek – eredetiben azonban mégsem volna illendő idézni őket, hiszen ennek a műfajnak a célja éppen az, hogy a görög tudást latin közkinccsé tegye.⁷¹⁰ Tehát a beszédektől eltérően, éppen a műfaj görög hagyományai miatt, a filozófiai művekben az idézetek az érvelés részét alkotják.⁷¹¹

Talán nemcsak a forrásművek szerzőinek ízlését tükrözi, hogy Cicero elsősorban klasszikus görög szerzőket idéz. Leveleiben mindössze kétszer-háromszor idéz posztklasszikus költőket eredetiben, a versfordítások között pedig Aratos az egyetlen hellenisztikus szerző. Meglehető, ez is egyfajta szembenállást tükröz a neóterikusok új ízlésével, akárcsak a római költészet hagyományaihoz való ragaszkodás.⁷¹²

Mint szkeptikus filozófián nevelkedett gondolkodóhoz illik, Cicero nem tekinti feltétlen tekintélynek az idézett költőket; még Homérost sem, akivel kapcsolatban pedig ennek komoly hagyományai voltak a görög világban. A költőfejedelemtől vett részletekkel ugyanúgy mer vitatkozni (főleg ha „beszélgetőtársa” vele ellentétben elfogadja tekintélyüket⁷¹³) vagy éppen új kontextusba helyezni őket, mint ahogy bármely más szöveggel teszi.⁷¹⁴ Ez az alapállás természetesen feltétele annak, hogy a görög alapszöveggel a fordító az *aemulatio* által meghatározott viszonyba lépjen – hiszen egy kanonikus szöveg egészen másféle bánásmódot

⁷⁰⁶ SKUTSCH (1985) 27-8.

⁷⁰⁷ JOCELYN (1973) 63.

⁷⁰⁸ ZILLINGER (1911) 63., JOCELYN (1973) 61-2.

⁷⁰⁹ MALCOVATI (1943) 53., JOCELYN (1973) 65.

⁷¹⁰ Cic. Tusc. 1. 15: *scis enim me Graece loqui in Latino sermone non plus solere quam in Graeco Latine.* – Vö. ATZERT (1908) 24.

⁷¹¹ JOCELYN (1973) 66.

⁷¹² ROSE (1921) 114-5., TRENCSENYI (1961) 172.

⁷¹³ De div. 1. 65, 72.

⁷¹⁴ JOCELYN (1973) 68-9., CHINNICI (2000) 15-6., 22-3.

igényel. Másrészt viszont megfigyelhető, hogy Cicero egyfajta ὁμοιοπαθητικῶς követ a költőidézetek elosztásánál: a szkeptikus és epikureus álláspontok képviselői – összhangban az általuk követett filozófiai iskolának a költőkről alkotott véleményével – nem vagy alig idéznek, a sztoikusok azonban általában lelkesnek mutatkoznak e téren. Fontos kivétel a szabály alól a *Tusculanae disputationes*, amely azonban a *consolatio* műfajához való kötődése miatt engedi meg az idézetek nagy számban való felhasználását.⁷¹⁵ Cicero saját fordításai azonban néhány kivétellel a műveknek azokban a részeiben találhatók meg, amelyeknek fiktív vagy valódi beszélője ő maga – vagy legalább valami más módon jelzi, hogy saját fordításáról van szó.⁷¹⁶

2. 5. Cicero versfordításai

2. 5. 1. Korábbi fordítások értékelése, felhasználása

A *Tusculanae disputationes* egy részletében (2. 26) Cicero ismerteti munkamódszerét, vagyis megtudhatjuk, hogyan kerülnek a versidézetek a filozófiai értekezésekbe. Platón és követői nyomán ő is költői részletekkel gazdagítja filozófiai műveit, és ahol nem talál megfelelő latin idézetet, ott folyamodik a görögből való fordításhoz: *Itaque postquam adamavi hanc quasi senilem declamationem, studioso equidem utor nostris poetis; sed sicubi illi defecerunt – verti enim multa de Graecis, ne quo ornamento in hoc genere disputationis careret Latina oratio*. Lehetséges, hogy ő maga állított össze görög, illetve latin antológiákat a filozófiai művekben való idézhetőség szempontjainak megfelelően, bár görög antológiát akár készen is találhatott e célra.⁷¹⁷ Legtöbbször azonban valószínűleg a – görög vagy latin – forrásmunkában éppen eléje kerülő idézeteket használta fel.⁷¹⁸ Több kutató ezzel magyarázza azokat a tévesztéseket, amelyek a görög idézetek kontextusból kiszakított voltából adódnak.⁷¹⁹ Megfigyelhető, hogy a görög idézetek helyére kerülő, nem Cicerótól való latin idézetek nem mindig a görög eredeti valamely latin fordításából, átdolgozásából valók, hanem akár annak pusztán tematikai párhuzamai is lehetnek⁷²⁰ – amiből ismét látható, mekkora biztonsággal mozgott Cicero a latin irodalom területén.

CHINNICI felveti a kérdést,⁷²¹ hogy a *De finibus* 5. 49-beli Homéros-idézetet bevezető szavak (*nam verti, ut quaedam Homeri, sic istum ipsum locum*) nem utalhatnak-e arra, hogy Cicerónak a filozófiai művektől függetlenül is volt egy saját fordítású Homéros-idézetgyűjteménye. Ezt természetesen nem lehet kizárni, legyen szó akár fiatalkori ujjgyakorlatokról, akár későbbi szabadidős tevékenységének termékeiről, akár vegyesen; ugyanakkor viszont az a tény, hogy a legtöbb Homéros-idézet alaposan bele van csiszolva az adott filozófiai mű kontextusába, valószínűvé teszi, hogy ezek a fordítások az őket tartalmazó művekkel együtt keletkeztek. A két elképzelés akár meg is férhet egymás mellett. Ennek az idézetnek a bevezetése alapján azonban nem biztos, hogy lehet érvelni: JOCELYN szerint ezeket a drámai fikción belül kell értelmezni, így az

⁷¹⁵ JOCELYN (1973) 68-71.

⁷¹⁶ Talán Cicero figyelmetlenségének számlájára írható kivételek: Cic. De div. 1. 52, 81, De fin. 5. 49, De nat. d. 2. 65, (frgg. 27, 53, 30, 44 BÜCHNER). – JOCELYN (1973) 73. + n. 101., 74. + n. 111.

⁷¹⁷ RIBBECK (1887) 301.

⁷¹⁸ RIBBECK (1887) 301., JOCELYN (1973) 71-2., 76.

⁷¹⁹ JOCELYN (1973) 77. RONCONI (1973) 51., CHINNICI (2000) 24.

⁷²⁰ JOCELYN (1973) 75.

⁷²¹ CHINNICI (2000) 69.

inkább a beszélő, M. Pupius Piso fiktív irodalmi múltjáról árul el valamit, mint Cicero munkamódszeréről⁷²² – ennek ellenére nincs okunk vitatni, hogy maga a fordítás Cicerótól származik.

Figyelemre méltó azonban, hogy a fenti metódus nem érvényesül Homéros esetében: őt sosem idézi Cicero meglévő fordításban, nem hivatkozik sem Livius Andronicusra, sem Matiusra, sem Ninnius Crassusra, hanem mindig saját fordítást ad. Talán azért, mert a görög dráma igazából a színpadon folyamatosan játszott római átdolgozásokon keresztül volt élő még a korabeli római szellemi elit számára is; a homérosi eposzoknak azonban sohasem lépett a helyébe egyetlen fordítás sem, hiszen mindenki ezeken tanult görögül ősidőktől fogva. Nem beszélve arról, hogy mint láttuk, ezek a Homéros-fordítások kezdettől önálló művekként éltek a köztudatban – bár ezt a római drámákról is elmondhatjuk. Livius Andronicust legalább említi néha Cicero, nem úgy, mint a későbbi Homéros-fordítókat. Idézetlensége azonban annál feltűnőbb, mivel – ahogy a *De finibus* elején olvashatjuk – Cicero a görög eredeti alapján készült latin irodalmi műveket már csak azért is értékesnek tartja, mert latinul vannak és a római irodalom részei – függetlenül attól, mennyire sikerült művekről van szó. Ráadásul nemcsak az *Odusia*, de Andronicus himnusza és drámái sem szerepelnek Cicero idézetkincsében. Erre pedig még az sem elégséges magyarázat, hogy Cicero bizonyos averzióval viseltetett a *versus Saturnius* iránt – ez abból sejthető, hogy az általa egyébként nagyra tartott Naevius *Bellum Poenicum* ugyanígy nem szerepel az idézett művek sorában.⁷²³

Másrészt viszont azt is tudjuk, hogy Cicero nem sokra becsülte Livius Andronicus költői teljesítményét. Ez a *Brutus* egy részletéből (70-6) derül ki, amelyben Cicero a római irodalom fejlődését a görög képzőművészetével állítja párhuzamba, és a párhuzamot egyes szerzőkre is kiterjeszti.

*Quis enim eorum qui haec minora animadvertunt non intellegit Canachi signa rigidiora esse quam ut imitentur veritatem? Calamidis dura illa quidem, sed tamen molliora quam Canachi; nondum Myronis satis ad veritatem adducta, iam tamen quae non dubites pulchra dicere; pulchriora Polycliti et iam plane perfecta, ut mihi quidem videri solent. Similis in pictura ratio est: in qua Zeuxim et Polygnotum et Timanthem et eorum, qui non sunt usi plus quam quattuor coloribus, formas et liniamenta laudamus; at in Aetione Nicomacho Protogene Apelle iam perfecta sunt omnia. Et nescio an reliquis in rebus omnibus idem eveniat: **nihil est enim simul et inventum et perfectum; nec dubitari debet quin fuerint ante Homerum poetae, quod ex eis carminibus intellegi potest, quae apud illum et in Phaeacum et in procorum epulis canuntur. Quid, nostri veteres versus ubi sunt? 'quos olim Fauni vatesque canebant, / cum neque Musarum scopulos ... / nec dicti studiosus quisquam erat ante hunc'** – ait ipse de se nec mentitur in gloriando: sic enim sese res habet. **Nam et Odysia Latina est sic tamquam opus aliquod Daedali et Livianae fabulae non satis dignae quae iterum legantur.** (...) Atque utinam exstarent illa carmina, quae multis saeculis ante suam aetatem in epulis esse cantitata a singulis convivis de clarorum virorum laudibus in Originibus scriptum reliquit Cato. Tamen illius, quem in vatibus et Faunis adnumerat Ennius, bellum Punicum quasi Myronis opus delectat. Sit Ennius sane, ut est certe, perfectior: qui si illum, ut simulat, contemneret, non omnia bella persequens primum illud Punicum acerrimum bellum reliquisset. Sed ipse dicit cur id faciat. 'Scripsere'*

⁷²² JOCELYN (1973) 81.

⁷²³ ZILLINGER (1911) 21-4.

inquit 'alii rem vorsibus'; et luculente quidem scripserunt, etiam si minus quam tu polite. Nec vero tibi aliter videri debet, qui a Naevio vel sumpsisti multa, si fateris, vel, si negas, surripuisti.

Andronicus megítelésének kulcsmondata tehát: *nihil est simul et inventum et perfectum* (71) – vagyis pusztán az a tény, hogy az *Odusia* fordítója a fejlődési sor elején áll, azt jelenti, hogy kár benne a tökéletességet keresni. Hasonló képet rajzol ki az egyes költők és szobrászok között vont párhuzam: Andronicus és Daidalos, Naevius és Myrón, végül (legalábbis implicite, ahogy a hasonló megfogalmazás – *pulchriora et plane perfecta vs. perfectior* – sugallja) Ennius és Polykleitos. Figyelemre méltó, hogy Daidalos a részlet elején álló szobrászlistában nem szerepel – hiszen az már a kiforrott művészet képviselőit sorolja, így a **prítój eØret»j**-nek nem jut benne hely.⁷²⁴ Márpedig ha az ember Livius Andronicus szobrász-párhuzamát keresi, a mitikus időbbe kell visszanyúlnia érte; vagyis az első latin költő és két utódja között mélyebb szakadék tátong, mint hinnénk.

A Daidalossal való összehasonlítás tehát nem százszázalékosan kedvező – már az is sokat elárul róla, hogy minden tudós aszerint értelmezi, hogyan viszonyul ő maga Andronicushoz. RIBBECK a kezdetleges szobrásztechnikát látja benne,⁷²⁵ TOLKIEHN a modern szemnek már archaikus, ám korszakalkotó művészt,⁷²⁶ ZILLINGER szerint pedig a kettő egyszerre igaz.⁷²⁷

Daidalos úttörő szerepe a görög szobrászatban általánosan elfogadott ókori hagyomány. A művészetéről szóló híradások durván két ágra oszthatók. Az egyik szerint Daidalos szobrai már-már varázslatos módon utánozták a valóságot, néztek, jártak, mozogtak⁷²⁸ – akár különféle technikai fortélyoknak köszönhetően, akár azért, mert Daidalos volt az, aki elsőként ábrázolta alakjait nyitott szemmel, szabad karokkal, lépőállásban. A cicerói mondat végéből sugárzó negatív értékítélet (*Livianae fabulae non satis dignae quae iterum legantur*) azonban a mi szövegünk esetében eleve kizárja ezt az értelmezést. A másik hagyomány szerint Daidalosra vezették vissza azt az igen ősi xØanon-típust, amelynek a teste lábak helyett négyszögletes oszlopban végződött.⁷²⁹ Ez esetben tehát a valóság-hű ábrázolás pusztá gondolata sem merülhet fel. Ennek fényében értelmezhetjük azt a Platón-helyet is, amelyre támaszkodva ZILLINGER magyarázza Cicero ítéletét (ésper ka^ tÕn Da...dalØn fasin of Øndriantopoio..., nØn e,, genØmenoj toiaØt' TMrg£zoito oEa Ån Øf' in toÜnom' æscen, katagšlaston 'n e□nai):⁷³⁰ hiába volt Daidalos a maga korának legnagyobb szobrásza, Periklés és Pheidias korában az ő stílusának már csak gúnykacaj jutna osztályrészül. Így lehet az *Odusia* Cicero számára *opus Daedali*: fontos, ám rég meghaladott első lépése a római irodalomnak. Ugyanígy Andronicus drámái is méltók arra, hogy

⁷²⁴ SUERBAUM (1968) 345.

⁷²⁵ RIBBECK (1887) 16. Hasonlóképpen MALCOVATI (1943) 91.

⁷²⁶ TOLKIEHN (1900) 83-4.

⁷²⁷ ZILLINGER (1911) 46-7.

⁷²⁸ Vö. pl. Eur. Eurystheus frg. 373 NAUCK: oÜk æstin, Ø gerai□, m¾ de...svj t£de· / t! Daid£leia p£nta kine«sqai doke / blišpein t' Øg£lmaq' id' Øn¾r ke«noj sofØj.

⁷²⁹ Paus. 9. 40. 3-4: ka^ DhI...oij 'Afrod...thj TMst^n oÜ mšga xØanon, lelumasmšnon t¾n dexi;n ce«ra ØpØ toØ crØnou· k£teisi d□ Ønt^ podin TMj tetr£gwnon scÁma. pe...qomai toØto 'Ari£dnhn labe«n par!

Daid£lou, ka^ 1n...ka °koloÚqhse tù Qhse«, tØ ¥galma TMpekome...zeto o£koqen. – Vö. USSANI (1929) 78.

⁷³⁰ Plat. Hipp. Mai. 281d 9-282a 3. – Vö. ZILLINGER (1911) 46-7.

az ember hazafias érzületből egyszer végigküzdje magát rajtuk – hiszen ősrégiek, fontosak és latinul íródtak –, de élvezeti értékük nem több, mint Atilius *male conversa Electrájáé*.

Fontos észrevenni, hogy Cicero bírálata – akárcsak később Horatius polémiája – nem a fordító, hanem a költő ellen irányul. Andronicust, valamint a (szinte) kortárs Matiuszt és Ninniuszt nem azért nem idézi soha, mert nem ért egyet fordítói módszerükkel, hanem egyszerűen azért, mert irodalmi ízlésvilágában az ő számukra nem jut hely. Ha Homéros-fordításra van szükség, inkább maga veszi kezébe a dolgot – de ő sem függetlenedhet elődeitől, hiszen számos, Livius Andronicus óta öröklődő megoldást, stílusjegyet vehetünk észre nála.

2. 5. 2. Cicero Aratos-fordítása

Ciceróval kezdődik Aratos latin fordítóinak majdnem a Homéros-fordítókhoz mérhetően hosszú sora. Talán a görög költő egyszerűen elegáns nyelvének vagy az általa népszerűsített csillagászati ismereteknek köszönhető,⁷³¹ hogy a Phainomenának számos latin verziója készült: Germanicus és Avienus fordításán kívül ránk maradt néhány sor Varro Atacinus *Ephemeris*éből, amely szintén ebből a műből táplálkozik, valamint Ovidius *Phaenomená*jából is, de Vergilius *Georgicá*ja is felhasználta forrásként. Az *Aratea*, akárcsak a Xenophón Oikonomikosából készült fordítás, Cicero fiatalkorához, tehát a leendő nagy szónok képzéséhez, önképzéséhez kötődik. BOYANCÉ véleménye szerint nem zárható ki, hogy mindkét fordítói vállalkozás háttérében Cicero mesterét, Molont kell keresni, aki ezeknek a némiképp száraz műveknek a felhasználásával szerette volna visszanyesni tanítványának azianista hajlamait⁷³² – meglehet, éppen ezért nem lopta be magát az *Oeconomicus* a Cicero teljes pompáján nevelkedett Hieronymus szívébe; ámde ez a célkitűzés az *Aratea* esetében biztosan nem járt sikerrel. ATZERT épp fordítva gondolja: ő a változatos szinonimahasználatból és a felbontások, fordítói betoldások gyakoriságából arra következtet, hogy az ifjú szónoknövendék a *copiositas* elsajátítására törekedett a fordítás során⁷³³ – és sikerrel járt. Cicero rendkívül büszke volt erre a régi fordítására: amellet hogy publikálta, maga is többször idézett belőle.

A Phainomena fordítását természetesen a műfordítás, nem pedig a szakfordítás mércéjével kell mérni – éppúgy, ahogy maga a görög mű sem szakkönyv, hanem tanítóköltemény: bár Eudoxos személyében megbízható forrásra támaszkodik, mégis egyéni módon kezeli azt, sőt időnként félre is érti. Cicero így nyilatkozik róla a *De oratore*ben (1. 69): *constat inter doctos hominem ignarum astrologiae ornatissimis atque optimis versibus Aratum de caelo stellisque dixisse*. Ezért Aratos fordítói sem mindig érezték úgy, hogy ha nem rendelkeznek az (egyébként nem lebecsülendő) ókori átlagnál nagyobb csillagászati szaktudással, akkor nem szabad ehhez a szöveghez közelíteniük – hiszen az elsősorban költemény, csak másodsorban közöl ismereteket. Cicero ugyan megtette a magáét – ha nem vehető is bizonyosra, hogy ismerte Attalos és Hipparchos Aratoshoz fűződő szakmunkáit, az Aratos-scholionokat biztosan felhasználta fordításához, sőt néha talán még egy éggömbön is követte a forrásszöveg által mondottakat⁷³⁴ –, ennek ellenére a fordításba jó néhány tárgyi tévedés csúszott.⁷³⁵ A hibák egy része, úgy tűnik, éppen abból adódik,

⁷³¹ LEUTHOLD (1942) 9-10. szerint Aratos a görög világban a csillagászat iskolai oktatásában is komoly szereppel bírhatott.

⁷³² BOYANCÉ (1956) 123.

⁷³³ ATZERT (1908) 8-9.

⁷³⁴ ATZERT (1908) 4-7., LEO (1914) 192., PFEIFFER (1932) 215., LEUTHOLD (1942) 12-18.

⁷³⁵ LEO (1914) 192., LEUTHOLD (1942) 18-24.

hogy a költő fölébe kerekedik a csillagásznak: pl. Cicero számos esetben hangsúlyozza olyan csillagok fényességét (frg. 13: *eximio ... fulgore Corona*, frg. 34. 375-6: *inlustrem ... plantam* stb.), amelyek – ahogy az antik csillagászati szakirodalommal való összevetésből is kiderül – a valóságban egyáltalán nem feltűnőek.⁷³⁶

A szöveggel meglehetősen szuverén módon bánik. Szívesen bővebb lére ereszt egy-egy, a forrásszövegben röviden elbeszélte mítoszt,⁷³⁷ vagy éppen tömörít, kihagy, átír, eltolja a hangsúlyokat; időnként éppen annak elkendőzésére, hogy a forrásszöveg információtartalmával nem tud mit kezdeni.⁷³⁸ Ahogy a filozófiai szövegekben is, sokszor elragadják a szavak, fontosabbá válnak számára, mint a tárgyi tartalom.⁷³⁹ A konkordanciaelv ebben a fordításában sem működik, sokkal inkább a *variatio*, melynek jegyében egyazon görög szónak számos megfelelőjét adja.⁷⁴⁰ Az Andronicus óta jellemző romanizáló tendencia őt sem kerüli el: a görög neveket általában lefordítja, vagy legalábbis magyarázó glosszát fűz hozzájuk.⁷⁴¹

A verselésben Cicero szintén önálló utakon jár. Jól megfigyelhető ez a frg. 34. 189-202-ben (vö. Arat. 408-30): míg a forrásszöveg előszeretettel használja a soráthajlást, Cicero gondosan ügyel rá, hogy a sorvégek és a mondatvégek egybeessenek⁷⁴² – ebben kivételesen nem Enniust követi, hanem vagy egyéb archaikus, vagy pedig neóterikus verselési konvenciókat.⁷⁴³ A *versus spondiacus* mindössze egyszer fordul elő, hiába kínál erre számos alkalmat az eredeti, sőt kerüli a hexameternek az archaikus irodalomban még megengedett egyéb anomáliáit is;⁷⁴⁴ így verselésében egyszerre érezhető bizonyos neóterikus jelleg⁷⁴⁵ és az ezzel a szellemi áramlattal szembeni ellenállás.⁷⁴⁶ Bizonyos szórendi jellegzetességek szintén a neóterikusokhoz közelítik az Aratosfordítást: ilyen pl. a sornak jelző és jelzett szó által való közrefogása (pl. 224: *legitimo cernes caelum lustrantia cursu*), ami Catullus 64. *carmen*-ében nagyjából ugyanolyan gyakran jelenik meg, mint az *Arateában*.⁷⁴⁷ Ennek továbbfejlesztése az a gyűrűs sorszerkezet (438: *extremas medio contingens corpore terras*), amely Cicero Homéros-fordításaiban is számos esetben felbukkan. Valószínű tehát, hogy Cicero fiatalkori költészete – ahogy az több elveszett és saját maga által is agyonhallgatott művének címéből (*Glaucus, Nilus, Halcyones*) is gyanítható⁷⁴⁸ – még közelebb állt a neóterikusokhoz, mint a későbbi, Ennius és Accius által meghatározott korszak.

A Phainomena szándékoltan egyszerű nyelvét a fordításban az enniusi epikus stílus immár keresetten ható pompája váltja fel, a maga összetett jelzőivel (pl. frg. 34. 13: *horrisonis*, 73: *sagittipotens*, 111: *aestiferos*, 178: *spinigeram*), morfológiai archaizmusával (231: *atque suos vario motu metirier orbes*, 324: *lucens vis magna Nepai*), *s*-elíziójával (121: *Orioni' iacet levipes Lepus*). Az alliterációk, *figura etymologica*k, homoiarktonok és homoioteleutonok használata szintén az epikus múlt öröksége. Korlátozottan bár, de megjelenik a hangfestés is, amelynek még nagy jövője lesz Cicero költészetében (frg. 34. 70-1: *nec vi signorum cedunt neque flamina vitant, / nec metuunt canos minitanti*

⁷³⁶ LEUTHOLD (1942) 22-4.

⁷³⁷ Pl. Arat. 637-46 és Cic. Arat. frg. 34. 420-35.

⁷³⁸ LEUTHOLD (1942) 26-9.

⁷³⁹ LEO (1914) 192.

⁷⁴⁰ ATZERT (1908) 7-8.

⁷⁴¹ LEO (1914) 192-3.

⁷⁴² LEO (1914) 192. n. 2., LEUTHOLD (1942) 27.

⁷⁴³ LEO (1905) 14-5., WÜLFING-VON MARITZ (1971) 261-2.

⁷⁴⁴ LEO (1914) 193.

⁷⁴⁵ LEO (1914) 194.

⁷⁴⁶ LEUTHOLD (1942) 39-43.

⁷⁴⁷ LEUTHOLD (1942) 33.

⁷⁴⁸ LEO (1914) 194., CLAUSEN (1984) 93.

murmure fluctus), sőt a hexameter ritmusának a tartalomhoz való igazodása is – ami szintén Enniustól ismerős.⁷⁴⁹ Valószínűnek tarthatjuk, hogy Cicero néha teljes félsorokat is átvett Enniustól; sokszor erre vezethetők vissza az *Aratea* kapcsolódási pontjai Lucretiusszal és Vergiliusszal.⁷⁵⁰ Amellett, hogy a tanköltemény az ókorban szintén az eposz egy ágának számított,⁷⁵¹ talán az is közrejátszik ebben, hogy a római tanköltemény atyja – gondoljunk akár a *Hedyphageticára*, akár az *Eubemerusra* – szintén Ennius; így ha Cicero valahol mintaképet keresett a római tanköltemény nyelvéhez, leginkább Enniushoz nyúlhatott vissza.

Az elbeszélő nyelv színesítését szolgálja, hogy Cicero csaknem minden csillagképről mond valami jellegzeteset – ami a jelzők és körülírások megszaporozásához vezet –, illetve előszeretettel személyesíti meg őket; ugyanebbe az irányba mutat a szóismétlések kényszerű kerülése, amely talán még szónokiskolai beidegződés.⁷⁵²

2. 5. 3. Drámarészletek és epigrammák Cicero fordításában

Cicero versfordítói munkásságának összessége egy külön monográfia témája lehetne. Itt csak röviden tekintsük át az egyéb versfordításokat, hogy a Homéros-fordításokat azok háttére előtt vizsgálhassuk meg.

Cicero versfordítóként sem tagadja meg magát. Alkalmazza mindazokat az eljárásokat, amelyeket fordításelméleti alapvetésében megjelölt, illetve amelyeket prózafordításaiban is használ, a bővítő körülírástól kezdve a tükörfordításig – leginkább azonban abban marad hű elveihez, hogy nem tolmács, hanem szónok módjára dolgozik, hiszen még a Homéros-fordításokat is át- meg átjárja a retorika. Itt azonban sokkal inkább megnyilvánul egy másik komponens: a római költői (és egyben fordítói) hagyományba való beleilleszkedés. E hagyomány részének tekinti Cicero saját korábbi költői műveit és fordításait is.

Természetesen Cicero életében is akadtak pillanatok, amikor szó szerint fordított. Ennek egy példáját láthatjuk a *Rhetorica ad Herennium* kapsán idézett Ilias-sor esetében, amelynek egy változatát a *Cato Maior*-ban is megtaláljuk, szintén prózában:

Cic. Cato M. 31: **ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio.**
 – vö. Il. 1. 249: **toà ka^ çpÕ glèsshj mšlitoj gluk...wn ·šen aÙd»**

Egyetlen kihagyást (**ka^**) és egyetlen, a latin prózában idiomatikus szórendi változtatást (**eius ex lingua* helyett *ex eius lingua*) leszámítva a fordítás pontról pontra követi az eredetét.⁷⁵³ Ez az a jelenség, amellyel a versfordítások vizsgálatakor csak nagyon ritkán fogunk találkozni. Mindazok a tényezők, amelyek a prózafordításban nem vagy kevésbé játszottak szerepet – az *aemulatio* készítése, a költői nyelv öröksége, a metrika hatalma –, a versfordításokban annál inkább működnek.

⁷⁴⁹ LEUTHOLD (1942) 37-9.

⁷⁵⁰ LEUTHOLD (1942) 32., JOCELYN (1973) 94.

⁷⁵¹ BOYLE (1993) 5. + n. 15. (17.)

⁷⁵² LEUTHOLD (1942) 29-33.

⁷⁵³ Hasonló, szó szerinti Homéros-fordítást találunk a De or. 3. 57-ben: *ut efficeret oratorem verborum actoremque rerum* (Il. 9. 443: mÚqwn te ·htÁr' œmenai prhktÁr£ te œrgwn). Vö. RONCONI (1973) 44.

Mivel minden versfordítás-részlet filozófiai kontextusban fordul elő, sok esetben megfigyelhető az a jelenség, amelyet a De div. 1. 61-nél láthattunk: hogy az új összefüggés, amelybe az idézet kerül, meghatározóan rányomja a bélyegét a fordításra.⁷⁵⁴ Példa erre Euripidés híres sorának fordítása a *De officiis*-ben (3. 108):

frg. 36 BÜCHNER: **Iuravi lingua, mentem iniuratum gero.**
 – vö. Eur. Hipp. 612: **¹ glïss' Ñmèmoc', ¹ d' fr³⁄₄n çnèmotoj.**

A görög rideg személytelenségét az E/1. alakok bevezetésével büszke, állásfoglaló személyesség váltja fel, amelynek a szolgálatában áll a *gero* betoldása is. Mindez annak tudható be, hogy a *periurium* mibenlétét értelmező szöveg, amelybe az idézet beleépül, Hippolytost ártatlannak nyilvánítja ebben a vétségben – joggal lehet tehát büszke az eskü be nem tartása árán is rendíthetetlen magatartására. Érdemes felfigyelni a göröghöz képest többletként bevezetett kiazmusra is.

Még erőteljesebben érvényesül a kontextus hatása a *Tusculanae disputationes*-ben (3. 76) idézett Aischylos-részletnél:

frg. 32 BÜCHNER 1-2: **Atqui, Prometheu, te hoc tenere existimo,
 mederi posse rationem iracundiae.**
 – vö. Aisch. Prom. vinct. 377-8: **oÜkoun, Promhqeà, toàto gignèskeij, Óti
 ÑrgÁj nosoÚshj e„sˆn „atroˆ IÒgoi;**

A *IÒgoi* a forrásszövegben egyértelműen „beszédet”, „beszélgetést” jelent. Az, hogy Cicero a *IÒgoj* jelentésmezejének egy másik szegmensét választja ki – amely ráadásul egyes számot feltételezne –, nem hiba, hanem tudatos átalakítás a szövegekörnyezet fényében.

Arra is van példa, hogy Cicero tompítja az eredeti szöveg élet, nem mer vagy nem akar felsorakozni annak kijelentése mellé még annyira sem, hogy változtatás nélkül fordítsa le. Pl. a De off. 3. 82-ben:

frg. 37 BÜCHNER: **Nam si violandum est ius, regnandi gratia,
 violandum est; aliis rebus pietatem colas.**
 – vö. Eur. Phoen. 524-5: **e†per g|r çdike«n cr», turann...doj pšri
 kËlliston çdike«n, t¥lla d' eÜsebe«n creèn.**

A *kËlliston* kihagyása véleménynyilvánítás értékű. Ehelyett a szükségszerűség túlhangsúlyozását érezni a célszövegben a coniugatio periphrastica kétszeres ismétlésével, még a görög *cr»* / *creèn*-hoz képest is.

Ehhez hasonló a *Tusculanae disputationes*-ben (3. 59) idézett másik Euripidés-részlet is:

⁷⁵⁴ JOCELYN (1973) 77., RONCONI (1973) 45.

frg. 42 BÜCHNER 4-6:

**Quae generi humano angorem nequiquam adferunt:
reddenda terrae est terra, tum vita omnibus
metenda ut fruges. Sic iubet Necessitas.**

– vö. Eur. Hypsip. frg. 757 N² 5-9:

ϕnagka...wj d' œcei
b...on qer...zein éste k£rpimon st£cun,
ka^ tÕn m\`n e^nai, tÕn d\` m»· t... taàta deκ
stšnein, ϖper deκ kat! fÚsin diekper©n;
deinÕn g|r oÙd\`n tîn ϕnagka...wn brotoϕj.

Cicero, bármennyire hangsúlyozza (az eredetivel teljes összhangban), hogy a végzet és a természet rendje előtt fejet kell hajtani, azt azért nem jelenti ki Euripidés nyomán, hogy mindez nem **deinÕn**. Jól tudta saját életéből, hiszen ő is vesztett el gyermeket, hogy nagyonis az.

A fentebb idézett frg. 32-nél megfigyelhetünk egy másik momentumot is, amely jól tükrözi, hogy a fordító a meggyőzés művészetén nevelkedett. A forrásszöveg szemrehányó kérdését egy sokkal rafináltabb kijelentés váltja fel, amely a hallgató bölcsességére appellál, így annak hiúságát célba véve sugalmazza neki a helyes magatartásformát. Számos esetben láthatjuk még, amint a műfordító álarca mögül előbújik a szónok.

Most ejtsünk néhány szót a formai jegyeiről. Cicero az összes fordítói műveletet használja, amit a prózafordításokban (persze eltekintve az olyan „szakmához” kötött eljárásoktól, mint a fordíthatatlan görög szavak átvétele) – így teljesen indokoltnak látszik TEVES COSTA módszere, aki a PONCELET által felsorolt, a filozófiai szövegekben használt átalakítások működését vizsgálja végig a frg. 34-ben, a betoldástól és kihagyástól kezdve az **aÜxhsij**-en és **me...wsij**-on keresztül a legkülönbélebb egyéb átalakításokig.⁷⁵⁵ Ahogy Livius Andronicus fordítása nem volt juxtalinéaris – nem is lehetett az, hiszen a hexameter és a saturnius befogadóképessége eltérő –, úgy Ciceroé sem az, sem prózában (láthattuk), sem versben. A *Tusculanae disputationes*-ben (1. 101 = frg. 34 BÜCHNER) idézett hosszú Sophoklés-részlet, a haldokló Héraklés monológja (Trach. 1046-1102) eredeti 57 sorának a fordításban 45 sor felel meg. Figyelemre méltó, hogy a legerőteljesebb rövidítést Cicero ott hajtja végre, ahol az eredeti szövegben kétszer is megbomlik a jambikus trimeter folytonossága (1081. és 1085-6.) – nyilván nemcsak azért, mert a sztoikusok nagy példaképét kevésbé akarta esendő emberként feltüntetni,⁷⁵⁶ hanem formai megfontolások is vezették, amikor végig megtartotta a metrum egyenletességét.

Cicero, aki jól ismerte az „őrálló szavak” DEVECSERI által is leírt,⁷⁵⁷ a fordításban a neóterikusok által is felhasznált elvét, nemcsak a szöveg elején és végén, de néha az egyes sorok kitüntetett helyein is pontos fordítással horgonyozza le a célszöveget a forrásszöveghez. Ez a

⁷⁵⁵ TEVES COSTA (1970).

⁷⁵⁶ JOCELYN (1973) 84-5.

⁷⁵⁷ DEVECSERI (1961) 614.

sorok elején és végén a legszembetűnőbb. A Homéros-fordításokban ennek jóval több példáját találhatjuk, de a többi versfordításban is előfordul. A frg. 34-ben csak néhány ilyen akad:

19:	o nate, vere hoc nomen usurpa patri
– vö. Soph. Trach. 1064:	ð paκ, genoà moi paϰj TM t»tumorj gegèj
26:	quem vidit nemo ulli ingemescentem malo
– vö. Soph. Trach. 1074:	ϕll' ϕstšnaktoj a„□n eϕpÒmhn kakoϰj
30:	Videte, cuncti, tuque, caelestum sator
– vö. Soph. Trach. 1079:	„doÚ, qe©sqe p£ntej ¥qlion dšmaj
33-4:	... o ante victrices manus,
	o pectora, o terga, o lacertorum tori
– vö. Soph. Trach. 1089-90:	... ð cšrej, cšrej,
	ð nîta ka^ stšrn', ð f...loi brac...onej
43:	draconem auriferam optutu adservantem arborem
– vö. Soph. Trach. 1100:	dr£konta m»lwn fÚlak' TM p' TM sc£toij tÒpoij

A frg. 44-en (De nat. deor. 2. 65) azonban végigvonul az eredeti szórendhez való ragaszkodás:

frg. 44 BÜCHNER:	vides sublime fusum immoderatum aethera,
	qui terram tenero circumiectu amplectitur:
	hunc summum habeto divum, hunc perhibeto Iovem.
– vö. Eur. frg. 941 N ² :	Ðr'j tÕn Øyoà tÒnd' ¥peiron a„qšra
	ka^ gÁn pšrix œconq' Øgraϰj TM n ϕgk£laij;
	toàton nÒmize ZÁna, tÒnd' 'goà qeÒn.

A szórend követése sok esetben egyúttal azt is jelenti, hogy Cicero, amint a *De optimo genere oratorum*ban programként kitűzte maga elé, és amint prózafordításaiban is számos esetben teszi, az eredeti szöveg szónoki alakzatait is követi. Láthatjuk ennek a töredéknek az utolsó sorában, hogy a forrásszöveg párhuzamos szerkezete a célszövegben is megmarad – de azt is, ahogy Cicero hozzáteszi a magáét. A főisten neve a sor közepéről a még hangsúlyosabb sorvégi helyzetbe kerül át; a kétféle görög mutató névmás helyére a *hunc* anaforája lép (igaz, ez majdhogynem elkerülhetetlen átalakítás), a kétféle gondolkodásige helyébe pedig homoioteleutonnal is kiemelt *figura etymologica*. Ugyanakkor a sztoikus gondolatmenetbe jól illeszkedő idézet, amely egyetlen istenben gondolkodik, a fordításban henoteisztikus átértelmezést kap: a *summum* beszúrása feltételezi, hogy több isten is létezik a mindent átható világlelken kívül. Itt egy pillanatra a csak a versre figyelő fordító – és vele akarva-akaratlanul a római átlagember – fölébe kerekedik a kontextus egészét alakító filozófusnak.

Ez a töredék egy másik érdekességgel is szolgál. Ennius *Thyestes*-ében szintén megvan a párhuzama ennek a részletnek (frg. 302 KLOTZ: *aspice hoc sublime candens quem vocant omnes Iovem*),⁷⁵⁸ amelyet Cicero többször is idéz és elemez a *De natura deorum*-ban – egyszer éppen a fordításrészletünket megelőző fejezetben.⁷⁵⁹ Vagyis Cicero nem mondhatta, hogy a római költők itt is *defecerunt*. Ráadásul az Ennius-részlettel való *aemulatio*-ra utal a *sublime* szóválasztás és a *Iovem* sorvégi helye (szemben a görög sor közepén álló **ZÁna**-val). A nagy költőelőd azonban túl sokat változtatott az Euripidés-részleten: például éppen a csattanó, a felszólítás maradt ki belőle és alakult át egyfajta általános vélekedéssé, amely vagy igaz, vagy nem. Cicero tehát saját, szöveghibb fordítást készített, de nem azért, mert nem nyúlhatott korábbi fordításhoz, hanem azért, mert az elégtelennek bizonyult.

A thermopylai hősök sírfeliratának Cicero-féle fordítása szintén fontos tanulságokat hordoz:

frg. 49 BÜCHNER:⁷⁶⁰

**Dic, hospes, Spartae nos te hic vidisse iacentis,
dum sanctis patriae legibus obsequimur.**

– vö. Simon. 22b app. PAGE:

ð xe<n' ¥ggeilon Lakedaimon...oij Óti tíde

ke...meqa toj ke...nwn peiqÒmenoi nom...moij.⁷⁶¹

A fordítás első során végigvonuló *i* hangok minden bizonnyal az eredeti szöveg itacizáló hangzását (hellenisztikus ejtés szerint csak hosszú *i*-ből 9 van a sorban!) képezik le a latinban.⁷⁶² A ritmus spondaikus, temetési menetre emlékeztető lelassítása azonban megintcsak Cicero saját hozzájárulása. Jól látható tehát a szónok szenvedélye a hangokkal való játék iránt, amelyet hol a forrásszöveg vált ki, hol attól függetlenül bukkan fel. A fentebb idézett prózai Ilias-részletben még a véletlennek tulajdoníthatjuk, hogy az *l* hang ugyanúgy uralkodik a latin mondaton (*lingua, melle, dulcior, fluebat*), mint a görögön (**glèsshj mšlitoj gluk...wn**), de nincs ez mindig így. Cicero sokoldalúan használja a költőelődeitől örökölt eszközöket: az alliterációt – lehetőleg csoportosan (pl. frg. 41: *nam nos decebat coetus celebrantis domum*⁷⁶³) –, a *figura etymologicá*t (frg. 36: *iuravi / iniuratum* ~ **Ñmèmoke / çnèmotoj**) és a hangfestést (frg. 40: *futuras mecum commentabar miserias / ... / aut semper aliquam molem meditabar mali*⁷⁶⁴).

Ha a drámafordítások verselését megfigyeljük, láthatjuk, hogy Cicero a római dráma hagyományos, sokszorosán feloldott, sok szabadságot engedő jambikus senariusait követi:⁷⁶⁵

frg. 39 BÜCHNER:⁷⁶⁶

Suavis laborum est praeteritorum memoria.

⁷⁵⁸ Vö. BEARE (1964³) 67.

⁷⁵⁹ Cic. De nat. deor. 2. 4, 64 (!), 3. 10, 40

⁷⁶⁰ Cic. Tusc. 1. 101.

⁷⁶¹ Cicero tehát nem a Hérodotosnál (7. 228) fennmaradt változatot (»masi peiqÒmenoi) fordítja. Vö. TRENCSENYI (1961) 174. n. 23.

⁷⁶² ROSE (1921) 115.

⁷⁶³ Cic. Tusc. 1. 115.

⁷⁶⁴ Cic. Tusc. 3. 29.

⁷⁶⁵ RIBBECK (1887) 301.

– vö. Eur. Androm. frg. 133 N²: ϕ||' 1dÚ toi swqšnta memnÁsqai pÒnwn.

Többsnyire tehát nem hagyja magát megérinteni a Catullus-féle, végtelenen tiszta jambikus soroktól, bár néha megmutatja, hogy ilyet is tud (frg. 40: *aut mortem acerbam aut exili maestam fugam*⁷⁶⁷). Szintén a régi nagy költőelődök hatása érezhető a prozódiaiban: bár a szóvégi -s elíziója a Homéros-fordításokban már nem fordul elő, az Aratos-fordításban még nagyonis jelen van, és a drámarészletekben is mintha fel-felbukkanna⁷⁶⁸ (pl. frg. 37: *aliis rebus pietatem colas*, frg. 42: *mortalis nemo est, quem non attingat dolor*). A szókincsben szintén előfordulnak a római költészet múltjából merített vagy onnan vett minták alapján alkotott szavak és szóösszetételek (frg. 34: *exanclata, multiplicabilis; biformatus, anxifer, bicorporis, vastifica, aurifer*⁷⁶⁹); az *Arateában* azonban több az archaizmus.⁷⁷⁰

2. 5. 4. Fordítói eljárások Cicero Homéros-fordításaiban

2. 5. 4. 1. Kalchas és a verebek

A *De divinatione* 2. könyvében (63-4) találjuk Cicero leghosszabb Homéros-fordításrészletét. A részlet az Ilias 2. énekéből való, az aulisí jósjel elbeszélése, amelyet Cicero Odysseus helyett tévesen Agamemnónnak tulajdonít (*de cuius coniectura sic, ut nos otiosi convertimus, loquitur Agamemnon*). Ennek vagy az lehet a magyarázata, hogy az előtte fekvő görög filozófiai mű, amely a részletet idézte, nem adta meg a beszélőt, így szerzőnk kénytelen volt saját homályos emlékeire támaszkodni,⁷⁷¹ vagy az, hogy fejből dolgozott⁷⁷² – talán még az iskolában kellett fejből megtanulnia ezt a részletet.⁷⁷³ CHINNICI szerint az *otiosi* a kényszerű politikai tétlenség egy időszakára utalhat, talán 44-43 között.⁷⁷⁴ Ha a *De divinatione* elkészülte valóban erre az időre tehető, akkor Cicero valószínűleg közvetlen forrásában találta az idézetet – bár talán nem ebben az összefüggésben, hanem az 1. 72 (*alia autem subito ex tempore coniectura explicantur, ut apud Homerum Calchas, qui ex passerum numero belli Troiani annos auguratus est*) görög alapszövegében –, és az vezethette félre. Az idézet teljesen „témába vág”, hiszen egy jósjel történetét beszéli el, így a jóslás létjogosultságáról szóló dialógusba való beillesztéséhez nem szükséges külön a kontextushoz igazítani.

frg. 23 BÜCHNER 1-3: **Ferte, viri, et duros animo tolerate labores,
auguris ut nostri Calchantis fata queamus
scire ratosne habeant an vanos pectoris orsus.**

– vö. Il. 2. 299-300: **TIÁte f...loi, ka^ me...nat' ™p^ crÒnon Ôfra daîmen**

⁷⁶⁶ Cic. Fin. 2. 105.

⁷⁶⁷ Cic. Tusc. 3. 29.

⁷⁶⁸ Nem így látja CLAUSEN (1984) 92.

⁷⁶⁹ Cic. Tusc. 2. 20.

⁷⁷⁰ RIBBECK (1887) 301.

⁷⁷¹ JOCELYN (1973) 82.

⁷⁷² Vö. MALCOVATI (1943) 49-50. – bár ő ezt a tévedést, mivel hosszabb szövegrészletről van szó, inkább szórákosottságnak tulajdonítja.

⁷⁷³ A gondolatot TOLKIEHN (1900) 114. n. 5. veti fel, arra alapozva, hogy ugyanezt a részletet más szerzők is rossz szereplőnek tulajdonítják: az *Ilias Latina* (144-50) Nestórnak, Macrobius (Sat. 5. 14. 13) pedig magának Kalchasnak.

⁷⁷⁴ CHINNICI (2000) 22.

À™teÕn KÉlcaj manteÚetai Æe ka^ oÙk....

f...loi / viri: Stiliztikailag pontos átalakítás, lexikai generalizáció révén. A görög epikában a **f...loi** katonai kontextusban alkalmas a „bajtársak” fogalmának kifejezésére – akár vezér is szólhat így katonáihoz, ha nem saját fölérendelt szerepét, inkább az azoktól elvárt magatartást akarja érzékeltetni.⁷⁷⁵ A latinban a *viri* hasonló szerepet kaphat: szintén egy elvárt viselkedésformát sugall, bár nem személyes kapcsolat, hanem belső tartás dolgában,⁷⁷⁶ ráadásul metrikailag is pontos ekvivalense a **f...loi**-nak.⁷⁷⁷

tlÁte ... ka^ me...nat'™p^ crÕnon / ferte ... et duros animo tolerate labores: A görög szöveg két imperativusának megvan a párja a latinban, lexikailag azonban nincs köztük 1:1 ekvivalencia: a célszöveg mindkét igéje szorosan kapcsolódik a *labor* fogalmi hálójához,⁷⁷⁸ míg a görögben ez csak a **tlÁte**-ről mondható el. A **tlÁte / ferte** megfeleltetés még pontos, mind nyelvtanilag, mind lexikailag, mind ritmikailag, vagyis a mondat első szava ismét a „kezdet pontosságának” elvét követi. A mellérendelés második tagjától kezdve a latin sor önálló életre kel, saját belső koherenciája erősebbé válik, mint a forrásszöveg megfelelő sorához való kötődése. A forrásszövegben az ige és a hozzá kapcsolódó határozó egyaránt az időbeli várakozás jelentését hordozza, amit az is tovább erősít, hogy a következő alárendelt mondat az azt bevezető **Õfra** kötőszó miatt a célhatározói és időhatározói mellékmondat határán mozog (vö. a latin *dum, donec* + Coni. kötőszavakkal). A célszöveg ezzel szemben a várakozás fáradtságos voltára helyezi a hangsúlyt: ezt szolgálja a *duros ... labores*, valamint az *animo* betoldása – utóbbi ismét azt emeli ki, hogy a várakozás a görögöktől komoly lelki-szellemi erőfeszítést kíván. A *tolerate* szintén inkább a **tlÁte** másik ekvivalense lehetne (amelyet egyébként hangalakilag is felidéz), semmint a **me...nate**-é, amelyhez képest már-már jelentéscseréről beszélhetünk. Az **Õfra** helyett álló *ut finale* is hozzájárul ahhoz, hogy a görögben szereplő időbeli várakozás sehogyan ne tükröződjön a latin fordításban.

daímen / queamus scire: A göröghöz képest többlet a *queamus* bevezetése, amely a coniunctivusban csírájában ott rejlő árnyalatot fejezi ki lexikai szinten is. A főigék között az ekvivalencia pontos, a tőlük függő választó kérdés fordítása grammatikailag is követi az eredetit – bár a latin szórend sokkal nehezebben követhető.

KÉlcaj / auguris ... nostri Calchantis fata: Az *auguris nostri* betoldás szerepe az, hogy az újonnan fölvezetett tulajdonnevet elhelyezze a célszöveg olvasójának fogalmi rendszerében az Il. 1. 69 nyomán⁷⁷⁹ (KÉlcaj Qestor...dhj o„wnopÒlwn Ôc' ¥ristoj). Felmerülhet a kérdés, mennyire volt erre szükség a Cicero-kori Rómában – nyilván nem sok, hiszen Homéros világa már rég megnyugtatóan ismerős volt a valamennyire is művelt rétegeknek, így mindenki tudhatta, hogy Kalchas kicsoda. Mivel azonban egy kontextusából kiszakított idézetről van szó, narratív szempontból indokolt lehet az emlékeztetés. Még fontosabb azonban egy római reália, az *augur*

⁷⁷⁵ TRAINA (1970) 71-2.

⁷⁷⁶ ATZERT (1908) 25.

⁷⁷⁷ TRAINA (1970) 72. n. 1. másik lehetőségként a *socii* említi, ami szintén helyén volna részletünkben, és a hexameterbe is beilleszthető (ellentétben pl. a *milites*szel).

⁷⁷⁸ ATZERT (1908) 25-6.

⁷⁷⁹ Vö. Cic. De div. 1. 87: *Calchantem augurem scribit Homerus longe optimum.* – CHINNICI (2000) 26.

bevezetése. Ez részben előkészítő szereppel bír: sejteti, hogy a szóban forgó jóslat valószínűleg madarakkal vagy egyéb, *augurok* hatáskörébe tartozó jelenségekkel lesz kapcsolatos. Másrészt pedig érdekes játékba vonja a forrásszöveget a célszöveggel: a görög jóst latin szakkifejezéssel határozza meg. A *nostrī* ugyancsak kétértékű: az olvasó egy pillanatra a görögökkel azonosul; csak a görög névalak teszi helyére a szerepeket. A *fata* szintén Cicero hozzátétele, ismét egy tipikusan latin vallási fogalom, forrásszövegbeli megfelelő nélkül. Ravaszul átgondolt fordítói döntés: a szó magában foglalja mind a „mondás”, mind a „végzet” jelentést – vagyis *Calchantis fata*: a végzet rendelése, amely Kalchas szavaiban testesül meg. Az új alany bevezetése a célszöveg mondatát alaposan megbonyolítja a forrásszöveghez képest.

manteŰetai / habeant ... pectoris orsus: Jelentésfelbontás. Miután Cicero az *augur* bevezetésével a mesterséges jóslás fogalomkörébe helyezte Kalchas működését, most a természetes jóslás fogalmaival él. Ebben talán Platón **mantik**»-definícióját követi, de még valószínűbb, hogy előretal az Il. 2. 322-beli **qeopropšwn**-ra, amely már a természetes jóslás fogalomkörébe tartozik.⁷⁸⁰ A *pectus* megjelenése többletként az eredetihez képest egyébként sokszor megfigyelhető Cicero fordításaiban: jól illik a hexameterbe, és többnyire a szövegösszefüggésben sem nehéz helyet találni számára. A többes számot az alanyváltás indokolja. Az *orsus* hapax legomenon Cicerónál, de a *Culex* 2. sorából ismert még egy előfordulása.⁷⁸¹

À™teŰn ... Æe ka^ oŰk... / ratosne ... an vanos: A *ratos* esetében konkretizációról beszélhetünk: az „igaz” fogalmán belül a jóslás kontextusába jól illő „(események által) igazolt” aspektust emeli ki Cicero, ráadásul ismét a római vallási szaknyelv egy kifejezésével.⁷⁸² A *vanos* bevezetése többlet a forrásszöveghez képest: a tagadást lexikailag is kifejtí. A forrásszövegbeli főnevesítés helyett áll a célszövegben a *pectoris orsus* bevezetése.

4-5: **Namque omnes memori portentum mente retentant,
qui non funestis liquerunt lumina fatís.**

– vö. Il. 2. 301-2: **Eâ g|r d¾ tŰde †dmen™n^ fres...n,™st□ d□ p£ntej
m£rturoi, oþj m¾ kÁrej œeban qan£toio fšrouσαι·**

A forrásszövegbeli, a hallgatósággal közösséget teremtő első és második személyű igealakok helyett a célszöveg végig harmadik személyt használ, ami jócskán levon a mondat személyes, megszólító jellegéből.⁷⁸³ A háttérben részben a két mellérendelt főmondat egybevonása áll, de talán szerepet játszik benne a *-nt-* hangkapcsolattal való játék is, amely végigvonul a fél soron. A második sorban bevezetett khiasztikus szerkezetű *f-l-l-f* alliteráció szintén a fordító újítása: az eredetiben nem látunk különösebb játékot a hangokkal. A **g£r** / *namque* megfelelés pontos; a *-que* talán még a **d»**-t is visszaadja valamennyire.

⁷⁸⁰ CHINNICI (2000) 26-7.

⁷⁸¹ CHINNICI (2000) 27.

⁷⁸² ATZERT (1908) 26., CHINNICI (2000) 27.

⁷⁸³ TRAINA (1970) 72-3.

tÖde / portentum: Konkretizáció. Cicero ismét beemel egy latin vallási szakkifejezést az *augurszaknyelvből*,⁷⁸⁴ amely valójában a 308. sorban szereplő **sÁma** fordítása – ezúttal a görög mutató névmás helyére. Ezzel erőteljesebben, de kevésbé feszültségkeltően utal a következőkre, és egyben a mondatot is átszerkeszti: míg a latin mondat ebben a két sorban lezárul, és utána újabb kezdődik, a görög mondat még további nyolc soron át folytatódik.

eâ ... †dmen ™n^ fres...n ... ™st□ d□ p£ntej m£rturoi / omnes memori ... mente retentant: Összevonáson alapuló teljes átalakítás. Szinte az egyetlen pontos lexikai megfelelés a **p£ntej / omnes**. Az **™n^ fres...n**-t a *mente* adja vissza némiképp absztraktabb formában; ennek *memori* jelzője talán a **m£rturoi** jóval tágabb jelentésű megfelelőjének tekinthető. Az alliteráció itt is többlet az eredetihez képest. Az **eâ †dmen** összevont, konkretizáló megfelelője a *retentant* – ugyanez a gyakorító alak fordul elő, hasonlóképpen sorvégi helyzetben, a *De consulatu suo* egyik töredékében.⁷⁸⁵ Az *-nt-* hangkapcsolat rendkívüli túlbujánzása a latin sorban talán a **p£ntej** hatására alakul ki; vannak ugyan homérosi előzményei az ilyen hangzós megformálásnak,⁷⁸⁶ Cicerónál mégis némiképp öncélú játéknak tűnik.⁷⁸⁷

oPj m¾ kÁrej œban qan£toio fšrou sai / qui non funestis liquerunt lumina fatis: Cicero a római fordítás korábbi történetéből jól ismert módon jár el, amikor egy tipikusan görög, a római gondolkodásmódba nem illeszkedő mitológéával találkozik.⁷⁸⁸ A **kÁrej qan£toio** személyes haláldémonaiból így lesz személytelen, elvont *funesta fata*, amely épp ezért nem is állhat cselekvő alanyként a mondatban, legfeljebb okhatározóként. Az **œban fšrou sai** összevont antonim fordítása a *liquerunt*, amelynek szükségszerű tárgya a *lumina*. Ennek nem sok nyoma van a forrásszövegben, hacsak úgy nem vesszük, hogy a *liquerunt lumina* szintén a **qan£toio** képszerű, ám a római költői hagyományba annál jobban illeszkedő fordítása, amely az odaveszett mitológéaért kompenzál. A megoldásra talán – közvetve⁷⁸⁹ vagy közvetlenül – egy másik homérosi kifejezés (**le...pein f£oj °el...oio**) volt hatással.⁷⁹⁰ A khiasztikus szerkezetű, homoioteleutonnal is megtámogatott kettős alliteráció a fordító újítása.

6-7: **Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant ...**
– vö. Il. 2. 303-4: **cqjz£ te ka^ prw□z' Ót' ™j AÜl...da nÁej 'Acaiîn
°geršqonto kak! Pri£mJ ka^ Trws^ fšrou sai ...**

⁷⁸⁴ CHINNICI (2000) 28.

⁷⁸⁵ Cic. frg. 6 BÜCHNER 4 (De div. 1. 17): *quae penitus sensus hominum vitasque retentant*.

⁷⁸⁶ Pl. Il. 2. 485: Ømej g|r qea... ™ste p£restš te †stš te p£nta – vagy 23. 116: poll! d' ¥nanta k£tanta
p£rant£ te dÖcmi£ t' Ålqon.

⁷⁸⁷ ATZERT (1908) 26. véleménye szerint ez a túlhajtott hangzós játék szerepe: *portenta quasi portentosa oratione proferuntur*.

⁷⁸⁸ TRAINA (1970) 73.

⁷⁸⁹ Vö. Enn. Ann. 137 SKUTSCH: *postquam lumina sis oculis bonus Ancus reliquit* – és Cic. De cons. frg. 6 BÜCHNER 24: *luce serenanti vitalia lumina liquit*.

⁷⁹⁰ Il. 18. 11. – RONCONI (1973) 53.

Ennek a hosszabb részletnek a mondattani szerkezete a forrásszövegben és a célszövegben külön figyelmet érdemel. Először is, míg a görögben a 301-2. sorokbeli felvezetés kifejtése következik, a latinban önálló mondat kezdődik, amely 11 soron keresztül folytatódik. A forrásszöveg és a célszöveg mondata egyaránt időmegjelöléssel kezdődik,⁷⁹¹ bár a latinban hiányzik az előrevetett **cqiz£ te ka^ prw□za** megfelelője. A görögben a mellékmondat mellérendeléssel folytatódik (305 skk.), és csak a 308. sorban érkezünk el a főmondathoz (**œnq'™f£nh**). Ezzel szemben a latinban már a 305. sor fordításával elkezdődik a főmondat (*nos circum latices...*). A *Iovis ut pulsu...* kezdetű mellékmondatban a görög főmondat egy része és egy vonatkozó mellékmondat vonódik össze. A folytatásban a forrásszöveg végig mellérendeléseket tartalmaz, ehhez képest a célszöveg szinte végig vonatkozó mellékmondatokkal dolgozik. Megfigyelhetjük tehát azt az ismert tendenciát, hogy a görög mellérendeléseket a latin szereti alárendelésre cserélni, valamint azt is, hogy Cicero – akárcsak némely prózafordításában – tömörítéskor előszeretettel alkalmazza a legkülönbélebb szerepű *ut*-os mellékmondatokat. Részben az összevonásoknak és bővítéseknek köszönhető, hogy a mondathatárok a célszövegben eltolódnak a forrásszöveghez képest.

cqiz£ te ka^ prw□z' Ót' / primum ut: A kötőszó fordítása pontosnak mondható, sőt talán nem véletlen az *ut* és a **Ót'** akusztikai egybecsengetése sem – láthattunk erre számos példát Livius Andronicusnál. A *primum* hozzátétele azonban átrajzolja a képet. A kötőszó „amikor” helyett egyértelműen „mihelyt” jelentést kap, ami, ha a **cqiz£ te ka^ prw□za** egyszerűsítő fordításának tekintjük, félrefordítás: a görög mondat az aulisi gyülekezés idejét nem a csodajellel hozza viszonyba (mint az *ut primum*), hanem a beszéd elhangzásának pillanatával. Valószínűbb, hogy a fordíthatatlanul idiomatikus görög idő-meghatározás („mintha tegnap lett volna”) kihagyás áldozata lesz – ismét a Livius Andronicustól jól ismert módon.

nÁej 'Acaiñ / Argolicis ... classibus: Közel pontos fordítás, a genitivusos jelző helyett egyeztetett jelzővel, a **nÁej / classibus** esetében pedig generalizációval. Az *Argolicus 3* melléknév mint az **'AcaiÒj** főnév fordítása a frg. 30-ban is szerepel – valószínűleg metrikai okokból kedvelhette Cicero ennyire. A görög törzsek neveinek szabad felcserélhetősége már Enniusnál jellemző.

™j AÜl...da ... °geršqonto / vestita est ... Aulis: A fordítás új képet vezet be az eredetihez képest;⁷⁹² ennek szolgálatában áll a mondat szintaktikai átrendezése. Az *ut primum* kötőszónak tudható be, hogy a görög imperfectum helyett a latin perfectumot, azaz az egyidejűség helyett előidejűséget vezet be: míg a forrásszövegben a hajóhad még csak fokozatosan gyülekezik, a latinban már együtt van, sőt mintegy egyszerre, egy pillanat alatt érkezik meg.

kak| Pri£mJ ka^ Trws^ fšrouisai / quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant: A görög participiumos szerkezetet a latin vonatkozó mellékmondattá bontja fel – gyakori eljárás olyan esetekben is, amikor a megfelelő participium a latin nyelvben is adott. Az egyidejűség kifejezése megmarad a praeteritum imperfectumban. A **Trws^ / Troiae** esetében

⁷⁹¹ Kérdés, hogy a görög **Ót'** feloldása **Óti**-e vagy **Óte** – utóbbi esetben a fordítás az időhatározói mellékmondatot is megőrzi.

⁷⁹² CHINNICI (2000) 30. párhuzamként idézi pl. Cic. Tusc. 5. 64-et (*saeptum undique et vestitum vepribus et dumetis indagavi sepulchrum*).

jelentéscserét láthatunk (város és lakossága). A **κακῆ** / *cladem pestemque* jelentésfelbontás és egyben konkretizáció – Cicero költői nyelvéből már ismerős (*De consulatu suo*, frg. 6 BÜCHNER 50: *vitare ingentem cladem pestemque monebant*),⁷⁹³ de a *contaminazione a distanza* jegyében kapcsolatba hozható egy közeli Ilias-sorral is (2. 352: 'Argeioi Trèessi fònon ka^ kÁra fšrontej). Ez hozzájárul a latin sor bonyolult, egymásba fonódó ABAB szerkezetének kialakításához – ennek szintén nincs párhuzama a görögben.

8-10: **nos circum latices gelidos fumantibus aris**
 aurigeris divom placantes numina tauris
 sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai...

– vö. Il. 2. 305-7: 'mej d' çmf^ per^ kr»nhn feroÝj kat| bwmoÝj
 »rdomen çqan£toisi telhšssaj ~katÒmbaj
 kalí ØpÕ platan...stJ Óqen ·šen çglaÕn Ûdwr·

'mej / nos: A sorkezdő személyes névmás kapcsolóelemet alkot a forrásszöveg és a célszöveg között – máskülönben a latin mondat meglebbe nélküle.

çmf^ per^ kr»nhn circum latices gelidos: A görög kettős praepositio a latinban egybevonódik, a veszteségért a *gelidos* jelző bevezetése kompenzál. A **kr»nhn** és *latices* esetében jelentéscseréről beszélhetünk (a forrás helyett a vize); a latin szó magasabb stílusréteget képvisel.

feroÝj kat| bwmoÝj / fumantibus aris: A latin praepositio nélkül, ablativus absolutusszal szerkeszt, ami ahhoz vezet, hogy a következő sorral rím alakul ki (*aris – tauris*). A főnév fordítása pontos, a többes szám is megőrződik (nincs ok az ellenkezőjére). A jelzők azonban nem feleltethetők meg egymásnak. Cicero talán pleonasztikusnak érezte az oltár mellett a „szent” jelzőt, ezért cserélhette ki az áldozati cselekményre erőteljesebben utaló *fumantibusra*. Figyelemre méltó a szembeállítás a célszövegben a *latices gelidos* tiszta, hideg és a *fumantibus aris* kormos, meleg érzetvilága között.⁷⁹⁴

»rdomençqan£toisi / divom placantes numina: Figyelemre méltó a latin sor gyűrűs szerkesztése (A-B-C-B-A), szemben a lineárisan felépített görög sorral. Az igék esetében – ezáltal az áldozati cselekmény egészére vonatkoztatva – konkretizáló fordítást látunk: a görög **»rdw** ige egyszerűen az áldozat végrehajtására utal, míg a latin *placantes* annak engesztelő jellegére is. Ez azért is érdekes, mert a fordítás mintegy mitológiai kontextusba helyezi a történeteket azzal, hogy az istenek (Artemis) haragját sejtető kifejezést használ. Jóllehet Iphigeneia feláldozásáról Homérosnál konkrétan nem esik szó, a fordítás mégis felidézi ezt az olvasó tudatában. A görög **çqan£toisi** fordítása körülírással, jelentésfelbontással (*divom numina*) történik, ami ismét tudatos fordítói döntés, hiszen az *immortales* mint 1:1 ekvivalencia szintén használható lett volna a hexameterben is. A *divom* archaikus pluralis genitivus megfelel a Homéros-fordítás római hagyományainak, a *numina* mint tipikus római vallási fogalom beemelése megint a célkultúrához közelíti a szöveget.

⁷⁹³ CHINNICI (2000) 30-1.

⁷⁹⁴ CHINNICI (2000) 31.

telhšssaj ~katŌmbaj / aurigeris ... tauris: A fent említett *numina* talán az itt vissza nem adott görög vallási fogalomért, a ~katŌmbh-ért kompenzál. A római szertartásrendből hiányzott ez az áldozattípus, így a százököráldozatból a fordítás csak a marhákat (*tauris*) emelte ki. Az áldozat nagyszabású voltára az *aurigeris* utal (ez a szó első ismert előfordulása!), amely pedig megment valamit a görög *couleur local*-ból, hiszen az áldozati állat szarvának bearanyozása jól ismert a görög világból,⁷⁹⁵ sőt a római vallás *Graeco ritu* történő szertartásaiból is.⁷⁹⁶ Egyúttal akár naeviusi reminiscenciára is gondolhatunk (*immolabat auream victimam pulchram*⁷⁹⁷). A hangsúly így a mennyiségről a minőségre terelődik.⁷⁹⁸ A **telhšssaj** jelző elmarad, talán megint a pleonazmus kerülése miatt (az áldozati állat csak hibátlan lehet).

kalí ØpŌ platan...stJ / sub platano umbrifera: A praepositio és a főnév megfeleltetése pontos. Ismét a jelzőben van az eltérés: a meglehetősen általános **kalŌj** melléknevet Cicero konkretizálja (egy fa attól szép, hogy árnyas), és ezzel még részletesebben megfesti a *locus amoenus* képét, sőt a szintén általa bevezetett *gelidos* jelzőre is rájátszik.

Ōqen ·šen øglaŌn Ūdwr / fons unde emanat aquai: A névmási határozószó fordítása pontos, a latinban ugyanezzel tartozik az *ex*- igekötő is. Nehezen értelmezhetővé teszi a mondatot a különös igeidőváltás a göröghöz képest: a forrásszövegbeli mondatról annak ellenére, hogy nincs kitéve benne határozott névelő, könnyebb elhinni, hogy a már említett forrásra utal vissza, mint a célszövegbeliről – éppen az újonnan bevezetett jelen idő (*praesens historicum* vagy a mai napig fennálló helyzet?), illetve a hátravetett kötőszó miatt. A jellegzetesen homérosi **øglaŌn** jelző elmarad (emlékét a két sorral korábbi *latices ōrzi*), a **Ūdwr** viszont jelentésfelbontáson megy át (*fons aquai*) – a latin archaikus genitivus alak, amely sorzáró szerepben mind Lucretius, mind Cicero költői nyelvén megjelenik,⁷⁹⁹ nemcsak Ennius emléke előtti főhajtás, de szellemes formai ekvivalense a **Ūdwr** első szótagjában látható epikus nyújtásnak és/vagy a szintén az epikus nyelvre jellemző **·šen** praeteritum alaknak is.⁸⁰⁰

11-12: **vidimus inmani specie tortuque draconem
terribilem, Iovis ut pulsu penetraret ab ara ...**
– vö. Il. 2. 308-10: **œnq'™f£nh mšga sÁma· dr£kwn™p^ nĭta dafoinŌj
smerdalšoj, tŌn·' aŪtŌj 'OIŪmpioj Åke fŌwjde,
bwmoà Øpa□xaj prŌj·a plat£niston Ōrousen.**

A görög főmondatot bevezető **œnqa** a latinban megfelelő nélkül marad.

™f£nh / vidimus: Antonim fordítás (nem a jel, hanem a szemlélők kerülnek a középpontba), amely összefügg azzal is, hogy a latin főmondat – mivel az eddigi görög

⁷⁹⁵ Vö. pl. Od. 3. 382-4: **so^ d' aâ™gë·šxw boàn ½nin eŪrumštwpon, / ødm»thn, ĩn oŪ pw ØpŌ zugŌn
½gagen øn»r· / t»n toi™gë·šxw crusŌn kšrasin periceŪaj.**

⁷⁹⁶ Vö. pl. Liv. 25. 12. 13. – JOCELYN (1973) 106. n. 357.

⁷⁹⁷ Naev. frg. 25 BÜCHNER 3.

⁷⁹⁸ TRAINA (1970) 73-4.

⁷⁹⁹ Pl. Cic. Arat. frg. 34. 179, Lucr. 1. 283, 285. – Vö. CHINNICI (2000) 33.

⁸⁰⁰ TRAINA (1970) 74.

mellérendelések helyett participiumos tömörítést vezetett be – csak itt kapja meg a ragozott igei állítmányt a három sorral korábban kitett *nos* alany mellé.

mšga sÁma· drĕkwn ṽp̂ nĭta dafoinŌj smerdalšoj / *inmani specie tortuque draconem terribilem*: Teljes átalakítás. Ha nem számítjuk a **drĕkwn** átírását – ami védhető, hiszen a szó ekkorra már meghonosodott a latin nyelvben – és a **smerdalšoj / *terribilis*** ekvivalenciát (amely még a sorban elfoglalt helyét tekintve is pontos), ezeken kívül valamelyes, konkretizáló megfelelés csak a **mšgaj** és az *inmanis* melléknevek között állítható fel. A **sÁma** fordítását sorokkal korábban a *portentum* adta meg. A sárkánykígyó külsejének pontos leírása (**ṽp̂ nĭta dafoinŌj**) helyett Cicero általánosít, az állat által keltett benyomást írja le (*immani specie*); a színezete helyett pedig a mozgását, elővételezve a 316. sorból az **ṽlelixĕmenoj** fordításaként felfogható *tortut*. Érdekes továbbá az a megoldás, hogy míg a forrásszövegben a **drĕkwn**-ból rögtön kiderül a jel mibenléte, Cicero ezt az információt egészen a sor végéig késlelteti – ezt láthatjuk később a *pullos* esetében is. A kígyó félelmet keltő leírásában szerepe lehet a római *augur* gondolkodásmódjának is, aki – bárhogy fogja is fel Kalchas a jósjelet – saját vallási tudása fényében csak rossz előjelként értelmezheti egy ilyen állat megjelenését.⁸⁰¹

A következő *ut*-os mellékmondat szerepével nehéz elszámolni, ha a *vidimustól* tesszük függővé. Jobb értelmet ad a mondat, ha így rendezzük át: ... *terribilem, qui Iovis pulsu, ut penetraret ab ara, platani in ramo ...* – azaz *ut finale*-s mellékmondatként fogjuk fel, amely a *Iovis pulsu*-t bővíti. Ez esetben a görög vonatkozó mellékmondat párjaként itt is áll egy vonatkozó mellékmondat, csak nehéz felismerni a *qui* késleltetett kitétele miatt.

tŌn ·' aŪtŌj 'OIŪpioj Āke fŌwjde / *Iovis pulsu ... qui*: A görög mellékmondatot a latinban egy jelzős szerkezet tömöríti magába, így elmarad mind az **aŪtŌj**, mind a **fŌwjde**. A görög patronymikont a fordító egyszerű tulajdonnévre cseréli – bár nem valószínű, hogy az *Olympius* átvétel elidegenítőleg hatott volna bármelyik korabeli római olvasóra.⁸⁰² A *pello* ige főnévi származéka a **†hmi**-hez képest konkretizáció.

bwmoà Øpa□xaj ... Ōrousen / *penetraret ab ara*: A latin *penetro* ige generalizációt képvisel a benne egybevont két görög igehez képest. Ráadásul mivel ez az ige elsősorban befelé irányuló mozgásra használatos – márpedig itt hiányzik mellőle a mozgás irányának kifejezése, hiszen a **prŌj ·a platĕniston** fordítása csak később következik, és csak a kifelé tartó mozgásról értesülünk (*ab ara*) –, néhány kutató kétségbe vonta az olvasat helyességét. Van azonban példa a *penetro* kifelé irányuló mozgást jelentő használatára is (*quo illic homo foras se penetravit ex aedibus?*)⁸⁰³ – de ilyenkor is ott áll a „honnan?” mellett a „hová?”; esetünkben tehát inkább ennek a hiánya jelent problémát. Cicero költői-fordítói nyelvében amúgy sem példátlan a *penetro* szokatlan használata: a frg. 54-ben (De div. 2. 115: *Croesus Halyn penetrans magnam pervertet opum vim*) mind a „honnan?”, mind a „hová?” hiányzik, csak a „min keresztül?” van meg.

13-16: **qui platani in ramo foliorum tegmine saeptos corripuit pullos; quos cum consumeret octo,**

⁸⁰¹ JOCELYN (1973) 105-6.

⁸⁰² Pace CHINNICI (2000) 34.

⁸⁰³ Plaut. Trin. 276-7. – Vö. CHINNICI (2000) 35.

**nona super tremulo genetrix clangore volabat;
cui ferus inmani laniavit viscera morsu.**

– vö. Il. 2. 311-6: "Enqa d' œsan strouqo<o neosso..., n»pia tškna,
ÔZJ ™p' çkrotçtJ petçloij Øpopephîtej
Ñktè, çt'r m»thr ™nçth Æn ç tške tškna·
œnq' Ó ge toÝj ™leein! kat»sqie tetrigîtaj·
m»thr d' çmfepotçto Ñduromšnh f...la tškna·
t¾n d' ™lelixçmenoj ptšrugoj lçben çmfiaçu<an.

A részlet erős tömörítésen megy keresztül: a homérosi 6 sor helyett Cicerónál 4-et találunk. Az első másfél sor Homérosnál háromnak (azon belül két mondatnak) felel meg. A forrásszöveg ráérősen mesélő mondat szerkezete a célszövegben szónokhoz méltón összefogott körmondattá alakul.⁸⁰⁴ A sűrítés ára azonban az, hogy a latin szöveg nincs megfelelőképpen szituálva, sokat bíz az olvasóra: végig nem tudjuk meg, miféle madarokról van szó, sőt hogy egyáltalán madarak, azt is jobbára a kontextusból kell kikövetkeztetni. A bensőséges hangulatot teremtő vagy részvétet keltő részletek (pl. n»pia tškna, ç tške tškna, ™leein! tetrigîtaj, f...la tškna) rendre kimaradnak, de a helyükre itt-ott annál véresebb részletek kerülnek.

œnqa ... ÔZJ ™p' çkrotçtJ / *platani in ramo*: A görög határozószó a mondatösszevonás miatt kimarad, akárcsak az **œsan** (a görög mondat állítmánya). Helyettük a fordító az előző sorban szereplő **prÒj** ·a **platçniston** lexikai megfelelőjét illeszti be a mondatba, így beszélhetünk a kettő összevonásáról is. Az *in ramo* pontos fordítás az ™p' ÔZJ helyett, az **çkrotçtJ** jelző azonban szintén kimarad.

strouqo<o neosso..., n»pia tškna / *pullos*: A latin csak a **neosso...**-t fordítja, a többi három szó kihagyás áldozatául esik. A **n»pia tškna** esetében ez várható is, hiszen funkciója csak hangulatfestő, és az ilyen részletek rendszeresen elvesznek a latinra fordítás során; a **strouqo<o** viszont kifejezetten hiányzik a mondatból, és ez megnehezíti a célszöveg értelmezését. A *corripuit* Cicero betoldása: a támadás mindenfajta előkészítés nélkül megy végbe.⁸⁰⁵

petçloij Øpopephîtej / *foliorum tegmine saeptos*: A *foliorum tegmine* a jelentésfelbontás példája. A **Øpopephîtej** és a *saeptos* esetében ismét az antonim fordításra látunk példát: a célszövegben a fiókák annyira gyámoltalanok, hogy még csak nem is maguk bújnak a levelek alá, hanem azok kerítik be őket⁸⁰⁶ – a már-már katonai szóválasztás a kiszolgáltatottság hangulatát fokozza tovább. A bukolikus sormetszet után álló *tegmine* gyakori metrikai megoldás Cicero költői nyelvében.⁸⁰⁷ A *corripuit* valójában a 316. sorbeli **lçben** áthelyezett fordításának tekinthető.

⁸⁰⁴ ATZERT (1908) 27.

⁸⁰⁵ Vö. CHINNICI (2000) 36.

⁸⁰⁶ TRAINA (1970) 75.

⁸⁰⁷ Cic. Arat. frg. 34. 47, 114, 233, 239, 346, 423. – Vö. CHINNICI (2000) 36.

A forrásszöveg következő sorában szereplő játék a számokkal nincs külön lefordítva, hanem a fiókák és anyjuk sorsát leíró további sorok fordításába van beleszőve – így elveszíti hangsúlyos helyzetét.

œnq' Ó ge toÝj ... kat»sqie / quos cum consumeret octo: A görög œnqa továbbszövő szerepét a latinban a vonatkozó névmás veszi át, az időhatározói mellékmondat bevezetése azonban a latin sajátja. Az ige fordítása pontos, a perfektív igekötőre és az imperfectum igealakra nézve egyaránt. Itt kapjuk meg az előző sort indító Ńktè fordítását, szintén hangsúlyos, bár némiképp váratlan, sorvégi helyzetben.

m»thr d' œmfepot©to Ńduromšnh f...la tškna / nona super tremulo genetrix clangore volabat. Ez a sor tartalmazza a 313. sor fordítását is: innen a *nona* (œt|r m»thr TMn£th Ńn). A *super* az œmfi- igekötő jelentéscserével való fordítása lehet, ha térben, nem mennyiségben értendő⁸⁰⁸ – utóbbi esetben az œt£r távoli megfelelőjének tekinthetjük. A *genetrix* lexikailag pontos fordítás, de magasabb stílusrétegbe tartozik, mint a jelöletlen m»thr – kicsit furcsán is hat egy verébre vonatkoztatva, de legalább sejtet valamit a szintén kihagyott Ń tške tškna-ból.⁸⁰⁹ Az ige fordítása generalizációval történik, de az igeidő megfeleltetése pontos (a kat»sqie és az œmfepot©to egyidejűségét adja vissza a latin alárendelésben a *cum consumeret – volabat*). Az Ńduromšnh lexikai helyén egy módhatározói ablativus áll (*clangore*), generalizáció folytán: meg nem határozott okból izgalomban lévő madár hangja a gyermekeit sirató anya hangja helyett. Az érzelmi aspektus elszegényedéséért némiképp kárpótol a *tremulo* jelző bevezetése, bár inkább csak a tő által felidézett fogalmi hálónak köszönhetően emeli ki a verebek gyámoltalanságát, hiszen sokféle kontextusban előfordul vibráló, trillázó emberi vagy állati hangok jelzőjeként. A *clangor* – amely általában nagyobb termetű madarak (sasok, ludak, Harpyiák stb.) hangját szokta jelenteni – ugyancsak aránytalanul hat egy mégoly kétségbeesett verébtojó hangjaként is.⁸¹⁰ A f...la tškna szintén kimarad, ahogy a többi, az állatok szenvedését az emberek világából vett kifejezésekkel (Ńduromšnh, œmfiaçukan) festő homérosi fordulat is kivész a célszövegből.⁸¹¹

tš4n d' TMlelix£menoj ptšrugoj l£ben œmfiaçukan / cui ferus inmani laniavit viscera morsu. A sorkezdő vonatkozó névmást megtartja a fordító. Az TMlelix£menoj fordítása itt nem szerepel, hiszen 5 sorral előbbre helyeződött (*tortu*); ehelyett egy újonnan bevezetett *ferus* jelzőt találunk. Az œmfiaçukan megfelelőjének ugyancsak a fentebbi Ńduromšnh-t fordító *tremulo clangore* tekinthető. Betoldásként jelenik meg az *inmani morsu*, ahol a jelző az *inmani specie tortuque*-re utal vissza⁸¹² – sőt talán a *morsu* és a *tortu* összecsengése sem véletlen –, így foglalva keretbe a kígyó ábrázolását. A *ptšrugoj l£ben* teljes átalakításon megy keresztül: ahogy az egész leírásban, úgy itt

⁸⁰⁸ GAMBERALE (1978) 912. értelmezése szerint a *super* az ŐZJ TMp' œkrot£tJ hatásának tudható be: Homérosnál a fészek van a fa tetején, Cicerónál az anyamadár röpköd magasan.

⁸⁰⁹ CHINNICI (2000) 37. szerint Cicero tudatosan von párhuzamot a halálra ítélt fiókák *genetrice* és a halálukat hozó sárkánykígyó *genitora* között, kiemelve a köztük fennálló aránytalanságot. Az ehhez hasonló párhuzamokat azonban jobb kerülni, mint keresni.

⁸¹⁰ GAMBERALE (1978) 913-8.

⁸¹¹ GAMBERALE (1978) 918-9.

⁸¹² ATZERT (1908) 28.

is tapasztalhatjuk, hogy a hangsúly az áldozatok helyett a ragadozóra terelődik.⁸¹³ Míg Homéros csak sejteti a következő eseményeket, Cicero vérengző részletességgel kifejti (*laniavit viscera*). Jegyezzük meg, a vérfürdő leírása megint kissé aránytalanra sikerült az áldozatok méretéhez képest, de ezt valószínűleg a kígyó szörnyű külsejének eltűlése hozza magával.⁸¹⁴ Az olvasónak az az érzése támad, mintha a fordító egy nemrégiben látott állatviadal hatása alatt állt volna, amikor ezt a mondatot átültette latinra.

17-19: **Hunc, ubi tam teneros volucris⁸¹⁵ matremque peremit, qui luci ediderat, genitor Saturnius idem abdidit et duro formavit tegmine saxi.**

– vö. Il. 2. 317-9: **AÛt|r™pe^ kat| tškna fĕge strouqo ka^ aÛt»n, tÕn m□n ϕ...zhlon qÁken qeÕj Ój per œfhne· ©an gĕr min œqhke KrÕnou pĕij ϕgkulom»tew·**

A latin mondat szerkezete itt elég pontosan követi a görögét. A jóformán fordíthatatlan **aÛt|r™pe...** kötőszóparhoz hasonló lendületet ad a latin mondatnak a *hunc* beillesztése az *ubi* kötőszó elé.

kat| ... fĕge / peremit: Az ige fordításában némi generalizációt érhetünk tetten, az igeidő és a perfektív igekötő fordítása azonban pontosnak mondható.

tškna ... strouqo ka^ aÛt»n / tam teneros volucris matremque: Míg a forrásszöveg az anya-gyermek kapcsolatból a fiókákat emeli ki azzal, hogy megnevezi őket (**tškna**), a célszöveg az anyamadarat (*matrem*). Részleteiben nézve a *teneros volucris* a **tškna**-hoz képest jelentésfelbontás (némiképp a kimaradt **n»pia tškna** visszhangját őrzí), a *tam* pedig a metrikai szempontokon kívül mással nehezen indokolható, már-már zavaró betoldás. A *matrem* esetében az **aÛt»n**-hoz képest konkretizációt láthatunk. Az *r* hangok túlsúlya a ropogó csontok képzetét idézi fel.

Ój per œfhne / qui luci ediderat: A célszöveg elég szorosan követi a forrásszöveget. A *luci ediderat* az **œfhne**-hez képest jelentésfelbontás, amit indokol a görög **fa...nw** igének egy latin „mutatásigével” (*monstro, ostendo* stb.) sem visszaadható árnyalata. Ugyanakkor ebben a kifejezésben kapjuk meg a néhány sorral korábban nem fordított **Áke fÕwjde** megfelelőjét is.⁸¹⁶ A praeteritum perfectum precízen kifejezi az előidejűséget, amelynek felismerését a görög aoristos alak az olvasóra bízza. A partikulaként fordíthatatlan **per**-t a sor végén az *idem* adja vissza.

qeÕj ... KrÕnou pĕij ϕgkulom»tew / genitor Saturnius: Zeus két megjelölése egygyé vonódik össze a fordításban. A görög felbontott patronymikon fordításaként egyetlen, képzett

⁸¹³ GAMBERALE (1978) 912.

⁸¹⁴ ATZERT (1908) 28., TRAINA (1970) 76-7., CHINNICI (2000) 39.

⁸¹⁵ CHINNICI (2000) 39. a *volucris*t pluralis ablatívusnak veszi egy **volucrum* (?) főnévből, amely a kígyó gyűrűit jelentené – mindenfajta magyarázat nélkül. Ennek a szónak egyéb nyomát nem találtam, így a hagyományos *volucris, -is mf.*-nál maradok.

⁸¹⁶ CHINNICI (2000) 34-5. Szerinte az áthelyezés a fordításban megjelenő fény-árnyék játék szolgálatában áll – ez valóban kevésbé lett volna megvalósítható, ha Cicero a **fa...nw** bármelyik lehetséges latin megfelelőjét választja.

alak áll (az Enniustól jól ismert *Saturnius*), míg Kronos epikus jelzője kimarad. A **qeŒj** helyiértékében álló *genitor* konkretizáló fordításnak mondható, sőt a **p£ij**-szal párba állítva akár antonim fordításnak is nevezhető: míg a görög gyermekként helyezi bele az istenek családfájába Zeust, addig a latin atyaként – ami távolságtartóbb felfogásra utal.

ϕ...zhlon qÁken / *abdidit*: Összevonás: a görög eredményhatározó emlékét a latinban csak az igekötő őrzi. Az igeidő fordítása pontos. A **t...qhmi** ige megismétlését ezúttal a célszöveg is visszaadja, ha nem is ott, ahol a forrásszöveg: az *abdidit* az *edideratra* válaszol, ami gazdagítja a szöveget az eredeti helyen való, stilisztikai funkcióval nem bíró ismétléshez képest. Egyébként ez az a szöveghely, ahol kiderül, hogy Cicero előtt az Aristarchos-féle szövegkiadás volt: a Zénodotos-féle kiadásban ugyanis még az épp ellentétes jelentésű **ϕr...zhlon** állt; a következő sor athetálását (amelyet az aristarchosi olvasat indokoltta tett) azonban fordítónk nem vette figyelembe.⁸¹⁷

l©an g£r min œqhke / *et duro formavit tegmine saxi*: A görög magyarázó kötőszó helyett a latinban *et explicativum* áll. A **min** kimarad, hiszen a latin mondatban fölösleges volna a tárgy megismétlése. A *formavit* egy árnyalatnyit konkretizál, a **l©an** helyett a *duro tegmine saxi* pedig erőteljes jelentésfelbontás.

20-22: **Nos autem timidi stantes mirabile monstrum
vidimus in mediis divom versarier aris.
Tum Calchas haec est fidenti voce locutus:**
– vö. Il. 2. 320-2: **¹me¼ d' ~staŒtej qaum£zomen oŒEon ˆMˆt¼cqh.
`Wj oân dein! pšlwra qeîn e„sÁlq' ~katŒmbaj,
K£lcaj d' aÙt...k' œpeita qeopropšwn øgŒreue·**

Az első két sor közti mondathatárt a latin szöveg áthelyezi: a két sort egy mondatná vonja össze, kettébontva a görög második mondatát, és ezzel kiküszöböl néhány tartalmi ismétlődést is. A sorkezdő személyes névmás szokás szerint itt is megmarad, bár nemigen van más választás; a másként fordíthatatlan görög **mšn-dš** partikulapárt az *autem* itt jól adja vissza. Az első két soron – a *mirabile monstrum* alliterációja mellett – végigvonul a *-di-* hangcsoport és az *r* hang által által meghatározott hangfestés; szerepük valószínűleg a döbbenet hangulatának megteremtése.⁸¹⁸

~staŒtej / *stantes*: A fordítás lexikailag teljesen, grammatikailag a lehetőségekhez mérten pontos: mivel a görög participium perfectum activinek nincs latin megfelelője, ezért az állapotleírásra a participium imperfectum activi a legjobb választás a fordító számára.

qaum£zomen ... dein! pšlwra (qeîn) / *timidi ... mirabile monstrum vidimus*: A **qaum£zw** ige lexikai tartalmát a *mirabile* melléknévben találjuk meg, amely a *vidimusszal* együtt

⁸¹⁷ ATZERT (1908) 29., CHINNICI (2000) 40-1. Utóbbi kutató szerint egyébként a Cicero szövegében így keletkezett látszólagos ellentmondás úgy oldható fel, hogy a kígyón képződött kőbevonat miatt annak alakja felismerhetetlenné vált. De akár egyszerűen arra is gondolhatunk, hogy a (kígyó alakú) kőbevonat alatt az eredeti állat többé nem volt látható.

⁸¹⁸ CHINNICI (2000) 42.

jelentésfelbontást alkot; a görög ige hangzásából pedig a *timidi* ad vissza valamit⁸¹⁹ – ez akár a forrásszöveg és a célszöveg auditív összecsengetésének egy példája is lehet. A $\omicron\epsilon\omicron\text{on}^{\text{TM}}\text{t}\acute{\upsilon}\text{c}\eta\text{h}$ kimarad, illetve talán a *versarier*ben marad némi nyoma. A *vidimustól* egy *acc. cum inf.* függ, ez áll a két görög mellékmondat helyett. A $\text{p}\acute{\sigma}\text{l}\text{w}\text{ra}$ fordítása (*monstrum*) pontosnak mondható, az egyes számmá alakítás is védhető, hiszen a többes a görögben is csak költői elem. A *timidi* és a *mirabile* melléknevekben láthatjuk a fordíthatatlan $\text{dein}\acute{\omicron}\text{j}$ melléknév egy-egy jelentésaspektusát. A sor elején álló *vidimus* egyszer már előfordult a 11. sorban: ezzel válik teljesen bekeretezetté a jósjel leírása.⁸²⁰

(qeîn) e„sÁlq' ~katÒmbaj / in mediis divom versarier aris: A *versarier* és a *divom* alakok ismét az archaikus eposzi nyelvi hangulat felidézését szolgálják. A *versarier* – amely ugyanilyen pozícióban fordul elő az *Arateában*⁸²¹ – jelentéscserének tekinthető az $\text{e„sÁlq}\text{e}$ -hez képest (a folyamat kezdete helyett maga a folyamat), ráadásul a köznyelvi görög alak helyett az archaizáló latin infinitivus magasabb stílusréteget üt meg. Az *in mediis aris* bevezetését a $\text{~kat}\acute{\omicron}\text{mbaj}$ helyett nemcsak az áldozat reáliajellege indokolja, hanem az is, hogy Cicero ide vonatkoztatta a $\text{qe}\acute{\iota}\text{n}$ -t, nem pedig a $\text{dein}\acute{\omicron}\text{j}$ $\text{p}\acute{\sigma}\text{l}\text{w}\text{ra}$ -hoz, ahol pedig jobb értelmet adna. Emiatt kicsit át kell értelmeznie a mondatot, hogy elkerülje a pleonazmust. Ennek során azonban szép megoldással él: a sor végére kerülő *aris* keretet alkot a 8. sor azonos sorvégével, és nyilván az sem véletlen, hogy szinte az egész sorban ugyanazok a mássalhangzók (*v-d-m-r-s*) ismétlődnek. Ráadásul az *arae* bevezetése metonímiaszerű jelleget ad a jelentéscserének.⁸²²

aÙt...k' œpeita / tum: Összevonás és egyben általánosítás.

çgÒreue / haec est ... locutus: Általánosítás: a *loquor* nem hordozza az $\text{çgore}\acute{\upsilon}\text{w}$ „nyilvános kijelentés” jellegét. A latin perfectum egy görög praeteritum imperfectummal áll szemben, vagyis pillanatnyi cselekvésben gondolkodik, nem pedig hosszas, áramló beszédben. A görögtől eltérően a latin bevezet egy utalószót (*haec*) az idézet előtt, amivel egy kis többlethangsúlyt helyez rá.

qeopropšwn / fidenti voce: Teljes átalakítás, talán ismét a reália elkerülésére. Szerepet játszhat még a burkoltan a forrásszövegben is meglévő ellentét kiemelése Kalchas és a többi görög lelkiállapota között.⁸²³

23: **Quidnam torpentes subito obstipuistis, Achivi?**
– vö. Il. 2. 323: **T...pt' ¥neJTMgšnesqe k£rh komÒwntej 'Acaio...;**

A kérdőszó fordítása pontos, mind formailag, mind stilisztikailag. A $\text{k}\acute{\epsilon}\text{rh kom}\acute{\omicron}\text{wntej}$ epikus jelző ismét kimarad a megszólításból, amely (*'Acaio... / Achivi*) egyéb átalakításon nem megy át. A *subito* bevezetése a fordító sajátja, mintegy a pillanatnyiség további hangsúlyozására, amelyet a görögben az aoristos jelöl. Az $\text{¥neJ}^{\text{TM}}\text{g}\acute{\sigma}\text{nesqe}$ esetében egyfajta jelentésfelbontásról

⁸¹⁹ CHINNICI (2000) 42.

⁸²⁰ ATZERT (1908) 28.

⁸²¹ Cic. Arat. frg. 34. 80: *et magis erectum ad summum versarier orbem.* – Vö. CHINNICI (2000) 42.

⁸²² CHINNICI (2000) 42-3.

⁸²³ CHINNICI (2000) 43.

beszélhetünk: az TMgšnesqe-ből csak az igeidő marad meg, míg lexikailag az ^YneJ-t gondolja tovább mind a *torpentes*, mind az *obstipuištis*.

- 24-5: **Nobis haec portenta deum dedit ipse creator
tarda et sera nimis, sed fama ac laude perenni.**
- vö. Il. 2. 324-5: `Hmκn m□n tÒd' œfhne tšraj mšga mht...eta ZeÝj
Óyimon Ńyitšleston, Óou klšoj oÜ pot' Ńlœtai.

A sorkezdő névmás fordítása ismét pontos – ezt már-már tendenciának vehetjük. A **mšn** kimarad, de ez nem is igen lehetne másképp. Cicero ismét bevezet egy alliterációt (*deum dedit*), amely azonban jóval alatta marad a két görög sor többszörös hangjátékainak (*m*-alliteráció és *o*-asszonancia).

tÒde ... tšraj mšga / haec portenta: Szótári ekvivalenciáról beszélhetünk a **tÒde / haec** esetében, eltekintve a többes szám bevezetésétől; a **tšraj mšga / portenta** esetében pedig összevonásról.

œfhne / dedit: Generalizáció. Az igealak megfeleltetése pontos.

mht...eta ZeÚj / deum ... ipse creator: Az epikus jelzővel ellátott tulajdonnevet a fordító funkcionévre cseréli, amely azonban a jelzőnek nem lexikai ekvivalense. Az *ipse* szintén fordítói betoldás. Az igeikötő nélküli *creator* (vö. **procreator*) merészen költői szóválasztás.⁸²⁴

Óyimon Ńyitšleston, Óou klšoj oÜ pot' Ńlœtai / tarda et sera nimis, sed fama ac laude perenni: A görög *o*-asszonancia és *figura etymologica* által keltett stilsztikai hatással a latin sor teljesen szimmetrikus szerkezete (A+A' B – C+C' D, ahol A és A', valamint C és C' azonos esetűek és szinonímák) vetélkedik. Ennek ára az eredeti mondatszerkezet elhagyása: a vonatkozó mellékmondat helyett egy mellérendelt *ablativus qualitatis* szerkezetet találunk. Az **Óyimon Ńyitšleston** szinonímapárnak a *tarda et sera* szinonímapár felel meg – részletkérdés, hogy a *nimis* mindkettőre vonatkozik-e. A kötőszavak egytől egyik fordítói betoldások. A már-már görög reáliaként felfogható **klšoj** fordításaként álló *fama ac laude* a jelentésfelbontás egy példája. A *perenni* mint az **oÜ pot' Ńlœtai** lexikai ekvivalense antonim fordítás.

- 26-8: **Nam quot avis taetro mactatas dente videtis,
tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos;
quae decumo cadet et poena satiabit Achivos.**
- vö. Il. 2. 326-9: `Wj oátoj katı tškna fœge strouqoκo ka^ aÙt³¼n
Ńktè, çtı'r m»thr TMnœth Æn ç tške tškna,
ij 'mej tossaàt' œtea ptolem...xomen aâqi,
tù dekœtJ d□ pÒlin afr»somen eÙruœguian.

⁸²⁴ TRAINA (1970) 78.

A görög első két sora szinte teljes egészében ismétlés (a 317. és a 313. sor tér vissza), a latinban azonban, amely a két sort egynek fordítja, nyoma sincs ilyesminek – az ismétlések összevonásainak hagyományát már Livius Andronicus megteremtette a Homéros-fordításban. Teljes átalakításról van tehát szó, mind a mondat szerkezetét, mind a lexikai elemeket tekintve. Az eredetihez való kötődést talán csak a *t* hangok túlsúlya jelzi, amely a homérosi két sorban éppúgy megfigyelhető, mint a latin 26. sorában. A *taetro mactatas dente* a **kataffge**-t feje ki, látható előszeretettel a véres részletek iránt – a *taeter* melléknév egyébként használatos volt rossz előjelek jelzőjeként is⁸²⁵ –, míg az *avis* összevontan tartalmazza a **tškna strouqo ka aùtʒ4n**-t. A 2. görög sort a *quot* összegzi tömören.

A görög 3. sorának kezdő **éj**-a elmarad a latinban, hiszen a fordítás a jel és a magyarázat párhuzamba állítására nem az eredetinek pontosan megfelelő *ita-ut* megoldást, hanem az egyszerűbb *quot-tot* kötőszópárt választotta. Ennek meg is van a megfelelője az eredetiben: a *quot* helyén áll az első **æj** és a számnevek, a *tot* helyén pedig a **tossaàta** (a **totidem* szintén felmerülhet mint lehetőség, de az egymásra felelő *quot-tot*-tal kiváltható). Meglehet, ez némi tendenciát árul el: míg az eredetiben Kalchas a kígyót is megfelelteti valaminek (a görögöknek), Cicerónál ez hiányzik, ami megkönnyíti, hogy a következőkben belekössön a jóslat értelmezésébe (De div. 2. 65):⁸²⁶ *Cur autem de passerculis coniecturam facit, in quibus nullum erat monstrum, de dracone silet, qui, id quod fieri non potuit, lapideus dicitur factus?*

A személyes névmás fordítása ismét pontos (kötelező zéró átalakítás), sőt szórendi helye is megegyezik az eredetivel.

tossaàt' œtea ptolem...xomen / tot ... belli exanclabimus annos: A *tot annos* zéró átalakítás a **tossaàt' œtea**-hoz képest. Az *annos*hoz kapcsolt *belli* jelző fordítja a **ptolem... xomen** lexikai tartalmát, az *exanclabimus* bevezetése pedig ezzel együtt jelentésfelbontást eredményez. Az archaikus ige használata a forrásszövegbeli, szintén archaikusan-epikusan ható **ptolem...zw** alak párját alkotja, jelentésében viszont sokkal inkább negatív, „gürcölés” jellegű,⁸²⁷ mint a semleges forrásszövegbeli ige.

aâqi / ad Troiam: A scholionok szerzőinek is feltűnt, hogy az **aâqi** ebben a mondatban Kalchas szájából nem egészen helyénvaló, hiszen a nagy háború majdani helyszíne nem azonos a jelenlegi helyszínnel, Aulisszal. Cicero egyszerűen kijavítja Homérost egy konkretizáló fordítás segítségével: a tulajdonnév bevezetésével elejét veszi minden kétségnek. Hasonló eljárásra a prózafordításokban is láthatunk példát.⁸²⁸ Az *ad Troiam* egyébként úgy is tekinthető, hogy rögtön a következő sor **pòlin eÙru£guian**-jának is fordítását adja – így a homérosi jelzős szerkezet ismét kihagyhatóvá válik, és elég egy *quae*-vel utalni rá.

⁸²⁵ Vö. pl. Liv. 22. 9. 8. – JOCELYN (1973) 83.

⁸²⁶ CHINNICI (2000) 23.

⁸²⁷ JOCELYN (1973) 83.

⁸²⁸ CHINNICI (2000) 16. szerint pl. a Tusc. 1. 98-ban Cicero tudatosan módosítja Homéros és Hésiodos sorrendjét az eredetihez képest, hogy az általa valósnak tartott időrendet tükrözze (*ut vero conloqui cum Orpheo Musaeo Homero Hesiodo liceat, quanti tandem aestimatis?* – vö. Plat. Apol. 41a 6-7: **À aâ 'Orfeø suggenšsqai ka Mousa...J ka `HsiòDJ ka `Om»rJ™p^ pòsJ ¥n tij dšxait' `n Ømîn;**).

tù dekētJ / decumo: Szótári ekvivalencia. A mellérendelést (dš) alárendelés (*quae*) váltja fel.

afn»somen / cadet: Antonim fordítás, amelyet még hangsúlyosabban fejt ki a második felsor, amely teljes egészében fordítói betoldás – jó szónokhoz illően jutalom ígéretével sarkallja hallgatóságát a helyes döntésre,⁸²⁹ ismét a már jól ismert, kissé vérszomjas felhanggal. A T/1. személy elmarad, csak a következő sorban tér vissza, ahol azonban már nincs homérosi párhuzama.

29: **Edidit haec Calchas; quae iam matura videtis.**

– vö. Il. 2. 330: **Ke«noj tēj űgűreue· t‡ d¾ nà» p£nta tele«tai.**

ke«noj / Calchas: Konkretizáló fordítás; a név ismételt kimondásának szerepe, hogy keretbe foglalja a jós szavait. Ennyiben stilisztikai megfelelője a forrásszövegben az űgűreue ismétlődésének az idézet előtt és után.

tēj űgűreue / edidit haec: Az *edidit* jobban eltalálja az űgoreűw által megütött hivatalos-ünnepélyes hangot, mint az idézet elején a *locutus est*. Az igeválasztásnak egyenes következménye, hogy a névmási határozószó (tēj) helyett tárgy (*haec*) kerül mellé (a **sic edidit* nem érvényes alternatíva, tehát kötelező átalakításról van szó). Érdekes módon az igeidő átalakítása itt is megmarad, a latin nyelv igényeinek megfelelően, hiszen valóban furcsán hatna itt egy praeteritum imperfectum.

t‡ d¾ nà» p£nta tele«tai / quae iam matura videtis: A vonatkozó névmások között pontos a megfelelés. A d¾ nà» összevont fordítása a *iam*, amit még hangsúlyosabbá tesz a *videtis* fordítói betoldása: a szónok beszéde végén is megszólítja hallgatóságát. A **tele«tai** lexikai tartalmát a *matura* fordítja. A **p£nta** egyszerűen kimarad.

2. 5. 4. 2. Az elvetett Bellerophontés

A *Tusculanae disputationes*ben található az idézet, a gyász idején tanúsított – és általában nem helyeselt – magatartásformák példái között (3. 63: *Ex hoc evenit, ut in animi doloribus alii solitudines captent, ut ait Homerus de Bellerophonte: ...*). A részletnek többszörös aktualitása lehetett Cicero számára: azon kívül, hogy lánya elvesztésével a leírt élethelyzetet maga is átélte, még a Homéros-részletben említett kilikiai vidéket is ismerhette saját élményből – ráadásul ott töltött helytartósága alatt hasonlóan depresszív lelkiállapotokat élt át, mint Bellerophontés.⁸³⁰

frg. 24 BÜCHNER 1-2: **Qui miser in campis maerens errabat Aleis
ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans.**

– vö. Il. 6. 201-2: **½toi Ő k‡p ped...on tű 'Al»ion o□oj űlűto
Ŭn qumŬn katšdwn, p£ton űnqrèpwn űlee...nwn.**

⁸²⁹ ATZERT (1908) 29.

⁸³⁰ Vö. ATZERT (1908) 39.

A fordítás pontosnak mondható. Az ἡτοι helyett relatív mondatfűzést találunk. A οἰοῖ fordítása a két soron belül nem található meg, hanem érdekes módon a fordítást bevezető mondatba csúszott át egy ráutaló motívum (*alii solitudines captent*). A *miser* és a *maerens* egyaránt Cicero betoldása, talán az οἴκτρ' Ἴλιον ὄμοιοι (Od. 4. 719 *et passim*) formula fordításaként.⁸³¹ Szerepük ismét részben az, hogy az eredetiben csak implicit vonásokat explicitté téve jobban bekapcsolják az idézetet az új kontextusba, részben pedig az, hogy az *m-r* hangfestésekkel kompenzáljanak a görög szöveg lefordíthatatlan Ἄλιον - φιλῶτο - φλέε...νων szójátékáért, amely veszteséglistára került.⁸³²

κῆρ ped...on τῷ Ἄλιον / in campis ... Aleis: A latinban bevezetett többesszám a **κατῆ** praepositionának a fordítás során elveszett „végig” jelentésárnyalatáért kompenzál, így szemléltetve a mező nagyságát.

φιλῶτο Ὀν κῆρ ὄμοιοι κατῆδω / errabat ... ipse suum cor edens: A mondat szerkezet fordítása pontos, a lexikai elemek szintén. Az *ipse* bevezetése a latin szövegben idiomatikus. A **κῆρ** és *cor* esetében jelentéscseréről beszélhetünk (konkrét az absztrakt helyett), amittől a latin szöveg még a görögnél is képszerűbbnek hat. A **κατῆ**- igekötő fordítása elmarad, így a célszöveg nem sugalmazza azt, amit a forrásszöveg, hogy a lassú sorvadás Bellerophontés halála felé tart.

φῆτον φηρέπων φλέε...νων / hominum vestigia vitans: A fordítás teljesen pontos, mind lexikai, mind grammatikai szempontból, eltekintve a *vestigia* többesszámának bevezetésétől, amely azonban idiomatikus. A **φῆτο** és a *vestigia* egyaránt az útonjárás legkonkrétabb képeit idézi fel az olvasó agyában. A *v*-alliteráció visszaadja a homérosi *a*-asszonanciát is.

2. 5. 4. 3. Nekrológ

A dicsőség a témája a következő töredéknek, amelyet Cicero elveszett *De gloria* című művéből őrzött meg Gellius (15. 6. 3 = Cic. De glor. frg. 4 PLASBERG). Már a *Noctes Atticae* szerzője is felfedezte (15. 6. 1-2, 4), hogy újabb téves tulajdonítással van dolgunk: Cicero szerint a három sort Aias mondja a Hektórral vívott párviadala előtt: *Apud eundem poetam Ajax cum Hectore congregiens depugnandi causa agit, ut sepeliatur, si sit forte victus, declaratque se velle, ut suum tumulum multis etiam post saeculis praetereuntes sic loquantur...* Vagyis ahogy CHINNICI szellemesen megjegyzi, Aias az egyetlen akháj hős, aki hajlandó elfogadni egy esetleges vereséget.⁸³³ Holott az Iliasban a beszélő éppen Hektór, aki leendő ellenfelének nekrológiát (és nem a sírfeliratát,⁸³⁴ ahogy sokan értelmezik) tervezgeti, még mielőtt tudná, ki is lesz az. A harmadik sor E/1. személye Homérosznál tehát nem Aias, hanem Hektórt takarja.

⁸³¹ SCAFFAI (1994) 65.

⁸³² CHINNICI (2000) 60.

⁸³³ CHINNICI (2000) 73.

⁸³⁴ Lásd az idézetet megelőző sorokat (Il. 7. 87-8): **κα... ποτῆς τῆς εἴης κατῆ Ἴλιον ὄμοιοι φηρέπων / νηὶ πολυκλῆιδι πλῆων** TM **πῆ ὄμοιοι πῶν** – A tengeren elhaladó hajós nyilván nem a parton álló sírkő feliratát olvassa, hiszen nem láthat el odáig.

Igaza lehet RONCONINAK, amikor e mögött a tévesztés mögött komoly személyes elfogultságot gyanít Cicero részéről: szerinte amikor ez a fordítás készült, Cicero már tudta magáról, hogy bukott ügyért harcolt, és csak a halál utáni dicsőségben lelt vigasztalást.⁸³⁵

Figyelemre méltó az idézet beillesztési módja, amire eddig még nem láthattunk példát. A bevezető szöveg alapján az első két sor logikusan következik (a majdani arrajárók szavai), a harmadik azonban már nem – hiszen az idézet elvileg nem a *declarattól*, hanem a *loquanturtól* függ. Érdekes, görögösen következtelen megoldás, amely alkalmas arra, hogy egy pillanatra elgondolkottassa az olvasót.

frg. 25 BÜCHNER 1-2:

**Hic situs est vitae iampridem lumina linquens
qui quondam Hectoreo percussus concidit ense.**

– vö. Il. 7. 89-90:

ϕndrōj m□n tōde sÁma pēlai katateqnhītoj,
Ón pot' ϕristeÚonta katšktane fa...dimoj "Ektwr.

ϕndrōj m□n tōde sÁma / hic situs est: Idiomatikus fordítás, a latin sírfeliratok bevett fordulatával.⁸³⁶ Figyelemre méltó, hogy az **ϕndrōj** – és főleg annak meghatározatlansága – sehogy sem fejeződik ki a fordításban, még a vonatkozó mellékmondat állítmánya sem kerül coniunctivusba miatta. Ez komoly módosítás a göröghöz képest, és jól látszik benne a téves kontextushoz való hozzáigazítás. A forrásszövegbeli mondat ezt sugallja: „Itt nyugszik valaki a sok közül, akit a nagy Hektór ölt meg” – a hírnév tehát Hektórt illeti. A célszövegbeli pedig ezt: „Itt nyugszik az a Valaki, akit Hektór ölt meg: a nevét úgyis mind tudjuk” – vagyis a hírnév Aiasé, még akkor is, ha a neve nem szerepel a „feliraton”.

pēlai katateqnhītoj / vitae iampridem lumina linquens: A spondiacus ünnepélyességét Cicerónál egy másik hangzós eszköz, az *l*-alliteráció adja vissza. A határozószó fordítása pontosnak mondható; a **katateqnhītoj** participium fordítása három szóra bontva történik, ami némiképp kárpótol a hangsúlyos, de elmaradt **kata-** igekötőért (amelynek a **katšktane**-vel való összezsengését sem adja vissza a fordítás). A *linquens*, vagyis egy participium imperfectum, a lehető legkevésbé sikerült alternatíva a görög participium perfectum fordítására: nem fejez ki sem lezárult folyamatot, sem fennálló állapotot, hanem egy folyamatban lévő cselekvést, amelynek valódi idejét csak a *iampridem* adja meg. Sok helyen láthattuk, hogy Cicero ennél jobb megoldásokat is tud a problémára (pl. előidejű ablativus absolutus) – hiszen még a fordítónk nyelvi precizitását fáradhatatlanul bíráló PONCELET is elismeri, hogy az igenevek aspektusát Cicero a lehetőségekhez mérten mindig tiszteletben tartja.⁸³⁷

A második sorban a hangsúlyokat teljesen átrendezi az, hogy a vonatkozó mellékmondat activumból passivumba kerül. A **potš** fordításaként a *quondam* pontos ekvivalens, sőt még a szórendi helyét is megtartja. Hektór állandó jelzője (**fa...dimoj**) várható módon kihagyás áldozata lesz – már csak azért is, mert Cicero szerint ez a részlet nem az ő dicsőségéről szól. Sőt maga a tulajdonnév is elveszíti hangsúlyos helyét a sor végén, és melléknévvé képződik át, hogy a fordító

⁸³⁵ RONCONI (1973) 45-6.

⁸³⁶ CHINNICI (2000) 74.

⁸³⁷ PONCELET (1957) 173.

által betoldott *ense* jelzője váljon belőle.⁸³⁸ Az, hogy a hősi halott éppen kard által vész el, már római sajátosság, hiszen Homérosznál ezerszer gyakoribb a dárda általi halál. A **katšktane**-t fordítja antonim módon, jelentésfelbontással a *perculus* és a *concidit* együtt.⁸³⁹ Különös, hogy az **çristeÚonta** is kimarad a fordításból, pedig ez éppen Cicero koncepcióját szolgálná.

3: **Fabitor haec aliquis, mea semper gloria vivet.**

– vö. Il. 7. 91: **éj potš tij TMršei· tŃ d' TMmŃn klšoj oÜ pot' Ńlextai.**

A sor első feléből csak a **potš** marad ki. Az TMršei-nek nyelvtanilag és stilsztikailag is jó ekvivalense a szintén a költői nyelvből való *fabitor*. A **éj** és a *haec* funkcionálisan szintén egyenértékű egymással; a **tij**-nél is csak egy árnyalatnyival körvonalazottabb az *aliquis* (vö. *quis*). A Cicero által bevezetett asyndeton lapidárisá teszi a mondatot; helyeselhető döntésnek tarthatjuk, hogy nem próbálta lefordítani a görög mondat amúgy is elgondolkoztató **mšn-dš** partikulapárját. A görög sor parallelisztikus szerkesztése helyett Cicero kiasztikusan építi fel a maga sorát, amivel nagyobb hangsúlyt ad az egymással oly szorosan összefüggő *fabitor* és *vivet* kulcsszavaknak.⁸⁴⁰

A mondat második részében az antonim fordításra látunk példát az **oÜ pot' Ńlextai** és *semper vivet* esetében. A *gloriánál* jobb latin közelítést pedig nemigen lehet találni a **klšoj**-ra, amely nem hordozza a *fama* többértékűségét, hanem egyértelműen pozitív értékűként jelenik meg. Jegyezzük meg, szinte ugyanezt a formulát fordította Kalchas beszédében Cicero így: *sed fama ac laude perenni*. Figyelemre méltó, hogy a Cicero által (véletlenül?) megteremtett új kontextusban a beszélő dicsősége saját halálával kerül ellentétbe – szemben az eredetivel, ahol az ellenfél halálával.⁸⁴¹

2. 5. 4. 4. Iuppiter jele

A következő idézet ismét a *De divinatione*-ből való (2. 82): a jelek értelmezésének népenként különböző szokásairól szóló részben. Előtte egy Ennius-idézet áll, amelyben a kedvező villám balról érkezik, a mi idézetünkben (vagyis a görög világban) pedig jobbról (*Ad nostri augurii consuetudinem dixit Ennius: „Tum tonuit laevum bene tempestate serena.” At Homericus Ajax apud Achillem querens de ferocitate Troianorum nescioquid hoc modo nuntiat: ...*). Az ellentmondás természetesen mondvasinált, hiszen azon alapszik, hogy a jóslatkérő melyik égtáj irányába fordulva várja a jelet – erről azonban Cicero hallgat, hiszen célja most épp a jóslás e formájának nevetségessé tétele.

Cicero, bár az eredeti kontextusra nagyjából emlékszik, a beszélőt ismét helytelenül adja meg: míg Homérosznál Odysseus beszél, ő Aiasnak tulajdonítja a mondottakat. CHINNICI véleménye szerint akár szándékos hibáról is szó lehet: Cicero nem akarja lejártni Odysseust, akiről több művében is a bölcs és a szónok példaképeként beszél.⁸⁴² Ennek azonban kicsi a valószínűsége. A

⁸³⁸ TRAINA (1970) 80.

⁸³⁹ CHINNICI (2000) 75.

⁸⁴⁰ CHINNICI (2000) 76.

⁸⁴¹ RONCONI (1973) 46.

⁸⁴² Cic. Tusc. 5. 7: *itaque et illos septem, qui a Graecis sofo..., sapientes a nostris et habebantur et nominabantur, et multis ante saeculis Lycurgum, cuius temporibus Homerus etiam fuisse ante hanc urbem conditam traditur, et iam heroicis aetatibus Ulixem et*

részlet nem vonja kétségbe a beszélő semmiféle kvalitását – ha mégis, elég lett volna az idézetet bevezető *querens de ferocitate Troianorum* szavakat másképp fogalmazni. Ráadásul nehéz elképzelni, hogy a köztudottan hiú Cicero, ahelyett hogy elismerné egy kedves hősenek pillanatnyi gyengeségét, inkább saját magát járatná le egy készakarva elkövetett hibával.

frg. 26 BÜCHNER:
– vö. Il. 9. 236-7:

Prospera Iuppiter his dextris fulgoribus edit.
ZeÝj dš sfi Kron...dhj TMndšxia s»mata fa...nwn
çstr£ptei.⁸⁴³

A **dš** partikulának nem találjuk nyomát a fordításban, de nem is hiányzik, hiszen a mondat önmagában áll. A **Kron...dhj** patronymikon szintén elmarad, nyilván részben azért, mert Cicero el akarja kerülni a homérosi *enjambement*-t. A **sfi** fordítása lehetőség szerint pontos, bár a *his* kevésbé semleges színezetű névmás, mint az eredeti.

A mondat többi része alapos újrendezésen megy át. A görög mondat állítmányának, az **çstr£ptei**-nek lexikai tartalmát találjuk meg a *fulgoribus*ban. A **s»mata** kimarad a fordításból; a főnevesült *prospera* őrzi valamennyire a nyomát, amely a *dextris*szel együtt az TM**ndšxia** jelentésfelbontással nyert megfelelőjeként áll: a jósjel pozitív jellege és érkezésének iránya a latinban külön-külön fejeződik ki,⁸⁴⁴ amiben a kontextusbeli érvelés „sulykolását” ismerhetjük fel. A célszövegbeli mondatnak ez lesz a két leghangsúlyosabb eleme,⁸⁴⁵ ami elhelyezésükből is látszik (a *prospera* sorkezdő helyen, a *dextris* a penthémimerés után). A **fa...nwn** participiumból lesz a latin mondat állítmánya, az *edit*, amiben a lexikai generalizáció egy példáját láthatjuk. A latin mondat lényege („kedvező jeleket ad”) így az állítmányban és tárgyában fejeződik ki, a lexikai átrendezés pedig lehetővé teszi a kulcskifejezés, a *dextris fulgoribus* egyazon szerkezetbe csoportosítását. Ezzel együtt a *his*t, amely homoioteleuton képez a *dextris*szel, csak a cezúra menti meg attól, hogy a gyanútlan olvasó rossz helyre kapcsolja.

2. 5. 4. 5. Sókratés hazatér

A *De divinatione* 1. könyvében (52) szereplő tartalmi idézet Platón Kritónjából⁸⁴⁶, benne a híres egysoros Homéros-részlettel, a legjobb példa arra, hogy már Cicero forrása is a kontextushoz igazítva hozza az idézetet, E/1. helyett E/2. személyben: *Est apud Platonem Socrates, cum esset in custodia publica, dicens Critoni, suo familiari, sibi post tertium diem esse moriendum; vidisse se in somnis*

Nestorem accepimus et fuisse et habitos esse sapientis. – és Brut. 40: neque enim iam Troicis temporibus tantum laudis in dicendo Ulixi tribuisset Homerus et Nestori, quorum alterum vim habere voluit, alterum suavitatem, nisi iam tum esset honos eloquentiae. –
Vö. CHINNICI (2000) 24.

⁸⁴³ CHINNICI (2000) 49. szerint a Cicero-féle fordítás kialakulásában szerepe lehetett egy másik Ilias-sorral (2. 353):

çstr£ptwn TMpidšxi' TMna...sima s»mata fa...nwn. Eszerint a *prospera* az TM**na...sima** fordítása lenne. Véleményem szerint a fordítás kialakulása nélkül is megmagyarázható, bár a kérdés a homérosi sorok formulaszerű megfogalmazása miatt eldönthetetlen.

⁸⁴⁴ CHINNICI (2000) 49.

⁸⁴⁵ CHINNICI (2000) 48.

⁸⁴⁶ Cic. De div. 1. 52: *Est apud Platonem Socrates, cum esset in custodia publica, dicens Critoni, suo familiari, sibi post tertium diem esse moriendum; vidisse se in somnis pulchritudine excimia feminam, quae se nomine appellans diceret Homericum quendam eius modi versum: ... Quod, ut est dictum, sic scribitur contigisse.*

pulchritudine eximia feminam, quae se nomine appellans diceret Homericum quendam eius modi versum: ... Quod, ut est dictum, sic scribitur contigisse.

frg. 27 BÜCHNER:

– vö. Il. 9. 362:⁸⁴⁷

+ Il. 9. 363 in Plat. Crit. 44b 2:

Tertia te Phthiae tempestas laeta locabit.

e., dš ken eÜplo...hn dèV klutŒj TMnnos...gajoj,

½mat... ken tritŒtJ Fq...hn TMr...bwlon †koio.

Ami a latin sor hangzását illeti, a hangfestésnek jóval nagyobb szerep jut, mint a görögben. A *tertia te ... tempestas* erőteljes *t*-alliterációja – amelyet talán a **tritŒtJ** alak hatása váltott ki – mellett azt is megfigyelhetjük, hogy nincs a sorban olyan szó, amelyben ne lenne *t* hang. A sort lezáró *l*-alliteráció szintén új a göröghöz képest. Ennek folytán egyedül a *Phthiae* tulajdonnév az, ami nem alliterál semmivel. A túlnyomórészt spondeusokból álló latin sor ritmikája jóval kimértebb, mint az eredetié.

½mati ... tritŒtJ / tertia ... tempestas: Generalizáció. A sorszámnév fordítása természetesen pontos, a *tempestas* azonban az **Āmar**-nál jóval tágabb jelentésben áll: az idő mennyiségi és minőségi (időjárás) aspektusát egyesíti magában.⁸⁴⁸ Emiatt a célszövegbeli kifejezés nehezebben értelmezhető, mint az eredeti. A *laeta* mint a *tempestashoz* tartozó állapoti feltételhatározó a Platón által idézett sort megelőző Ilias-sor **eÜplo...h**-jának emlékét őrzi, amely azonban a Kritón-részletben nem szerepel. Kérdés, szándékos ötvözésről van-e szó,⁸⁴⁹ vagy csak fölrémlett az eredeti Ilias-szöveg valahol Cicero tudatának hátterében.

Fq...hn TMr...bwlon / Phthiae: A görög *accusativus loci* formái ekvivalenseként áll a latin locativus, a költői nyelvre jellemző, tágabb használatban. A homérosi jelző fordítása kimarad, jobban mondva áthelyeződik: a *tempestas* mellett álló *laeta* jelző akár az **TMr...bwlon** fordítása is lehetne, ha nem az időre, hanem a helyre vonatkozna. Így azonban a jelző szerepet változtat: ahelyett hogy az otthon földjét írná le, a hazatérés (vagyis a halál) szívesen fogadott voltára⁸⁵⁰ utal.

ken ... †koio / te ... locabit: Antonim fordítás; a latinban az egyén a cselekvés elszenvetőjévé válik, amelynek végrehajtója, nem csupán ideje a harmadik nap. A mondatszerkezetnek ezt az átalakítását elsősorban az indokolja, hogy a *tertia* ablativusa nem illeszthető bele a hexameterbe, így időhatározóként nem állhat;⁸⁵¹ ugyanakkor tartalmilag sem sikerületlen, tekintve hogy a homérosi sor Platónnál már a halálról szól, így a fordítás az új kontextust követi.

2. 5. 4. 6. Achilleus haragja

Következő részletünk ismét a *Tusculanae disputationes*-ből való (3. 18), és egy Cicero szemében különlegesen fontos témát pendít meg: a dicsőséget, illetve az attól való megfosztottságot. Achilles, a beszélő élethelyzete – éppúgy, mint az őt bíráló filozófus szavai, aki arra int, hogy a

⁸⁴⁷ Vö. TRAINA (1970) 95.

⁸⁴⁸ TRAINA (1970) 94.

⁸⁴⁹ TRAINA (1970) 95., CHINNICI (2000) 52.

⁸⁵⁰ Vö. CHINNICI (2000) 51., aki szerint ez Quintus álláspontját tükrözi. Sokkal inkább lehet szó azonban arról, hogy maga Sókratész tekint így saját halálára.

⁸⁵¹ SCAFFAI (1994) 64.

sértett harag a lélek betegsége – Cicero számára is aktualitást hordoz. A szöveggörnyezetből itt egyértelműen kiderül, hogy Cicero nem maga illesztette be a részletet, hanem már forrásában, a hérakleiai Dionysios művében találta (*Itaque non incite Heracleotes Dionysius ad ea disputat, quae apud Homerum Achilles queritur hoc, ut opinor, modo: ...*).⁸⁵²

frg. 28 BÜCHNER:

**Corque meum penitus turgescit tristibus iris,
cum decore atque omni me orbatum laude recorder.**

– vö. Il. 9. 646-8:

ϕΙΙ£ moi o„d£netai krad...h cÒIJ ÐppÒte ke...nwn
mn»somai éj m' ϕsÚfhlon ™n 'Arge...oisin œrexen
'Atre□dhj æj e‡ tin' ϕt...mhton metan£sth.

A *-que* kötőszó nem annyira az **ϕΙΙ£**-t fordítja, mint inkább a metrum szolgálatában áll. A **krad...h** és a *cor* pontos ekvivalencia; annál különösebbnek találhatjuk a **moi** helyett a *meum* birtokos névmás bevezetését, holott a *mibi* latinul is idiomatikusabb megoldásnak tűnhet, és a metrum is megengedi. Ezt talán az indokolja, hogy a beszélő a szívét – talán éppen a filozófiai kontextus hatására – mintegy a megfigyelés tárgyává teszi, ahelyett hogy saját érintettségét hangsúlyozná. A *penitus* a fordító hozzátetele. Az **o„d£netai**-ban foglalt képet jól megőrzi a *turgescit* – nem is lehet ez másképp, hiszen a „duzzadás" képe az egész gondolatmenetben kulcsfontosságú.⁸⁵³ Szintén az alapgondolatot hangsúlyozza tovább a **cÒIJ** ekvivalenseként álló *tristibus iris* a fordító által bevezetett jelzővel és többesszámmal, ami szintén kicsit furcsán hat így ablativusban. A soron végigvonul a *t-* és *r-*hangfestés, ami szintén indulati többletet sugall a forrásszöveghez képest.⁸⁵⁴ A második sorban hasonló hatást kelt az *r-*hangfestés és a mély hangrendű magánhangzók túlsúlya.

ÐppÒte ke...nwn mn»somai / cum ... recorder. A *cum iterativum* pontosan fordítja a görög időhatározói mellékmondatot. A **ke...nwn** utalószó kimarad, amit megmagyaráz az, hogy az állítmánytól nem mellékmondatok, hanem igeneves szerkezetek függenek. A *recorder* bevezetése jelentésszűkítésnek nevezhető a **mimn»skw** igével szemben: míg abban benne van a véletlenszerű visszaemlékezés is, a *recorder* tudatosságot sugall – Achilles tehát készakarva rágódik sérelmein, ami elég súlyos tünete lelkiállapotának. A latin ige ráadásul az idézetet kezdő *corral* összecsengés keretbe foglalja a két sort.⁸⁵⁵

Az egész **éj m' ϕsÚfhlon ™n 'Arge...oisin œrexen 'Atre□dhj** tagmondat kimarad a fordításból, pontosabban csak a személyes névmás marad meg belőle, illetve az aoristos által kifejezett előidejűség. A tulajdonnevek, amelyek egy adott helyzethez kötik az eseményeket, eltűnnek, így a tapasztalat általános síkra helyeződik – ami szintén jól jön egy filozófiai

⁸⁵² CHINNICI (2000) 53-4. Az *ut opinor* nem feltétlenül arra utal, hogy Dionysios nem idézte a Homéros-részletet, csak hivatkozott rá; inkább a versfordításokat fölvezető szokásos szerénykedés egy példája (*ibid.* n. 4).

⁸⁵³ Cic. Tusc. 3. 19: *Num manus adfecta recte est, cum in tumore est, aut num aliud quodpiam membrum tumidum ac turgidum non vitiose se habet? Sic igitur inflatus et tumens animus in vitio est. Sapiētis autem animus semper vacat vitio, numquam turgescit, numquam tumet; at irati animus eius modi est: numquam igitur sapiens irascitur.*

⁸⁵⁴ ATZERT (1908) 39., CHINNICI (2000) 55.

⁸⁵⁵ ATZERT (1908) 39.

értekezésben.⁸⁵⁶ Így lesz Achilleusból a sztoikus bölcs ellenpontja.⁸⁵⁷ Az egyszeri cselekedet szintén nem fontos, csak annak eredménye, a dicsőség elvesztése – amit pedig a forrásszöveg egyetlen szavából, az **ϕt...mhton**-ból kiindulva szinte egy egész sornyi terjedelemben bont ki a fordító. A fosztóképzőt az *orbatum* fordítja lexikai eszközökkel – figyelemre méltó szóválasztás: mintha a gyermekét vagy a szeme világát vennék el a beszélőnek! –, a töben rejtőző **tim**-t pedig jelentésfelbontással a *decore atque omni ... laude*. Ettől az egyetlen szótól eltekintve a hasonlatot nem fordítja Cicero. Talán azért nem, mert tartott tőle, hogy olvasói a **metanϕsthj**-ről Catilina egy rosszmájú megjegyzésére (*inquinus civis urbis Romae*) fognak asszociálni?

2. 5. 4. 7. Mértéket a gyásznak!

A következő részlet, Odysseus szavai az Ilias 19. énekéből, a *Tusculanae disputationes*-nek a gyász önkéntes, tehát az egyén által szabályozható voltát tárgyaló részébe van beágyazva (3. 65-6). A Homérosz-szöveg itt is némi átértelmezésen megy át, a kontextushoz igazodva. Cicerónál a beszélő azért tartja méltányosnak, jogosnak a gyászban tanúsított mérsékletet, mert az emberek eltompulnak a sok szörnyűség láttán, amivel a csatában nap mint nap szembesülniük kell: *Quid, quos res ipsa lugere prohibet? ut apud Homerum cotidiana necesse interitusque multorum sedationem maerendi adferunt ... Ergo in potestate est abicere dolorem, cum velis, tempore servientem*. Ismerős pszichológiai helyzet, bármelyik katonaviselt római mesélhetett volna róla. Az Iliasban azonban jóval prózaibb okból javasolja Odysseus, hogy hamar tegyék túl magukat a gyászon: a harcos nem engedheti meg magának, hogy emiatt elterelődjön a figyelme saját létszükségleteiről (evés, ivás), különben nem tud helytállni a küzdelemben.⁸⁵⁸ Ezért van, hogy a 228. sorbeli **mšn**-re válaszoló **dš**-t sohasem látjuk viszont a fordításban.

Mindenesetre nem zárható ki, hogy Cicero már forrásában is átértelmezve találta az idézetet.⁸⁵⁹ Talán alátámasztja ezt az a feltételezés, hogy az ezt megelőző Terentius-idézetek is a *Heautontimorumenos* görög eredetijéből származó részletek helyén állhatnak, és így Cicero az egész kontextust adottként vehette át.

frg. 29 BÜCHNER 1-2: **Namque nimis multos atque omni luce cadentis cernimus, ut nemo possit maerore vacare.**
 – vö. Il. 19. 226-7: **l...hn g|r pollo^ ka^ TMp»trimoi ½mata p£nta p...ptousin· pÒte kšn tij ϕnapneÚseie pÒnoio;**

Az első tagmondat fordítása lexikailag szinte teljesen pontos. A kötőszavaknál zéró átalakításokat láthatunk, a *nimis multos* pontos ekvivalense a **l...hn pollo...**-nak. Az uralkodó

⁸⁵⁶ TRAINA (1970) 81., JOCELYN (1973) 78.

⁸⁵⁷ CHINNICI (2000) 53.

⁸⁵⁸ Vö. Il. 19. 225: **gastšri d' oÜ pwj œesti nškun penqÁsai 'AcaioÚj – és 230-3: Óssoi d' "n polšmoio per^ stugeroo l...pwntai / memnÁsqai pÒsioj ka^ TMdhtÚoj, Ôfr' œeti m@llon / ϕndr£si dusmenšessi macèmeqa nwlem□j a„e^ / ~ss£menoi cro□ calkŒn ϕteirša.**

⁸⁵⁹ ATZERT (1908) 42.

hangok ezúttal az *m* és az *n*. Az $\frac{1}{2}$ *mata penta* helyén álló egyes számú *omni luce* ugyanazt a költői stílusregisztert igyekszik eltalálni a *dies* helyett a képszerűbb *lux* főnév választásával (ami egyébként jellemző Cicero költői nyelvére), mint az epikus $\frac{1}{2}$ *mata* alak, de az eredmény kissé nehezebben érthető, mint a forrásszöveg. A *cadentis* szintén pontos lexikai megfelelője a *p... ptousin*-nak.

Szintaktikailag bonyolultabb a helyzet. A nehezen fordítható $TMp \gg trimoi$ kimarad a fordításból – ez a homérosi jelzők, állapothatározók hagyományos sorsa. Látszólag ennek a mondattani helyére kerül be a *cadentis*, míg az állítmány helyére az újonnan bevezetett *cernimus* lép, amely alkalmas rá, hogy kiemelje a beszélő – vagyis a gyászoló(k), a filozófiai részlet főszereplője/-i – jelenlétét a szövegben. Így az *atque* is átértelmeződik: nem a *multos* és a *cadentis* kapcsolja egymáshoz, ahogy a görögben a *ka...* a *pollo...*-t és az $TMp \gg trimoi$ -t, hanem kiemelő szerepet kap „még hozzá, ráadásul” jelentésben (vö. **nimis multos cadentis cernimus, atque illos omni luce*). A latin mondatban tehát egy jól álcázott *accusativus cum participio* szerkezetet találunk az egyszerű görög főmondat helyén.

A mondat második felében a görög szónoki kérdés Cicerónál – összhangban a prózafordításában is sokszor megfigyelhető tendenciával – következményes mellékmondatra cserélődik. A *pote* időbeli aspektusa a latin fordításban nem jelenik meg, így a hangsúly arról, hogy a harcokkal együtt járó testi-lelki igénybevétel egy pillanatra sem szűnik meg, átkerül a *tij*-re, amelyet a *nemo* tesz explicitté: senki sem maradhat mentes a gyásztól – összhangban az új kontextussal, amelyben az idézet szerepel.⁸⁶⁰ A *põnoio* helyett a *maerore* jelentésszűkítésnek mondható: a scholionok értelmezése szerint ugyanis a *põnoj* ezen a helyen a csata fáradalmát jelenti;⁸⁶¹ másutt azonban valóban találkozunk a „fájdalom” értelmezéssel is.⁸⁶² A *kšn ... çnapneúseie* fordításaként álló *possit vacare* esetében jelentésfelbontást látunk; ráadásul a homérosi kifejezésben hordozott kép is elvész, a pontszerűség (fellelegzés) helyébe pedig tartós állapot (mentesség) lép.

Tusc. 3. 65. 3-4.

**Quo magis est aequum tumulis mandare peremptos
firmo animo et luctum lacrimis finire diurnis.**

– vö. Il. 19. 228-9.

çll| cr^{3/4} tÕn m□n kataç£ptein Ój ke ç£nVsi

nhiša qumÕn œcontaj TMp' $\frac{1}{2}$ mati dakrÚsantaj·

Az ellentétes *çll£* helyett a *quo magis*, valamint a *cr»* jelentésszűkítő *est aequum* fordítása mind az új kontextus szolgálatában áll: míg a görög szöveg a helyzettel szembeállítva fogalmazza meg a teendőt, a latin a helyzetből levezetve, ráadásul erkölcsi, nem pedig gyakorlati szempontból.

⁸⁶⁰ JOCELYN (1973) 78.

⁸⁶¹ Schol. vet. ad loc.: *põnoio: toà TMn polšmJ œrgou. b(BCE`3E`4)*

⁸⁶² Schol. vet. ad Il. 15. 235: *põnoio: táj çlghdÕnoj. T.*

kataϕp̄teĩn / tumulis mandare: Jelentésfelbontás, talán a **kata-** igekötőért való kompenzációként.

Ój ke q̄nVsi / peremptos: A latin szóhasználat költőibb, mint a görög; a metrikai követelmények miatt indokolt a participium használata a mellékmondat helyett, amiből pedig a többesszám bevezetése is következik.

n̄l̄ša qumŌn œcontaj / firmo animo: Az **œcontaj** kiesése nem tekinthető nagy jelentésvesztésnek, hiszen inkább grammatikai, mint lexikai szerepe van; ezt pedig a latinban az *ablativus qualitatis* tölti be. A szintaktikai átalakítás tehát akár kötelező műveletnek is nevezhető (a **firmos animos habentes* nem volna idiomatikus megoldás). Az *animus* a **qumŌj** lehető legpontosabb ekvivalense. A **n̄l̄ša** helyett álló *f̄irmo* pozitív kicsengést kölcsönöz a szövegnek, hiszen mentes a görög melléknév negatív felhangjaitól. Az *est æquum*mal együtt ez is hozzájárul ahhoz, hogy a gyász gyors „letudása” a célszövegben nem szükségmegoldásként, hanem erkölcsileg helyes lépésként hat.

™p' ½mati dakrŰsantaj / et luctum lacrimis finire diurnis: Az *et* bevezetése indokolt, hiszen a görög participiumok közti asyndeton természetesebben hat, mint ahogy a latin infinitivusok közti asyndeton hatna. A görög szerkezetet lexikailag pontosan visszaadja a *lacrimis diurnis*,⁸⁶³ bár nyelvtanilag jócskán megvariálódik a mondat: a határozóból jelző lesz, az állítmányból határozó. A *luctum finire* fordítói hozzátétel, amely lexikailag kibontja a görögben csak morfémaszinten, az aoristos participiumon jelölt lezárultságot, ráadásul az *l*-alliterációval még inkább összekapcsolja a két összetartozó fogalmat.

2. 5. 4. 8. A szirének dala

A részlet a *De finibus* 5. könyvéből származik (49). A kontextus a tudásvágy mindent felülmúló hatása az emberre: ezen a szűrőn keresztül nézi Cicero a részletet, vagyis az ő értelmezésében ez jelenti a szirének dalának csáberejét (*Ut mihi quidem Homerus huius modi quiddam vidisse videatur in iis, quae de Sirenium cantibus finxerit. Neque enim vocum suavitate videntur aut novitate quadam et varietate cantandi revocare eos solitae, qui praetervehebantur, sed quia multa se scire profitebantur, ut homines ad earum saxa discendi cupiditate adhaerescerent. Ita enim invitant Ulixem – nam verti, ut quaedam Homeri, sic istum ipsum locum: ...*).⁸⁶⁴

frg. 30 BÜCHNER 1-2:

**O decus Argolicum, quĩn puppim flectis, Ulixes,
auribus ut nostros possis agnoscere cantus?**

– vö. Od. 12. 184-5:

deàr' ¥g' „èn, polŰain' 'Oduseà, mšga kàdoj 'Acaiĩn,
nÁa kat£sthson, †na nwišrhñ Őp' økoŰsvj.

A mondatszerkezet – nem úgy, mint az egységek sorrendje – nagyjából követi az eredetit, de a két mellérendelt felszólítás egyetlen felszólító értelmű szónoki kérdéssé vonódik össze.

⁸⁶³ RONCONI (1973) 50. szerint a szerkezet jelentése „napról napra” – de vö. Schol. vet. ad loc.: <½mati> tí 'mšrv

tÁj tafÁj. taàta d□ prŌj paramuq...an tš4n™p^ PatrŌklj fhs.... – és CHINNICI (2000) 64-5.

⁸⁶⁴ MALCOVATI (1943) 51-2., RONCONI (1973) 47.

polÚain' 'Oduseà, mšga kàdoj 'Acaiĭn / o decus Argolicum ... Ulĭxes: Két homérosi jelző esik áldozatul a szokásos kihagyásnak (**polÚaine, mšga**). A megmaradt rész fordítása pontos, a vocativust egy betoldott *o* teszi egyértelművé. A *decus* a **kàdoj**-hoz képest lexikai általánosítás, hiszen nem tartalmazza annak kimondottan harci aspektusát⁸⁶⁵ – bár Hésychios már egyszerűen **dÒxa** jelentést társít a homérosi szóhoz.⁸⁶⁶ Kérdés, hogy az *Argolicum* melléknévi jelzőnek vagy archaikus-költői pluralis genitivusnak értelmezendő-e – az előbbi tűnik valószínűbbnek. Jellemző, hogy Cicero előrevetíti a megtisztelő megszólítást:⁸⁶⁷ a szirének tisztában vannak a retorika szabályaival, és *captatio benevolentiae*-val indítják beszédüket, míg Homérosznál rögtön a dolgok közepébe vágunk a felszólítással.

deàr' Ÿg' „èn ... nÁa katŸsthson / quin puppim flectis: Összevonás, sőt akár teljes átalakításról is beszélhetünk. A **deàr' Ÿg' „èn**-t a *flectis* fordítja, az irány megjelölése nélkül, míg a **katŸsthson** kimarad.

†na ... ŸkoÚsvj / auribus ut ... possis agnoscere: Jelentésfelbontás. Nem véletlen, hogy a szirének dalának meghallgatása, ami Homérosznál csak a sor felét foglalta el, Cicerónál az egész sorra kiterjed: elérkeztünk ugyanis a lényeghez. Ez magyarázza az **ŸkoÚsvj** bonyolult, körülírással kiemelő fordítását (vö. Od. 12. 45-6: **polÝj d' Ÿmf' ŃsteÒfin qĵ / Ÿndrĭn puqomšwn**). A görög igealak pontszerűségének emlékét a igekötő őrzi a latinban. Az *auribus agnoscere* előreutal arra, hogy Odysseus olyan dolgokat hallhat majd, amelyekben maga is érintett (vs. *cognoscere*), a *possis* bevezetése pedig tovább hangsúlyozza a csalogatást („csak akkor lesz rá lehetőség, ha idehajózol”).

nwitšrhŋ Ópa / nostros ... cantus: Konkretizáció: a hang helyett az énekek – a többesszám sokféleséget, a tudásban komoly gyarapodást ígér, és egyben kompenzál a fordíthatatlan görög duálisért.

3-6: **Nam nemo haec umquam est transvectus caerulea cursu,
quin prius adstiterit vocum dulcedine captus,
post variis avido satiatus pectore musis
doctior ad patrias lapsus pervenerit oras.**

– vö. Od. 12. 186-8: **oÙ gŸr pè tij tĭde par»lase nh□ mela...nV,
pr...n g' 'mšwn mel...ghrun ŸpŌ stomŸtwn Óp' Ÿkoàsai,
Ÿll' Ó ge teryŸmenoj neĽtai ka^ ple...ona e„dèj.**

oÙ gŸr pè tij tĭde par»lase / nam nemo haec umquam est transvectus caerulea: Az első cicerói sort két-két szókezdet részleges egybecsengetése keretezi.⁸⁶⁸ A kötőszó és a névmások

⁸⁶⁵ Kérdés, hogy Cicero korában tisztában lehetett-e még bárki a szó eredeti jelentésével („*talismano del trionfo*”) – de azzal bizonyosan igen, hogy Homérosznál csak a legnagyobbak (Agamemnón, Nestór és Hektór) részesülnek ebben a kitüntető értelmezőben. – CHINNICI (2000) 69-70.

⁸⁶⁶ Hésych. s. v. **Ÿspeton kàdoj: dÒxan megŸlhn.**

⁸⁶⁷ CHINNICI (2000) 69-70.

⁸⁶⁸ CHINNICI (2000) 71.

fordításában nemigen találunk átalakításokat. A **tíde** megfelelőjeként áll a konkretizáló, merészen főnevesített *haec caerulea*, amely valószínűleg a jelző kimaradásáért kompenzál, és amelynek párhuzamát Enniusnál találjuk meg⁸⁶⁹. Azt ugyanis nehéz elképzelni, hogy a Homéroszon nevelkedett Cicero a **tíde**-hez kapcsolta volna a **mela...nV**-t mint főnevesült melléknevet, és így jutott volna a *haec caerulea* fordításhoz. A **par»lase** és a *transvectus est* esetében egy árnyalatnyi módosítást érzékelhetünk: a görög egyszerű „elhaladása” helyett a latin ige perfektívebb jelentést hordoz (kb. „átjut”). Az egész múltra kiterjedő aoristos, ill. perfectum megfelelése pontos.

nh□ mela...nV / cursu: Metonimikus jelentéscsere: a hajó helyett annak futása áll. A színjelölő jelző kimarad.

pr...n ge ... ϕkoàσαι / quin prius adstiterit ... captus: A következményes szerkesztésű mellékmondat a **pr...n** + infinitivus helyett kötelező átalakítás, ahogy a *prius* bevezetése is. Az **ϕkoàσαι** fordítása ismét teljes átalakítással történik, amely jól kiemeli az ének lenyűgöző voltát.

¹mšwn mel...ghrun ϕpŌ stomŕtwn Őpa / vocum dulcedine: A **¹mšwn ϕpŌ stomŕtwn** kimarad a fordításból, nyomát csak a *vocum* többesszáma őrzi – ezzel az ének összhangja helyett a több hangból összetevődő harmóniára kerül a hangsúly. A **mel...ghruj**-be rejtett képet ismét a veszteségek közé számolhatjuk, viszont a főnévi megfelelő (*dulcedo*) némiképp kárpótolt ezért.

ϕll' Ó ge ... nextai / post ... ad patrias lapsus pervenerit oras: A *prius*-ra felelő *post* bevezetésével Cicero átszerkeszti a mondatot: míg a görögben a főmondat folytatódik, a latinban a *quimel* megkezdett mellékmondat. A **nextai** fordítása jelentésfelbontással történik, továbbra is a hajózás fogalomkörében; az *ad patrias oras* bevezetésébe valószínűleg belejátszik a **f...lhn TMj patr...da ga«an** formula is (Od. 1. 290 *et passim*).

teryŕmenoj ... ka^ ple...ona e„dèj / variis avido satiatus pectore musis doctior: A *satiatus* jó közelítéssel adja vissza a **teryŕmenoj**-t, bár az örömteliség aspektusa a latin szóban kevésbé kifejezett. A *doctior* a **ple...ona e„dèj** helyett jelentés-összevonás, amely azonban megőrzi a forrásszövegbeli középfokokat, és egyúttal magában foglalja a tudás meggyarapodásához vezető folyamatot is. A *variis musis* és az *avidu pectore* mind Cicero hozzátétele – akárcsak a sor gyűrés szerkezete –, az utóbbi a szöveggörnyezet koncepciójának fényében,⁸⁷⁰ az előbbi pedig a *vocumra* utal vissza.

Különös mitológiai játék, hogy Cicerónál a szirének is a múzsákra hivatkoznak – bármennyire is köznevesült már azok neve a költészet (és a tudományok!⁸⁷¹) szinonímájaként. A háttérben az állhat, hogy akárcsak Pucci, Cicero is felismerte, hogy Homéros szövegében a szirének hamis módon a múzsák jellemzőit (emlékezet, mindentudás, a dal öröme) tulajdonítják maguknak.⁸⁷²

⁸⁶⁹ Enn. scen. 251 KLOYZ: *lumine sic tremulo terra et cava caerulea candent* – SKUTSCH (1985) 205-6. Vö. CHINNICI (2000) 71.

⁸⁷⁰ JOCELYN (1973) 79.

⁸⁷¹ Vö. Cic. Tusc. 5. 66: *cum Musis, id est cum humanitate et cum doctrina* – CHINNICI (2000) 72.

⁸⁷² PUCCI (1979) 126-9. – Az olasz kutató másik felismerését (*ibid.* 121-6.), mely szerint a szirének dala szövegszerűen is támaszkodik az Iliasra, és így Odysseust az Ilias hőseként definiálja, Cicero, még ha látta is, valószínűleg nem érzékeltethette: nem volt a birtokában olyan Ilias-fordítás, amelyből jó szívvel idézett volna, ő maga pedig nem készített ilyet; ráadásul az eltérő kontextusba való beillesztés egy másik értelmezés előtérbe kerülését segítette.

7-9: **Nos grave certamen belli clademque tenemus,
Graecia quam Troiae divino numine vexit,
omniaque e latis rerum vestigia terris.**

– vö. Od. 12. 189-91: **‡dmen g£r toi p£nq', Ós' ™n^ Tro...V eÙre...V
'Argeœoi Trîšj te qeîn „Òthti mÒghsan,
‡dmen d' Óssa gšnhtai ™p^ cqon^ poulubote...rV.**

‡dmen g£r toi p£nta ... ‡dmen dš / nos ... tenemus ... omniaque: Az **‡dmen** ismétlését a fordítás nem veszi át, ehelyett a *nos* kerül kiemelt szerepbe. Figyelemre méltó a tudást kifejező ige *tenemus* fordítása, pregnáns értelemben (kiegészíthető: **mente, memoria*), amelyben ismét a csábítás-vonal bukkan fel: „itt van nálunk, csak a kezedet, füledet kell kinyújtanod érte”. A **p£nta** fordítása áthelyeződik a mondat második felébe (*omniaque*), amivel az egész földkerekségről szóló ismeretek az eredetnél hangsúlyosabb helyzetbe kerülnek.

Ós' ™n^ Tro...V eÙre...V 'Argeœoi Trîšj te qeîn „Òthti mÒghsan / grave certamen belli clademque ... Graecia quam Troiae divino numine vexit: Jóformán teljes átalakításról beszélhetünk. Cicero római politikai retorikán edződött szirénjei ismét kiszemelt áldozatuk preferenciáira játszanak rá: a görög Odysseus nyilván szívesebben hallgatja saját népe fenntartás nélküli dicsőítését, mint azt, hogyan osztoztak a szenvedésekben a trójaiakkal maguk is – a fordítás pedig eszerint módosul a forrásszöveghez képest. A **mÒghsan** fordítása valójában a *grave certamen belli* (jelentésfelbontás), hiszen ez még egyaránt vonatkozik mindkét félre. Az **™n^ Tro...V eÙre...V** kimarad. Az **'Argeœoi Trîšj te** átkerül a Cicero által betoldott, a görög győzelemről szóló részbe (*clademque ... quam ... vexit*), de nem is akárhogyan: egy metonimikus cserével (és a *Graecia* esetében a Livius Andronicustól már jól ismert modernizációval) az emberek helyébe államok kerülnek, vagyis a személyes hányattatások szintjéről átlép a szöveg a nagypolitika dicsőséges világába. Az sem jelentéktelen körülmény, hogy a *divino numine* (mint a **qeîn „Òthti** sikerült fordítása) ugyanígy helyet változtat – így az istenek akaratahoz már nem az emberi szenvedések kötődnek, hanem egy diadalmas *bellum iustum ac pium*.

Óssa gšnhtai / omniaque ... rerum vestigia: Teljes átalakítás. A fordítás jóval megfoghatóbb, mint az eredeti, és egyúttal több minden belefér: nemcsak az, hogy hol mi történik, hanem akár a természettudományok teljessége is – ezáltal még alkalmasabb a tudásvágy felkorbácsolására.

™p^ cqon^ poulubote...rV / e latis ... terris: Az előző átalakítás folyamánya, hogy a praeposíciók által kifejezett helyviszony is megváltozik a fordításban. A homérosi jelzőt most legalább valamennyire érzékelteti a *latis*, amelynek jelentését még a többesszám bevezetése is kiemeli.

A szirének dala Cicero-féle változatában tehát kétféle irányvonal érzékelhető. Az egyik a kontextus által meghatározott, amely a tudásvágyat és annak kielégülését emeli ki. A másik azonban a római politikai szónok talán nem is egészen tudatos megszólalása a fordításban,

amelynek révén a szirének komoly retorikai fegyvertárat vetnek be Odysseus ellen. Nem csoda hát, hogy nem állhat ellen a kísértésnek.

2. 5. 4. 9. Játszik velünk az élet

A következő töredék Augustinus *De civitate Dei* c. művében (5. 8) őrződött meg, kontextus nélkül, de utalással arra, hogy az adott Homéros-részletet a sztoikus filozófusok is felhasználták érvelésükben (De fato frg. 3 Ax in Aug. Civ. D. 5. 8: *illi quoque versus Homerici huic sententiae suffragantur, quos Cicero in Latinum vertit: ...Nec in hac quaestione auctoritatem haberet poetica sententia; sed quoniam Stoicos dicit vim fati asserentes istos ex Homero versus solere usurpare, non de illius poetae, sed de istorum philosophorum opinione tractatur...*) – vagyis ezt is forrásával együtt és annak fényében fordíthatta Cicero.⁸⁷³

frg. 31 BÜCHNER:

**Tales sunt hominum mentes, quali pater ipse
Iuppiter auctiferas lustravit lumine terras.**

– vö. Od. 18. 136-7

to<oj g|*r* nÒoj TMstⁿ TMpicqon...wn çnqrèpwn,
oÇEon TMp' Āmar ¥gVsi pat³4r çndrîn te qeîn te.

to<oj g|*r* nÒoj TMstⁿ TMpicqon...wn çnqrèpwn / *tales sunt hominum mentes*: A fordítás – a két kihagyástól eltekintve – pontos, a *mentes* többesszámának bevezetését megkívánja a latin nyelvhelyesség. A g|*r* elmaradása érthető, hiszen a mondat kiszakadt az eredeti kontextusból, az újat pedig nem ismerjük. Az TMpicqon...wn-ból a következő sorban a *terras* őrzi legalábbis a tő jelentését.

pat³4r çndrîn te qeîn te / *pater ipse Iuppiter*: Míg a homérosi szöveg a jól ismert körülíró formulával teszi egyértelművé a pat³4r kilétét, Cicero más utat választ: egy önazonosságot hangsúlyozó *ipsét* és az istennév kitételét, ami kicsit furcsa tőismétléshez vezet. Az embernek kicsit az az érzése, hogy a két sor fordítása közül a második készült el előbb, és csak a fordítás legvégén került az első sor végére a metrikailag is döccenős *quali pater ipse*. CHINNICI szerint a fordítói megoldás magyarázatát a sztoikus kontextusban kell keresni: Iuppiter mint a Sztoa egyetlen istene áll előttünk, ezért nem kaphat egy, a vergiliusi *divum pater atque hominum rex*-hez hasonló megjelölést.⁸⁷⁴

oÇEon TMp' Āmar ¥gVsi / *quali ... auctiferas lustravit lumine terras*: A sort Cicero erősen túldíszíti hangzós eszközökkel: gyűrűs szerkezetben kapcsolódik egybe egy homoioteleutonos (-*ras*) és egy homoiarktonos (*lu-*) szópár. A to<oj-oÇEon párnak pontosan megfelel a *talis-quali* pár, a *quali* jelzett szavát azonban jóval nehezebb megtalálni, mint a oÇEon-ét. Az Āmar fordításaként ezúttal is a fény egy kifejezését (*lumen*) kapjuk mint a költői nyelvből való ekvivalenst, amely azonban nem hordozza a görög szó életminőséggel kapcsolatos

⁸⁷³ JOCELYN (1973) 79.

⁸⁷⁴ CHINNICI (2000) 77.

konnotációit.⁸⁷⁵ Az TMϷgVsi igének a *lustravit* pontos fordítását adja,⁸⁷⁶ a praesens perfectum egyszerűen az időtlen *sun*hoz képesti előidejűséget fejezi ki. Az *auctiferas terras* a fordító betoldása; a jelzőben – amely egyébként hapax legomenon – talán a homérosi *poulubote...rh* jelző fordítására tett kísérletet láthatjuk,⁸⁷⁷ összhangban ARENSnek azzal a megfigyelésével, hogy a latinban a *-fer* utótag a görög **-botoj** utótag ekvivalenseként is szerepelhet.⁸⁷⁸

Figyelemre méltó, hogy a két sorban felfedezhető néhány összecsengés Lucretius *De rerum naturájával*. Így az első sorban a trithémimerés után álló *hominum mentes* a *De rerum natura* 2. 14-beli *o miseris hominum mentes, o pectora caeca!*-t látszik idézni, míg a *lustravit lumine* kifejezés ugyanezen a verstani helyen és majdnem ugyanilyen formában előfordul a *De rerum natura* 5. 1437-ben (*sol et luna suo lustrantes lumine circum*). Valószínűleg közös előzményre, talán Enniusra mennek vissza ezek a megfelelések – főleg ha azt is tekintetbe vesszük, hogy az utóbbi kifejezés az *Arateában* is több helyütt előfordul.⁸⁷⁹

2. 5. 5. Összefoglalás

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Cicero Homéros-fordításai nem mutatnak egységes képet. A fordítás néhány esetben túldíszített az eredetihez képest: többletként megjelenő képeket, alliterációkat, hangfestéseket, szórendi alakzatokat tartalmaz. Az ismétléseket – ahogy Livius Andronicus is teszi – összevonással fedi el, a formulaszerű fordítás egyáltalán nem célja. Szabadon bánik a szöveggel, betold, kihagy, teljes átalakítást alkalmaz: fordítói módszerét a nagyobb gondolati egységekre kiterjedő, széles szegmentálás jellemzi. Ez minden bizonnyal összefügg a szónokképzésben alkalmazott parafrázisgyakorlatok módszerével is, amelyet Cicero a *De oratore*-ban is leír (1. 154): *in cotidianis autem commentationibus equidem mihi adolescentulus proponere solebam illam exercitationem maxime, qua C. Carbonem nostrum illum inimicum solitum esse uti sciebam, ut aut versibus propositis quam maxime gravibus aut oratione aliqua lecta ad eum finem quem memoria possem comprehendere, eam rem ipsam quam legissem verbis aliis quam maxime possem lectis pronuntiare*.⁸⁸⁰ Emellett szól az a jelenség is, ahogy az eredeti sorok egyes hanghatásai, talán a fordító tudatos beavatkozása nélkül is, új életre kelnek a célszövegben: a szónok nemcsak a tartalomra, de a hangzásra is emlékszik.

Jellegzetes módon Cicero törekszik arra, hogy a sorok (még inkább a mondatok) elején néhány szó erejéig pontos szótári ekvivalenciát alkalmazzon – ez többnyire névmásokra, kötőszavakra terjed ki –, ami megkönnyíti az eredetivel való összevetést. Lehet, hogy mindössze a két nyelv hasonló mondatszerkesztési gondolkodásáról van szó, de akár egy szónokiskolai berögződést sem zárhatunk ki. A homérosi hangulatot azonban nagyon kevésbé sikerül visszaadnia, ha ez egyáltalán célja:⁸⁸¹ a latin szöveg jóval modorosabb (főleg ha a hangzó szöveg

⁸⁷⁵ CHINNICI (2000) 79-80.

⁸⁷⁶ Vö. Serv. auct. ad Aen. 4. 6: *postera Phoebea lustrabat lampade terras: circumlocutio orientis diei*.

⁸⁷⁷ CHINNICI (2000) 80.

⁸⁷⁸ ARENS (1950) 254.

⁸⁷⁹ Cic. Arat. 237: *quattuor, aeterno lustrantes lumine mundum* – és 441: *nam retinent Arctoe, lustrantes lumine suras*. A kifejezés különféle változatainak gazdag epikus utóéletéből csak egyet emelek ki: az *Ilias Latina*-beli előfordulást (870: *Luna cava et nitida lustraret lampade caelum*).

⁸⁸⁰ ATZERT (1908) 27.

⁸⁸¹ Vö. TOLKIEHN (1900) 92.

csengés-bongását összevetjük az egyszerűen, természetesen folyó göröggel⁸⁸²), ugyanakkor sokkal nagyobb örömet lel a véres részletekben. Ez utóbbi, amennyiben a fennmaradt töredékekből megítélhetjük, Cicero költészetének jellemző vonása: gondoljunk csak a *De divinatione* 1. könyvében idézett vérengző jósjelleírásra a Marius-eposzról.⁸⁸³

Cicero „epikus nyelve” erősen támaszkodik Enniusra⁸⁸⁴ – ahogy a „tragikus Cicero” nyelve is elsősorban Ennius tragédiáira⁸⁸⁵ – mind az alaktani archaizmusok szempontjából (*aquai, versarier*), mind a összetétellel való epikus szóképzés hagyományának követésében (*aurigeris, umbrifera, auctiferas*) – vagy esetleg konkrét átvételekben: ezt az Ennius-életmű töredékes volta miatt nehéz megítélni. Több helyütt azonban azt vehetjük észre, hogy saját magától idéz:⁸⁸⁶ a *De consulatu suó*t és az *Arateát* ezzel, ha az utókor nem is, de legalább saját szerzőjük klasszikussá avatja.

A részletek nagy részénél megfigyelhetők olyan módosítások, hangsúlyeltolások, amelyek a kontextusba való beillesztést szolgálják. Ezek egy részét az adott filozófiai szövegek forrásainak tulajdoníthatjuk, akár mint konkrét átértelmezéseket, akár úgy, hogy a görög alapszövegek kontextusa teremt olyan fogalmi környezetet a fordító agyában, hogy az a célszövegre is rányomja a bélyegét. Más helyeken viszont mind formailag, mind tartalmilag meglepően pontos fordításokkal is találkozhatunk. Több helyütt láthatjuk azt is, hogy a fordítás nemigen ügyel arra, hogy a latin anyanyelvű olvasó számára elsőre áttekinthető szöveg keletkezzen – mintha Cicero arra számítana, hogy mindenki tudja fejből az eredeti Homéros-szöveget, így nem lesznek problémái.⁸⁸⁷ Cicero számára tehát a tartalom és a forma egyaránt fontos, de mindkettőről megvan a maga elképzelése, amelyet érvényre is juttat.

⁸⁸² Elsősorban ezt kifogásolja Cicero Homéros-fordításaiban (szemben a drámarészletekkel) RIBBECK (1887) 301-2.

⁸⁸³ Cic. frg. 20 BÜCHNER (De div. 1. 106): ... *serpentis saucia morsu / ... feris transfigens unguibus anguem / semianimum et varia graviter cervice micantem / quem se intorquentem lanians rostroque cruentans / iam satiata animos, iam duros ultra dolores / abicit eflantem et laceratum adfligit in unda ...*

⁸⁸⁴ JOCELYN (1973) 93., CHINNICI (2000) 83.

⁸⁸⁵ TEVES COSTA (1970) 69., JOCELYN (1973) 93.

⁸⁸⁶ CHINNICI (2000) 83.

⁸⁸⁷ CHINNICI (2000) 84. kiemeli Cicerónál a scholionok Homéros-értelmezési hagyományának felhasználását a fordítás során. Bizonyos, hogy Cicero tisztában volt a Homéros-magyarázat legfontosabb korabeli vonalaival – hiszen ezt tanulta az iskolában –, de scholionok konkrét használatára olyan formában, mint Livius Andronicusnál egy helyütt, nem könnyű meggyőző példát találni.

3. Vergilius

3. 1. „*Herculi clavam*” – avagy mennyiben tekinthető Vergilius Homéros fordítójának?

Ha ez a dolgozat csak Homéros fordítóiról szólna, Vergilius nem szerepelne benne. Naevius és Ennius viszonya Homéroséhoz nyelvi reminiscenciákon (tehát apró kiterjedésű, néha csak lexikai, néha csak grammatikai területen mozgó fordításrészleteken) vagy tartalmi utalásokon alapuló allúziókban, az eposz szerkezetét érintő hatásokban, egészében véve pedig az *aemulatio* törekvésében ragadható meg. Ez még inkább elmondható Vergiliusról. Annak ellenére tehát, hogy Vergilius költészete – és azon belül is legfőképp az *Aeneis* – nem vizsgálható az örök vonatkoztatási pontra, Homérosra vetett tekintet nélkül,⁸⁸⁸ a mantuai költő sokkal inkább folytatója, mint fordítója Homérosnak. Szervesen illeszkedik az *Ilias* és *Odysseia* által megteremtett epikus hagyomány római ágába, ugyanakkor nem vezethető le teljes egészében ebből a hagyományból.

Az egyik ok, amiért mégis ki kell térnünk Vergiliusra – bár érdemtelenül röviden –, az a fajta *aemulatio*s technika, amelyet már Enniusnál is megfigyelhettünk. Vergiliusban nemcsak a római epikus előzmények élnek – elsősorban Ennius, de ugyanígy Naevius, Lucretius, sőt még Matius és Cicero is –, hanem visszanyúl az ősforráshoz is, még hozzá sokszor úgy, hogy ennek fényében formálja újjá latin költőelődjének szintén Homérosból merített szavait. Ennek az újjáformálásnak bizonyos aspektusai épp ezért fordítástechnikai szemszögből is vizsgálhatók: olyan parafrázis-lehetőségekre mutathatunk rá, amelyekkel a latin előd valamilyen okból nem élt – akár azért, mert saját kontextusa és mondanivalója nem ezt kívánta, akár azért, mert nem volt Vergilius. Az ilyen többszörös allúziók teljes feltérképezését lehetetlenné teszi, hogy a latin alszövegek nagy része csak töredékekben maradt ránk, az ókori kommentárok pedig sokszor csak utalást tesznek a párhuzam létre, de a korábbi szerző szövegét nem idézik.

Ha Vergilius összes, a fordításelmélet szemszögéből is vizsgálható Homéros-allúzióját elemezni akarnánk, az szétfeszítené ennek a dolgozatnak a kereteit. Ízelítőként elég arra utalnunk, hogy – mint KNAUER kimutatja – a Homéros-imitáció egyes eseteiben annak is jelentősége lehet, hogy a homérosi *hapax legomenon*nak egy vergiliusi *hapax legomenon* felel meg. Ezt láthatjuk az *Aen.* 9. 701 esetében (*fixo ferrum in pulmone tepescit*), ahol a *tepesco* ige az *Ilias*ban mindössze kétszer, ugyanabban a kifejezésben előforduló $\Theta\text{poqerma}...nw$ igtét fordítja (16. 333 és 20. 476: $\rho\Theta n d' \Theta\text{peqerm}\epsilon\eta\eta\eta x...foj a\tau\text{mati}$).⁸⁸⁹ A *tep-* tő különféle származékai ugyan sokszor előfordulnak az *Aeneis*ben, többnyire a vérrel összefüggésben – szemben a görög *qerm-* tőből képzett alakokkal, amelyek inkább a könny és fürdővíz jelzőjeként szeretnek felbukkanni –, ennek ellenére a két alak megfelelése szembetűnő, már csak azért is, mert a latin *-sc-* képző itt a görög $\Theta\text{po-}$ igekötő morfémaszintű fordításának tekinthető. Máskor egy homérosi *hapax* hatására a

⁸⁸⁸ Ahogy KNAUER (1964) 36. írja: „es ja kaum einen anderen Fall in der überlieferten antiken Literatur gibt, der zwei so umfangreiche und zugleich so eng zusammengehörende Dichtungen als Ganzes miteinander zu vergleichen erlaubte.”

⁸⁸⁹ KNAUER (1964) 59. n. 1. Több kétség fér a német kutató megféleltetésének a *vilis* és a *deid»mwn* között (*Aen.* 11. 372: *nos animae viles, inbumata inflatae turba* – *Il.* 3. 56: $\phi\text{ll}; m\epsilon\lambda a \text{Tr}\epsilon\eta j \text{deid}\text{»monej}$): igaz ugyan, hogy mindkettő *hapax legomenon*, és jelentésmezőjük egy része is átfedi egymást, mégis, a kontextus, amelyben előkerülnek, annyira eltérő, hogy maga az allúzió is kérdésesnek mondható.

latinban egy, máskülönben előforduló szó váratlan összefüggésben, majdhogynem új jelentésben kerülhet elő. Így van ez az *Aeneis* 5. énekében található ökölvívás-jelenet egy soránál is (436: *duro crepitant sub vulnere malae*), amely az *Ilias* 23. énekének egy hasonló részletét idézi (688: **deinŌj d□ crŌmadoj genŪwn gšnet', œrree d' fdrèj**).⁸⁹⁰ A görög hangutánzó **crŌmadoj** nemcsak Homérosnál, de az egész görög irodalomban *hapax*. Innen a meglepő vergiliusi szóhasználat, amelyet a latin költő egy természeti képpel is megtámogat (458-60: *nec mora nec requies: quam multa grandine nimbi / culminibus crepitant, sic densis ictibus heros / creber utraque manu pulsat versatque Dareta*), amelyben a *crepito* ige megszokottabban hat – valahogy úgy, ahogy Cicero filozófiai műveiben láthatjuk az újonnan alkotott vagy kevésbé bevett elvont fogalmak bevezetésénél. Az eljárás már Enniustól is ismerős: az allúziót két „fordított” lexéma, a *crepitant* és a *malae* együtt kapcsolja az alapszöveghez, a többit tekintve a költő számára szabad pálya nyílik.

A következőkben csak néhány, különösen tanulságos részletet emelünk ki, amelyek Homéros római továbbélésének eddig szemügyre vett állomásaival is kapcsolatban állnak.

3. 2. Homéros, Vergilius és ami kettőjük között történt

Már az *Aeneis* kezdősorából kitűnik Vergilius kettős kapcsolata és *aemulatio*ja Homérosszal és Homéros római követőivel. Ahogy BOYLE kimutatja elemzésében,⁸⁹¹ az *Aeneis* első szava (*arma*) hangalakjában az *Odysséia* kezdőszavát (ἄνδρα) csengeti vissza – amellet hogy tartalmilag a cselekménynek az *Iliashoz* kötődő részére utal –, míg a második Livius Andronicus *Odusiájának* nyitányát (*virum*) ismétli meg: így helyezi el Vergilius önmagát a görög-római epikus hagyományon belül. Hasonló jelenségek hosszabb szövegrészekre kiterjedően is kimutathatók.

Az első hosszabb részlet, amelyet megvizsgálunk, az *Aeneis* 1. énekének viharleírásából való.

Aen. 1. 92-101:

**Extemplo Aeneae solvuntur frigore membra;
ingemit et duplicis tendens ad sidera palmas
talía voce refert: 'o terque quaterque beati,
quis ante ora patrum Troiae sub moenibus altis
contigit oppetere! o Danaum fortissime gentis
Tydide! mene Iliacis occumbere campis
non potuisse tuaque animam hanc effundere dextra,
saevus ubi Aeacidae telo iacet Hector, ubi ingens
Sarpedon, ubi tot Simois correpta sub undis
scuta virum galeasque et fortia corpora volvit!'**

– vö. Od. 5. 297-312:

**kaˆ tŌt' 'OdussÁoj lŪto goŪnata kaˆ f...lon Ātor,
Ńcq»saj d' Ÿra e□pe prŌj Ōn megal»tora qumŌn·**

»...»

⁸⁹⁰ KNAUER (1964) 59. n. 1.

⁸⁹¹ BOYLE (1993) 6-7.

tr̂j mĕkarej Danaoˆ kaˆ tetrĕkij, o%o tÒt' Ólonto
Tro...V™n eÙre...V, cĕrin 'Atre□dVsi řrontej.
æj d^{3/4}™gè g' Ófelon qanřein kaˆ pÒtmon™pispe«n
½mati tù Óte moi ple«stoi calk»rea doàra
Trĕj™přriyan perˆ Phle□wni qanÒnti.
tĭ k' œlacon kterřwn, ka... meu klšoj Āgon 'Acaio...·
nàn dš me leugalšJ qanĕtJ eřmarto jĭnai."

Az első sor kapcsolatára Livius Andronicus 30. töredékével (*igitur demum Ulixi cor fixit prae pavore*) már a Servius Danielis-kommentár felhívta a figyelmet. A *solvuntur membra* az Odysseia-beli **Iúto goÚnata** megfelelője, némi generalizációval – a f...lon Ātor-t Vergilius gyaníthatóan nem tartotta a *membra* közé sorolhatónak, így összevonásról nem beszélhetünk –, a *frigore* azonban egyértelműen Andronicustól való. Sajnos nem tudhatjuk, hogy a következő sorokban is vannak-e még hasonló utalások, hiszen az *Odusiának* ebből a részből nincs több töredékünk.

A két eposz hősei tehát hasonló élethelyzetben hasonlóképpen reagálnak. Kettőjük helyzete között azonban különbségek is vannak. Odysseus egyedül van egy tutajon a félelmével, Aeneas azonban egy hajó legénysége veszi körül. Így Odysseus szavait nem hallja senki, még akkor sem, ha „saját szívéhez” hangosan beszél, Aeneas felkiáltását azonban a társai is hallhatják. Részben ez indokolja, hogy Aeneas jóval visszafogottabban kesereg saját sorsán, mint Odysseus – másrészt, mivel ez az első megjelenése az eposzban, egész további jellemzését meghatározná az, ha most átadná magát a félelemnek. Épp ezért az Od. 5. 299-305-nek és a 311-2. soroknak nincs nyoma Vergilius szövegében. Aeneas csak annyit mond, amennyi egy sokat túrt és még nagyobb próbatételek előtt álló hős jellemével összefér.

A majdhogynem fordításszerű allúziók a 306. sortól kezdődnek újra, a tr̂j mĕkarej ... kaˆ tetrĕkij szó szerinti megfelelőjével (*terque quaterque beati*). A 97-8. sor az Odysseia-beli 308. sorra válaszol, amit az infinitivusos szerkesztés is kiemel. Természetesen Aeneas nosztalgiája Odysseusénak a tükörképe, hiszen ellenkező oldalon harcoltak: így az Atreidáknak a *patres* felelnek meg, a város falain *belül* (Tro...V™n eÙre...V) meghalt görögöknek a város falai *alatt* (*Troiae sub moenibus altis*) meghalt trójaiak – sőt míg Homéros vízszintes dimenzióban emeli ki Trója nagyságát, Vergilius függőleges dimenzióban teszi ugyanezt. Hasonlóan kétfélek Odysseus és Aeneas emlékei: Homéros hőse egy tragikus, de mégis mozgalmas, eleven csatajelenetet idéz föl, míg a trójai egyre csak halottakat lát maga előtt.

A vergiliusi hasonlatok területén szintén meghatározó Homéros hatása. Itt egy olyan példát veszünk sorra, amelyről már Enniusnál is szót ejtettünk.

Aen. 11. 492-7:

**qualis ubi abruptis fugit praesepia vinclis
tandem liber equus, campoque potitus aperto
aut ille in pastus armentaque tendit equarum
aut adsuetus aquae perfundi flumine noto**

emicat, arrectisque fremit cervicibus alte
luxurians luduntque iubae per colla, per armos.

– vö. Il. 6. 506-11:

æj d' Óte tij statŌj †ppoj †kost»saj ™p^ f£tnV
desmŌn †porr»xaj qe...V ped...oio kroa...nwn
e„wqëj loÚesqai ™ärre◊oj potamo◊o
kudiŌwn· Øyoà d□ k£rh œcei, †mf^ d□ ca◊tai
êmoij †□ssontai· Ö d' †gla□hfi pepoiqëj
·...mf£ ~ goàna fšrei met£ t' ½qea ka^ nomŌn †ppwn:

és Enn. Ann. 535-9:

*Et tum, sicut equos qui de praeseptibus fartus
vincla suis magnis animis abrumpit et inde
fert sese campi per caerula laetaque prata
celso pectore; saepe iubam quassat simul altam,
spiritus ex anima calida spumas agit albas...*

Vergilius *imitatió*ja jóval közelebb marad a homérosi eredetihez, mint Enniusé. Sorrendjében ugyan nem követi az Ilias-beli hasonlat szerkezetét, hanem saját művészi szándéka szerint rendezí újja az elemeket, de szinte mindent megtart, amit érdemes – mindezt úgy, hogy bár külön nem írja le a ló lelkiállapotát, mint Ennius (*suis magnis animis*), de a világot a ló szemével láttató ábrázolásmódon (*tandem liber, flumine noto*) keresztül mégis érzékletesen megjeleníti azt.⁸⁹²

Az *abruptis vinclis* szó szerint megtalálható ugyan Enniusnál is, de ami a nyelvtani szerkezetet illeti, Vergilius választása, az ablativus absolutus közelebb áll a homérosi participiumhoz, mint Ennius ragozott igéje. Az Ennius által betoldott *suis magnis animis*nek Vergiliusnál nincs megfelelője: a ló lelkiállapotának ő nem adja közvetlen leírását, mert annak külső megnyilvánulásai magukért beszélnek. Ugyanezért marad ki az Ilias-beli *†gla□hfi pepoiqëj* is.

A jászolból való táplálkozást Vergilius teljes egészében kihagyja, hiszen arra elegendő utalás a *praeseptia* puszta említése;⁸⁹³ a helyére a *tandem liber* betoldás kerül, amely szinte összegzése az egész leírásnak. Szintén csak Vergiliusnál szerepel újra a folyóban való fürdés motívuma; ezen belül az *adsuetus* lexikailag is, grammatikailag is pontos ekvivalense az *e„wqëj*-nak. A *noto* ugyanezt a jelentést erősíti; formailag ez foglalja el a homérosi ™ärre◊oj jelző helyét, amelynek szemantikai tartalmából az *aquae* őriz valamit. Az *Aeneis* költőjénél válik először explicitté a kancák jelenléte a ló motivációi között: Enniusnál a ló teljesen egyedül van, Homérosnál pedig általában a társaihoz akar csatlakozni (*met£ t' ½qea ka^ nomŌn †ppwn*) – ennek bizonyosan jelentősége van a hasonlított, Turnus szempontjából. A *ped...oio* hosszabb kibontása (*campoque potitus aperto*) azonban már Ennius hatását mutatja (*campi per caerula laetaque prata*). Az *emicat* a megfelelőjének tekinthető, bár a mozdulat akár a *·...mf£ ~ goàna fšrei*-t is magába sűrítetheti.

⁸⁹² ALBRECHT (1969) 340-1.

⁸⁹³ ALBRECHT (1969) 340.

Szintén a Homéroszhoz való közelítés példajaként sorolhatjuk fel az *arrectis ... cervicibus alte-*t, amely pontosabb párhuzama a Øyoà d□ k£rh œcei-nek, mint az enniusi *celso pectore*, amely inkább a ló hangulatát, mint külsejét ábrázolja. A *kudiÖwn* a *luxurians*ban kapja meg pontos grammatikai és lexikai megfelelőjét; a két participiumnak még a sorbeli helye és metrikai tulajdonságai is azonosak, bár a hasonlatnak nem ugyanazon a helyén kerülnek elő. A ló sörényének ide-oda csapódásának leírása Vergiliusnál bájosabb (*ludunt*), mint bármelyik elődjénél; megfogalmazásában azonban ismét ő áll közelebb Homéroszhoz, mint Ennius antonim fordítása. Figyelemre méltó a *fremit* betoldása. Enniusnál minden hangeffektus hiányzik a leírásból, Homérosznál pedig csak patadobogással (*kroa...nwn*) találkozunk, mégis azt kell valószínűsíteniünk, hogy ha a *fremit*nek egyáltalán van előzménye ebben a hasonlatban, az Ennius utolsó sora.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg Turnus végkimerülésének jeleneténél a 9. ének végén. Ezek a sorok ugyanarra a homéroszi helyre épülnek, mint Ennius leírása a bekerített tribunusról. Ismét érdemes a három részletet egymás mellé tenni.

Aen. 9. 806-14:

**Ergo nec clipeo iuvenis subsistere tantum
nec dextra valet, iniectis sic undique telis
obruitur. Strepit adsiduo cava tempora circum
tinnitu galea et saxis solida aera fatiscunt
discussaeque iubae capiti nec sufficit umbo
ictibus; ingeminant hastis et Troes et ipse
fulmineus Mnestheus. Tum toto corpore sudor
liquitur et piceum, nec respirare potestas,
flumen agit, fessos quatit aeger anhelitus artus.**

– vö. Il. 16. 102-11:

Aʒaj d' oÜk œt' œmimne· bi£zeto g|r belšessi·
d£mna min ZhnÒj te nÒoj ka^ Trîej øgauo^
b£llontej· dein¾n d□ per^ krot£foisi faein¾
p»lhx ballomšnh kanac¾n œce, b£lletto d' a„e^
k'p f£lar' eÜpo...hq'· Ö d' øristerÕn ðmon œkamnen
œmpedon a„□n œcwn s£koj a„Òlon· oÜd□ dÚnanto
ømf' aUtù pelem...xai ™re...dontej belšessin.
a„e^ d' ørgalšJ œcet' ¥sqmati, k'd dš of fdrëj
p£ntoqen ™k melšwn polÝj œrreen, oÜdš pV e□cen
ømpneàsai· p£ntV d□ kakÕn kakù ™st»rikto.

és Enn. Ann. 391-8 SKUTSCH:

*Undique conveniunt velut imber tela tribuno:
configunt parmam, tinnit hastilibus umbo,
aerato sonitu galeae, sed nec pote quisquam
undique nitendo corpus discernere ferro.*

*Semper abundantes hastas frangitque quatitque.
Totum sudor habet corpus, multumque laborat,
nec respirandi fit copia: praepete ferro
Histri tela manu iacientes sollicitabant.*

Vergilius ismét közelebb áll Homéroszhoz, mint Enniushez – ezt adott esetben akár az is indokolhatja, hogy Turnus helyzete, akit a trójaiak tartanak tűz alatt, jobban emlékeztet a szintén trójai támadás alatt álló Aiaséra, mint a barbárokkal küzdő római katonatisztére. Számos részletben nemcsak a közös alszöveg eredményez egyezést a két latin szöveg között, hanem jól látszik az *Aeneis*nek az *Annales*re való épülése is (pl. *tinnit ... sonitu galeae / strepit ... tinnitu galea, totum sudor habet corpus / toto corpore sudor liquitur, nec respirandi fit copia / nec respirare potestas*). Jellemző módon azonban még ott is, ahol Vergilius szó szerint épít Enniusra, be-becsempész egy részletet, ami Homérosznál megvan, de Ennius mellőzte – ilyen a *tempora circum* (vö. *per^ krot&foisi*) vagy a *liquitur* (vö. *œrreen*). Ennek azonban a fordítottja is megfigyelhető: a *discussaeque inbae capiti* ugyanúgy a sisak egy részének sérülésére utal, mint Homérosznál a *βῆλετο δ' ἀ,ε̂ κ'ῖρ φῆλαρ' εὐπο...hta*, de megjelenik mellette a csak Enniusnál szereplő *umbo* is.

Turnus kevésbé jól tűri az összehangolt támadást, mint az *Annales* hőse: éppúgy zihál (*ἀ,ε̂ δ' φργαῖς ἄετ' ἤσματοι / fessos quatit aeger anhelitus artus*), éppúgy problémája van a fegyverei elbírásával, mint Aiasnak. Ez nem véletlen, hiszen sem Turnust, sem Aiaszt nem állítja elbeszélője példaképként az olvasók-hallgatók elé, mint Ennius a maga ízig-vérig római hőstét, így az ő ábrázolásukban megengedhető a realisztikusabb részek is. Ráadásul a három hős közül Turnus az egyetlen, akinek a megmenekülésében az olvasó nem lehet biztos, ha nem tudja, mi lesz az *Aeneis* vége: Vergilius ugyanis nem szól arról, hogy az ellenség hasztalan próbál sebet ejteni a célba vett harcson.

Szintén a homéroszi szöveg háttére előtt válik különösen érdekessé Mnestheus alakja. Míg Aias legnagyobb ellensége szorult helyzetében a trójaiak mellett Zeus, Turnusnak Mnestheus. A trójai hős így módon magával az istenek atyjával kerül párhuzamba – így nem tarthatjuk véletlennek, hogy éppen a *fulmineus* jelző kapcsolódik a nevéhez.

A következő kettős utalás különlegességeire RONCONI hívta fel a figyelmet.⁸⁹⁴

Aen. 5. 447-8:	ipse gravis graviterque ad terram pondere vasto concidit
– vö. Il. 16. 776:	κετο μῆγαι μεγαλῶστ..., ἑλασμῆνοῖ φπποςυνῶν
és Lucr. 1. 741:	<i>et graviter magni magno cecidere ibi casu</i>

Lucretius idézetében a Cicerónál is látott módon megkettőződik egy, az eredetiben is alkalmazott stíluseszköz: a *μῆγαι μεγαλῶστ...* mintájára polyptótonnal megismétli annak lexikai megfelelőjét, a *magnus* melléknevet, ugyanakkor a *figura etymologicát* a sor végén a *cecidere ... casu*-ban alkotja újjá – ez pedig jelentéscserével a *κετο* fordításának tekinthető (a végeredmény helyett a

⁸⁹⁴ RONCONI (1973) 32.

hozzá vezető folyamat áll). Vergilius már a lucretiusi változatból indul ki: a *gravitert* egy az egyben Lucretiustól veszi át, viszont nála ez adja a *figura etymologica* kiindulópontját. Ráadásul az *ipse gravis graviterque* (ha önmagában tekintjük, az utána következő magánhangzós szókezdettel nem számolva) pontos metrikai megfelelője a **ke~~x~~to mšgaj megalwst...**-nak. Ugyanakkor a *pondere vasto* bevezetése révén – a *magno casu* helyett – a zuhanás „súlyos” volta mind Lucretiusnál, mind Vergiliusnál kétszeresen fejeződik ki. A *concidit* ugyancsak Lucretius szövegére válaszol (*cecidere, casu*).

Hosszasan lehetne még elemezni Homéros és Vergilius kapcsolatát, de nem tesszük. Talán ez a néhány példa is jól megvilágítja a bonyolult kölcsönhatásokat az *Aeneis* görög és latin alszövegei között. Jellemző módon Ovidiusnál és az ezüstkori irodalomban már Vergilius eposza lesz az a szöveg, amelynek szűrőjén keresztül Homéros eljut az új epikus költőig – nem azért, mintha első kézből nem ismerték volna éppolyan jól, mint Vergilius, hanem mert ezentúl Vergilius lesz az *aemulatio* fő célpontja.

4. Horatius

4. 1. Az archaikus kori fordítások helye az irodalmi elődökkel folytatott polémiában

Horatius az Augustus-levéiben (Epist. 2. 1) foglalkozik azzal a kérdéssel, hol van az archaikus latin szerzők helye a modern ízlésvilágon belül. Élesen támadja a régiek kritika nélküli nagybecsülését, amely a kortárs irodalom eredményeinek semmibe vételével jár együtt (76-8):

*Indignor quidquam reprehendi, non quia crasse
compositum illepidere putetur, sed quia nuper,
nec veniam antiquis, sed honorem et praemia posci.*

Amint nagy szatirikus elődjének, Luciliusnak, úgy a többi régi szerzőnek is elsősorban ugyanazt veti a szemére: a hellenisztikus műgond hiányát. Fordításelméleti kérdések nem kerülnek elő; jóllehet a felsorolt szerzők szinte mindegyike görög művek alapján dolgozott, mégis egyedül Enniust (50: *alter Homerus*), Afraniust (57: *dicitur Afrani toga convenisse Menandro*) és Plautust (58: *Plautus ad exemplar Siculi properare Epicharmi*) hozza közvetlen kapcsolatba valamely görög elődjével. Amikor tehát Livius Andronicusról nyilatkozik, nem mint fordítót, hanem mint költőt értékeli – ahogy Cicero is tette. Minden bizonnyal nem azért foglalkozik vele ilyen terjedelemben, mert a korabeli archaizáló közízlés elsősorban őt vette terítékre, hanem mert ő az első megfogható alkotó mind a színpadi, mind az epikus költészetet tekintve.⁸⁹⁵

A régi szerzőkkel kapcsolatos fő kifogásokat, amelyek alkalmatlanná teszik őket a stílusminta szerepére, Horatius a következőkben összegzi (63-8):

*Interdum vulgus rectum videt, est ubi peccat:
si veteres ita miratur laudatque poetas,
ut nihil anteferat, nihil illis comparet, errat;
si quaedam nimis antique, si pleraque dure
dicere credit eos, ignave multa fatetur,
et sapit et mecum facit et Iove iudicat aequo.*

A régi szerzők műveit tehát nyelvi elavultság (*nimis antique*) és rugalmatlan kifejezőmód (*dure*) jellemzi, valamint az, hogy a nem kellő alaposággal kidolgozott szöveg képtelen a kívánt hatást kiváltani az olvasóban (*ignave* – amiben valószínűleg egyaránt benne foglaltatik az „erőtlenység” és a „tohonyaság”). A hellenisztikus ízléstől még nem eléggé átjárt korai irodalom *par excellence* megtestesülése pedig nem más, mint a *versus Saturnius* (156-60):⁸⁹⁶

⁸⁹⁵ Hor. Epist. 2. 1. 60-2: *hos ediscit et hos arto stipata theatro / spectat Roma potens, habet hos numeratque poetas / ad nostrum tempus Livi scriptoris ab aevo.*

⁸⁹⁶ HEINZE az Epist. 2. 1. 162 skk. (*et post Punica bella quietus quaerere coepit* etc.) alapján azt feltételezi, hogy Horatius – mivel legalábbis a II. pun háború utáni korszakhoz köti a római irodalom görög hatás alatti fellendülését – Livius Andronicus virágkorát az Accius-féle rekonstrukció szerint az i. e. II. század elejére datálja. A véleményt többek között D'ANNA (1984) 83-4. cáfolta a fent idézett részlet alapján – mire a *post Punica bella* kor beköszöntött, a saturniusnak már leáldozott –, valamint abból kiindulva, hogy Horatius nem kérdőjelezi meg Livius Andronicus időbeli elsőségét az archaikus irodalom többi alkotójához képest (vö. Epist. 2. 1. 62: *ad nostrum tempus Livi scriptoris ab aevo*), míg Accius valószínűleg így tett (*ibid.* 82.).

*Graecia capta ferum victorem cepit et artis
intulit agresti Latio. Sic horridus ille
defluxit numerus Saturnius et grave virus
munditiae pepulere; sed in longum tamen aevum
manserunt hodieque manent vestigia ruris.*

Itt kell szemügyre vennünk a híres részletet, amelyben Horatius Orbiliusnál folytatott tanulmányaira emlékezik vissza, és amelynek alapján több tudós úgy véli, költőnkben rossz tanára egy életre szóló viszolygást alakított ki az archaikus irodalommal, főleg pedig Livius Andronicusszal szemben (69-75).

*Non equidem insector delendave carmina Livi
esse reor, meminisse quae plagosum mihi parvo
Orbilium dictare; sed emendata videri
pulchraque et exactis minimum distantia miror,
inter quae verbum emicuit si forte decorum
si versus paulo concinnior unus et alter,
iniuste totum ducit venditque poema.*

Ez az a szöveghely, amelynek alapján azt szokás feltételezni, hogy Livius Andronicus az i. e. I. század közepén még kötelező olvasmány volt.⁸⁹⁷ A *carmina Livi* azonban meglehetősen tág megfogalmazás. Beleférhet akár az *Odusia* (részben vagy egészben), akár a Iuno Regina-himnusz⁸⁹⁸ vagy egyéb himnuszok, ha voltak, sőt talán még a színdarabok is⁸⁹⁹ – így számos tudós azt az Andronicus-művet látja benne, amelyiknek I. századi olvasottságát éppen bizonyítani akarja. A 69. sor alapján, amelyben az *insector* valószínűleg a híres *Odusia*-kezdősor *insecéj*ét csengeti vissza,⁹⁰⁰ gyaníthatjuk, hogy az Andronicus-féle Homéros-fordítás, legalábbis annak eleje, részét képezhette a tananyagnak. Jogosan veti fel azonban BRINK, hogy nem tudunk Orbiliusnak Andronicusszal kapcsolatos filológiai munkásságáról, arról annál inkább, hogy Enniuszal foglalkozott⁹⁰¹ – így meglehet, hogy az *Odusia* futó kaland volt csupán Horatius nála eltöltött évei alatt.⁹⁰² Óvatosnak kell lennünk tehát azzal a feltételezéssel, hogy az *Odusia* „klasszikus” státusza még az i. e. I. században is kitartott. Inkább úgy vélhetjük, hogy valamelyes ismerete az alpműveltséghez tartozott, de bizonyosan nem szerepelt olyan súllyal a tanulmányokban, mint Ennius vagy később Vergilius – vagy éppen maga Homéros.⁹⁰³

WASZINK érdekes felvetése, mely szerint a *Camena* gyakori előfordulása Horatiusnál szintén az Orbiliusnál folytatott Andronicus-tanulmányok utóhatása lehet,⁹⁰⁴ éppúgy nem bizonyítható,

⁸⁹⁷ Vö. pl. KUNZ (1890) 3., WASZINK (1972) 874., BÜCHNER (1979) 38. RIBBECK (1889) egyenesen azt feltételezi (II. 108.), hogy az Odyszeiát Andronicus, az Iliást pedig Matus vagy Ninnius Crassus fordításában olvasták.

⁸⁹⁸ Liv. 27. 37. 13: *carmen in Iunonem Reginam ... illa tempestate forsitan laudabile rudibus ingenis, nunc abhorrens et inconditum si referatur*. Vagyis hacsak nem feltételezzük, hogy Livius gondolkodás nélkül, szolgálai módon másolta forrását, ebből az következik, hogy az ő korában ez a himnusz még hozzáférhető volt.

⁸⁹⁹ Vö. Liv. 7. 2. 9: *Livius ... suorum carminum actor*.

⁹⁰⁰ A megfigyelésért Kurt Smolak professzornak tartozom köszönettel.

⁹⁰¹ Suet. De gramm. 8. 3.

⁹⁰² BRINK (1982) 119-20.

⁹⁰³ Homérost és Andronicust egy „súlycsoportba” sorolja a római oktatásban FARRELL (2004) 266-7.

⁹⁰⁴ WASZINK (1956) 148. n. 2.

ahogy nem is cáfolható. A *Camena* és *Musa* szavak előfordulásának aránya Horatiusnál egyébként 11:27,⁹⁰⁵ szemben a vergiliusi 1:15-tel; mindkét szó nagyjából ugyanolyan gyakorisággal bukkan fel a hexameteres, mint a lírai sorokban. Horatiusnál azonban általában sokszínűbbek a múzák megnevezései, mint Vergiliusnál: pl. egy-egy múzsa név szerinti említése Vergiliusnál mindössze kétszer, Horatiusnál nyolcszor fordul elő – így meglehet, hogy (a ragozott alakok hasznos baccheusos prozódiaján kívül) ez a változatosság magyarázza a *Camena* újjáéledését is.

Szintén túlzás Horatius mélyen gyökerező ellenszenvéről beszélni Andronicus művei iránt. Horatius bírálataiban, aki még Orbilius pálcájára is a szokásos szatirikus mosollyal tud visszatekinteni, nincs semmi irracionális gyűlölködés. Ha a *Camena* gyakori használatát figyelembe vesszük, az máris elárulja, hogy költőnk megadja az archaikus irodalomnak, ami jár neki. Nyilván nemcsak az *insector* / *insece* szójáték kedvéért jelenti ki, hogy nem kérdőjelezi meg az *Odusia* létjogosultságát – meglehet, ezt csak a **prītoj eØret»j**-nek kijáró tiszteletből nem teszi,⁹⁰⁶ már csak azért sem, mert más területen önmagát is annak tartotta.⁹⁰⁷ Meghagyja neki az irodalomtörténetben betöltött fontos helyét, csak a példaértékűséget és a fogyatékosai fölött szemet hunyó túlzott tiszteletet vitatja el tőle:⁹⁰⁸ azt, hogy nyelvileg hibátlan kidolgozottságának (*emendata*), egészében harmonikusnak (*pulchra*) és a hellenisztikus **ϕkr...beia**-eszményt megközelítőnek (*exactis minimum distantia*) számítson. A harmóniának még a néhány, a **pršpon** ideáljának eleget tevő kifejezés (*verbum decorum*), ill. az itt-ott megjelenő formai kiegyensúlyozottság (*concinntas*) is szinte csak árt, épp azért, mert nem vonul végig az egész művön; így ezek sem elegendőek hozzá, hogy elvigyék a hátukon az egész alkotást. Még ha Andronicus a maga korában megfeleltetett is ezeknek a követelményeknek – hiszen nyilván célja volt, hogy megfeleljen –, Horatius már a neóterikusok által meghatározott ízlés alapján közelít hozzá. Ezen a vizsgán pedig már csak az idő, vagyis az irodalmi nyelv, a verselés és a stilsztika változásai miatt sem állhatja meg a helyét az *Odusia* költője.

Ki kell emelnünk azonban, hogy amint Cicero, úgy Horatius sem a fordítót, hanem a költőt teszi mérlegre Andronicusban. Ez is azt bizonyítja, hogy a fordítás réges-rég (talán már megjelenése pillanatában) önálló életre kelt; Horatius sehol nem állítja egymás mellé Andronicust és Homérost, hanem külön-külön mond véleményt kettőjükéről. Akit *alter Homerusként* szembeállít a görög eposz atyjával, az Ennius.

Más fordítóról – legalábbis név szerint – Horatius egyáltalán nem nyilatkozik. Sőt amikor ő maga fordít le egy-egy Homéros-részletet, abban sem fordítástechnikai polémiát láthatunk, hanem költői erődemonstrációt vagy saját művének élénkítésére szánt apró színfoltot, akárcsak Cicerónál.

2. Hogyan fordítja Homérost maga Horatius?

Horatius néhány helyen maga is megmutatja, hogyan képzei el a Homéros-fordítást, bár ő maga nem áll a fordítók közé. A leghíresebb részlet az *Ars poetica*-ból való. Sokan az egész részletet a fordítóknak szóló tanácsadásként értelmezik. A szövegrész azonban nem erről szól, hanem az

⁹⁰⁵ Ha a kirekesztett Carm. 4. 8. 28-ban szereplő előfordulást is beleszámoljuk, az arány 11:28-ra módosul.

⁹⁰⁶ Ps.-Acro ad loc.: *Faceta subtilitas. Non censeo, inquit, delendum Livium, et hoc illi honoris causa defero propter vetustatem.*

⁹⁰⁷ FARRELL (2005) 420.

⁹⁰⁸ KUNZ (1890) 3. n. 1.

imitatio és *aemulatio* kettősségének jegyében való újjáalkotásról, elsősorban a dráma műfajában; innen terjed tovább a gondolatmenet egyéb műfajokra. Az ismert anyag újrafeldolgozását először a vadonatúj téma fölvezetésével állítja szembe Horatius (129-30: *rectius Iliacum carmen diducis in actus / quam si proferres ignota indictaque primus*), másodsorban pedig az eredeti műnek az alkotó számára szabadságot nem engedő, túlságosan szoros követésével (131-5):

*Publica materies privati iuris erit, si
non circa vilem patulumque moraberis orbem,
nec verbo verbum curabis reddere fidus
interpres, nec desilies imitator in artum,
unde pedem proferre pudor vetet aut operis lex.*

Horatius tehát nem műfordítás-elméletet állít fel, és nem is a szószerinti fordítás híveivel vitatkozik. Nem az a kérdés, hogyan fordítsunk, merjünk-e eltérni az eredetitől, hanem az, hogyan alkossunk saját művet (*privati iuris*) olyan tartalommal, ami valamilyen formában már közkinccs (*publica*).⁹⁰⁹ Ennek alapja pedig Kallimachos jól ismert hitvallása (Epigr. 28. 1-2): $\text{TM} \text{cqa} \dots \text{rw} \text{t}\ddot{\text{O}}$ $\text{po} \dots \text{hma} \text{t}\ddot{\text{O}}$ $\text{kuklik}\ddot{\text{O}}\text{n}$, $\text{o}\ddot{\text{U}}\text{d}\square \text{kele}\ddot{\text{U}}\text{qJ}$ / $\text{ca} \dots \text{rw}$, $\text{t} \dots \text{j}$ $\text{pollo}\ddot{\text{Y}}\text{j}$ ide ka^{\wedge} ide $\text{f}\ddot{\text{s}}\text{rei}$ – amelyre az idézett részlet szó szerint is utal ($\text{kuklik}\ddot{\text{O}}\text{n}$ vö. *orbem*⁹¹⁰). Aki *fidus interpres*ként nem tesz egyebet, mint fordít, az nem teremt semmi újat – márpedig itt ez a cél. Fordítóként attól még megállhatja a helyét, de ezzel Horatius nem foglalkozik.

Nem sokkal ezután, a témamegjelölés tárgyalásánál találjuk az Odyszeia első három sorát Horatius kétsoros fordításában.⁹¹¹

Hor. Ars p. 141-2: **Dic mihi, Musa, virum, captae post tempora Troiae
qui mores hominum multorum vidit et urbes.**

– vö. Od. 1. 1-3: **”Andra moi œennepe, Moàsa, polÚtropon, Öj m£la pollj
pl£gcqh, TMpe^ Tro...hj ferÖn ptol...eqron œperse
pollin d' çnqrèpwn ‡den †stea ka^ nÒmon œgnw.**

†ndra moi œennepe, Moàsa / dic mihi, Musa, virum: Mivel a *virum* nem állhat a latin hexameter kezdőpozíciójában, a szórend szükségszerűen módosul az eredetihez képest – de Homéros kezdőszavának megfelelője mégiscsak hangsúlyos helyet kap a sorban, a cezúra előtt. A második helyen álló *mibi* nem annyira a **moi** hasonló helyzetének tudatos leképezése, inkább csak a Wackernagel-törvény folytán esik egybe a két névmás sorbeli pozíciója. A latin sor szórendje, talán véletlenül, talán nem, Ennius egyik invokációs sorát idézi (322 SKUTSCH: *insece Musa manu Romanorum induperator*), amellyel a hexameter lejtése is szinte pontosan egybevág. A *dic* az **œennepe**-hez képest egyszerűbb stílust képvisel, és jóval kevesebb értelmezésre nyitott – épp

⁹⁰⁹ TRENCSENYI (1961) 170-1., RUSSELL (1979) 1. – *pace* HERESCU (1955) 168. és BROCK (1979) 69.

⁹¹⁰ RONCONI (1973) 25.

⁹¹¹ Nem tudjuk, hogy a 137. sorban idézett „*fortunam Priami cantabo et nobile bellum*” miféle *scriptor cyclicus*tól való: egy görög eposz kezdősorának horatiusi fordítása-e, ahogy a következő Homéros-idézetből gyanítható, vagy latin költő műve. – Vö. TOLKIEHN (1900) 134.

ezért jól illeszkedik Horatius Homérosról festett képébe, amely a témamegjelölésben a visszafogottságot hangsúlyozza (140: *nil molitur ineptè*).

A bolyongás motívuma teljes egészében kimarad a fordításból, ahogy a **polÚtropolj** jelző is.

™pe^ Tro...hj ferÕn ptol...eqron œperse / *captae post tempora Troiae*: Mivel a görög időhatározói mellékmondatot egy participiumos szerkezet sűríti magába, a részlet erőteljes tömörítésen megy keresztül. A *post* praepositio lexikailag pontosan fordítja az **™pe...** kötőszót. A **ferÕn ptol...eqron** kimarad – ez egyrészt a homérosi jelzők, másrészt a latin olvasó számára triviális elemek szokásos sorsa. A *tempora* betoldásának, a generalizáló *capio* ige bevezetésének a **pšrqw** megfelelőjeként, valamint a passzív participiumos szerkezet használatának eredményeként Trója elfoglalásának véres eseményei a célszövegben az eredetnél nagyobb távolságba kerülnek Odysseustól, aminek háttérben a hősnek a filozófiai irodalomból ismert példaképpé magasztosulását sejthetjük. Ez magyarázza a harmadik homérosi sor előtérbe kerülését is, amely a kihagyások és tömörítések folytán nagyobb hangsúlyt kap azáltal, hogy Horatius egy teljes sort szentel neki.

pollñn d' çnqrèpwn †den †stea ka^ nÕmon œgnw / *qui mores hominum multorum vidit et urbes*: A szórend ismét nem követi az eredetit a vonatkozó mellékmondatnak a mellérendelés helyett való bevezetése miatt. Ráadásul Horatius a forrásszöveg két mellérendelt mondatát egybevonja az **œgnw** kihagyásával, az **†den**-nek megfelelő *vidit* igét téve meg közös állítmánynak. A *multorum hominum* pontos ekvivalenciának nevezhető, akárcsak az *urbes*. A *mores* többszáma idiomatikus – ebből derül ki egyébként, hogy Horatius a Zénodotos-féle **nÕmon** olvasatból indult ki az Aristarchos-féle **nÕon** helyett. Ez akár tudatos választás is lehetett részéről: az erkölcsökre koncentrálnak olvasat jobban illik abba a filozófiai kontextusba, amely általában meghatározza Horatius Odysseus-képét.

Ezt az erkölcsfilozófiai Homéros-olvasatot példázza az 1. 2. levél egy részlete, amely szintén az Odysseia kezdősorait fordítja. Az idézet felvezető soraiban (17-8: *rursus, quid virtus et quid sapientia possit, / utile proposuit nobis exemplar Ulixen*) – ahogy a levélnek az Ilias etikai olvasatát tárgyaló elejében is – megmutatkozik, hogy Horatius ezúttal a *prodesse* funkcióját várja el Homérostól: a pozitív és negatív emberi viselkedés példáit szemezgeti a két eposzból. Odysseus a bölcs megtestesülése, aki megállja a sarat az élet viharában, és nem hagyja magát a szenvedélyektől romlásba vinni – ellentétben az Ilias hőseivel, Parisszal, Agamemnónnal és Achilleusszal, akik zabolátlan szenvedélyeiknek emberéletek százait dobják oda áldozatul.

Hor. Epist. 1. 2. 19-22: **qui domitor Troiae multorum providus urbes
et mores hominum inspexit latumque per aequor,
dum sibi, dum sociis reditum parat, aspera multa
pertulit, adversis rerum inmersabilis undis.**

– vö. Od. 1. 1-5: **”Andra moi œennepe, Moàsa, polÚtropolon, Õj m£la poll,
pl£gcqh, ™pe^ Tro...hj ferÕn ptol...eqron œperse·**

pollîn d' çnqrèpwn †den †stea ka^ nÒmon œgnw,
 pollî d' Ó g' ™n pÒntJ p£qen †lgea Òn kat! qumÒn,
 çrnÚmenoj ¼n te yuc¾n ka^ nÒston ~ta...rwn.

Itt az Odysseia első sora marad ki az idézetből, hiszen egy mondat közepébe csatlakozik bele; így a fordítás csak a **Öj m£la poll£**-től kezdődik, szintén egy vonatkozó mellékmondat. A tagmondatok határa Horatiusnál mozgékonyabb, mint az eredetiben, még kevésbé esik egybe a sorhatárokkal.

™pe^ Tro...hj ferÒn ptol...eqron œperse / domitor Troiae: A *domo* ige közelebb áll a **pšrqw** fogalomköréhez, mint a *capio* – A latin mondat az előző változatnál is jobban sűríti a görög időhatározói mellékmondatot. A *domitor* továbbra is generalizáció az *œperse*-hez képest, de kevésbé tágítja annak jelentését, mint a *capio*. Az időviszony érzékeltetése elmarad, így a *domitor Troiae* cím időtlenné válik.

pollîn d' çnqrèpwn †den †stea ka^ nÒmon œgnw / multorum providus urbes et mores hominum inspexit: A *multorum hominum* mint zéró átalakítás itt is megmarad, akárcsak az *urbes et mores*. A *providus* egyrészt az **†den** tövét őrzi, másrészt azonban az **çrnÚmenoj** egyes értelmezéseinek is megfeleltethető.⁹¹² Az **†den** konkretizáló fordítása az *inspexit*, amely az eredetivel szemben szándékos vizsgálódást, tapasztalatszerzést sugall.⁹¹³ Odysseus célja a tudás megszerzése, de nem olyan értelemben, mint Cicero sugallja a szirének dalának fordításában: Horatius Homérosának hőse az emberekre, az erkölcsökre kíváncsi, vagyis mások vizsgálata által önmaga is épülni akar – olyasféleképp, mint Sókratés.

pollî d' Ó g' ™n pÒntJ p£qen †lgea Òn kat! qumÒn / latumque per aequor ... aspera multa pertulit: A *multa* pontos ekvivalense a **poll£**-nak, az eredeti ismétlését is visszaadja. A fordíthatatlan **Ó ge** kimarad, akárcsak a jellegzetesen homérosi **Òn kat! qumÒn**. A *latum* Horatius betoldása, amely az **™n** helyett álló *per* praepositíóval és a *pertulit* igekötőjével együtt még jobban kiemeli a bolyongás nagy tér- és időbeli kiterjedését – szemben az eredetivel, ahol az **™n pÒntJ** inkább az emberlakta szárazfölddel van szembeállítva. A **p£qen**-hez képest a *pertulit* konkretizáció: az „elszenvedésen” belül a tudatos, vállalt „végigcsinálás” aspektusát emeli ki. A főnevesült *aspera* magasabb stílusréteget képvisel az **†lgea**-nál.

çrnÚmenoj ¼n te yuc¾n ka^ nÒston ~ta...rwn / dum sibi, dum sociis reditum parat: A *parat* értelmező fordításnak nevezhető: a rejtélyes és sokféleképpen magyarázott **çrnÚmenoj**⁹¹⁴ egyik aspektusát, a „megszerzést” szemeli ki, némiképp generalizálva. A *dum* anaforája a *s*-alliterációval párosulva stilisztikailag a **pollîn / poll£** megfelelője, jelentésében pedig

⁹¹² Hésych. s. v. **çrnÚmenoj**: ful£sswn, sèzwn.

⁹¹³ RONCONI (1973) 48-9., SCAFFAI (1994) 65-6.

⁹¹⁴ Vö. Schol. vet. ad loc.: **çrnÚmenoj**: çntikatall£sswn, çntididoÝj t! †lgea di! t¾n çn yuc¾n ka^ di! tÒn nÒston tîn ~ta...rwn. À çntididoÝj t¾n o„ke...an yuc¾n di! tÒn nÒston, çnt^ toà Øp□r toà nÒstou, tîn ~ta...rwn, oœEon aÙtÕj çpolšsqai. B. çntipoioÚmenoj, çntikatallassÒmenoj ka^ peripoioÚmenoj. P.

a **te-ka...** párhuzamot adja vissza. A *sibi* összevonással fordítja a jellegzetesen homérosi **Ϸn yuc»n** körülírást; illetve arra is gondolhatunk, hogy a **yuc»n**-t a **nÒston**-nal együtt a *reditum* fordítja, hiszen a hazatérésnek feltétele az életben maradás. A *sociis* pontos ekvivalense a **˜ta... rwn**-nak. A latin mellékmondat megszakítja az előzőt, szemben az eredeti lineáris szerkezetével.

Az utolsó sor összegző lezárása Horatius saját összetétele, amely lekerekíti az etikai értelmezést – benne az *immersabilis* hapax legomenonnal, amely mintegy főhajtás az epikus nyelv kreativitása előtt.

A harmadik Homéros-fordításrészlet erősen kivonatszerű; az 1. 7. levélben található mint a kevéssel megelégedés *exempluma*.

Epist. 1. 7. 41-3 **Non est aptus equis Ithace locus, ut neque planis
porrectus spatiis nec multae prodigus herbae:
Atride, magis apta tibi tua dona relinquam.**

– vö. Od. 4. 601-8: †ppouj d' e„j 'lq£khn oÜk ¥xomai, øll! soˆ aUtù
™nq£de le...yw ¥galma· sÝ g|r ped...oio øn£sseij
eÜrşoj, ú œeni m□n lwtÕj polÚj, ™n d□ kÚpeiron
puro... te zeia... te „d' eÜrufu□j kr« leukÒn.
™n d' 'lq£kV oÜt' ¨r drÒmoi eÜrşej oÜte ti leimèn·
a„g...botoj, kaˆ m©llon ™p»ratoj fppobÒtoio.
oÜ g£r tij n»swn fpp»latoj oÜd' eÜle...mwn,
a† q' j|^ kekl...atai· 'lq£kh dş te kaˆ perˆ passwn.

Horatius funkcionálisan kezeli a szöveget, még inkább, mint az előző két részlet esetében: csak azt tartja meg belőle, ami saját kontextusa számára hasznos. Spárta mezeinek és növényvilágának leírása teljes egészében kimarad a latin verzióból. A szöveg haladási iránya is megfordul: míg Homérosnál az elutasítás megelőzi az indoklást, Horatius udvariasabbnak tartja azt a megoldást, hogy a beszélő fokozatosan láttatja be saját igazát beszélgetőtársával, és csak a legvégén mondja ki az elutasítást. Az *Atride* vocativus betoldása szolgál arra, hogy az olvasó számára szituálja a szöveget. Jellegzetes a görög *Ithace* alak megtartása – nyilván metrikai okból is. SCAFFAI kiemeli a homérosi összetételek körülíró fordítását⁹¹⁵ – pontos megfelelésekről azonban nem lehet beszélni, hiszen a homérosi szöveg erősen ismétlő jellegű, így egy latin kifejezés számos szinonímát lefedhet (*aptus equis* – **fppÒbotoj**, **fpp»latoj**, *planis porrectus spatiis* – **fpp»latoj**, *ped...oio* ... **eÜrşoj**, **drÒmoi eÜrşej**; a *multae prodigus herbae*, amellet hogy az **eÜle...mwn** megfelelője lehet, a növénykatalógust is egyesítheti magában). Meglehetősen pontos azonban az **øll! soˆ aUtù ™nq£de le...yw ¥galma** fordítása: jóformán csak a *magis apta* kerül be többletként, ill. az

⁹¹⁵ SCAFFAI (1994) 66.

TMηϕδε marad ki. A *non est aptus* és a *magis apta* szembeállítása összegzi a homérosi szövegben bőven kifejtett ellentétet Ithaka és Spárta természeti adottságai között.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Horatius mind elméletben, mind gyakorlatban keveset foglalkozik a fordítás kérdésével. Amikor valóban fordításra kerül a sor, mindig nagy súllyal esik latba a saját szöveg kontextusa, és a beillesztett fordításrészlet ahhoz idomul. Az sem véletlen, hogy a szövegen belüli arányok, hangsúlyok minden esetben eltolódnak az eredetihez képest. Nem a forrásszöveghez való hűség a célja: kiemeli belőle a maga számára fontos mondanivalót,⁹¹⁶ formailag pedig annyiban kötődik hozzá, hogy a részlet könnyen azonosítható legyen.

⁹¹⁶ DEVECSERI (1961) 605.

5. Ovidius

Az Augustus-kor nagy költője számára szintén eleven tekintély volt Homéros, ahogy a vele egy körben mozgó többi költő számára is. Például Ovidius költőtársának, Tuticanusnak az Odysseián alapuló, *Phaeacis* című művéről – amelyet kérdés, mennyire merhetünk fordításnak nevezni⁹¹⁷ – az *Epistulae ex Ponto* két helye tudósít (4. 12. 27-8: *dignam Maeoniis Phaeacida condere chartis / cum te Pieriae perdocuere deae* – és 4. 16. 27: *et qui Maeoniam Phaeacida vertit*). A homérosi alszöveg erőteljes jelenléte a műben, amelyből semmi nem maradt ránk, a *Maeonius* jelző alapján bizonyosra vehető. Ugyanakkor a *condere* és a *vertit* némiképp ellentmond egymásnak. A *condere* önálló alkotásra utal,⁹¹⁸ márpedig ennek fényében a *vertit* csak olyan értelemben látszik „fordítást” jelenteni, mint Plautus darabjai. Bizonyosra vehető, hogy nem követte végig az egész Odysseiát, csak Odysseus phaiák földön való tartózkodását dolgozta fel⁹¹⁹ – ahogy az epikus jellegű cím alapján gyanítható, hexameteres formában. Erre utalhat az *Ex Ponto* 4. 16. 27 rejtélyes megfogalmazása (*Maeoniam Phaeacida vertit*), amely azt sugallja, hogy a *Phaeacis* nem(csak) a célszöveg, hanem a forrásszöveg címe: mintha a phaiák-történet Homérosnál önálló életre kelt volna, és ezt öntötte volna latin formába Tuticanus.

Ovidius és Homéros kapcsolata kevésbé feldolgozott terület. A *Metamorphoses* elkerüli az Iliasszal való érintkezést, mintegy „körbejárva” időben a homérosi eposz tárgyát, illetve a 13. ének elején, az *armorum iudicium*-jelenet beszédeiben futólag összegezve azt: így lesz az Iliásból a *Metamorphoses*-ben „*una enorme ellissi narrativa*”.⁹²⁰ Az Odysseiával már több az érintkezési pont – köszönhetően az Aeneisnek. Az *aemulatio* fő célpontja ugyanis Ovidiusnál nem Homéros, hanem nagy követője, Vergilius; Homérosszal csak néhány kifejezés erejéig lehet közvetlen kapcsolatot felfedezni.⁹²¹ Ilyen pl. a Kirké-jelenet két sora, amelyek Homéros öt sorát tömörítik, és amelyek kezdőszava – összetétel! – máris alkalmas arra, hogy homérosi asszociációkat idézzon fel:⁹²²

Ov. Met. 14. 291-2: **pacifer huic dederat florem Cyllenius album:**
 moly vocant superi, nigra radice tenetur.
 – vö. Od. 10. 302-6: ij ꞑra fwn»saj pÒre f£rmakon 'ArgeifÒnthj
 ™k ga...hj ™rÚsaj ka... moi fÚsin aÙtoà œedeixe.
 ...zV m□n mšlan œske, g£lakti d□ e£kelon ꞑnqoj·
 mīlu dš min kalšousi qeo..., calepÕn dš t' ÑrÚssein
 ¢ndr£si ge qnhto«si· qeoˆ dš te p£nta dÚnantai.

Az allúzió a homérosi alszövegből három motívumot ragad ki. A *florem album* a **g£lakti d□ e£kelon ꞑnqoj** összevont, generalizáló fordítása; figyelemre méltó, hogy Ovidius a virág szerint azonosítja a növényt, míg Homérosnál a hatása (**f£rmakon**) a lényeges, a virág színe csak

⁹¹⁷ Fordításnak véli a művet RIBBECK (1889) 341.

⁹¹⁸ TOLKIEHN (1900) 96.

⁹¹⁹ TOLKIEHN (1900) 95.

⁹²⁰ BALDO (1986) 111. + n. 9.

⁹²¹ BALDO (1986) 112-3.

⁹²² ARENS (1950) 252.

a leírás járulékos része. A *moly vocant superi* szintén majdnem szó szerinti fordítás, ráadásul sorkezdő helye is megkönnyíti a forrásszöveg azonosítását; az már Ovidius furfangja, hogy a név középső helyet foglal el a külső leírás két szélsőértéke (fehér és fekete, virág és gyökér) között, eltérően a homérosi szöveg lineáris felépítésétől. A harmadik elem a *nigra radice tenetur*, amely a ...
zV m□n mšlan œske-t fordítja: a *tenetur* a létigéhez képest konkretizáció, ettől eltekintve lexikai átalakítás nem történik.

Ovidius *Metamorphoses*ében az egyetlen hosszabb, Homérosszal szövegszerű érintkezést is mutató részlet a Cicero által is lefordított verebes jósjel leírása.⁹²³ A jelenet kerete eltér a homérositól: itt egyszerűen az elbeszélés fővonalának egy darabja, nem pedig egy szereplő visszaemlékezése. Épp ezért törvényszerűen megváltozik az elbeszélés száma-személye – végig a 3. személy uralkodik –, illetve az újrafeldolgozás nem érinti Odysseus beszédének a jósjel történetét keretbe foglaló részleteit sem. A költő játékában azonban nemcsak két szöveg vesz részt, hanem három: az új fordítás feltételezi a Cicero-féle előzményt, sőt helyenként kritikának veti alá.⁹²⁴ Ugyanakkor Ovidius még erősebben sűrít, mint Cicero: nála 25 görög sornak 13 latin sor felel meg.

Ov. Met. 12. 11-2: **Hic patrio de more Iovi cum sacra parassent,
ut vetus accensis incanduit ignibus ara...**

Cic. 8-10: *nos circum latices gelidos fumantibus aris
aurigeris divom placantes numina tauris
sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai...*

– vö. Il. 2. 305-7: **‘mexj d’ çmfˆ perˆ kr»nhn feroÝj kat| bwmoÝj
»rdomen çqan£toisi telhšssaj ~katÒmbaj
kalí ØpÕ platan...stJ Óqen ·šen çglaÕn Údwr·**

A *hic*nek nincs előzménye sem Cicero, sem Homéros szövegében: szerepe az ovidiusi elbeszélés folytonosságának biztosítása. A *patrio de more* szintén Ovidius betoldása, talán az archaikus hatású **»rdomen** stílusértékét adja vissza. A forrás kétszeres leírása teljes egészében kimarad; egyelőre a platánfa is – utóbbi csak ott kerül elő, amikor valóban szerephez jut. Az időhatározói mellékmondatok (*cum, ut*) szintén Ovidius saját leleményei, szemben Homéros epikus mellérendelésével és Cicero participiumos szerkezetével.

çqan£toisi / Ioví: Konkretizáció. Akár kompenzációként is felfogható, amiért Ovidius az elbeszélés további részéből rendre kizárja az isteni (és így Iuppiter) beavatkozására utaló részleteket.

»rdomen ... telhšssaj ~katÒmbaj / sacra parassent: Generalizáció – szemben a Cicero-féle jelentésszűkítő fordítással. Az ovidiusi változat jobban illeszkedik a római rítus kifejezőskincséhez,⁹²⁵ mint Ciceróé, akinél feszültségben áll egymással a görög (*aurigeris tauris*) és a római (*divom placantes numina*) kultusz világa.

⁹²³ BALDO (1986) 113.

⁹²⁴ BALDO (1986) 116-7.

⁹²⁵ BALDO (1986) 115.

feroŸj kat| bwmoŸj / vetus ... ara: A görög szöveg Cicero által is átvett többszámát Ovidius kiküszöböli: az elbeszélésben úgyszólván csak egyetlen oltár jut szerephez (bár ő nem említi, hogy az alól tűnik elő a kígyó). A *vetus* esetében metonímiaszerű jelentéscseréről beszélhetünk: a szentség és az ősiség fogalma érintkezhet ugyan, de nem fedik egymást.

A tűz képei (*accensis incanduit ignibus*) nem szerepelnek Homérosnál, Cicerónál azonban igen. Ovidius tehát átveszi fordítóelődjétől a tűz-víz ellentétet, bár a víz nála csak asszociáció szinten jelenik meg (a kígyó *caeruleus* színe). Az *ut vetus accensis incanduit ignibus ara* sor gyűrűs szerkezete bizonyosan az *aurigeris divom placantes numina tauris* hasonló felépítésével vetélkedik.

Ov. Met. 12. 13-4: **serpere caeruleum Danai videre draconem
in platanum, coeptis quae stabat proxima sacris.**

Cic. 11-12: *vidimus inmani specie tortuque draconem
terribilem, Iovis ut pulsus penetraret ab ara ...*

– vö. Il. 2. 308-10: œnq' ἄφρων ἄμα· δρῶκων ἄπ' ἡἰτα δαφινῶν
smerdalšoj, tōn '· aùtōj 'Oliúmpioj Âke fōwjde,
bwmoà Øpa□xaj prōj ·a platóniston Ôrousen.

A *Danai videre* ugyanúgy antonim fordítása az ἄφρων-nak, mint Cicero T/1. személyű változata. Figyelemre méltó, hogy Ovidius ugyanúgy késlelteti a *draconem* bevezetését, mint Cicero, a mondat mégis áttekinthetőbb, hiszen a két görög mozgásigét általánosítva összefoglaló *serpere* alapján jobban sejti az olvasó, mire számíthat, mint az *inmani specie tortuque*-ből. A kígyó rettenetes külsejének leírása Ovidiusnál elmarad, így a jelenség valamivel kisebb horderejűnek hat, mint akár Homéros, akár Cicero szövegében. Ovidius változata azonban annyival közelebb áll Homéroséhoz, hogy ismét kiegészül a kígyó színével. Bár a *caeruleus* nem ekvivalens az Ilias-beli vérvörössel, de a *contaminazione a distanza* jól ismert jelensége itt is megoldást kínál (vö. Il. 11. 26:

kuŸneoi δὲ δρῶκοντεῖ Ἰρῶρσκατο προτῆ δεἰρῶν Agamemnón mellvértjén).⁹²⁶

Ismét Ovidius pontosító tendenciáját láthatjuk abban, hogy a cicerói *ab ara* helyett (amelynek persze megvan a homérosi megfelelője) a mozgásnak az előző fordításban késleltetve, áttételesen (*platani in ramo*) megjelenő irányát (*in platanum*) emeli ki. A sor további része Ovidius betoldása, pótolva a platánfa kimaradt előző említését – és szituálva, hogy hogyan is kerül a képbe. Ez a legnagyobb újítás Ovidiusnál Ciceróhoz képest: a dolgok a maguk logikus sorrendjében következnek egymás után, így ugyan kisebb a *pathos* és a feszültség, de jobban gördül az elbeszélés. Zeus-Iuppiter azonban (és ez is tendencia) nem kap szerepet Ovidiusnál az eseményekben.

Ov. Met. 12. 15-7: **Nidus erat volucrum bis quattuor arbore summa:
quas simul et matrem circum sua damna volentem
corripuit serpens avidoque recondidit ore ...**

Cic. 13-16: *qui platani in ramo foliorum tegmine saeptos
corripuit pullos; quos cum consumeret octo,
nona super tremulo genetrrix clangore volabat;*

⁹²⁶ BALDO (1986) 115. n. 19.

cui ferus inmani laniavit viscera morsu.

– vö. Il. 2. 311-6:

”Enqa d' œsan strouqo«o neosso..., n»pia tškna,
ÔZJ ™p' çkrot£tJ pet£loij Øpopephîtej
Ñktè, çt!r m»thr ™n£th Ñn ç tške tškna·
œnq' Ó ge toÝj ™leein! kat»sqie tetrigîtaj·
m»thr d' çmfepot©to Ñduromšnh f...la tškna·
t¾n d' ™lelix£menoj ptšrugoj l£ben çmfiacu«an.

Ovidius mondatszerkezete az első sorban Homérost követi, még a második helyen kitett létigei állítmányban is⁹²⁷ – újabb polémia Cicero átláthatatlan vonatkozói mellékmondatával szemben. A gondolatmenet ugyanolyan világos, mint Homérosnál: a legelejen megtudjuk, hogy madarokról van szó (a *nidus* értelmező jelentéscsere a **pet£loij Øpopephîtej** helyett – ez a részlet éppen kimaradt Homérosnál), azt is, hányan vannak. Az *arbore summa* ismét pontosít: a Cicerónál kimaradó **çkrot£tJ** jelző Ovidiusnál megkapja a megérdemelt figyelmet.⁹²⁸ A madarak gyámoltalanságát festő részleteket azonban Ovidius még könyörtelenebbül irtja, mint Cicero – de legalább a véres részleteket is. A *circum ... volantem* szó szerinti fordítása az **çmfepot©to**-nak,⁹²⁹ bár a tömörített elbeszélés miatt a mellérendelést Ovidius igeneves szerkezetté alakítja át. A *sua damna* ismét metaforikus jelentéscsere, de híven visszaadja az **Ñduromšnh f...la tškna** érzelmi tartalmát. A *matrem* nem olyan aránytalan szóválasztás, mint Cicero *genetrix*e, sőt a ragadozó magatartása is közelebb áll a hitelességhez: egyszerűen lenyeli a verebeket, és nem rendez hátborzongató vérfürdőt a fél fogára sem elegendő méretű zsákmányállatok között. A *corripuit* Cicerót ismétli, ugyanúgy sorkezdő helyen, a **l£ben** fordításaként – itt nem történik látványos áthelyezés, mivel Ovidius összevonja a fiókák és az anyamadár halálát. Az *avido recondidit ore* jelentésfelbontással fordítja a **kat»sqie**-t – az ige aspektusa megváltozik, ami a gyorsabb elbeszélésmenetnek tudható be.

Ov. Met. 12. 18-9: **Obstipuer** omnes, at veri providus augur

Thestorides 'vincemus'; ait, 'gaudete, Pelasgi!

Cic. 20-23:

Nos autem timidi stantes mirabile monstrum

vidimus in mediis divom versarier aris.

Tum Calchas haec est fidenti voce locutus:

Quidnam torpentes subito obstipuistis, Achivi?

– vö. Il. 2. 320-3:

¹meçj d' ~staÒtej qaum£zomen o£Eon ™tÚcqh.

¹Wj oân dein! pšlwra qeîn e,,sÁlq' ~katÒmbaj,

K£lcaj d' aÙt...k' œpeita qeopropšwn çgÒreue·

T...pt' ¥neJ ™gšnesqe k£rh komÒwntej 'Acaio...;

⁹²⁷ BALDO (1986) 116.

⁹²⁸ BALDO (1986) 116.

⁹²⁹ BALDO (1986) 117.

Az *obstipuere* szóválasztás Cicerót követi, a szerkezet azonban az Aeneis 2. énekének kezdősorát (*conticuere omnes*) idézi.⁹³⁰ Kalchas neve helyett patronymikont találunk; az *ϕgÒreue*-nek generalizáló fordítása az *ait*. Az *angur* terminus bevezetése újabb, Ciceróra tett utalásnak tekinthető, ahogy a *veri* is a nem fordított részből való TMteÕn-t visszhangozza – ezúttal ellentét nélkül. A *providus* talán a *qeopropšwn* jelentéstágító fordítása. A homérosi fejcsóváló függő kérdés helyett Ovidiusnál optimista buzdítást találunk, amely a Cicerónál már megfigyelhető „csata előtti buzdító beszéd” jelleget gondolja tovább; benne a *Pelasgi* ismét a görög és majdnem-görög törzsnevek szabad felhasználhatóságának példája.

Ov. Met. 12. 20-1: **Troia cadet, sed erit nostri mora longa laboris,
atque novem volucres in belli digerit annos.**

Cic. 24-8: *Nobis haec portenta deum dedit ipse creator
tarda et sera nimis, sed fama ac laude perenni.
Nam quot avis taetro mactatas dente videtis,
tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos;
quae decumo cadet et poena satiabit Achivos.*

– vö. Il. 2. 324-9: *Ἕμκν μ□n τὸδ' αῆfhne τšraj mšga mht...eta ZeÝj
Óyimon Ñyitšleston, Óou klšoj oÜ pot' Ñllectai.
Ἔwj oátoj kat! tškna f£ge strouqo<o ka^ aÜt³¼n
Ñktè, ϕt!r m»thr TMn£th Æn ç tške tškna,
ij 'mej tossaàt' œtea ptolem...xomen aâqi,
tü dek£tJ d□ pÒlin afr»somen eÜru£guian.*

Ovidius itt már inkább összegez, mint fordít. A *Troia cadet*-ben a cicerói változat lerövidítését ismerhetjük fel; a *labor* visszautalás Cicero kezdősorára (*ferte, viri, et duros animo tolerate labores*). A jóslat értelmezése már csak összegzett formában történik meg.

Ov. Met. 12. 22-3: **ille, ut erat virides amplexus in arbore ramos,
fit lapis et signat serpentis imagine saxum.**

Cic. 17-19: *Hunc, ubi tam teneros volucris matremque peremit,
qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
abdedit et duro formavit tegmine saxi.*

– vö. Il. 2. 317-9: *AÜt!r TMpe^ kat! tškna f£ge strouqo<o ka^ aÜt»n,
tÕn m□n ϕ...zhlon qÁken qeÕj Ój per αῆfhne·
l©an g£r min œqhke KrÕnou p£ij ϕgkulom»tew·*

⁹³⁰ BALDO (1986) 117.

A kígyó kővé változása, ahogy azt a *Metamorphoses* belső törvényszerűségei megkívánják, eredeti helyéről átkerül az elbeszélés végére, afféle **sfrag...j** gyanánt.⁹³¹ A homérosi szöveghez csak az *ille ... fit lapis* kötődik mint a **l@an g£r min œqhke** antonim fordítása. Az isteni beavatkozás ismét kimarad. Eldönthetetlen, hogy Ovidius szövegében **¢r...zhlon** vagy **¢...zhlon** állt-e. Ha kiindulhatunk a *signat*-ból (más szövegváltozat szerint *servat*) – vagyis abból, hogy a kígyó *imagó*ja megmarad a kőben –,⁹³² az talán inkább az előbbi, zénodotosi változatra utal. Ez esetben Ovidius még Cicero forrásszöveg-választását is megkérdőjelezi.

⁹³¹ BALDO (1986) 117.

⁹³² BALDO (1986) 117.

IV. Császárkor

1. Epika és fordítás

Az ezüstkori epikában továbbra is jelen van a Homérosszal való *aemulatio*, de nem egyedül. Vergilius és – kisebb mértékben – Ovidius mint megkerülhetetlen példaképek szintén nagy súllyal lépnek be a szövegek párbeszédébe. Ugyanezért az aranykor utáni latin fordításirodalmat sem lehet pusztán forrásszöveg és célszöveg viszonyaként leírni. A jelenség jó példája Baebius Italicus Ilias-kivonata, amelyben nagyobb hangsúlyt kap a Vergilius- és Ovidius-imitáció, mint a Homéros szövegéhez való kapcsolódás, de éppúgy Germanicus Aratos-fordítása is.

1. 1. Germanicus Aratos-fordítása

Germanicus – Varro Atacinus, Cicero és még többek után – nem elsőként, de nem is utolsóként vállalkozott a feladatra, hogy latinra ültesse át Aratos tankölteményét. Tudjuk róla, hogy mind a latin, mind a görög költészetben biztonsággal mozgott: néhány fennmaradt epigrammája tanúsítja, hogy ugyanazt a költői tárgyat többször és több nyelven is feldolgozta. Hozzáállása azonban gyökeresen különbözik Cicerótól: az *aemulatio*s törekvés ugyanis nála tárgyi kérdésekben is jelentkezik. Elődeinél alaposabb háttértudással lát neki a fordításnak, és szükség esetén nem habozik a forrásszöveget kijavítani.⁹³³ Célja tehát egy mind formájában, mind tartalmában naprakész latin Aratos-szöveg létrehozása.⁹³⁴ Forrásai között fontos helyet foglal el Manilius, mind tartalmi, mind formai tekintetben: néhány helyen szó szerint is utal rá.⁹³⁵

Ahogy Cicero, úgy ő sem tartja magát kötelező érvénnyel az eredeti arányaihoz: a forrásszövegben csak utalásszerűen szereplő mítoszokat szereti itt-ott bővebben kibontani, sőt újabb csillagmítoszokkal is gyarapítja Aratos tárházát. A szöveggel még Cicerónál is szabadabban bánik. Általában inkább hozzátesz, mint elvesz belőle – ezt már a saját *prooemium* is sejteti –, de egészében véve ügyel, hogy az eredeti összterjedelmén ne nagyon változtasson.⁹³⁶ Egyes helyeken azonban olyan szorosán követi az eredetit, hogy még a szórendhez is ragaszkodik.⁹³⁷

Ami Germanicus fordítási módszerében a leginkább figyelemre méltó, az a nagy epikus elődökkel való szövegszerű kapcsolat. Ismétlődő költői közhelyek fűzik Germanicus szövegét Lucretiushoz és Ovidiushoz, amelyek főleg sor elején és sor végén szembetűnőek.⁹³⁸ A legmeghatározóbb azonban Vergilius hatása, és nemcsak abban a tekintetben, hogy Germanicus verselése és szórendje nagyjából az ő módszerének feleltethető meg.⁹³⁹

⁹³³ RIBBECK (1892) 8., LEUTHOLD (1942) 53-69.

⁹³⁴ LEUTHOLD (1942) 74-5.

⁹³⁵ Pl. Germ. Arat. frg. 434. 43: *frigidaque extremi iam claudunt sidera Pisces* – vö. Manil. 4. 358: *iam superant gemini Pisces, qui sidera claudunt*. LEUTHOLD (1942) 94.

⁹³⁶ LEUTHOLD (1942) 89-91.

⁹³⁷ POSSANZA (1990) 363-6.

⁹³⁸ Pl. Germ. Arat. 17: *cetera quae toto fulgent vaga sidera mundo* – vö. Lucr. 1. 788; Germ. Arat. 408: *incubuitque sinu laxo, vel mergitur undis* – vö. Lucr. 3. 829 (sorzárlat) és Lucr. 6. 1143, Ov. Met. 2. 338 (sorkezdet), Germ. Arat. frg. 434. 30: *nullaque praecipites agitabunt aequora venti* – vö. Lucr. 2. 1, 5. 266, Ov. Met. 11. 433. LEUTHOLD (1942) 92-4.

⁹³⁹ LEUTHOLD (1942) 97-99., 114-5.

POSSANZA hívja fel a figyelmet a következő részletre, amelyben Germanicus nemcsak a forrásszöveghez kötődik szó szerint, de annak vergiliusi feldolgozásával is versenyre kel:

Germ. Arat. 48-50, 63-4:⁹⁴⁰

*Has inter medias abrupti fluminis instar
immanis Serpens sinuosa volumina torquet
hinc atque hinc supraque illas mirabile monstrum:
Oceani tumidis ignotae fluctibus Arctoe,
semper innociduis servantes ignibus axem.*

Arat. 1. 45-8:

T|j d□ di' ϕmfotšraj oϑh potamo◊o ϕporrèx
e„lextai, mšga qaàma, Dr£kwn, per... t' ϕmf... t'
™agëj
mur...oj· af d' ¥ra of spe...rhj ~k£terqe fšrontai
”Arktoi, kuanšou pefulagmšnai ϕkeano◊o.

Verg. Georg. 1. 244-6:

*maximus hic flexu sinuoso elabitur Anguis
circum perque duas in morem fluminis Arctos,
Arctos Oceani metuentis aequore tingi.*

Vergilius jóval szabadabban áll Aratos szövegéhez, inkább csak felidézi, mint fordítja. Germanicus azonban ebben a részletben néha még a morfémák szintjéig is lehatol az ekvivalenciák keresésében (oϑh potamo◊o ϕporrèx / *abrupti fluminis instar*, ~k£terqe / *hinc atque hinc*), és akár azon az áron is törekszik az eredeti jelentéselemek megőrzésére, hogy át kell szerkesztenie a mondatot (így történik a **pefulagmšnai** megfelelője, a *servantes ignibus axem* esetében). Emellett azonban arra is futja költői erőforrásaiból, hogy elődjének szövegére utalásokat tegyen: ez magyarázza a *sinuosa* jelző megjelenését – hiszen az **e„lextai** visszaadására a *torquet* egymagában is elég –, illetve a *fluctibus Arctoe* sorvég összecsendését Vergilius *fluminis Arctos* sorzárlatával. Germanicus tehát olyan viszonyba lép Vergiliusszal, mint amilyenben Aratos áll Homérosszal. Aratos Homéros-allúzióira részletünkben is akad példa: ilyen akár az **ϕporrèx** (vö. pl. Od. 10. 514: KèkutÒj q', Òj d¾ StugÕj ÛdatÒj ™stin ϕporrèx), akár a 46. sor közepén álló **mšga qaàma, Dr£kwn**, amely az aulisi kígyó megjelenését leíró Ilias-sorral hozható kapcsolatba (2. 308: œnq' ™f£nh mšga sÁma· dr£kwn ™p^ nīta dafoinÕj – figyeljük meg a sorban elfoglalt azonos helyet is).

Láthatjuk tehát, hogy az epikus allúziók megformálásában Ennius óta jelenlévő módszer – visszanyúlás a görög eredetihez és vele egyidejűleg a korábbi latin feldolgozáshoz – immár a fordításokban is megtalálható, még szó szerintinek szánt pontokon is. Még fontosabb azonban, hogy az ezüstkor irodalmában a „korábbi latin feldolgozás” elsősorban Vergiliust jelenti. Így lesz ez szinte minden szerzőnél, akiről ebben a fejezetben szó esik.

⁹⁴⁰ A szöveg sorrendjének helyreállítására vö. POSSANZA (1990) 364.

1. 2. Baebius Italicus és az *Ilias Latina*: fordítás és kivonat határán

Az *Ilias Latina* (más néven *Homerus Latinus*) címen fennmaradt latin nyelvű, hexameteres Ilias-kivonat a középkorban „Pindarus Thebanus” szerzősége alatt cirkulált,⁹⁴¹ a kolostoriskolákban ez volt a homérosi tanulmányok anyaga, sokszor egyszerűen *Homerus* néven⁹⁴² – ami nem kis megtiszteltetés. Keletkezése a Iulius–Claudius-dinasztia idejére datálható a 899-902. sorok alapján:⁹⁴³

*Quem nisi servasset magnarum rector aquarum,
ut profugus laetis Troiam repararet in arvis
angustumque genus claris submitteret astris,
non carae gentis nobis mansisset origo.*

Az eposzkivonat első nyolc sorában elrejtett akrosztichon feltehetőleg (némi szövegromlás miatt csak nagyjából) az *Italicus* nevet adja ki. Silius Italicus szerzőségét azonban költészeti-esztétikai érvek alapján egyértelműen ki lehet zárni.⁹⁴⁴ A másik, jóval valószínűbb jelölt Baebius Italicus, az i. sz. I. század második felének egy római államférfia, aki még egészen fiatalon, kb. húszévesen írhatta ezt a művet.⁹⁴⁵ Nem lehetünk biztosak benne, hogy az *Ilias Latina* eleve a nyilvánosság számára készült:⁹⁴⁶ talán olyasféle költői ujjgyakorlat lehetett, mint Catullus Kallimachos-fordítása, bár annál kevésbé jól sikerült. Ennek ellenére a középkorban jóval nagyobb karriert futott be annál, gyakorlati hasznosságának köszönhetően.

Egyes kutatók szerint a mű közvetlen forrása nem maga az Ilias, hanem annak egy prózakivonata – ez magyarázhatja, hogy a 19. ének nem szerepel az *Ilias Latina*-ban, de a többi ének feldolgozásának terjedelme is erősen eltér.⁹⁴⁷ Az elbeszélés megformálása szintén efelé mutat: a költő valamiféle vázlat alapján maga elgondolja a jeleneteket – innen a számos patetikus, drámai részlet, amelyeknek Homéros szövegében mind nincs megfelelőjük, valamint azok a részletek, amelyek a trójai mondakör Homéros utáni feldolgozásaiból kerültek a szövegbe, mint például Hektór háromszori meghurcoltatása Trója falai körül⁹⁴⁸ (999). A szerkezet kiegyensúlyozatlan volta valószínűvé teszi, hogy a szerző inkább antológiát, semmint teljes kivonatot készített, és az általa súlypontinak tartott részeket csak kevésbé kidolgozott átvezetésekkel kötötte össze.⁹⁴⁹ A harci jelenetek kerülnek középpontba az emberi történet rovására, ami együtt jár a már Cicerónál megjelenő tendenciával, hogy a hangnem erősen eltolódik a vérengzés önfeledten részletező ábrázolása felé – ez a korabeli irodalomban Lucanusnál és Seneca tragédiáiban is megfigyelhető.⁹⁵⁰

Bizonyos szempontból hű marad a latin műfordítási hagyományokhoz: Andronicushoz közelíti őt a patronymikonok iránti vonzalma, Matiushoz a Homéros utáni mitológiai részletek

⁹⁴¹ MÜLLER (1860) 475-6.

⁹⁴² MÜLLER (1860) 476-7.

⁹⁴³ MÜLLER (1860) 479-81.

⁹⁴⁴ RIBBECK (1892) 210-1.

⁹⁴⁵ TAKÁCS (2003) 146.

⁹⁴⁶ MÜLLER (1860) 502-3.

⁹⁴⁷ MÜLLER (1860) 502.

⁹⁴⁸ TOLKIEHN (1900) 117-8. ezt a részletet Vergilius hatásának tulajdonítja.

⁹⁴⁹ SCAFFAI (1972) 90.

⁹⁵⁰ SCAFFAI (1972) 105-6.

beemelései (857: *Aetnaeos ...ignes*, 999: Hektór háromszori körbehurcolása Trója körül).⁹⁵¹ Matius ismerete szövegszerűen is kimutatható nála.⁹⁵² Erre két Matius-töredék továbbélése is példa:

Il. Lat. 371: *et carpit virides moribundus dentibus herbas*
– vö. Matius frg. 6 BÜCHNER: *ille hietans herbam moribundo contigit ore*

A képnek – ahogy azt a Matius-töredék tárgyalásánál láttuk – nincs pontos megfelelője Homérosnál, azon a helyen sem (Il. 4. 491-3), ahová Baebius beilleszti. Az *aemulatio* lényegét azonban nem az alkotja, hogy a sor közelebb kerül a homérosihoz. Az újrafeldolgozás során az ábrázolás következetessége megnő (a *herbas* fogalmi hálójába szorosan illeszkedik mind a *carpit dentibus*, mind a *virides*⁹⁵³), ami azonban nem feltétlenül válik a szöveg hasznára: az olvasó tudatában ezáltal sokkal könnyebben felidéződik egy legelésző állat bukolikus képe, mint egy haldokló harcosé – ha éppen nem az ovidiusi Éhségre asszociál a sorzárlat alapján (Met. 8. 800: *unguibus et raras vellentem dentibus herbas*).⁹⁵⁴

A másik újrahasznosított Matius-sort csak részben ismerjük, így a vetélkedés mibenlétéről és sikerességéről csak korlátozottan alkothatunk fogalmat:

Il. Lat. 413: *stricto celer advolat ense*
és 794: *advolat interea Danaum metus impiger Hector*
– vö. Matius frg. 4 BÜCHNER: *celerissimus advolat Hector*

Az első *Ilias Latina*-sornak az eredetiben (Il. 5. 9-26, Phégeus és Idaios vs. Diomédés jelenet) egyáltalán nincs megfelelője: se kard, se gyors odarepülés, csak egy leugrás a kocsiról (20: **'Idaοj d' ϕpōrouse lipēn perikallša d...fron**). A jelenetet Baebius erősen átdolgozza. Nem esik szó arról, hogy a két testvérnek mi köze van Héphaistoshoz, hogy az isten hogyan avatkozik bele végül a küzdelembe, sem arról, hogy az egyik testvér kocsiról, a másik gyalog támad; beilleszt azonban egy részletes leírást a Phégeus halálát okozó sebesülésről – a *contaminazione a distanza* módszerével, az Il. 11. 447-8-at felhasználva⁹⁵⁵ –, valamint egy, a másik testvér kétségbeesett tehetetlenségét festő hasonlatot. A Matius-imitáció szintén Baebius hozzátétele.⁹⁵⁶ Érdekes ellentétbe kerül egymással az alszöveg (amennyiben Matius sora valóban az Il. 12. 462-nek megfelelő kontextusban állt) és a baebiusi szöveg: Matius Hektórával, aki tényleg úgy cselekszik, ahogy a *celerissimus advolat* alapján várnánk, a szegény Idaios kerül párhuzamba, akinek nagy lendülettel indított bosszúhadjárata végül szálnalmas toporgásba és meghátrálásba fullad.

Szövegszerűen Baebius sokkal inkább támaszkodik az aranykori költészetre, főleg Vergiliusra és Ovidiusra, mint akár a forrásszövegre, akár fordítóelődeire. Ez is, akárcsak a beszédek és

⁹⁵¹ MÜLLER (1860) 488.

⁹⁵² SCAFFAI (1994) 62. kétségbe vonja, hogy Baebius Italicus közvetlenül ismerte Matius, arra hivatkozva, hogy Homéros latin fordítói között ritkán mutatható ki intertextualitás, így inkább közös enniusi előzményre gyanakszik. Ha viszont Vergiliusra hatással lehetett Matius (vö. *ibid.* 61.), ez a fél évszázaddal később alkotó Baebiusnál sem zárható ki.

⁹⁵³ TRAINA (1975) 58-9.

⁹⁵⁴ Vö. SCAFFAI (1972) 110.

⁹⁵⁵ SCAFFAI (1972) 113.

⁹⁵⁶ TRAINA (1975) 58. n. 3. szerint a Baebius-sorban Matiuson kívül Vergilius visszhangja is érződik (Aen. 12. 293-4: *at fervidus advolat hasta / Messapus*).

hasonlatok iránti előszeretettel, iskolai gyakorlatszerű jelleget kölcsönöz a szövegnek.⁹⁵⁷ A nagy elődöktől való merítés minden bizonnyal a szerkezet egyenetlenségébe is belejátszik: azok az epizódok tettek szert nagyobb súlyra a kivonatolás során, amelyek feldolgozásának volt már valamiféle előzménye a római irodalomban, és így Baebiusnak kész terep adódott az *imitatióra*.⁹⁵⁸

1. 2. 1. Fordítói eszköztár az *Ilias Latina* bevezetőjében

Az *Ilias Latina* első 12 sora még a fordítás mércéje szerint is vizsgálható, a „kezdeti pontosság” elvének jegyében. Jól ismert részletről van szó, és az időben visszafelé haladó szerkezete miatt nem is túl jó alany a kivonatoláshoz, így a legjobb, amit Baebius tehet, hogy aránylag szó szerint lefordítja. 12 sor azonban nem kevés: ennyi pontos fordítás már azt ígéri, hogy a későbbiekben is hasonlóra számíthat az olvasó – de ez nem így lesz. A programértékű bevezető⁹⁵⁹ után a szerző már *leviter curare videtur, quo promissa cadant*.

Il. Lat. 1-5:

**Iram pande mihi Pelidae, Diva, superbi,
tristia quae miseris iniecit funera Grais
atque animas fortes heroum tradidit Orco
latrantumque dedit rostris volucrumque trahendos
illorum exsanguis inhumatis ossibus artus.**

– vö. Il. 1. 1-5:

**MÁnin ¥eide qe| Phlhi£dew 'AcilÁoj
oÜlomšnhn, ¿ mur...' 'Acaioj ¥lge' œqhke,
poll|j d' „fq...mouj yuc|j ”Aidi pro□ayen
¹rèwn, aÜtoÝj d□ ãlèria teàce kÚnessin
o„wnoçs... te p©si ...**

mÁnin ¥eide qe| / iram pande mihi ... Diva: Az első sorban a fordító lehetőség szerint a szórend pontosságára is törekszik: a sorkezdő, zéró átalakítással fordított **mÁnin**-t követi az állítmány. Az **¥eide** helyére azonban már jelentéscserével kerül a *pande*, és mellette, talán az Odysseia (vagy az *Odusia*?) kezdősorának analógiájára, a *mibi* – vagyis a költő a célszövegben hamarabb megszólal, mint a forrásszövegben. A múzsa itt inkább tartalmi információval szolgál, mint az énekmondásban, a költemény megformálásában működik közre. A **qe|**-t fordító *diva* ugyan melléknév jellegű, de szemantikailag pontos, az eredetibeli hangsúlyos helyét azonban elveszíti.

Phlhi£dew 'AcilÁoj / Pelidae ... superbi: A görög patronymikont Baebius megtartja, épp az eredeti helyén, de a tulajdonnevet már nem teszi mellé (az olvasónak a patronymikon is elég Achilleus azonosításához), helyébe egy jelzőt szúr be. Részben ez kompenzál az **oÜlomšnhn**

⁹⁵⁷ MÜLLER (1860) 481-2., SCAFFAI (1972) 92. Utóbbi szerző (120-1.) a művet a Nero-kori "hivatalos" költészet egy kevésbé jól sikerült, de komolyan gondolt darabjának tartja.

⁹⁵⁸ SCAFFAI (1972) 90-1.

⁹⁵⁹ SCAFFAI (1972) 93. n. 1.

fordításának elmaradásáért. Baebius, ahogy Cicero, kerül az *enjambement*-t, így a második sort már az új tagmondatba illeszkedő jelzővel indítja.

ζ mur...' 'Acaioj ΞIge' œqhke / *tristia quae miseris iniecit funera Grais*: A *quae*, akárcsak a ζ, a második helyen áll a sorban. Az ΞIgea jelzőjeként álló mur...a kimarad a fordításból, a helyébe a *tristia* kerül, amely valamit visszaad az elhagyott οὐλομῆσθην tartalmából – akárcsak a *Grais* jelzőjeként újonnan betoldott *miseris*. A görög törzsi nevek szabad felcserélhetőségén itt már nem kell meglepődnünk. Az *iniecit* az œqhke-hez képest konkretizáció; viszont a szóválasztás előnye, hogy meg lehet tartani mellette az eredetiben álló dativusi vonzatot. Az ΞIgea-t fordító *funera* esetében szintén konkretizációt láthatunk: a görög főnév nem feltétlenül hordoz halálos konnotációt.

pollj d' „fq...mouj yucj ... 'rèwn / *atque animas fortes heroum*: A d□ partikula fordításaként álló *atque* már-már túlfordításnak mondható; bizonyára az akrosztichon szolgálatában áll. Az *animas fortes* pontosan fordítja az „fq...mouj yucj-t (a lélektípus megválasztása is helyénvaló); a pollj kimarad (akárcsak fentebb a mur...a). A forrásszöveg következő sorában álló *heroum* előbbre kerül a szövegben, ismét az *enjambement* elkerülésére.

"Aidi pro□ayen / *tradidit Orco*: Az "Aidi és *Orco* esetében az *interpretatio Romana* jól sikerült példáját látjuk, a *tradidit* viszont némiképp változtat ezen a képen: az *Orcus* személyesebb, mint görög megfelelője, inkább „átadják” neki az áldozatokat, mint „odadobják”.

A következő két sor másfél homérosi sort fordít.

aÙtoÝj d□ / *illorum exsanguis inhumatis ossibus artus*: Az aÙtoÝj megfelelőjeként ott áll ugyan az *illorum*, de a fordító szerint további kibontásra szorul: a filozófián edzett római olvasó megütközhet azon, hogy Homérosnál az ember lényegét mintegy a teste képviseli. Sajnos nem tudjuk, mit kezdett ezzel a problémával Matius és Ninnius – Baebius mindenesetre konkretizáló jelentésfelbontással él, amire szinte a teljes 5. sort igénybe is veszi, mivel egy, a szituációt árnyaló ablativus absolutust (*inhumatis ossibus*) is beletold.

Ἰlèria teàce kÚnessin o„wnocs... te p©si / *latrantumque dedit rostris volucrumque trahendos*: A Ἰlèria megfelelőjeként a *trahendos* áll, ami jelentéstanilag érdekes megközelítés, ráadásul az eredetnél erőteljesebb is. A kutya metonimikus körülírását Baebius talán Ovidiustól vette,⁹⁶⁰ de az eljárásnak Ennius epikus nyelvében is van előzménye (pl. 169 SKUTSCH: *balantum pecudes quatit, omnes arma requirunt*). A *volucris* pontos megfelelője az o„wnŌj-nak, még használati körét („jósmadár”) tekintve is. A *rostris* a fordító betoldása, szintén az ábrázolás még plasztikusabbá tételére; a két állatfajta mellett egyformán jól megáll, így egymaga átveheti az eredeti két mellérendelt dativusának funkcióját. A *dedit* a teàce-hez képest generalizáció, de a *trahendos* ennek elvesz az éléből.

Il. Lat. 6-8:

**Confiebat⁹⁶¹ enim summi sententia regis,
protulerant ex quo discordia pectora turbas,⁹⁶²
sceptriger Atrides et bello clarus Achilles.**

⁹⁶⁰ Vö. Ov. Met. 8. 412: *vertit in inmeriti fatum latrantis*.

⁹⁶¹ A kódexek *conficiebat* olvasata helyett HIGT javítása. Vö. MÜLLER (1860) 483.

– vö. Il. 1. 5-7:

... DiŒj d' TMtele...eto boul»,
TMx oá d³/₄ t₁ príta diast»thn TMr...sante
'Atrē□dhj te ¥nax çndrîn ka^ d<oj 'AcilleÚj.

DiŒj boul» / summi sententia regis: A *sententia* jól adja vissza a **boul»**-t mint a *consilium*-nál kevésbé körvonalazott tervet. Az istennév helyett antonomasia-szerű, körülíró felbontás áll.

d' TMtele...eto / confiebat enim: A latin kötőszó explicitté teszi a görögben csak implicit magyarázó jelleget. Az igealak fordítása mind szemléletre, mind időre, mind nemre nézve pontos, csak az igekötő bevezetése új. Maga a *confieri* ige a *conficio* passivumának értékében archaizmusnak tekinthető, így a görög epikus nyelvre jellemző igealak stilisztikai ekvivalensének mondhatjuk.

A következő sor állapota miatt csak egyes részei vizsgálhatóak. Ha a *protulerant* olvasat elfogadható volna, abban a **t₁ príta** hangalaki visszacsengetését lehetne fölfedezni, amivel Andronicus óta szívesen él a fordításirodalom. A *discordia pectora* minden bizonnyal az TMr... **sante** jelentésfelbontó fordítása, amely a metonimikus *pectora* segítségével főnevesíti, állandó jellegzetességgé fokozza a görög participium által kifejezett egyszerűséget. A *dis-* igekötő a görög *diast»thn* igekötőjét adja vissza.

'Atrē□dhj te ¥nax çndrîn / sceptriger Atrides: A patronymikont a fordító is megtartja, de nála a jelző után kerül. Az **¥nax çndrîn** formula megfelelőjeként egy epikus összetétel áll, amely Ovidiusnál és több ezüstkori költőnél is előfordul (vö. Il. 1. 279: **skhptoàcoj basileÚj**): a fordító kénytelen újítani, hiszen a Naevius által bevezetett *virum praetor* beleillene ugyan a hexameterbe, de az ő korában már nevetségesen hatna – ráadásul az akrosztichont is szem előtt kell tartania.

ka^ d<oj 'AcilleÚj / et bello clarus Achilles: Talán a fordító szimpátiáját jelzi, hogy a soron belül a terjedelmi arányok megfordulnak Achilleus javára. A **d<oj** jelzőt Baebius jelentésfelbontással fordítja; erre valóban szükség van, hiszen a *clarus* egymagában túlságosan elcsépelet ahhoz, hogy a gjörög melléknév jó ekvivalense legyen.

Il. Lat. 9-12:

**Quis deus hos ira tristi contendere iussit?
Latonae et magni proles Iovis. Ille Pelasgum
infestus regi pestem in praetoria⁹⁶³ misit
implicuitque gravi Danaorum corpora morbo.**

– vö. Il. 1. 8-10:

T...j t£r sfwe qeîn œridi xunšhke m£cesqai;
Lhtoàj ka^ DiŒj ufŒj: Œ g|r basilÁi colwqe^j

⁹⁶² MÜLLER (1860) 483. olvasata: *ex quo contulerant ... pugnas* – de az akrosztichon így sem jön ki. Kódexolvasatként ō *contulerant ex quo* változatot hoz. BAEHRENS 1881-es kiadásában *ut primum tulerant ... pugnas* szerepel. SCAFFAI (1994) 67-8. eleve feladja az akrosztichon *Italicus*-ként való helyreállítását.

⁹⁶³ A kódexek *infestam* olvasata helyett BRANTSMA javítása az *infestus*. Ugyanő javasolt a *praetoria* olvasat helyett *praecordiát*, amit MÜLLER elfogad, BAEHRENS azonban elutasít, valószínűleg jogosan. Vö. MÜLLER (1860) 483.

noàson ϕn! stratŌn Őrse kak»n, Ńlškonto d□ lao... ..

t...j tĕr ... qeĭn / quis deus: A sorkezdetet pontosan leképezi a fordítás, a *deus* késleltetése azonban elmarad. A genitivus partitivusos szerkesztést a latin nem veszi át: ennek a döntésnek köszönhetően a latin sor első felében ugyanúgy csupa rövid szó állhat, mint a görögben, és nem zavar be a képbe egy *deorum* vagy akár egy óvatlanok számára félreérthető *deum*. A fordíthatatlan görög partikula kihagyás áldozata lesz.

œridi / ira tristĭ: Konkretizáció: az *œrij* fogalmának sokrétűségét az *ira* egyetlen, kevésbé magasrendű szenvedélyre korlátozza, ez azonban az adott kontextusban teljesen elfogadható. Másfelől a 7. sorban álló *discordia pectora* már előre „lefordította” az *œrij*-t, ráadásul ravasz zsákutcát állítva az olvasó elé: a *discordia* első ránézésre a *discors* neutrum pluralisa helyett akár a *discordia* főnévnek, Eris római megfelelőjének is vélhető. A *tristis* jelző ismét a fordító saját leleménye, mint korábban.

sfwe ... xunšhke mĕcesqai / hos ... contendere iussit: A visszautaló *hos* itt elég szintelen ahhoz, hogy a görög névmás ekvivalenseként szolgáljon. A *iussit* a *xunšhke* egy aspektusát ragadja ki, elvontabb szinten adja vissza – a generalizáció egy példája lehet –, nyelvtanilag pedig előnye, hogy megmarad mellette az infinitivusos vonzat. Az igekötő fordítását már a *contendere* tartalmazza, amely szintén kicsit általánosabb jelentésű a *mĕcesqai*-nál, de a kontextus ezt ugyancsak jól indokolja.

Lhtoàj ka^ DiŌj ufŌj / Latonae et magni proles Iovis: Az istenneveknél az egyetlen átalakítás a *magni* jelző betoldása, nyilván metrikai okokból. A *proles* a *ufŌj* megfelelőjeként generalizáció. Külön érdekessége, hogy a következő mondat élén álló *ille* (amely a Ő g|r-t fordítja, aszindetikusan) hímnemben utal rá vissza; ez nem pusztán *constructio ad intellectum*, hanem így válik egyértelművé, hogy nem Artemisről van szó – bár nem feltételezhetjük, hogy ez bármely római olvasó agyában felmerült volna.

basilĀi colwqe^j / Pelasgum infestus regi: A fordító itt már nem tudja elkerülni az *enjambement*-t, sőt az egyértelműsítő *Pelasgum* (vö. Enn. ann. 14 SKUTSCH: *Cum veter occubuit Priamus sub Marte Pelasgo*) betoldása miatt egy szerkezet belsejébe csúszik bele a sorhatár, nem úgy, mint a görögben. Az *infestus* generalizáció a *colwqe^j*-hez képest: a participiummal kifejezett előidejűséget mint melléknév nem tartalmazhatja, ezért csak a szöveg egészéből derül ki, hogy haragjának volt egy konkrét kiváltó oka.

noàson ϕn! stratŌn Őrse kak»n / pestem in praetoria misit implicuitque gravi Danaorum corpora morbo: Az *ϕn! stratŌn*-t Baebius kettébontja a fordítás során a vezérkarra (*in praetoria*) és a közkatonákra (*Danaorum corpora*) – nem tudjuk, volt-e ebben előzménye, de talán a le nem fordított Ńlškonto d□ lao...-ból indulhatott ki a dolog. Ugyanez a *kak»n* kivételével (ezt csak egyszer fordítja a *gravi*-val) minden jelentéselemre megismétlődik: *noàson* vö. *pestem* és *morbo*, *Őrse* vö. *misit implicuitque*. Cicerónál láthattunk ilyen eljárásra példákat.

1. 2. 2. Egyéb vizsgálódások Baebius munkamódszere körül

Il. Lat. 111-3:

**Nox erat et toto fulgebant sidera mundo
humanumque genus requies divumque tenebat,
cum pater omnipotens Somnum vocat atque ita fatur...**

vö. Il. 2. 1-2:

**”Alloi mšn ·a qeo... te ka^ çnšrej jppokorusta^
eádon pannÚcioi, D...a d' oÙk œce n»dumoj Úpnoj.**

Az *Ilias Latina*-részlet keretét egy Vergilius-imitáció adja meg (Aen. 8. 26-8: *nox erat et terras animalia fessa per omnis / alituum pecudumque genus sopor altus habebat, / cum pater...* – természetesen Aeneasról van szó!); a *sidera mund** sorzárlat jól ismert Vergiliustól, Lucretiustól és Catullustól egyaránt,⁹⁶⁴ akárcsak az *atque ita fatur*. Az első sorból egyedül a *nox*nak van megfelelője a homérosi szövegben, a **pannÚcioi** összetételben. A második sor fordítja az *Ilias*-szöveg másfél sorát; a homérosi **eádon** antonim jelentésfelbontás (*requies tenebat*) áldozatául esik, a vergiliusi *sopor habebat*-hoz való hozzáalkalmazás miatt. A **jppokorusta...** jelző kimarad, helyette Baebius – ismét Vergilius nyomán – inkább egy jelzett szót illeszt be (*genus*), amelynek a jelzőivé alakítja a **qeo... te ka^ çnšrej** latin megfelelőjét (*humanum ... divumque*) – némi *inconcinnitasszal* a melléknévi és genitivusos jelző között, amit pedig Lucretius-imitációnak tekinthetünk⁹⁶⁵ (pl. 5. 1156: *divom genus humanumque*). A homérosi **¥lloi mšn ... D...a dš** szembeállításból nem marad semmi: a „mindenki aludt, csak Zeus nem” tartalomról egy kissé trivialiszt „mindenki aludt, amikor Iuppiter...” lesz, egy Vergilius-idézet keretébe foglalva.

Ami a hosszabb részletek ismétlődését illeti, ezt a homérosi jellegzetességet Baebius ugyanúgy nem veszi át, ahogy Andronicus sem; kiküszöbölésére azonban más eszközei vannak. Míg Andronicus – amennyire megállapíthatjuk – egyszerűen összevonta az utasításnak és teljesítésének leírását, Baebius kihasználja az alkalmat az „erődemonstrációra”, és a *variatio* jegyében kétszer kétféleképpen leírja ugyanazt (pl. 117-9 és 126-7). A jelzőkkel szembeni előszeretete szintén egyedülálló a Homéros-fordítók között. Megoldásai közül csak egy érdekességet emelünk ki. Odysseus *cunctis notus* jelzője a 65. sorban két homérosi jelző visszhangjaként is felfogható: lehet akár a **polÚtropoj** megfelelője („sokfelé megfordult, tehát sokan ismerik”), akár a **polÚainoj**-é („sokat dicsérik, sok mese szól róla”). Persze az is elképzelhető, hogy Baebiusnak Vergilius egy sorzárlata (Aen. 2. 44: *sic notus Ulixes?*) járt a fejében – vagy ha az *Ilias Latina* valóban iskolai gyakorlatnak készült, akár egy rejtett, tréfás utalás is lehet az Odysseia mindenütt-jelenvalóságára az iskolai tanulmányok során.

1. 3. Attius Labeo, az antik Devecseri

⁹⁶⁴ SCAFFAI (1972) 94.

⁹⁶⁵ SCAFFAI (1972) 95. n. 1.

Attius Labeo, ha valóban létezett, az antik Homéros-fordítás egyik legérdekesebb alakja. A nevét Persius 1. szatírájának scholionjaiból ismerjük, amelyek a szatíra több részlete kapcsán is hivatkoznak rá:⁹⁶⁶

4-5: **Ne mihi Polydamas et Troiades Labeonem / praetulerint?**

*quia Labeo transtulit Iliaden et Odissian verbum ex verbo ridicule satis, quod verba potius quam sensum secutus est.*⁹⁶⁷

eius est ille versus: „crudum manduces Priamum Priamique pisinnos”.

49-51: **Nam 'belle' hoc excute totum: / quid non intus habet? Non hic est Ilias Atti / ebria veratro?**

ebria dicit ac per hoc vitii plena vel nimis insana.

Attius Labeo poeta indoctus temporum illorum qui Iliadem Homeri versibus foedissime composuit ita ut nec ipse se postea intellexisset nisi elleboro purgaretur.

Graece autem elleborum dicitur, Latine veratrum, quod datur insanientibus ut eos ad integram mentis valitudinem perducatur.

in hac igitur laude quid non invenies? certe si sane inspexeris hoc genus favoris, invenies etiam ipsum attributum Attio Labeoni, a quo Iliadem Homeri male tractatam esse iam diximus, cuius simile carmen suum negat Persius esse.

*ebriam dixit quod versus non stent aut quod propter ingenium elleborum biberit et quamquam ebrius eodem tamen nihil profecerit; et elleboro sumpto saepius perducere non possunt ad sanitatem.*⁹⁶⁸

121-3: **Aurículas asini quis non habet? Hoc ego opertum, / hoc ridere meum, tam nil, nulla tibi vendo / Iliade.**

sensus: hoc carmen meum (...), non tibi illud dem si mihi Iliada Labeonis aut Neronis tradas.

scripsit enim Nero Troicon.

BUECHELER egy Korinthosban fennmaradt felirat alapján igazolta, hogy valóban létezett egy Attius Labeo nevű ember: ... Modest[um] ... | .. Attium Labeonem ... | .. Xvir[ist]itibus iudican[dis] . . – a tisztség megjelöléséből pedig az is kiderül, hogy a senatori rendhez tartozott.⁹⁶⁹ Hogy a scholionokban említett költővel azonos-e, az nem vehető bizonyosra. Maguk a scholionok szintén hordoznak bizonyos belső ellentmondásokat: nem egyeznek meg abban, hogy a fordítás az Iliast és Odyszeiát egyaránt átfogta-e vagy csak az Iliast, amelyből az egyetlen sornyi idézet is való.

További problémák egész sorát veti föl FERRARO 1971-es cikkében. Először is Hieronymus egy megjegyzésére támaszkodva – aki láthatólag nem tudott szó szerinti Homéros-fordításról⁹⁷⁰ –

⁹⁶⁶ CLAUSEN – ZETZEL (2004) 5, 22, 44.

⁹⁶⁷ Vö. FERRARO (1971) 80-2. (a scholion-vulgata előzménye egy prágai kódexből): *Labeo poeta latinus fuit, ut Fulgentius in libro etymologiarum (l. v. mitologiarum) ait, qui carmen et opus Homeri convertit in latinum et placuit non magis auditoribus quam lectoribus.* – (és a folytatás egy berni kódexből): *de quibus scribebat, id est, Polydamanti et mulieribus Troianis: ego autem meliora compono carmina quam Labeo, quia ille carmen Atticum transtulit, ego de moribus et propria cura.* A Fulgentius-hivatkozás téves (*ibid.* 84.), viszont a megfogalmazás arra utal, hogy a scholion szerint Labeo által lefordított mű inkább csak az Ilias lehetett.

⁹⁶⁸ Vö. FERRARO (1971) 89. (lapszéli jegyzet egy oxfordi kéziratból): *Atheniensis Labeonis qui casus Iliade describit.* A szerző szerint az *Atheniensis* annak az emléket őrzi, hogy a scholiasta az *Atti* alakot az *Atticus 3* egy feltételezett költői mellékalakjából (**Attus*?) vezette le, vagyis nem volt tudomása az *Attius Labeo* név létéről. Kérdés, hogy ennek mennyi a bizonyító ereje – főleg ha hozzávesszük, hogy az összefüggés a fentebb idézett berni scholion *carmen Atticum* megjelölésével is kapcsolatban állhat.

⁹⁶⁹ BUECHELER (1884) 289.

⁹⁷⁰ Hier. Epist. 57. 5.

amellett érvel, hogy a scholionok már feltételezik Hieronymus munkásságát, vagyis talán az *Attius* és *Labeo* név összekapcsolása sem korábbi ennél.⁹⁷¹ A *Labeo* névről azt feltételezi, hogy Lucilius óta öröklődik a római szatírában, kezdve az i.e. 131-es év örült néptribunusától, C. Atinius Labeótól a jogtudós M. Antistius Labeón keresztül, akit Porphyrio kommentárja összemossa az előbbivel,⁹⁷² *Attius*ról pedig azt, hogy egy korabeli pantomimszínész neve, aki némiképp túladagolta magának a képességfokozó italt.⁹⁷³ Hogy ezek után honnan ered az egyetlen fennmaradt sor? A késői nyelvi jegyek és egy BUECHELER által idézett, Karoling-kori lapszéli jegyzet (*Accius: elatis manibus Priamus supplicabat (sic!) Achillem*) alapján talán egy késői, iskolai használatra készült interlineáris fordításból.⁹⁷⁴ Maga BUECHELER egyébként nem foglal állást egyértelműen „*Accius*” és *Attius Labeo* azonosságát illetően (*si libet, licet eundem esse credas*), csak annyit állapít meg, hogy az általa felfedezett sor *ab indocto infimi aevi poeta factum*. A két költő közti kapcsolatot tehát részint a névazonosság (a scholionok *Accius* alakot hoznak), részint a vélt vagy valós *indoctusság* teremti meg.

Nehéz azonban elképzelni, hogy a BUECHELER-féle, valóban nem nagy költői teljesítményről árulkodó verssor – amelynek ráadásul nincs is homérosi megfelelője, azaz nem eredhet ugyanabból az interlineáris fordításból, amelyből a Persius-scholionok idézte sor – ugyanattól az embertől származna, mint a mi sorunk, amely furcsán hathatott ugyan a maga korában, de nagyon is átgondolt fordítói magatartásról tanúskodik. Ráadásul, jóllehet a már-már közmondásos⁹⁷⁵ *Polydamas et Troiades* fordulat Persiusnál önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a velük egyszerre említett Labeót egyértelműen trójai kontextusba helyezzük, másfelől azonban FERRARO nem magyarázza meg kielégítően, hogy az általa említett másik két Labeót hogyan helyezhetné a római olvasóközönség Persius elébe. Ami pedig *Attius*t illeti: egy pantomimus rögtönzésen alapuló bemutatója ugyancsak kilógna a szintén egyértelműen írásos-irodalmi kontextusból (51-3: *non siqua elegidia crudi / dictarunt proceres? non quidquid denique lectis / scribitur in citreis?*). Így – jóllehet továbbra is majdnem akkora sötétségben tapogatózunk, mint Livius Andronicus életrajzát illetően – induljunk ki továbbra is abból a feltételezésből, hogy *Attius Labeo* valóban létezett, és ő írta azt a scholionok által megőrzött egyetlen sort, amelyből érdekes következtetésekre juthatunk fordítói módszerét illetően.

Schol. ad Pers. 1. 4: **crudum manduces Priamum Priamique pisinnos**
 – vö. Il. 4. 35: **çmÕn bebrèqoj Pr...amon Pri£moiÒ te paçdaj**

Sejthető, hogy a POLGÁR által „rekonstrukciónak” nevezett fordítói alapállítás⁹⁷⁶ egy ókori képviselőjével van dolgunk – ezek szerint annak ellenére, hogy sokak szerint „a klasszikus ókorban nem ismerték a szó szerinti fordítást”, igenis voltak ilyenek. A fordító végletesen ragaszkodik a forrásszöveghez – valahogy úgy, mint Aquila teszi a héber Biblia fordításakor. Pontosan megtartja a szórendet, a metrumot, az alliterációt, az egyeztetéseket, szinte még a szavak szótagszámát is. Ez annál feltűnőbb, mivel az idézett sor nem tartozik az *Ilias*

⁹⁷¹ FERRARO (1971) 83-4.

⁹⁷² FERRARO (1971) 85-9. Vö. Hor. Sat. 1. 3. 80-3.

⁹⁷³ FERRARO (1971) 90-4.

⁹⁷⁴ BUECHELER (1886) 4-5., FERRARO (1971) 95-7.

⁹⁷⁵ FERRARO (1971) 88-9. n. 3.

⁹⁷⁶ POLGÁR (2003) 30-1.

kulcsfontosságú, „őrálló” sorai közé, amelyekben bármely fordító ilyen fokú hűségre törekedett volna (mint Livius Andronicus az 1. 1 fordításában). A fordítás mind lexikailag, mind grammatikailag szinte hajszálpontos.

Szintén érdekes a stílusréteg megválasztása. Ha hihetünk a Pseudo-Probus-féle *Appendix*nek⁹⁷⁷, a *pisinnos* esetében egy vulgáris latin szóalakkal van dolgunk, amely tehát – mondhatnánk első pillantásra – nem ugyanahhoz a stílusréteghez tartozik, mint a stílusztikailag semleges **pa<da>j**. A *manduces*nél azonban már a szóválasztás is vulgáris.⁹⁷⁸ Ez sokat elárul Attius Labeo fordítói hitvallásáról. Livius Andronicusszal szemben ő nem törekszik arra, hogy korának beszélt nyelve és a Homéros-fordítás nyelve között feszültséget teremtsen – épp ellenkezőleg: amellettt hogy szorosán követi a forrásszöveget, ugyanakkor a legtermészetesebb hétköznapi nyelven igyekszik megszólaltatni a görög költőt. Talán nem túl merész feltételezés Petronius *Satyricon*ját gyanítani a stílusregiszter megválasztása mögött: ez hozhatta be az irodalmi köztudatba a vulgáris nyelvet.

1. 4. Homéros jelenléte az ezüstkori epikában

Stattius *Thebais*át és *Achilleis*ét, valamint Silius Italicus *Punicá*ját JUHNKE vizsgálta kimerítően a homérosi hatások szempontjából. Homéros öröksége azonban elsősorban a szerkezet szintjén határozza meg ezeket az eposzokat: számos jelenet felépítése állítható párhuzamba egy-egy homérosi megfelelővel, szövegszerű allúzió azonban jóval kevesebb akad. JUHNKE a korábbi kutatók által összegyűjtött utalások nagy részét megkérdőjelezi, és még amelyeket ő maga elfogad, azok között sem igen találni olyan közeli Homéros-imitációkat, amelyeket fordításként is lehetne értelmezni.⁹⁷⁹

Más a helyzet Valerius Flaccusnál. Amint GARSON és FUÀ kimutatta,⁹⁸⁰ az *Argonauticá*ban a Vergilius költészetén átszűrődő Homéros-allúziók mellett sok helyütt megtalálhatók az Iliasra és Odysseiára való közvetlen utalások is, mind a szerkezet, mind a megfogalmazás szintjén.

1. 4. 1. Statius

Talán a *Thebais* **teicoskop...a**-jelenetbe ágyazott seregszemléje (7. 243-358) az, ami itt-ott szövegében is kapcsolódik az Ilias hajókatalógusához (2. 494-759) – ez annál kézenfekvőbb, mivel a felsorolt harcok itt is görög földről érkeznek. A szövegszerű egyezések leginkább a földrajzi nevekben merülnek ki, amelyek számos esetben ugyanolyan sorbeli pozíciót töltenek be, mint Homérosnál. Az „őrálló tulajdonnevek” jelensége Catullus Kallimachos-fordításában is megfigyelhető, ahogy az is, hogy ez az eljárás egyszerre könnyíti és nehezíti a költő dolgát: minél több a versben a fix pont, annál nagyobb kihívás körészöni a többit. A homérosi allúziókat még inkább észrevehetővé teszi egy-egy jelző lefordítása, amely akár jelentésfelbontással is történhet. A tulajdonnevek sorbeli helyén kívül együttes előfordulásuk is jelentőséggel bír. Pl.

⁹⁷⁷ GL IV. p. 198: *p...nus non pisinnus*.

⁹⁷⁸ SCAFFAI (1994) 67.

⁹⁷⁹ JUHNKE (1972) 305-410.

⁹⁸⁰ FUÀ (1988) 25-6.

Stat. Theb. 4. 286:⁹⁸¹

– vö. Il. 2. 606:

Rhipeque et Stratie ventosaque donat Enispe

ʼR...phn te Strat...hn te kaˆ ˆnemÒessan 'En...sphn

Stat. Theb. 4. 226:⁹⁸²

– vö. Il. 2. 582

quos Pharis volucrumque parens Cythereia Messe

F©r...n te Sp£rthn te polutr»rwn£ te Mšsshn

Stat. Theb. 7. 331:⁹⁸³

– vö. Il. 2. 507:

agmina, quos Midea et quos uvida suggerit Arne

o† te polust£fulon ʼArnhn œcon, o† te M...deian

Az utóbbi sornál az *uvida* jelző hétköznapiótól eltérő jelentésben való bevezetése a **polust£fuloj** fordításaként különösen figyelemre méltó.

A katalóguson kívül Statius eposzából két, Homéroszhoz szövegszerűen is szorosan kötődő részletet emelhetünk ki. Az elsőben – Eteoklés ébredése Hermés álombeli látogatása után – a már Ennius óta ismert és gyakorolt allúziós technika érvényesül:

Stat. Theb. 2. 125-6:⁹⁸⁴

– vö. Il. 2. 41-2:

illi rupta quies, attollit membra toroque

erigitur plenus monstris

œgreto d' ʼ™x Úpnou, qe...h dš min œmfšcut' Ńmf»·

›zeto d' Ńrqwqe...j

A másfél sort akár teljes átalakítással készült fordításnak is értelmezhetnénk, amelyet egyetlen figyelemfelhívó szó (*erigitur* – vö. Ńrqwqe...j) kapcsol az alszöveghez. Ettől eltekintve az elemek sorrendje átrendeződik (Homérosz: 1-2-3, Statius: 1-3-2), a megfogalmazás pedig jóval erőteljesebbé válik.

A második példa ennél szorosabban követi Homéroszt:

Stat. Theb. 9. 866:⁹⁸⁵

– vö. Il. 4. 123:

cornua contingit mucrone et pectora nervo

neur¾n m□n mazù pšlasen, tÒxJ d□ s...dhron

A **pel£zw** helyébe jelentéscserével (folyamat helyett végeredmény) kerül a *contingo* ige, ráadásul a feszültséget jól közvetítő praesens historicumban. Az eltérő igevonzatok miatt a mondatrészi szerepek némiképp felcserélődnek. Az íjhúr és a nyílhegy sorrendje szintén megváltozik Statiusnál, ahogy a homéroszi sor gyűrűs szerkezete (A-B-C-B-A) is átalakul parallelizmussá, amelyet egyfelől megbont ugyan a *contingit*, másfelől azonban hangsúlyosabbá tesz a két költői többszám, a *cornua* és a *pectora* összecsengése. Érdekes kompenzációs játékot figyelhetünk meg a

⁹⁸¹ JUHNKE (1972) 334.

⁹⁸² JUHNKE (1972) 334.

⁹⁸³ JUHNKE (1972) 350.

⁹⁸⁴ JUHNKE (1972) 322.

⁹⁸⁵ JUHNKE (1972) 363.

tŌxJ ... s...dhron – *cornua ... mucrone* pár esetében: míg Homérosnál a nyílhegy fejeződik ki metonimikusan anyagnévvel (vas), addig Státiusnál az íj (szaru).

Vergiliusnál ugyanennek a sornak a megfelelője így hangzik (Aen. 11. 861-2): *et manibus iam tangeret aequis, / laeva aciem ferri, dextra nervoque papillam*. A megfogalmazás annyira eltérő, hogy Státius verzióját ettől függetlennek kell tekintenünk – hacsak a *tango* igében és a *nervus*ban nem gyanítunk kapcsolatteremtő elemet; márpedig ehhez egyik szó sem tűnik elég specifikusnak.

1. 4. 2. Valerius Flaccus

Az *Argonauticá*ban a makroszerkezettől a szöveg legalsó szintjéig éreztetik hatásukat a homérosi alszövegek. A nagyobb kiterjedésű imitációk közül érdemes kiemelni Iason és Medea első találkozását, amelynek modellje Odysseus és Nausikaa találkozása a tengerparton: Iason beszéde (Arg. 5. 378-90) helyenként szó szerint idézi Odysseusét (Od. 6. 149-85), néhol újabb részletekkel gazdagítva, néhol rövidítve. Különösen érdekes, hogy Valerius Flaccusnál az imitáció menete a lány jövődöbelijének *makarismos*ánál félbeszakad, a pálmahasonlatra nincs utalás; ezután azonban – noha nem tett semmiféle kitérőt – Iason ugyanúgy folytatja beszédét, mint Odysseus: *sed fer opem, regina* (385; vö. Od. 6. 175: $\phi\lambda\lambda\epsilon, \Upsilon\eta\sigma\sigma\alpha\iota$, $\tau\mu\lambda\sigma\alpha\iota$). Valerius Flaccus megőrzi az ellentétes kötőszót, noha saját szövegében ennek már nincs szerepe: ezzel segíti elő az utalás felismerhetőségét.⁹⁸⁶

Előfordul, hogy egy latin szót Valerius Flaccus ugyanolyan módosult jelentésben használ, mint Homéros annak görög megfelelőjét: ilyen a *fumus* előfordulása „vízpára” jelentésben (Arg. 4. 676: *per medios ruit et fumo se condidit atro*), a homérosi $\kappa\alpha\pi\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$ mintájára (Od. 12. 202: $\kappa\alpha\pi\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu} \kappa\alpha^{\wedge} \mu\tilde{\sigma}\gamma\alpha \kappa\alpha\mu\alpha \Upsilon\delta\tilde{\nu}\tilde{\nu} \kappa\alpha^{\wedge} \delta\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu} \Upsilon\kappa\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$).⁹⁸⁷ Megtalálhatók egyes homérosi jelzők felbontott változatai. A $\delta\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu} \tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$ megfelelőjeként egy lovassági lándzsa leírásában ezt olvashatjuk (Arg. 6. 234-6): *at equi porrecta per armos / et caput ingentem campis hostilibus umbram / fert abies obnixa genu*. Az $\phi\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$ $\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$ (Il. 11. 256) pedig a 6. 340-beli *nutritum missile ventis* alakjában tér vissza – amelynek értelmezéséhez az olvasó számára szükséges a homérosi alszöveg ismerete.

Arra is akad azonban példa, hogy Valerius Flaccus egy téves Homéros-értelmezési hagyományra támaszkodik. A 3. 89-90-ben (*Terrorque Pavorque, / Martis equi*) egy Serviusnál is megjelenő elképzelés tükröződik,⁹⁸⁸ amely az Il. 15. 119-20-beli acc. cum inf. (íj $\phi\lambda\lambda\epsilon\tau\tilde{\nu}$, $\kappa\alpha\lambda\tilde{\nu}$... $\tau\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$ $\kappa\lambda\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$ $\delta\epsilon\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$ $\tau\epsilon$ $\phi\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$ $\tau\epsilon$ / $\zeta\epsilon\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$ $\alpha\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$ δ' $\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$ $\delta\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$ $\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}\tilde{\nu}$) félreértésén alapul. Gyaníthatjuk azonban, hogy Valerius Flaccus nem azért választotta ezt az értelmezést, mert nem tudott görögül, inkább mert szellemesnek találta.

1. 5. Terentianus Maurus

⁹⁸⁶ FuÀ (1988) 29.

⁹⁸⁷ FuÀ (1988) 28.

⁹⁸⁸ Vö. Serv. ad Georg. 3. 91. FuÀ (1988) 49.

Terentianus Maurus az Andronicus-kardalrészleten kívül még egy érdekes példát hoz a meiuosra: egy Ilias-sort latinul. Másutt is előfordul, hogy görög szerzőtől fordít példasorokat: a 2128. sorban a bukolikus cezúra példajaként feltüntetett kétsoros Theokritos-idézetéről kijelenti, hogy saját fordítása (*ne graecum immittam versum, mutabo latinum, / „dulce tibi pinus summurmurat, en tibi, pastor, / proxima fonticulis; et tu quoque dulcia pangis”*);⁹⁸⁹ ennek alapján sejthető, hogy az Ilias-sort sem más fordításából merítette.⁹⁹⁰ Olyan példatárból dolgozhatott tehát, amely görög és latin példákat egyaránt tartalmazott.⁹⁹¹

A célszöveg jellegéből nyilvánvaló, hogy a fordítás célja elsősorban az adott metrikai jelenség bemutatása, vagyis a szöveg a metrum (adott esetben a meiuos) szolgálatában áll. Joggal számíthatunk tehát rá, hogy nem szó szerinti fordítással találkozunk, bár ennek oka most nem az *aemulatio*, hanem a didaktikus cél, amelyhez elég, ha a sor egy-két kulcsszó alapján felismerhető. Ezt figyelhetjük meg a Theokritos-idézetnél is: néhány jellegzetes hívószó (ἰdÚ / dulce, a,πòle / pastor, ἰ ποτ̂ ταῖ παγαῖσι / proxima fonticulis) és a sorok szerkezete – a dulce ismétlése által biztosított párhuzamosság, ill. keret, valamint az egységek egymásra következésének betartása, legalábbis nagy vonalakban – biztosítja az azonosíthatóságot, egyébként a fordító szabadon mozog, hogy bemutathassa, amit akar. Ezért marad el a sorból a yiqúrisma, ill. a 3. sorba való áthajlás, amely Terentianus Maurus számára már nem lényeges, és kerül be az *en tibi*.

Hasonló elvek vezérlik az Ilias-sor fordítását is.

GL VI. 383, 1930: **attoniti Troes viso serpente pavitant**
 – vö. Il. 12. 208: **Tr̂iej d' ᵀᵀrr...ghsan Ópwj ‡don a,òlon Ôfin**

Tr̂iej / Troes: Nem történik átalakítás; a névalak használata Vergilius óta hagyományos. A d□ partikula kimarad, ami érthető, hiszen a sor összefüggéséből kiszakítva áll, ráadásul metrikai okból is fel kell áldozni.

ᵀᵀrr...ghsan / attoniti ... pavitant: Jelentésfelbontás. A forrásszövegbeli „megdermedést” az *attoniti* adja vissza, akárcsak az ige aspektusát, míg az újonnan bevezetett *pavitant* (jegyezzük meg, ez adja ki a meiuost) külön is kifejezi az ennek eredményeként beállt állapotot; emellett azért is sikerült választás, mert beletartozik a görög ige fogalmi hálójába (megdermedés – hideg – reszketés).

Ópwj ‡don a,òlon Ôfin / viso serpente: A mellékmondatból a fordító egy ablativus absolutust tömörít. Lexikai átalakítás nem történik, kivéve a homérosi a,òloj jelző immár jól ismert elmaradását.

2. Regény és fordítás

2. 1. Homéros-részletek Iulius Valerius Pseudo-Kallisthenés-fordításában

⁹⁸⁹ Vö. Theokr. 1. 1-3: `AdÚ ti t̂õ yiqúrisma kâ ἰ p...tuj, a,πòle, t»na, / ἰ ποτ̂ ταῖ παγαῖσι, mel...sdetai, ἰdÝ d□ kâ tÚ / sur...sdej.

⁹⁹⁰ TOLKIEHN (1900) 120-1. Ellenvélemény: SCAFFAI (1994) 69.

⁹⁹¹ TOLKIEHN (1900) 121. és n. 2.

Iulius Valerius latin fordítása a görög Nagy Sándor-regény A hagyományágát követi. A fordítás összevetését az eredetivel megnehezíti a regény szöveghagyományozásának sokrétű volta – ráadásul a regények másolói nem a pontosságukról váltak híressé, hiszen ebben a „könnyű” műfajban az eredeti szöveg tisztelete jóval kevésbé jellemző. A latin Sándor-regény leginkább mégis a kommunikatív kategóriába tűnik besorolhatónak. Jól példázza ezt az az eljárás, ahogy a szerző az eredetiben szövegszervező elvként megjelenő etimológiákkal, szójátékokkal bánik: amikor szükséges, akár a görög nevet is idézi az átláthatóság érdekében, közérthetőbb esetekben pedig a latin jelentés kihangsúlyozásával vezeti rá olvasóját a kulcsfontosságú görög szó értelmezésére (ilyen pl. az 1. 19-ben Nikolaos neve és a *vinco* ige származékainak négyszeres ismétlődése).⁹⁹²

A pseudo-kallisthenési regényben megtalálható versbetétek között, amelyeket Iulius Valerius metrikus formában fordított latinra, három Homéros-idézet is található.

frg. 3 BÜCHNER:⁹⁹³

**Caerulea hinc cili Saturnius adnuit arce,
aurea caesaries quam cingit nutibus almīs.**⁹⁹⁴

– vö. Il. 1. 528:

Ã ka^ kuanšVsin™p' Ôfrusi neàse Kron...wn·
çmbrÒsiai d' ¥ra cactai™perrèsanto ¥naktoj
kratÕj çp' çqan£toio, mšgan d'™lšlixen "Olumpon.

Az idézetnek a kontextusból való kiszakadása vezet a mondatot kezdő **Ã** ige és a mellérendelő kötőszó kimaradásához.

kuanšVsin™p' Ôfrusi / caerulea ... cili ... arce: A színjelölő melléknév fordítása pontosnak mondható: a *caeruleus* szintén alkalmas sötét, kékesfekete árnyalatok kifejezésére. Az **Ôfruj** fordításaként álló jelentésfelbontás meglehetősen rejtélyes: a *cilium* itt valószínűleg bármilyen szemkörnyéki szőrzetet jelölhet, ezért állhat „szemöldök” értelemben – az *arx* bevezetésével azonban nehéz elszámolni. Talán az **lloj ÑfruÒessa** formula (Il. 22. 411) volt hatással ennek a szerkezetnek a kialakulására?

çmbrÒsiai ... cactai / aurea caesaries: Jelentéscsere. Iulius Valerius az istenek kozmetikumát az istenek nemesfémére cseréli. Ez azonban némiképp ellentétben áll a homérosi Zeus sötét hajszínével.

A *nutibus* (vagy SCAFFAI olvasatában *motibus*) *almīs* mindenképpen az **™perrèsanto**-ra utal, de a mondatban betöltött szerepe nehezen látható át. Egészében véve azt mondhatjuk, a fordító inkább az eredeti hangulatának visszaadására törekszik, semmint a részletekbe menő pontosságra.

frg. 6 BÜCHNER:⁹⁹⁵

multigenasque urbes hominum moresque notavi

⁹⁹² PASCHALIS (2007) 99-100.

⁹⁹³ Iul. Val. 1. 32. – vö. Ps.-Kallisth. 1. 33. 13.

⁹⁹⁴ SCAFFAI (1994) 69. ezt az olvasatot fogadja el: *caerula tunc illi Saturnius adnuit arce, / aurea caesaries quem signat motibus almīs*. A *caerula* variáns azonban értelmezhetetlen a mondaton belül, hacsak nem számolunk az ablativusi végződés megrövidülésével.

⁹⁹⁵ Iul. Val. 3. 48. – vö. Ps.-Kallisth. 127. 27 K.

– vö. Od. 1. 3:

pollîn d' çnqrèpwn †den †stea ka^ nÒmon œgnw.

A *multi-genas* esetében egy, az eredetiben nem szereplő epikus összetétel bevezetését láthatjuk, jelzőcserével egybekötve: a „sokféle származás” nem az embereket, hanem a városokat és erkölcsöket jellemzi. A *notavi* (a szám és személy változása a kontextusba való bekapcsolásnak tudható be) a Horatius egyik fordításában (Epist. 1. 2. 19-22) szereplő *inspexitet* idézi: vagyis a tudatos megfigyelés a Nagy Sándor-regény hősének is sajátja.

frg. 7 BÜCHNER:⁹⁹⁶

quique novum cernunt Hyperiona quique cadentem

– vö. Od. 1. 24:

of m□n dusomšnou `Uper...onoj, of d' çniÒntoj.

Ahogy az a neóterikusok óta sajátja sok műfordításnak, Iulius Valerius is meghagyja az „őrálló” tulajdonnevet eredeti helyén, és eköré építi fel a maga sorát, akárcsak Homéros. A *cernunt* bevezetésével, amely a sor jelentését nem befolyásolja, sikerül elkerülnie a helyhatározói értelmű genitivus absolutus hasonló szerkezettel való fordítását, ami a latinban elég furcsán hatna. A *quique* kettőzése jól visszaadja az eredeti párhuzamosító szerkesztést. A napkelte és napnyugta kifejezéseit a fordító megcseréli; a forrásszövegben megbúvó apró *inconcinnitast* a kétféle participium alak között a célszövegben nagyobb váltja fel, hiszen egy melléknév áll szemben egy participiummal.

Iulius Valerius tehát képes szöveghű fordításra, ha úgy akarja; máskor azonban, amikor a lényegre koncentrálni – és a lényeg nem formai jegyekben húzódik meg – hagyja magát elsodorni a költőiségtől.

3. Az archaizálók fordításkritikája: fordítások és eredetiek Gellius szemével

Gellius számára, aki éppolyan biztonsággal mozgott a latin, mint a görög nyelv területén, a fordítás mindennapi valóság volt. A *Noctes Atticae* több saját fordítását is tartalmazza, ugyanakkor néhány fordítástechnikai problémára is reflektál, sőt fordításokat és eredetiket ütköztet egymással. Mivel fő érdeklődési körét az archaikus latin irodalom alkotta, amelyben a fordítás még oly meghatározó szerepet játszott, erre számos esetben nyílt alkalma.

A 2. 23. fejezet, amellyel a *fabula palliata* kapcsán már foglalkoztunk, jól szemlélteti, hogyan viszonyul Gellius a görög forrásszöveghez és a latin célszöveghez. Ezt a viszonyulást minden bizonnyal részben szerzőnk mestere, Castricius határozta meg, akinek Sallustius Démosthenés-imitációját bíráló szavaiból (2. 27) hasonló alapállás csendül ki.⁹⁹⁷ A görög szöveg tekintélye áll mindenek fölött, a fordítás értékét egyedül az adja, hogy mennyiben marad ehhez hűséges.⁹⁹⁸ Az applikatív fordítás „műfaja” tehát Gellius szemében eleve bukásra van ítélve, ahogy azt Caecilius Statius példája is mutatja. Ez nem utolsósorban azért van így, mert az archaizálók köre számára elsősorban a szöveg a fontos, a maga nyelvi megformáltságában, esetleg a maga

⁹⁹⁶ Iul. Val. 3. 48. – vö. Ps.-Kallisth. 128. 3 K.

⁹⁹⁷ GAMBERALE (1969) 76.

⁹⁹⁸ GAMBERALE (1969) 62-3.

régiségtani tanulságaival – ami azonban a szövegen túlterjed (például a *Sitz im Leben* kérdése), az már nem foglalkoztatja őket.⁹⁹⁹

A 17. 20. fejezetben Gellius maga is megmutatja egy Platón-szövegen, hogyan képzei el az ideális fordítást. Minimális átalakításokkal dolgozik; az eredeti stílusjegyeit megőrzi, ahol csak lehet, sőt igyekszik az egyes szavak „holdudvarát” is átmenteni:¹⁰⁰⁰ ezt teszi, amikor az $\phi\psi\beta\eta$ -t szintén mozgásigével, az *exstitit*tel fordítja.¹⁰⁰¹

4. Összefoglalás

Láthatjuk tehát, hogy a szó szerinti fordítás igénye már a késő császárkorban is megjelent. Míg egyfelől az epikában az Ennius által megkezdett és Vergilius által továbbfejlesztett úton halad tovább a Homéros-*aemulatio* fejlődése, mellékáramlatként – vagy inkább folytatók nélkül maradt „első fecskéként” – megjelenik Attius Labeo a maga hétköznapi beszédhez közelítő, de a végletekig pontos Ilias-fordításával, amely talán kivívta volna a kérlelhetetlen fordításkritikus Gellius elismerését, ha megérte volna, hogy elé kerüljön. A szöveg tisztelete, sőt mondhatjuk, a szöveggel szembeni alázat vezet el odáig, hogy a fordítótól – eleinte csak bizonyos körök, később, a kereszténység elterjedtével az egyre szélesebb közönség – azt kezdik várni, váljon „színtelen üveggé”, ne vetélkedjen a forrásszöveg szerzőjével, hiszen úgysem lehetséges. Akár azért, mert a görög ideálok immár megközelíthetetlennek számítanak, akár azért, mert a forrásszöveg szerzője maga az Isten.

⁹⁹⁹ GAMBERALE (1969) 36-7.

¹⁰⁰⁰ DEVECSERI (1961) 616.

¹⁰⁰¹ GAMBERALE (1969) 156-60.

V. Kitekintés: fordítás és kereszténység

1. Előzmények

1. 1. A Biblia-fordítás hagyományai a Vulgata előtt

1. 1. 1. A Septuaginta

A „Septuaginta” (**Ebdom»konta**) cím eredetileg azt a görög Tóra-fordítást jelölte, amely az Aristeas-levél óta kanonizálódott hagyomány szerint i. e. 281 végén készült el II. Ptolemaios Philadelphos akaratából, aki Phaléroni Démétrios tanácsára a zsidók szent könyveit is bele akarta foglalni az éppen formálódó alexandriai könyvtárba. Erről terjesztették ki az elnevezést a későbbiekben – már a keresztény irodalomban – a héber Biblia többi könyvének görög fordítására/fordításaira, amelyek a Pentateuchossal egy kézirati hagyományba kerültek, és amelyek nagy része a görög Ben-Szira prológusa¹⁰⁰² szerint i. e. 132-re már nagyrészt elkészülhetett. A zsidó-keresztény hagyomány főáramlata szerint tehát a LXX-Pentateuchos volt az első görög Biblia-fordítás – és ennél korábbra a modern tudomány sem képes visszanyúlni.

A LXX-Pentateuchos nem mutat következetes fordítói stratégiát. Ez nem véletlen, hiszen akárhonnán eredt is az igény a görög Bibliára, a feladat minden bizonnyal váratlanul érte a fordítókat. Abból, hogy egyes fordítói megoldások bizonyos forrásnyelvi jelenségekre nem az adott könyv elejétől fogva vannak jelen a szövegben, arra lehet következtetni, hogy a fordítók szoros határidővel dolgoztak, és újraolvasásra, az eredetivel való összevetésre, önellenőrzésre nem volt lehetőségük.¹⁰⁰³ További problémákat vetett fel az is, hogy a héber szöveg alakulása a fordítás időpontjában még nem zárult le – ez a Biblia egyéb könyveinél, pl. Sámuel két könyvéinél még világosabban látható –, valamint hogy a fordítóknak nem állt rendelkezésére egy hivatalosan szentesített olvasási hagyomány, így a mássalhangzós szöveg értelmezésében sokszor saját fantáziájukra voltak utalva.¹⁰⁰⁴

A szövegsegmentálást általában a mondatnál kisebb egységekre való tagolás jellemzi: a fordító egyszerre nem lát tovább egy tagmondatnál vagy egy szerkezetnél. Szintén jellemző az eredeti szórend követése, de inkább energiatakarékossági céllal, semmint tudatosan. Ugyanígy a kényelmi szempont indokolja a konkordanciaelv („A” forrásnyelvi szót mindig „B” célnyelvi szó fordít) alkalmazását, amely itt még nem egészen következetes, csak amennyire a célnyelv szemantikai igényei megengedik.¹⁰⁰⁵

A LXX egészét tekintve a különböző könyvek fordítása időben sem egyszerre zajlott, és nem tulajdonítható egy zárt csoport munkásságának, így a kutatásnak a fordítói módszerek (és a belőlük levonható fordítói hitvallások) sokaságával kell szembenéznie. A fordítói módszerek a

¹⁰⁰² Sir. Prol. 22-27: oÙ g|r „sodunamē aút; t̃m ñ autoj `Ebraist` legōmena ka` Otan metacq̃ e, j t̃šran gl̃ssan· oÙ mōnon d□ taata, φll; ka` aútōj ð nōmoj ka` af profhteai ka` t̃; loip; t̃n bibl...wn oÙ mikr;n œcei t̃n diafor;n t̃m ñ autoj legōmena. 'En g|r tū Ńgdōj ka` triakostū œtei t̃m p̃ toà EÜergštou basilšwj ...

¹⁰⁰³ SOISALON-SOININEN (1990) 48.

¹⁰⁰⁴ BARR (1990) 23., 29-30.

¹⁰⁰⁵ BARR (1979) 308-10.

LXX-Pentateuchos fordítóinak úttörő tevékenysége után kezdenek tudatosabbá, következetesebbé válni – ezzel együtt akár egyazon könyvön, sőt egyazon mondaton belül is ellentmondásosak lehetnek, az idiomatikus fordítástól a morfémaszintű, etimologizáló fordításig. Főleg a nehezen értelmezhető forrásszövegek (pl. Jób könyve) esetében gyakori a morfémaszintű fordítás kombinálódása a teljes átalakítással: a fordító keres néhány biztos pontot, ahol lehorgonyozhatja a szöveget az eredetihez, a továbbiakban pedig saját fantáziájára hagyatkozik.¹⁰⁰⁶ A fordítóknak ugyanis továbbra is számos tényező nehezítette a dolgát: a segédeszközök szinte teljes hiánya, a forráskultúra Biblia-értelmezési hagyományai, a célkultúra felé közvetíteni kívánt önkép (ez a rabbinikus hagyomány szerint 13 esetben vezetett a szövegen végzett tudatos változtatásokhoz), a beszélt nyelv hatásai (héber szöveg arámi olvasatának tükröződése a görög fordításban).

1. 1. 2. A Septuaginta után

A célszöveg a kezdetektől fogva számos redakción ment keresztül: már az i.e. III. században megkezdődött a LXX-Pentateuchos szövegének közelítése az eredetinek tekintett, protomaszoréti héber szöveghez – természetesen azokban a körökben, amelyek nem tekintették a forrásszöveghez hasonlóan ihletettnek a LXX-t, hanem egyedül a *Hebraica veritast* fogadták el.¹⁰⁰⁷ Ennek a folyamatnak eredményeként születtek meg azok a LXX-revíziók, illetve annak helyébe lépni kívánó új fordítások, amelyeket végül Órigenés adott ki együtt a Hexaplában. Ezek egymáshoz való viszonya, ill. időrendje nem mindig tisztázható egyértelműen; a LXX alapján álló Theodotión-féle revíziót az i.sz. I. századra teszik, a végletesen szó szerinti Aquila-fordítást a II. század elejére, az idiomatikus Symmachos-féle fordítást pedig a II-III. század fordulójára. A görög fordításokkal egyidejűleg a zsinagógai liturgiában meghonosodik a szóbeli arámi targumok gyakorlata is, amelyek egy darabig a leírás tilalma alá esnek – részben a veszélyeztetett héber nyelv védelme érdekében,¹⁰⁰⁸ részben a szóbeli tanra vonatkozó általános előírásokra tekintettel (vö. a halakha leírásának tilalma a Misna előtt). Az első írásba foglalt targum az i.e. II. századból maradt ránk. Az írott targumokban alkalmazott fordítói stratégiák éppoly sokfélék, mint a görög fordításokban: a szövegű fordítás éppúgy megtalálja helyét ebben a műfajban, mint a bő lére eresztett exegetikus kifejtés.

Míg az egyiptomi zsidóság körében az általuk ihletettnek tekintett LXX került liturgikus használatba, más részről arról is tudunk, hogy az Aquila-féle, a héber eredetit lehetőleg a legapróbb részletekig leképező fordítás bizonyos helyeken szintén a liturgia részévé vált. Ennek magyarázata abban kereshető, hogy Aquila fordításán, mivel az eredeti jellegzetességeit szinte maradéktalanul átveszi, ugyanúgy alkalmazhatók a rabbinikus írásmagyarázat módszerei, mint a héber Biblián. A szöveggel szembeni eddig ismeretlen alázat az, amely ennek a fordítástípusnak a létjogosultságát adja. A forrásszöveg minden részletében isteni üzenetet közöl, amihez hozzátenni vagy elvenni belőle istenkáromlás. Ezért a célszövegnek – a lehetőségek határain belül, sőt egy kicsivel azokon túl is – reprodukálnia kell a forrásszöveg minden formai jegyét (*Leitwortstil*), rejtett összefüggését, homályosságát. Ezáltal a célszöveg feltételezi a befogadótól a forrásszöveg ismeretét – hiszen a teljes leképezés érdekében számos helyen erőszakot tesz a célnyelv

¹⁰⁰⁶ BARR (1979) 289-90.

¹⁰⁰⁷ BROCK (1979) 72.

¹⁰⁰⁸ BROCK (1979) 77.

grammatikáján, neologizmusokat vezet be stb., és mindez hajlamos a szöveg érthetőségének rovására menni –, de még inkább az értelmezői hagyomány ismeretét. Prózaian fogalmazva: kommentár nélkül nem érthető, de épp ezért teheti meg, hogy többet bíz a kommentárra, mint saját jelentésközvetítő szerepére.¹⁰⁰⁹

A nyugati kereszténység körében, miután a görög nyelvű, a LXX-ra támaszkodó evangéliumok megalapozó státuszra tettek szert, a LXX vált az „Ószövetség” elfogadott szövegévé, ami talán szintén közrejátszott a fordítás hitelvesztésében a zsidóság előtt. Ebből – és persze az Újszövetség görög szövegeiből – születtek a különféle, összefoglalóan *Vetus Latina* néven ismert latin fordítások, amelyek egy része csak más szerzők idézeteiben maradt fenn, más része azonban kézirati hagyományból is ismert. A fordítói stratégiák itt is sokfélék, de a hagyomány egy ágában a LXX kidolgozatlanabb részeihez kísértetiesen hasonló jelenségek figyelhetők meg: a forrásnyelv erősen érezteti hatását a célnyelvben, ami sokszor nyelvi hibák alakjában ölt testet – többnyire a szűk szegmentálásnak köszönhetően.

Az Aquila által felsőfokon képviselt szó szerinti fordítás alapelveit a következőképpen foglalhatjuk össze:¹⁰¹⁰

1. A forrásszöveg szegmentálása és a szegmensek sorrendje leképeződik a célszövegben.
2. Állandó mennyiségek elve: minden forrásszövegbeli morfémának legyen meg a megfelelője a célszövegben.
3. Etimologikus fordítás: az azonos tőből származó forrásnyelvi szavak visszaadása azonos tőből származó célnyelvi szavakkal. Ez az elv alapvető jelentőségű a bibliai szövegek szerveződését jellemző *Leitwortstil*nek a célszövegbe való átmentése szempontjából – viszont alkalmazása elkerülhetetlenül magával hozza azt, hogy a görög lexikai egységek kénytelenek új jelentéseket felvenni a fordításban, sőt időnként a fordító is nyelvújítói tevékenységre kényszerül. Ide tartozik a metaforák, idiómák alkotóelemeikre bontása is.
4. Konkordanciaelv: egy bizonyos forrásnyelvi szó fordítása mindig egy bizonyos célnyelvi szóval történjen, tekintet nélkül a jelentésmezők eltérő voltára.
5. A forrásszöveg nyelvtani jelenségeinek analógiás leképezése a célszövegben.

Symmachos, Órigenés kortársa, a három „új fordító” (vagy inkább redaktor) közül az utolsó azért különösen fontos számunkra, mert Hieronymus őt tekintette fordítói példaképének. Symmachos ugyanis “szép és értelmes”, vagyis lehetőség szerint hebraizmusoktól mentes görög szöveg létrehozására törekedett. Célja tehát nem az volt, hogy a héber szövegeket görög jelentéselemekkel leképezze, hanem hogy a héber szöveg jelentését formailag is elfogadható görög nyelven visszaadja. Ennek megfelelően számára nincs semmiféle jelentősége a konkordanciaelvnek, az etimologikus fordításnak és az állandó mennyiség elvének. A héber szintaxis követése helyett görögös szerkezeteket alkalmaz. Ügyesen aknázza ki a görög szóképzés nyújtotta lehetőségeket a héber eredetihez hasonlóan kompakt szöveg létrehozására, de míg Aquila nyelvújítói kreativitása az etimológiai elv érvényesítése érdekében a végsőig feszíti a nyelvi korlátokat, Symmachos többnyire a meglévővel dolgozik – akár az epikus vagy tragikus szókincsből is merít –, ha pedig mégis új szót alkot, az leginkább összetétel. Az ő példájára

¹⁰⁰⁹ BROCK (1979) 74., 79.

¹⁰¹⁰ BROCK (1979) 81-7., BARR (1979) 294.

tekintve készítette el Hieronymus a Vulgatát, helyenként a már meglévő fordítások redakciója, helyenként új fordítás formájában – mint görögre fordító elődei.

A LXX, illetve a görög Újszövetség alapján készült, *Vetus Latina* néven ismert, de sokféle területi, nyelvi és fordítói hagyományt követő, korai latin fordítások hasonlóan fésületlenül hathattak a korabeli olvasóközönségre, mint a LXX a hellenisztikus Alexandria polgáira, ha ugyan akadt köztük, aki kézbe vette. A hagyomány egyes ágaiban olyan szűk szegmentálás érvényesül, és emellett olyan erős a kötődés a görög szöveghez, hogy a fordító néha még a praepositio görög vonzatát sem cseréli ki latinra. A grécizmusok mellett azonban jelen vannak a LXX-ből megörökölt hebraizmusok is, esetleges latin dialektális vagy éppen archaikus nyelvi jelenségekkel párosulva.¹⁰¹¹ Egy idő után indokoltá vált tehát egy új, egységesített fordítás készítése, amely – az utókor szerencséjére – épp egy olyan tudatos és gyakorlott fordítóegyénségnek jutott osztályrészül, mint Hieronymus.

1. 2. A fordítás új szemlélete a kereszténység születése után

A kereszténység elterjedésével gyökeres változásnak indul a latin fordításirodalom jellege. Mint láttuk, korábban a forrásszöveget szorosán követő műfordításnak nem alakult ki hagyománya, csak néhány elszigetelt és feledésre ítélt képviselője akadt, mint a kigúnyolt Attius Labeo. Mihelyt azonban a művelt római elit egy része is megismerkedett „a fordított könyv vallásával”,¹⁰¹² ahol a szakrális szövegek nem hagynak teret az *aemulatió*nak, sőt az a túlvilági hatalmak súlyos szankcióiba ütközik, gyökeresen újra kellett gondolni a fordítás koncepcióját. Azáltal, hogy a kanonikus szövegek az irodalom – bármennyire is külön kezelendő – részévé válnak, a kanonikus szövegek fordításában alkalmazott elvek beférkőznek a műfordítás világába is. Ennek egyik oka az lehet, hogy a hitigazságok sértetlen átvételére-továbbadására a szó szerinti fordítás látszik az egyetlen célravezető megoldásnak, amely a lehető legnagyobb mértékben kiküszöböli a folyamatból a gyarló emberi tényezőt – ráadásul egy hitvitában sem mindegy, hogy egy esetleges eretnek gondolat a másnyelvű szerző vagy a „hűtlen” fordító számlájára írandó.¹⁰¹³ Így történhetett, hogy az *interpretes*, amely Cicero számára még méltatlan volt saját fordítói tevékenységének jellemzésére, a IV. század végére pozitív megjelöléssé válik – szemben a **parafrast**-j-szel, amely szinte szitokszóvá alakul.¹⁰¹⁴

A IV. századra a fordításirodalom mennyisége addig hallatlan fejlődésnek indult.¹⁰¹⁵ A mennyiség, mint oly sokszor, itt is nem egy esetben a minőség rovására ment: a nyelvileg igényes és stilisztikailag kidolgozott fordítói munkák mellett hiányos forrásnyelvi és/vagy célnyelvi kompetenciájú, vagy legalábbis rohammunkában dolgozó fordítók termékei is elárasztották a közönséget. Talán ez is belejátszott abba, hogy a kanonikus szövegeken alkalmazott szó szerinti fordítási módszer egyre inkább átterjedt az irodalmi műfajokra is, hiszen – amíg valaki nem űzi fanatikus következetességgel – végül is ez a fordítás legkényelmesebb módja. Ez különösen a IV.

¹⁰¹¹ GIANNARELLI (1994) 46.

¹⁰¹² GIANNARELLI (1994) 43.: "*religione del libro tradotto*".

¹⁰¹³ BROCK (1979) 78.

¹⁰¹⁴ SERRA ZANETTI (1961) 378.

¹⁰¹⁵ CUENDET (1933) 381-2.

századtól kezdve tett szert szinte kizárólagos uralomra, főleg amikor már – a középkor kezdetével, részben a római birodalom területén beállt etnikai változások miatt – a fordítástól ismét a tudás gyarapodását remélte a közönség. Az irodalom egyes területein (pl. a hagiográfiai irodalomban) azonban továbbra is tartotta magát az igényesebb, fordítói operációkat bátrabban alkalmazó régi módszer.¹⁰¹⁶ Sőt olyasfajta művek is készültek még, mint Cicero filozófiai írásai: több görög szerző alapján álló, újragondolt, művészileg megformált értekezések, mint Ambrosius *Hexaemeronja*.¹⁰¹⁷

2. Az utak találkozása: Hieronymus

2. 1. Fordítói hitvallása és működése: Cicero és Symmachos öröksége

Hieronymus számos munkájában nyilatkozik fordítói elveiről, illetve mond véleményt más fordítók tevékenységéről. A legfontosabb összefoglalás erről a témáról az 57. levél Pammachiushoz (*de optimo genere interpretandi*). A levelet apologetikus szándék hatja át – Hieronymusnak egy rögtönzött fordításában fölfedezett pontatlanságok miatt kell tisztára mosnia magát, és a vádak, úgy tűnik, nem is voltak egészen alaptalanok (2: *me verbum non expressisse de verbo: pro honorabili dixisse carissimum, et maligna interpretatione, quod nefas dictu sit, aidesimwtaton Pappan, noluisse transferre*) –, mégis hiteles foglalatát adja Hieronymus fordítói alapelveinek.

Hieronymus, mint minden gyakorló fordító, tisztában van azzal, hogy a nyelvi rendszerek különböző volta átalakításokat tesz szükségessé. Erre Eusebius-fordításának előszavában bővebben ki is tér. Az újdonság azonban abban áll, hogy más alapelveket tart szükségesnek a Biblia-fordításban, másokat az egyéb szövegek fordításában (Epist. 57. 5): *Ego enim non solum fateor, sed libera voce profiteor, me in interpretatione Graecorum, absque Scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est, non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu*. A Biblia esetében tehát egyfajta szószerintiséghez ragaszkodik, míg a többi műfajban Cicero példája szerint jár el, és a jelentésre koncentrálna. A levél folytatásából azonban kiderül, hogy a nyelvi megformálás sem egészen közömbös számára, még a Biblia esetében sem. Jól látható ez az Aquiláról nyilvánított véleményéből (11):

Aquila autem proseytus et contentiosus interpres, qui non solum verba, sed etymologias quoque verborum transferre conatus est, iure proicitur a nobis. ... Aut quia Hebraei non solum habent ἕρρα, sed et πρῶρα, ille kakoz»lwj, et syllabas interpretatur, et litteras dicitque sŷn tŌn oŰranŌn ka^ sŷn t³⁄₄n gĀn, quod Graeca et Latina lingua omnino non recipit; cuius rei exemplum ex nostro sermone capere possumus. Quanta enim apud Graecos bene dicuntur, quae si ad verbum transferamus, in Latino non resonant: et e regione, quae apud nos placent si vertantur iuxta ordinem, apud illos displicebunt.

Abból, hogy Aquila példáját nem tartja követendőnek még a Biblia-fordításban sem, következik, hogy egy bizonyos nyelvhelyességi és stíluszint fenntartását még az ihletett szöveg esetében is

¹⁰¹⁶ BLATT (1938) 222.

¹⁰¹⁷ GIANNARELLI (1994) 48-51.

szükségesnek véli. Nem véletlenül, hiszen annak, hogy az isteni üzenet célba érjen, feltétele, hogy nyelviileg érthető szöveg közvetítse azt – ami Aquiláról nem mindig mondható el –; ráadásul a Biblia ekkor már stilisztikailag igényes római olvasóközönségre is számíthatott, amelyet elriasztott volna egy csiszolatlan, sőt a *Latinitas* alapvető követelményeit is sértő fordítás.¹⁰¹⁸

Éppen ezekből az okokból vált szükségessé a Biblia új latin fordításának-redakciójának elkészítése, amely Hieronymus feladatául jutott. A Vulgata fordítói módszereinek teljes ismertetése nem képezheti ennek a dolgozatnak a tárgyát, így csak néhány alapelvet foglalunk össze.

A konkordanciaelv alkalmazásában Hieronymus nem következetes, és nemcsak azért, mert különbséget tesz az adott szó jelentésmezejének egyes területei között, amelyek más-más latin szóval állnak fedésben. Sokszor pusztán a *variatio* igénye játszik szerepet az ekvivalenciák szabadabb kezelésében.¹⁰¹⁹ A latinban hiányzó nyelvtani szerkezetek (pl. a görög participiumrendszernek a latinból hiányzó tagjai) visszaadására többféle lehetséges megoldást is felhasznál – összhangban mind Cicero, mind a LXX módszerével. Meg kell jegyeznünk, hogy a vulgáris latin, amelyet fordításának célnyelvéül választott, szintén gyarapítja a fordítói lehetőségek tárházát – elég arra gondolnunk, hogy a névelő fordításának kérdése, amely Cicerónak még komoly problémát jelentett, az *ille* segítségével egyre inkább áthidalhatóvá válik. A mennyiségi egyezésre azonban jobban ügyel, mint a konkordanciaelvre: míg Órigenés homíliáinak fordításában megengedhetőnek tartja a betoldás és kihagyás műveletének alkalmazását, a Vulgatában óvakodik ettől.¹⁰²⁰

Annak ellenére, hogy az evangéliumok újrafordításában, ill. átszerkesztésében a grécizmusok kiirtása volt a célja, ez nem minden esetben járt teljes sikerrel: néhány helyen a *Vetus*-fordítás örökségként megmaradtak görög igevonzatok, mondatszerkesztések. Ez a tendencia a keresztény fordításirodalom jó részét jellemzi. A vulgáris nyelv kölcsönhatásának a görög beszélt nyelvvel szintén szerepe lehet ebben.

Az eredeti szöveg tiszteletének azonban nem ez a legékezzsúlyosabb jele. Hieronymus, aki oly nagyra tartotta az irodalmi elődöket, az Újszövetség három helyén is (Act 17:28, 1Cor 15:33, Tit 1:12) ellenállt a kísértésnek, hogy a görög szövegben szereplő költői idézetet időmértékes formában fordítsa. Ez mutatja a legjobban, hogy a Szentírás esetében, ahol a szórend is misztérium, Hieronymus feltett szándéka volt, hogy „színtelen üveggé” váljon, amelynek azonban a tartalmat kell torzítás nélkül mutatnia, nem pedig a formát. A forma szerepe pusztán annyi, hogy a tartalmat elfogadhatóvá és befogadhatóvá tegye.

2. 2. Hieronymus és Homéros

Eusebios világkrónikájának elején három idézet van elszórva a szövegben. Kettő közülük Homérostól való, a harmadik Hésiodostól. Ezek fordításakor Hieronymus másik arcát mutatja, mint az Újszövetség három görög költői idézeténél, amelyeket teljesen kioldott eredeti formájukból. A Biblián kívül más szabályok érvényesek – ezért a három idézetet hexameterben fordítja.

¹⁰¹⁸ GIANNARELLI (1994) 46.

¹⁰¹⁹ CUENDET (1933) 396.

¹⁰²⁰ CUENDET (1933) 386.

PL 27. 52b:
– vö. Il. 20. 215:

quem primum genuit caelesti Iuppiter arce
D£rdanon aâ prîton tšketo nefelhgeršta ZeÚj

Dardanos nevének kimaradása az idézet kontextusba kapcsolásának tudható be, és már az eredetiben is így lehetett (vö. Euseb. Praep. ev. 10. 12. 13: ¹ ØpÕ Dard£nou tÁj Dardan...aj kt...sij, Ön 'prîton' (fhs^ñ "Omhroj 'tšketo nefelhgeršta ZeÚj'). TOLKIEHN szerint ez biztos jele annak, hogy Hieronymus nem ütötte fel a Homéros-szöveget, amikor az idézeteket fordította.¹⁰²¹

A *primum genuit* pontos ekvivalense a **prîton tšketo**-nak, bár a mediális alak latinul visszaadhatatlan. A *caelesti arce* stilsztikailag a **nefelhgeršta** jelző megfelelője, bár ami a nyelvtani funkcióját illeti, sokkal inkább helyhatározónak tarthatjuk, mint ablativus qualitatisnak. A *caelesti* bevezetése azonban kompenzál a kimaradt jelző „felhő” komponenséért.

PL 27. 53a:

cuius di natum Ganymedem, ad sidera raptum,
vina Iovis magni voluerunt fundere mensis.

– vö. Il. 20. 234:

tÕn ka^ çnhre...yanto qeo^ Di^ o„nocoeÚein

A *cuius natum* bevezetése szintén a szövegbe kapcsolást szolgálja, amire annál is inkább szükség van, mert Hieronymus itt már nem használ idézőformulát. A homérosi sor két sorra való kibővítését azonban nemcsak ez teszi szükségessé: Ganymédés neve, amely másfél verslábat elfoglal, Homérosnál az előző sorban áll, Hieronymus azonban mindenképpen bele akarja kombinálni az idézetbe; így azonban egy sorban már nem fér el a mondanivaló. A bővítés több betoldással és jelentésfelbontással jár együtt: az *ad sidera* fordítja az **çna-** igekötőt, az **o„nocoeÚein** összetételt a *vina fundere* adja vissza (bár ez kötelező átalakításnak is tekinthető), míg a *magnis*nak és a *mensis*nek nincs megfelelője a görögben. A *voluerunt* szintén értelmezhető fordítói betoldásnak, de akár az **çnhre...yanto** mediumának lexikai kifejezője is lehet; az ige lexikai tartalmát a *raptum* hordozza.

PL 27. 53a:

qui Semelem genuit, de qua pulcherrima proles
Liber condignam partu tulit edita frugem.

– vö. Il. 14. 325:

¿ d□ Dièuson Semšlh tške c£rma brotoçsin·

és Hés. Theog. 940-1:

Kadmh^j d' ¥ra of Semšlh tške fa...dimon ufÕn

micqeçs'™n filÕthti, Dièuson polughqša.

A részlet homérosi és hésiodosi azonosításához¹⁰²² egyaránt kétség férhet: Semelé születéséről egyik részletben sem esik szó, sőt a *condignam ... tulit ... frugem* megfelelője sem szerepel bennük. Abban sem lehetünk biztosak, hogy Hieronymus saját fordításáról van-e szó (a fent idézett két részlet valamelyike után szabadon vagy egyéb görög szerzőtől) vagy egy latin költőtől

¹⁰²¹ TOLKIEHN (1900) 130.

¹⁰²² TOLKIEHN (1900) 130.

való idézetről, mert a két sor semmiféle módon nincs felvezetve – talán épp innen a homérosi azonosítás, hiszen az előző két részlet tőle való volt. Mindenesetre Dionysos-Liber hímnős természetére szellemesen játszik rá a *pulcherrima proles*, amely még az *edita* egyeztetését is magához vonja, így csak maga az istennév marad a hímnemű elem az egész szerkezetben.

3. Homéros-fordítások nyomai késői szerzőknél

3. 1. Lactantius

Lactantius műveiben egyetlen Ilias-sor fordítása maradt fenn:

Div. Inst. 1. 10. 6: Sic¹⁰²³ ait, ast illos retinebat terra sepultos.
– vö. Il. 3. 243: •Wj fŁto, toÝj d' ½dh kŁtecen fus...zooj a□a.

A fordítás meglehetősen pontos. A formulaszerű *ij fŁto*-t azonos stíluszinten fordítja a már-már szintén formulaszerű, a költői nyelvre jellemző *sic ait*. A *dš* partikula fordításaként a még erőteljesebben szembeállító, archaizáló *ast* áll – ez talán az *a□a*-nak a *terrāban* vissza nem adott archaizmusáért kompenzál. A *retinebat* mind lexikai, mind grammatikai szempontból a lehető legpontosabb megfelelője a *kŁtecen*-nek. Az *½dh* kimarad, ahogy a *fus...zooj* jelzőt is eléri a homérosi jelzők szokásos sorsa. Utóbbiért való kompenzációnak tekinthető a *sepultos* betoldása, amelynek további funkciója a *retinebat terra* egyértelművé tétele.

Lactantius a görög forrásokat általában eredetiben idézi, így korántsem biztos, hogy saját fordítását látjuk itt.¹⁰²⁴ TOLKIEHN felveti többek között azt a lehetőséget, hogy a részlet talán az *Ilias Latināból*, az Ilias akkoriban közkézen forgó egyetlen latin változatából való, bár ránk maradt, némiképp sérült formája azt már nem tartalmazza.¹⁰²⁵ Éppilyen joggal merül fel azonban az a kérdés is, hogy miért nyúlt volna ezen az egy helyen egy már meglévő fordításhoz, ha egyszer szokásához híven görögül is idézhetett volna; ráadásul – szokásával ellentétben¹⁰²⁶ – semmilyen módon nem jelzi, hogy fordításból merít. Ez a megfontolás lehet az oka annak, hogy a Patrologia Latinában MIGNÉ a sort kicseréli a görög eredetire. Elképzelhető tehát, hogy egy különös szövegromlással, az eredeti idézet helyére becsúszó fordításglosszával van dolgunk. Természetesen mint ilyen szintén éppúgy származhat az *Ilias Latināból*, mint bármely más hexameteres Ilias-fordításból, vagy éppen egy szellemes másoló saját fejéből.

A bevezető szavak alapján (*subiecit orationi eius huiusmodi versum*) a kérdés nem dönthető el. Hasonlóan kérdéses egy TOLKIEHN által említett Euripidés-fordításrészlet szerzősége is¹⁰²⁷ (Div. inst. 5. 16. 11): *Nec enim falsa est illa sententia, quae apud Euripidem fertur in hunc modum: „quae hic mala putantur, haec sunt in caelo bona”*. A sor minden bizonnyal egy Ión-részlet szállóigészerűen tömörített és teljesen új kontextusba helyezett fordítása (449-51: οὐκστ' φησὶν ἰωνοὶ κακῆ / ἰσγεῖν δ...

¹⁰²³ TOLKIEHN (1900) a forrásszöveg nyomán ezt a kézirati variánszt részesíti előnyben a *haec ait*-tal szemben (121. n. 4.).

¹⁰²⁴ TOLKIEHN (1900) 122.

¹⁰²⁵ TOLKIEHN (1900) 122.

¹⁰²⁶ TOLKIEHN (1900) 122-3.

¹⁰²⁷ TOLKIEHN (1900) 123.

kaion, e,, t| tîn qeîn kal| / mimoÚmeq', øll| toÝj did£skontaj t£de.) – hogy Lactantius sajátja-e vagy sem, éppúgy kétesélyes, mint a Homéros-részlet esetében, így bizonyító ereje nem sok van.

3. 2. Chalcidius

Platón IV. századi keresztény fordítója és kommentátora, hasonlóan Hieronymushoz, a két út találkozásánál áll. Ha az ő Timaios-fordítását összevetjük Ciceróéval, azt találjuk, hogy módszereire – amelyek jóval kevesebb aggályosságot mutatnak, mint Cicero módszerei – már rányomta bélyegét a kanonikus szövegek fordításán kialakult, a forrásszöveget szorosán követő keresztény gyakorlat. Ennek, valamint a görög szóátvételek, a participiumok és a filozófiai (immár nem is annyira) neologizmusok szabadabb használatának köszönhetően fordítása sok helyütt pontosan leképezi a forrásszöveg nyelvtani szerkezetét (ez Cicerónál a legritkább esetben figyelhető meg).¹⁰²⁸ Másfelől azonban a helyenként szövegszerűen is tettenérhető kötődés nagy fordítóelődjéhez szintén megteszi a hatását: bár a kihagyás és jelentés-összevonás kevésbé tartozik jellegzetes eljárásai közé, a betoldást és a jelentésfelbontást éppoly előszeretettel használja, mint Cicero, és ennek folytán a mondat szerkezet is sokszor komoly módosulásokon megy át a forrásszöveghez képest. Ráadásul Chalcidius sem szívesen hagyja veszni a prózaritmust, és ennek az eredeti szórend megtartására irányuló törekvése is kárát láthatja. Pl.¹⁰²⁹

Chalc. Tim. 23: **Alterum intellectu perceptibile ductu et investigatione rationis, semper idem, porro alterum opinione cum irrationabili sensu opinabile proptereaque in incertum nascens et occidens neque unquam in existendi conditione constanti et rata perseverans.**

– vö. Plat. Tim. 28a 1-4: tÕ m□n d¾ no»sei met| lÕgou perilhptÕn, øe^ kat| taÙt| Õn, tÕ d' aâ dÕxV met' a„sq»sewj ølÕgou doxastÕn, gignÕmenon ka^ øpollÚmenon, Õntwj d□ oÙðspote Õn.

Megfigyelhetjük a görög -tÕj végű adiectivum verbale fordításaként megjelenő *-bilis* végű latin mellékevek immár gátlástalan használatát (*perilhptÕn* – *perceptibile*: akár morfémaszintű fordításnak is nevezhető!), a görög figura etymologica átvételét (*dÕxV doxastÕn* – *opinione opinabile*), a görög mondat szerkezetet követő participiumokat (*gignÕmenon ka^ øpollÚmenon* – *nascens et occidens*, *Õn* – *perseverans*), a létige elleipsisét, sőt a párhuzamos mondat szerkezet mellett a partikulák lefordítására tett kísérletet (*tÕ m□n d¾ ... tÕ d' aâ* – *alterum ... porro alterum*) is. A szöveg mégis messze van attól, hogy interlineáris fordításnak lehessen nevezni. A kétszeres [Dat. eszközhatározó + *met|* + Gen.] szerkezetet Chalcidius mindkét alkalommal másként fordítja. A *lÕgoj*-ra nem mer egyetlen latin megfelelőt adni, hanem erőteljes jelentésfelbontáshoz

¹⁰²⁸ BLATT (1938) 227.

¹⁰²⁹ BLATT (1938) 224.

folyamodik (*ductu et investigatione rationis*). A létige elleipsisének az az ára, hogy a mondatot a *proptereaque in incertum* beszúrásával kell áttekinthetővé tennie, aminek semmiféle megfelelője nincs a görögben. Az **Ōn** fordítására pedig még Chalcidius latinjának sincs egyértelmű megoldása: egyszer kihagyás áldozata lesz (*semper idem*), a mondat végén azonban – ahol kihagyhatatlan, ráadásul még adverbiumként is előkerül (**Ōntwj d□ ... Ōn**) – csak az eredeti szerkezetet alaposan megterhelő, betoldásokkal teli körülírással tudja visszaadni a fordító (*in existendi conditione constanti et rata perseverans*).

Nem csatlakozhatunk tehát BLATT véleményéhez, mely szerint Chalcidius szövege „*presque mot à mot le grec*”¹⁰³⁰ – sokkal inkább beszélhetünk a cicerói módszernek a fordítás új, keresztény alapelvei és a latin nyelv új lehetőségei nyomán történő újragondolásáról, ami azonban korántsem vezetett minden ponton annak feladásához.

Chalcidius az általa helyenként latinul idézett görög költői művekből soha nem készített teljes fordítást, hanem – akárcsak számos filozófus elődje, köztük maga Cicero – a görög forrásaiban elő-előkerülő költői idézeteket fordította bele művébe alkalmyszerűen.¹⁰³¹ A Timaios-kommentárban hat ilyen Homéros-idézetet találunk, ebből öt az Iliasból, egy az Odysseiából való.

frg. 4 BÜCHNER:¹⁰³² **dexter ad eoum volitans solemque diemque**
– vö. Il. 12. 239: **e†t' ™p^ dex... †wsi prŌj ʔi t' °šliŌn te**

Az idézet ki van szakítva a kontextusból, ezzel magyarázható, hogy elmarad mind a párhuzamosító **e†te**, mind a coniunctivus fordítása, és utóbbi helyébe egy participium alak kerül. Lexikai szempontból a *volitans* az **†wsi**-hoz képest konkretizáció. Az *Eous* itt valószínűleg főnév, mert a *sol* jelzőjeként nem fordul elő. Az *ad eoum* már-már puszta átírásnak látszik – mivel azonban a latinban ez az átvétel konkrétan a hajnalsillagot jelenti (vs. *Hesperus*), valójában jelentéscseréről van szó. A kettős **te** pontos fordítása a kettős *-que*, amely azonban nem ugyanazokat az elemeket rendeli egymáshoz, mint a görögben, hanem a *solemet* és a *diemet*, amelyek az **°šlion** jelentésfelbontása révén kerültek egymás mellé.

frg. 6 BÜCHNER:¹⁰³³ **Iste quidem clarus, sed tristia fata minatur**
– vö. Il. 22. 30: **lamprŌtatoj m□n Ó g' ™st..., kakŌn dš te sÁma tštuktai**

A **lamprŌtatoj** felsőfoka elvész a fordítás során, helyébe a színtelenebb, kevésbé képszerű *clarus* kerül. A **m□n**-t és a **ge**-t együttesen fordítja a *quidem*, a velük szembenálló **dš**-t pedig a *sed*. Az **™st...** kimarad, az egy az egyben lefordíthatatlan **tštuktai** helyére pedig egy cselekvő

¹⁰³⁰ BLATT (1938) 227.

¹⁰³¹ TOLKIEHN (1900) 124-5., SCAFFAI (1994) 69.

¹⁰³² Chalc. comm. 93.

¹⁰³³ Chalc. comm. 125.

jelentésű ige (*minatur*) kerül, amely a *fatával* együtt a **sÁma** felbontásának tekinthető. A *tristia* jelentésszűkítés a **kakŌn**-hoz képest.

frg. 7 BÜCHNER:¹⁰³⁴

**Pectore pulsato mentem castigat acerbe:
quin toleras, mea mens? etenim graviora tulisti.**

– vö. Od. 20. 17-8:

**stÁqoj d□ pl»xaj krad...hn °n...pape mÚqJ·
tštlaqi d», krad...h· ka^ kÚnteron ¥llo pot' œtlhj.**

Figyelemre méltó, hogy a fordító szinte pontosan követi az eredeti szórendet – bár az eddigi részletekben sem láttunk túl nagy szabadosságokat. A *pectore pulsato* ablativus absolutusa kötelező átalakításnak tekinthető, mert az activ aoristos participium által kifejezett időviszony csak így adható vissza. A *pulso 1* gyakorító ige azonban átértelmezi az egyszeriséget kifejező görög **pl»xaj** alakot. A *pectus* és a **stÁqoj** megfeleltetése pontos. A *mens* kevésbé konkrét és megfogható, mint a **krad...h**, de a latin gondolkodás számára szerencsésebb fordítás, mint a *cor*. Az **°n...pape** (az TM**n...ptw**-val azonos tőből származó rendhagyó aoristos alak) megfelelőjeként a *castigat* lexikailag jó választás, a fordítást élénkíti a praesens historicum bevezetése. Az *acerbé*nek nincs megfelelője az eredetiben: betoldásnak nevezhető a pleonasztikusnak tekintett és kihagyott **mÚqJ** helyett.

A felszólítást a latinban költői kérdés váltja fel, így az indulatos **d»** helyére egy méltatlankodó *quin* kerül. Az érzelmi töltetet így sikerül visszaadni. A megszólítást, ahogy a görögben éppen a birtokos névmás hiánya, úgy a latinban annak bevezetése teszi patetikusabbá. A **tlÁnai** ige fordításaként a *ferre* – főleg a göröggel egybecsengő perfectum alakok – és a *tolerare* már szinte hagyományos (vö. Cicero: *Ferte viri, et duros animo tolerate labores...*); így itt is jól követi a célszövegbeli *tolas-tulisti* a forrásszöveg töisméltését, bár a kérdőszó bevezetése miatt nem sikerül olyan szépen keretbe foglalni a sort, mint a görögben. Az **¥llo** és a **potš** kimarad mint pleonazmus. A **kÚnteron** fordításaként a *graviora* stilisztikailag kevésbé erőteljes, a forrásszövegbeli kifejezésnél jóval hétköznapiabb választás, ráadásul a többszám bevezetése is módosítja a jelentést.

frg. 2 BÜCHNER:¹⁰³⁵

Tertia luce petes Phthiae praefertilis arva.

– vö. Il. 9. 363 in Plat. Crit. 44b 3:

½mat... ken tritštJ Fq...hn TMr...bwlon †koio.

Ahogy Cicerónál, úgy itt is a Platón szövegéhez igazított homérosi sor kerül elő; ez indokolja a futurum bevezetését a feltételeltséget kifejező optativus helyett, amelyen pedig Platón nem változtat. A szórendet itt nem őrzi mindenáron a fordító. A *luce* jó választás az **½mati** fordításaként, hiszen „nap” jelentésben hasonló stílusréteget képvisel, mint az epikus nyelvre jellemző **Ámar**. A sorszámnév fordítása pontos, az időhatározó kifejezésére hasonló megoldást

¹⁰³⁴ Chalc. comm. 183.

¹⁰³⁵ Chalc. comm. 244.

választ a fordító, mint a forrásszöveg, akár egy kis metrikai megalkuvás árán is, amelyet a késői latin prozódiai sajátosságai már lehetővé tesznek¹⁰³⁶ (emlékezzünk, Cicero még átszerkesztette emiatt a mondatot:¹⁰³⁷ *tertia te Phthiae tempestas laeta locabit*). A *Phthiae arva* jelentésfelbontásnak tekinthető a puszta tulajdonnév helyett, amelybe belejátszik az TMr...bwloj melléknév által felidézett fogalmi háló is. Utóbbi morfémaszinten is pontosan fordítja a *praefertilis*, amely – ha minden igaz – *hapax legomenon*. A *petes* jelentéscserének mondható: jóval aktívabb jelentésű, mint a **†koio**. Bevezetését talán az indokolja, hogy így megőrizhetővé válik a görög accusativus loci, jóllehet a latin mondatban már szigorúan véve tárgyszerepben áll.

frg. 1 BÜCHNER:¹⁰³⁸

– vö. Il. 3. 217:

Stabat acerba tuens defixo lumine terrae.

st£sken, Øpa^ d□ †deske kat| cqonÕj Ômmata p»xaj

st£sken / stabat: Szótári ekvivalencia: az igetövek etimológiailag is megegyeznek, az imperfektív **-sk-** képzőt pedig az igeidő adja vissza a latinban.

Øpa^ d□ †deske / acerba tuens: A görög mellérendelést a latinban participiumos szerkezet váltja fel, de az imperfectum jelleg megőrződik. Lexikailag a kifejezés fordítása idiomatikus: Chalcidius helyesen ismeri fel a **ØpÒdra** „dèn szinonímáját, és egy, a költői nyelvben már régóta bevett, adverbialis plur. acc.-szal fordítja. Így elkerüli a „görbén fölfele nézés” ellentétét a tekintet földre szegezésével, amihez a szó szerinti fordítás vezetett volna. A kifejezés metrikai lejtése ráadásul megfelel a **ØpÒdra** „dèn-nak; azonos sorbeli helyzetben fordul elő Lucretiusnál és Vergiliusnál is.¹⁰³⁹

kat| cqonÕj Ômmata p»xaj / defixo lumine terrae: A görög participium coniunctum fordításánál Chalcidius a legkézenfekvőbb lehetőséghez folyamodik: az ablativus absolutushoz. A *lumen* v. *lumina defigere* kifejezés Vergiliusnál is többször előfordul.¹⁰⁴⁰ A *de-* igeikötő a **kat£** praepositio pontos megfelelője. Kérdés azonban, hogy Chalcidius a **kat£**-t valóban praepositionának tekintette-e vagy inkább a **p»gnumi** *tmésisszel* leválasztott igeikötőjének. Az utóbbi tűnik valószínűbbnek: a *terrae* ugyanis locativusnak túl merész lenne, így inkább a görög **cqonÕj** tükörfordítására lehet gyanakodni.

frg. 5 BÜCHNER:¹⁰⁴¹

– vö. Il. 12. 466:

furor ignea lumina volvit

pur^ d' Ôsse ded»ei.

A sortöredék fordítása némi szabadságot mutat. Az *ignea lumina* lexikailag a **pur...** és az **Ôsse** megfelelője, a *furort* azonban Chalcidius vezet be a kontextus alapján (Hektór betörése a

¹⁰³⁶ SCAFFAI (1994) 69.

¹⁰³⁷ CHINNICI (2000) 52.

¹⁰³⁸ Chalc. comm. 266.

¹⁰³⁹ Lucr. 5. 32, Verg. Aen. 9. 794.

¹⁰⁴⁰ Verg. Aen. 1. 226: *constitit et Libyae defixit lumina regnis*, 6. 156-7: *Aeneas maesto defixus lumina voltu / ingreditur*.

¹⁰⁴¹ Chalc. comm. 266.

görög táborba). A **ded»ei**-nek nincs pontos megfelelője a fordításban. A *volvit* választása ennek ellenére sikerült költői döntésnek mondható, hiszen Vergilius óta egyrészt a „vérben forgó szemek” képét idézi (vö. Aen. 4. 643: *sanguineam volvens aciem*), másrészt azonban a tűzzel is kapcsolatban áll (vö. Aen. 2. 706: *propiusque aestus incendia volvunt*, 758-9: *ignis edax summa ad fastigia vento / volvitur*).

Dubium

frg. 3 BÜCHNER:¹⁰⁴²

maeroreque lumina linquunt

– vö. Il. 11. 249-50:

... kraterÒn ·£ ~ pšnqoj

ÑfqalmoÝj ™k£luye kasign»toio pesÒtoij.

BÜCHNER ezt a megjegyzést fűzi a részlethez kiadásában: *Calc. locum Hom. false, sed non omnino absurde interpretatus est*. TOLKIEHN¹⁰⁴³ véleménye szerint pszeudo-idézetről van szó, amelynek eredetije nem azonosítható Homéros művein belül: *ut fert poeta de eo qui ingi fletu oculos amiserat: „maeroreque lumina linquunt”*. Úgy véli, Chalcidius vagy forrása a *poeta* megjelöléssel tévesen Homérosra gondolhat – jóllehet a szerző másutt Vergiliust is hasonló megnevezéssel idézi. Meglehet azonban, hogy a *poeta* megjelölést itt Chalcidius nem *par excellence* használja, hanem egy latin költőtől idéz ráadásul félreértve. A kifejezés ugyanis előfordul a korábbi költői nyelvben – pl. Lucr. 3. 542: *lumina qui linquunt moribundi particulatim*, 5. 989: *dulcia linquebant lamentis lumina vitae* –, de a *lumina* nem alany-, hanem tárgyszerepben áll, és nem a látásra, hanem a felvilág fényére utal. A Chalcidius által idézett félsor jelentése tehát inkább „gyászban halnak meg”, semmint „bánatukban elveszítik a látásukat” vagy „bánatában kialszik a látása”.

Chalcidius versfordításain ugyanaz a kettősség látszik, amit Hieronymus több ízben megfogalmaz: a klasszikus múlt és az új keresztény szöveg szemlélet egymás mellett élése. A szöveghez való újfajta, a fordító személyét háttérbe szorító hozzáállás a mai ember fordításképehez közelebb álló módszerekhez vezet, ugyanakkor a forma tisztelete a nagy elődök hatását tükrözi.

¹⁰⁴² Chalc. comm. 266.

¹⁰⁴³ TOLKIEHN (1900) 125-6.

VI. Összegzés

Az a szemlélet, mely szerint az antik világban a kereszténység megjelenése előtt nem létezett a mai értelemben vett fordítás, durván leegyszerűsíti a valóságot. Az antik világban ugyanolyan sokféle fordítói alapállás létezett, mint napjainkban. Amikor ezeket vizsgáljuk, mintegy azzal szembesülünk, hogy a fordítói stratégiák között nincs, ami magától értetődő – és nincs, ami új. Livius Andronicus felismerte, hogy fordítani nemcsak szöveget lehet, de versformát és költői-műfaji nyelvet is. Ennius és a neóterikusok kiharcolták a lehetőséget, hogy ne kelljen a versformát lefordítani, azáltal, hogy meghódították azt a latin nyelv számára. Naevius megkezdte a homérosi összetételek latin utánképzését, Matius szabad használatba vette a formulákat. Az epikusok, Enniustól Vergiliuson át az ezüstkoriakig, sokszoros fénytörésbe állították a homérosi szöveget, saját és elődeik szövegeinek tükrét tartva elé. Cicero, a görög filozófusok nyomán járva, a bölcséleti mondanivaló szolgálatába állította azt a szöveget, amelyen maga is nevelkedett, de szónok voltát akkor sem rejthette véka alá, amikor verselésbe fogott – és nem állt szándékában háttérbe húzódni az eredeti szerző mögött. Baebius Italicus az aranykori költőkön edzett tollát próbálgatta a homérosi témán; Attius Labeo saját korát meghaladó kísérletbe fogott, de a teljes feledés lett az osztályrésze. És ezek csak azok a nevek, amelyeket ismerünk. A római műfordítás, vagy akár csak a római Homéros-fordítás történetét megírni lehetetlen. Egy azonban bizonyos: az *aemulatio* nemcsak az önálló költészetben, de a fordításirodalmon is végigvonul – legalábbis abban a tekintetben, hogy mindenki tanul elődeitől, és jobbra akar válni.

BIBLIOGRÁFIA

- ADAMIK T. (1993): *Római irodalom az archaikus korban*. Pécs.
- ALBRECHT, M. VON (1969): „Ein Pferdegleichnis bei Ennius”. *Hermes* 97. 333-45.
- ALBRECHT, M. VON (2003): *A római irodalom története I*. Ford. TAR I. Budapest. – Er. megj.: *Geschichte der römischen Literatur*. München, 1997²
- ALFONSI, L. (1945): *Poetae novi. Storia di un movimento poetico*. Como.
- ARENS, J. C. (1950): „-fer and -ger, Their Extraordinary Preponderance among Compounds in Roman Poetry”. *Mnemosyne* IV. ser. 3. 241-67.
- ATZERT, C. (1908): *De Cicerone interprete Graecorum*. Diss. Göttingen.
- BAIN, D. (1979): „PLAVTVS VORTIT BARBARE. Plautus' *Bacchides* 526-61 and Menander, *Dis exapaton* 102-12”. – in D. WEST – T. WOODMAN (edd.): *Creative Imitation and Latin Literature*. Cambridge. 17-34.
- BALDO, G. (1986): „Il codice epico nelle Metamorfosi di Ovidio”. *MD* 16. 109-31.
- BARIGAZZI, A. (1950): „Note a Livio Andronico, Lucrezio, Cicerone”. *Acme* 3. 425-33.
- BARR, J. (1979): „The Typology of Literalism in Ancient Biblical Translations”. *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen* 11 (1979) 275-325.
- BARR, J. (1990): „'Guessing' in the Septuagint”. – in D. FRAENKEL – U. QUAST – J. M. WEVERS (edd.): *Studien zur Septuaginta: Robert Hanhart zu Ehren: aus Anlass seines 65. Geburtstages*. Göttingen. 19-34.
- BARTALUCCI, A. (1968): „La sperimentazione enniana dell'esametro e la tecnica del saturnio”. *SCO* 17. 99-122.
- BARWICK, K. (1933): „Das Kultlied des Livius Andronicus”. *Philologus* 88. 203-21.
- BEARE, W. (1964³): *The Roman Stage. A Short History of Latin Drama in the Time of the Republic*. London. Er. megj. 1950.
- BICKEL, E. (1955): „Die Echtheit von Cic., *De opt. gen. or.*” *RhM* N. F. 98. 288.
- BLATT, F. (1938): „Remarques sur l'histoire des traductions latines”. *CM* 1. 217-42.
- BOYANCÉ, P. (1956): „La connaissance du grec à Rome”. *RÉL* 34. 111-31.
- BOYCE, A. A. (1937): „The Expiatory Rites of 207 B.C.” *TAPhA* 68, 157-71.
- BOYLE, A. J. (1993): 'Introduction: The Roman Song'. – in Id. (ed.): *Roman Epic*. London–New York. 1-18.
- BRINK, C. O. (1982): *Horace on Poetry. III*. Cambridge.
- BROCCIA, G. (1974): *Ricerche su Livio Andronico epico*. Padova.
- BROCCIA, G. (1975): „Postille a Livio Andronico epico, *Od.*, fr. 18 e 19 Mor.” *Annali della facoltà di lettere e filosofia, Università di Macerata* 8. 355-64.
- BROCK, S. (1979): „Aspects of Translation Technique in Antiquity”. *GRBS* 20. 69-87.
- BUECHELER, F. (1884): „Coniectanea IX.” *RhM* 39. 287-9.
- BUECHELER, F. (1886): „Coniectanea VI.” *RhM* 41. 4-5.
- BÜCHNER, K. (1979): „Livius Andronicus und die erste künstlerische Übersetzung der europäischen Kultur”. *SO* 54. 37-70.
- BÜCHNER, K. (1982), ed.: *Fragmenta poetarum Latinorum epicorum et lyricorum praeter Ennium et Lucilium*. Leipzig.
- CARRATELLO, U. (1979): *Livio Andronico*. Roma.

- CAZZANIGA, I. (1966): „Sul frammento di Livio Andronico nr. 30 Mor. (= 21 Mar.)”. *RFIC* III. ser. 94. 413-4.
- CHINNICI, V. (2000): Cicerone interprete di Omero. Un capitolo di storia della traduzione artistica. Napoli.
- CICHORIUS, C. (1922): „Das älteste carmen saeculare”. – in ID.: *Römische Studien. Historisches Epigraphisches Literargeschichtliches aus vier Jahrhunderten Roms*. Leipzig–Berlin. 1-7.
- CLAUSEN, W. V. (1984): „Cicero and the New Poetry”. – in S. MARIOTTI (ed.): *Ciceroniana V. Atti del V Colloquium Tullianum, Roma–Arpino, 2-4 ottobre 1982*. Roma. 91-100.
- CLAUSEN, W. V. – ZETZEL, J. E. G. (2004), edd.: *Commentum Cornuti in Persium*. Leipzig.
- CUENDET, G. (1933): „Cicéron et Saint Jérôme traducteurs”. *RÉL* 11. 380-400.
- D'ANNA, G. (1984): „Il problema delle origini della poesia latina nel *Brutus* di Cicerone”. – in S. MARIOTTI (ed.): *Ciceroniana V. Atti del V Colloquium Tullianum, Roma–Arpino, 2-4 ottobre 1982*. Roma. 81-90.
- DEVECSERI G. (1961): „Levél Horatiushoz avagy a fordítás művészete (Utószó)”. – in *Horatius összes versei*. Budapest. 603-23.
- DE WAARD, J. – NIDA, E. A. (2002): Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban. Ford. PECSUK O. Budapest. – Er. megj.: From One Language to Another. Functional Equivalence in Bible Translating. s. l. 1986.
- DÉR K. (1989): „Terence and Luscius Lanuvinus”. *AHUNG* 32. 283-97.
- DIHLE, A. (1955): „Ein Spurium unter den rhetorischen Werken Ciceros”. *Hermes* 83. 303-14.
- FARRELL, J. (2004): „Roman Homer”. – in R. FOWLER (ed.): *The Cambridge Companion to Homer*. Cambridge. 254-71.
- FARRELL, J. (2005): „The Origins and Essence of Roman Epic”. – in J. M. FOLEY (ed.): *A Companion to Ancient Epic*. Malden–Oxford–Victoria. 417-28.
- FERRARO, V. (1971): „Accio Labeone: una creatura degli scoliasti di Persio”. *SIFC* 43. 79-100.
- FISHER, E. (1982): „Greek translations of Latin literature in the fourth century A.D.” *YCIS* 27. 173-215.
- FLORES, E. (1998): *La Camena, l'epos e la storia. Studi sulla cultura latina arcaica*. Napoli.
- FRÄNKEL, H. (1932): „Griechische Bildung in altrömischen Epen”. *Hermes* 67. 303-11.
- FRAENKEL, E. (1929): „Kallimachos und Catull. Zu dem neuesten Funde”. *Gnomon* 5. 265-8.
- FRAENKEL, E. (1931): „Livius Andronicus”. *RE Suppl.* V. 598-607. Stuttgart.
- FRAENKEL, E. (1960): *Elementi plautini in Plauto*. Firenze.
- FUÀ, O. (1988): „La presenza di Omero in Valerio Flacco”. *Atti della Accademia delle Scienze di Torino II*. 122. 23-53.
- GAISER, K. (1970): „Die Plautinischen 'Bacchides' und Menanders 'Dis exapaton'”. *Philologus* 114. 51-87.
- GAISER, K. (1972): „Zur Eigenart der römischen Komödie: Plautus und Terenz gegenüber ihren griechischen Vorbildern”. *ANRW* 1. 2. Berlin. 1027-1113.
- GAMBERALE, L. (1969): *La traduzione in Gellio*. Roma.
- GAMBERALE, L. (1978): „Il Clangor del passero (Cic. poet. fr. 59 Traglia)”. *Rivista di Cultura Classica e Medievale, Miscellanea di studi in memoria di Marino Barchiesi III*. 911-24.

- GIANNARELLI, E. (1994): „La traduzione nella tarda antichità cristiana: linee di un problema”. – in R. DEGL'INNOCENTI PIERINI – S. ORLANDO – M.-P. PIERI (edd.): *La traduzione fra antico e moderno. Teoria e prassi. Atti del Convegno, Firenze, 6-7 dicembre 1991*. Firenze. 41-57.
- GOLDBERG, S. M. (1993): „Saturnian Epic: Livius and Naevius”. – in A. J. BOYLE (ed.): *Roman Epic*. London–New York. 19-36.
- GOLDBERG, S. M. (2005): „Early Republican Epic”. – in J. M. FOLEY (ed.): *A Companion to Ancient Epic*. Malden–Oxford–Victoria. 429-39.
- GRANAROLO, J. (1973): „L'époque néotérique ou la poésie romaine d'avant-garde au dernier siècle de la République (Catulle excepté)”. *ANRW* I. 3. 278-360.
- GRUEN, E. S. (1990): *Studies in Greek Culture and Roman Policy*. Leiden–New York–København–Köln.
- HANDLEY, E. W. (1968): *Menander and Plautus: a Study in Comparison*. London.
- HELL Gy. (2004): „A fordításról – Cicero nyomán”. *Modern Filológiai Közlemények* 12. 28-36.
- HERESCU, N. I. (1957): „Catulle traducteur du Grec et les Parfums de Bérénice (Catulle 66, 77-78)”. *Eranos* 55. 153-70.
- HEWSON, L. – MARTIN, J. (1991): *Redefining Translation: the Variational Approach*. London.
- HYVÄRINEN, K. (1977): *Die Übersetzung von Aquila*. OT Series 10., Uppsala.
- IMMISCH, O. (1933): *Catulls Sappho*. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, 1933/34, 2. Heidelberg.
- ITZKOWITZ, J. B. (1983): „On the Last Stanza of Catullus 51”. *Latomus* 42. 129-34.
- JOCELYN, H. D. (1971): „Ennius as a Dramatic Poet”. – in O. SKUTSCH et al.: *Fondation Hardt. Entretiens XVII: Ennius*. Vandoeuvres-Genève. 39-95.
- JOCELYN, H. D. (1973): „Greek poetry in Cicero's prose writing”. *YCLS* 23. 61-111.
- KEARNS, J. M. (1990): „Semnòthj and Dialect Gloss in the 'Odussia' of Livius Andronicus”. *AJPh* 111. 40-52.
- JUHNKE, H. (1972): *Homerisches in römischer Epik flavischer Zeit. Untersuchungen zu Szenennachbildungen und Strukturentsprechungen in Statius' Thebais und Achilleis und in Silius' Punica*. München.
- KLAUDY K. (1997³): *A fordítás elmélete és gyakorlata (The Theory and Practice of Translation)*. Budapest.
- KLOTZ, A. (1953), ed.: *Scaenorum Romanorum fragmenta I. Tragicorum fragmenta*. München.
- KNAUER, G. N. (1964): *Die Aeneis und Homer. Studien zur poetischen Technik Vergils mit Listen der Homerzitate in der Aeneis*. Göttingen.
- KNOCHE, U. (1928): [Fragmenta Poetarum Latinorum epicorum et lyricorum praeter Ennium et Lucilium. Ed. W. MOREL. Leipzig, 1927.] *Gnomon* 4. 687-97.
- KRANZ, W. (1930): „Catulls Sapphoübertragung”. *Hermes* 65. 236-7.
- KUNZ, F. (1890): „Die älteste römische Epik in ihrem Verhältnisse zu Homer”. *Siebenter Jahresbericht des k. k. Staats-Gymnasiums in Unter-Meidling bei Wien* 3-26.
- LEJAY, P. (1919): „La mort de Livius Andronicus”. *Revue de Philologie* 43. 275-6.
- LEO, F. (1889): „Varro und die Satire”. *Hermes* 24. 67-84.
- LEO, F. (1905): *Der saturnische Vers*. Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse. N. F. 8. 5. Berlin.
- LEO, F. (1913): *Geschichte der römischen Literatur I*. Berlin.
- LEO, F. (1914): „Die römische Poesie in der sullanischen Zeit”. *Hermes* 49. 161-95.
- LENCHANTIN DE GUBERNATIS, M. (1937): *Livi Andronici fragmenta*. Torino.

- LEUTHOLD, W. (1942): *Die Übersetzung der Phänomene durch Cicero und Germanicus*. Diss. Zürich.
- LISCU, M. O. (1937): *L'expression des idées philosophiques chez Cicéron*. Paris.
- MALCOVATI, E. (1943): *Cicerone e la poesia*. Pavia.
- MARIOTTI, S. (1955): *Il Bellum Poenicum e l'arte di Nevio*. Roma.
- MARIOTTI, S. (1986²): *Livio Andronico e la traduzione artistica: saggio critico ed edizione dei frammenti dell'Odyssea*. Urbino. Er. megj. 1952.
- MATTINGLY, H. B. (1957): „The Date of Livius Andronicus”. *CQ* 51. 159-63.
- MOUNIN, G. (1955): *Les belles infidèles*. Paris.
- MÜLLER, L. (1860): „Homerus Latinus”. *Philologus* 15. 475-507.
- O'HIGGINS, D. (1990): „Sappho's Splintered Tongue: Silence in Sappho 31 and Catullus 51”. *AJPh* 111. 156-67.
- PASCHALIS, M. (2007): “The Greek and the Latin *Alexander Romance*: Comparative Readings” – in: PASCHALIS, M. – FRANGOULIDIS, S. – HARRISON, S. – ZIMMERMAN, M. (edd.): *The Greek and the Roman Novel. Parallel Readings*. Groningen. 70-102.
- PASQUALI, G. (1981²): *Preistoria della poesia romana*. S. TAMPANARO bevezetőjével. Firenze. Er. megj. 1936.
- PFEIFFER, R. (1932): „BERENIKHS PLOKAMOS”. *Philologus* 87. (N. F. 41.) 179-228.
- PIGHI, G. B. (1977): „Su alcuni frammenti della *Odissia Vetus*”. *Euphrosyne* 8. 149-160.
- POLGÁR A. (2003): *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*. Pozsony.
- PONCELET, R. (1957): *Cicéron traducteur de Platon. L'expression de la pensée complexe en latin classique*. Paris.
- POSSANZA, M. (1990): „Notes on Germanicus Caesar's *Aratea*”. *AJPh* 111. 361-9.
- PUCCI, P. (1979): „The Song of the Sirens”. *Arethusa* 12. 121-32.
- RADKE, G. (1979): *Die Götter Altitaliens*. Münster.
- RADKE, G. (1981): *Archaisches Latein: historische und sprachgeschichtliche Untersuchungen*. Darmstadt.
- REISS, K. (2000²): *Grundfragen der Übersetzungswissenschaft: Wiener Vorlesungen*. Wien. – Er. megj. 1995.
- RIBBECK, O. (1887, 1889, 1892): *Geschichte der römischen Dichtung. I. Dichtung der Republik. II. Augusteische Zeitalter. III. Dichtung der Kaiserherrschaft*. Stuttgart.
- RONCONI, A. (1973): *Interpreti latini di Omero*. Torino.
- ROSE, H. J. (1921): „The Greek of Cicero”. *JHS* 41. 91-116.
- RUSSELL, D. A. (1979): „*De imitatione*”. – in D. WEST – T. WOODMAN (edd.): *Creative Imitation and Latin Literature*. Cambridge. 1-16.
- SCAFFAI, M. (1972): „Aspetti compositivi e stilistici dell'*Ilias Latina*”. *SIFC* 44. 89-121.
- SCAFFAI, M. (1994): „Traduttori latini di Omero”. – in R. DEGL'INNOCENTI PIERINI – S. ORLANDO – M.-P. PIERI (edd.): *La traduzione fra antico e moderno. Teoria e prassi. Atti del Convegno, Firenze, 6-7 dicembre 1991*. Firenze. 59-72.
- SCHADEWALDT, W. (1960²): „Das Problem des Übersetzens”. – in ID.: *Hellas und Hesperien*. Zürich–Stuttgart. 523-37. Er. megj.: *Die Antike* 3 (1927) 287-303.
- SCHENKL, K. (1894): „Zu Terentianus Maurus 1931 ff.” *WS* 16. 159-60.
- SCHLEIERMACHER, F. (1963²): „Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens”. – in H. J. Störig (ed.): *Das Problem des Übersetzens. WdF VIII*. Darmstadt. – Er. megj.: *Friedrich Schleiermacher's sämtliche Werke, Dritte Abtheilung: Zur Philosophie* Bd. 2. (Berlin, 1838) 207-45.

- SERRA ZANETTI, P. (1961): „Sul criterio e il valore della traduzione per Cicerone e S. Gerolamo”. *Atti del primo congresso internazionale di studi ciceroniani, Roma, aprile 1959* II. 355-405. Róma.
- SETAIOLI, A. (1984): „Ennio e gli esametri latini di Omero. Una nuova testimonianza sul proemio degli Annali?” *WS* 97. (N. F. 18.) 137-42.
- SHEETS, G. A. (1981): „The Dialect Gloss, Hellenistic Poetics and Livius Andronicus”. *AJPb* 102. 58-78.
- SKUTSCH, F. (1901): „Grammatisch-lexikalische Notizen”. *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 12. 197-214.
- SKUTSCH, F. (1903): „Iambenkürzung und Synizese”. – in **Gšraj**. *Abhandlungen zur indogermanischen Sprachgeschichte A. Fick gewidmet*. Göttingen. 108-151. kül. 143-7.
- SKUTSCH, O. (1968): *Studia Enniana*. London.
- SKUTSCH, O. (1985): *The Annals of Q. Ennius*. Oxford.
- „SO Debate: Dividing Homer. When and How were the *Iliad* and the *Odyssey* Divided into Songs?” *SO* 74 (1999) 5-91.
- SOISALON-SOININEN, I. (1990): „Zurück zur Hebraismenfrage”. – in D. FRAENKEL – U. QUAST – J. M. WEVERS (edd.): *Studien zur Septuaginta: Robert Hanhart zu Ehren: aus Anlass seines 65. Geburtstages*. Göttingen. 35-51.
- SUERBAUM, W. (1968): *Untersuchungen zur Selbstdarstellung älterer römischer Dichter. Livius Andronicus, Naevius, Ennius. Spudasmata* 19. Hildesheim.
- SZÁDECZKY-KARDOSS S. – TEGYEY I. (1998): *Szöveggyűjtemény a régi római irodalomból*. **AGAQA** III. Debrecen.
- TAKÁCS L. (2003): *Irodalmi élet a Nero-kori Rómában*. Piliscsaba.
- TEVES COSTA, M. H. DE (1970): „A propósito dum Passo de Sófocles Traduzido em Latim (*Traquinias*, 1046-1102 – *Tusculanas*, II, 20-22)”. *Euphrosyne* N. S. 4. 23-71.
- TIMPANARO, S. (1978a): „Gli «esametri di Livio Andronico»,». – in ID.: *Contributi di filologia e di storia della lingua latina*. Roma. 83-96. – Átdolg. előtti megj.: *Annali della Scuola Normale di Pisa* 1949. 186-9.
- TIMPANARO, S. (1978^b): „Livio Andronico, *Odyssea* fr. 24 Morel (16 Mariotti)”. – in ID.: *Contributi di filologia e di storia della lingua latina*. Roma. 97-8. – Er. megj.: *Paideia* 4 (1949) 400.
- TIMPANARO, S. (1978c): „Il Carmen Priami”. – in ID.: *Contributi di filologia e di storia della lingua latina*. Roma. 99-114. – Átdolg. előtti megj.: *Annali della Scuola Normale di Pisa* 1947. 194-200.
- TOLKIEHN, J. (1896a): „De Homeri auctoritate in cotidiana Romanorum vita”. *Neue Jahrbücher für Philologie* N. F. Suppl. 23. 221-90.
- TOLKIEHN, J. (1896b): „De Livii Andronici *Odyssea* et de Cn. Matii *Iliade* latina. Accedit appendicula de T. Livio in Prisciani libris laudato”. – in *Festschrift zum siebenzigsten Geburtstage Oskar Schade dargebracht von seinen Schülern und Verehrern* 289-96. Königsberg.
- TOLKIEHN, J. (1900): *Homer und die römische Poesie*. Leipzig.
- TRAGLIA, A. (1961): „Praeneoterica”. *SCO* 10. 80-8.
- TRAINA, A. (1970): *Vortit barbare. Le traduzioni poetiche da Livio Andronico a Cicerone*. Roma.
- TRAINA, A. (1975): *Poeti latini (e neolatini). Note e saggi filologici*. Bologna. – kül. 47-68.
- TRENCSENYI-WALDAPFEL I. (1961): „De Cicerone poetarum Graecorum interprete”. *Atti del primo congresso internazionale di studi ciceroniani, Roma, aprile 1959* II. 161-74. Roma.
- USSANI, V. (1929): *Storia della letteratura latina nelle età repubblicana e augustea*. Milano.

- USSANI, V., Jr. (1957): „Livio Andronico, *Odys.*, fr. 16 M.” *Maia* 9. 144-53.
- VERDIÈRE, R. (1983): „Horace et Livius Andronicus”. *Latomus* 42. 383-7.
- VERRUSIO, M. (1977): *Livio Andronico e la sua traduzione dell'Odisea omerica*. Roma.
- WACHTER, R. (1987): *Altlateinische Inschriften*. 324-33. Bern.
- WARNECKE, B. (1925): „Zum Leben des Livius Andronicus”. *RbM* 74. 232-4.
- WASZINK, J. H. (1950): „The Proem of the *Annales* of Ennius”. *Mnemosyne* IV. ser. 3. 215-40.
- WASZINK, J. H. (1956): „Camena”. *Classica et Mediaevalia* 17. 139-48.
- WASZINK, J. H. (1960): „Tradition and Personal Achievement in Early Latin Literature”. *Mnemosyne* IV. ser. 13. 16-33.
- WASZINK, J. H. (1972): „Zum Anfangsstadium der römischen Literatur”. *ANRW* I. 2. 869-927. Berlin.
- WORMELL, D. E. W. (1966): “Catullus as Translator”. – in WALLACH, L. (ed.): *The Classical Tradition. Literary and Historical Studies in Honor of Harry Caplan*. Ithaca, New York. 187-201.
- WÜLFING-VON MARTITZ, P. (1971): „Ennius als hellenistischer Dichter”. – in O. SKUTSCH et al.: *Fondation Hardt. Entretiens XVII: Ennius*. Vandoeuvres-Genève. 253-89.
- ZILLINGER, W. (1911): *Cicero und die altrömischen Dichter*. Diss. Würzburg.